СВЕТИ

ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ

863–2013

БЕОГРАД 2014

СВЕТИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
(863–2013)

INSTITUTUM LINGUAE SERBICAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM SERBICAE
Palaeoslavica et Serbica antiqua I

SANCTI CYRILLUS ET METHODIUS ET HEREDITAS SLAVICA LITTERARIA DCCCLXIII–MMXIII

BELGRADI MMXIV

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
Старословенско и српско наслеђе 1

СВЕТИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ 863–2013

БЕОГРАД 2014

Уредници
Др Јованка Радић
Др Виктор Савић

Уређивачки одбор
Др Димитрије Е. Стефановић, др Гордана Јовановић,
др Љиљана Јухас-Георгиевска, др Вања Станишић,
др Јованка Радић, др Виктор Савић

Рецензенти
Академик Предраг Пипер
Академик Александар Лома

Collegium redactorum
Dr Dimitrije E. Stefanović, dr Gordana Jovanović,
dr Ljiljana Juhas-Georgievska, dr Vanja Stanišić,
dr Jovanka Radić, dr Viktor Savić

Redigerunt
Dr Jovanka Radić
Dr Viktor Savić

Recensuerunt
Predrag Piper, Academiae socius ordinarius
Aleksandar Loma, Academiae socius ordinarius

Кијевски листићи (НБУ, ДА/П 328)
2б, глагољица

САДРЖАЈ

Анатолий А. Турилов, К изучению великоморавского литературного наследия между двумя юбилеями: промежуточные итоги, спорные вопросы и перспективы 1

ИСТОРИЈА

Алексей М. Пентковский, Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия 25

Срђан Пириватрић, Ћириометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године 103

Станоје Бојанин, Ћириометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век) . . . 125

ЈЕЗИК

Вања Станишић, Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга 151

Јасмина Грковић-Мејџор, О преводилачком умећу Солунске браће: стсл. клѧти сѧ 169

Зорица Никитовић, О глаголу глаголати у Маријином јеванђељу 187

Јованка Радић, О еквиваленцији старословенског чесо ‖ чьто и српског *шта* ‖ *што* 199

Марта Бјелетић, О придевима типа *милосрдан* (прилог проучавању сложеница у српском језику) 217

Наташа Драгин, Синтаксичке одлике
Прогласа Константина Филозофа (Хил 23) 237

Марина Курешевић, Функционалностилске одлике језика
Житија Константина Филозофа из Рилског зборника
Владислава Граматика: хипотактичке структуре 255

Виктор Савић, Редакцијске одлике прве странице
Кијевских листића 277

Јелица Стојановић, Сложенице у Горичком зборнику 309

Исидора Бјелаковић, Астрономија код Срба од XIII
до XIX века: (дис)континуитет терминолошког система 329

КЊИЖЕВНОСТ

Љиљана Јухас-Георгиевска, Карактеризација јунака
у старословенским житијима Ћирила и Методија
и у српским житијима прве половине XIII века 349

Драгиша Бојовић, Трагом софиолошких идеја
– од старословенских извора до српских
средњовековних писаца 375

Томислав Јовановић, Најстарији словенски преводи
апокрифа и њихови српски преписи 389

Гордана Јовановић, Солунска браћа Ћирило и Методије
у старим српским родословима и летописима 407

Љупка Васиљев, Два непозната слова на Успење
Богородице Климента Охридског 419

БИБЛИОГРАФИЈА

Ана Голубовић, Виктор Савић, Прилог библиографији
домаће ћирилометодијевистике 447

УДК 821.163.41(437.32)
81'255(437.32)

АНАТОЛИЙ А. ТУРИЛОВ

К изучению великоморавского литературного наследия между двумя юбилеями: промежуточные итоги, спорные вопросы и перспективы

Статья посвящена итогам и перспективам изучения литературного наследия Великой Моравии в промежутке между двумя юбилеями – 1100-летием со дня смерти архиепископа Мефодия, отмечавшимся в 1985 г. и празднуемым ныне 1150-летием началом моравской миссии. На этот промежуток времени пришелся необыкновенно плодотворный период открытий в области древнейшей славянской церковной гимнографии – памятников, созданных учениками Кирилла и Мефодия – Константином Преславским и Климентом и Наумом Охридскими. В статье предпринимается попытка выделить из этого поэтического комплекса произведения, созданные в Великой Моравии, рассмотрен вопросы о ряде текстов, написанных первоначально по-гречески, и обоснована датировка не позднее 885 г. двух памятников церковного красноречия, уже известных ранее исследователям.

Ключевые слова: Великая Моравия, творчество учеников Кирилла и Мефодия, переводы и оригинальные памятники, акростихи, гимнография, гомилетика.

За почти три десятилетия, прошедшие со времени предшествующего большого юбилея, связанного с Великой Моравией – 1100-летием кончины архиепископа Мефодия (1985), ситуация с изучением великоморавского славянского книжно-литературного наследия (863–885) претерпела заметные изменения. Их трудно признать кардинальными (за исключением, быть может, области гимнографии, о чем ниже), но они, безусловно, имеются. В предшествующий период изучение великоморавских текстов ограничивалось, за редким исключением, кругом памятников, давно уже

* Анатолий А. Турилов, Институт славяноведения РАН, Москва.

введенных в научный оборот учеными XIX – начала XX столетий. Этот корпус текстов был в известной мере «канонизирован» двумя этапными по сути своей чешскими публикациями – недавно переизданным (с библиографическими дополнениями) сводом источников по истории Великой Моравии, впервые увидевшим свет в 1966–1971 гг. (MMFH) (хотя в нем, разумеется, большое место (особенно в первом томе) занимают и неславянские памятники) и книгой Й. Вашицы, вышедшей в 1966 г. (Vašica 1966) и вторично опубликованной в 1996 г.

Картину произошедших изменений в характеристике корпуса великоморавских книжно-литературных памятников уместнее начать обрисовывать со стороны его сокращения. Так, в настоящее время, после выхода в свет исследования и издания К. Дидди (Дидди 2001), уже невозможно говорить о великоморавском происхождении древнейшего славянского перевода «Римского Патерика» («Бесед (диалогов) папы Григория Великого с архидьяконом Петром о житии италийских отцов»), отождествлявшегося рядом исследователей – в особенности – Ф.-В. Марешем (Mareš 1974) – с «отьчьскыми кънигами», упоминаемыми в гл. 15 Пространного жития архиепископа Мефодия[1]. Древнейший славянский перевод Литургии апостола Петра, сохранившийся лишь очень фрагментарно и выявленный около 20 лет назад С. Паренти в составе новонайденной части так называемого Синайского глаголического Миссала (Синай, библиотека монастыря Св. Екатерины, Слав. 5/Н), отражает особенности оригинала X в. (Паренти 1994), хотя этот факт и не исключает, разумеется, полностью возможности существования более древнего (великоморавского) перевода, который предполагал все тот же Ф.-В. Мареш (Mareš 1981; Mareš 2000: 166–187).

Еще один пример трудно однозначно трактовать как сокращение или же как расширение корпуса славянских текстов великоморавского происхождения. Речь идет о наблюдениях В. Н. Бенешевича (1874–1938) над текстом славянского перевода Синагоги в 50 титулах («Номоканона Мефодия»), сделанных исследователем в 1930-х гг., но введенных в научный оборот Я. Н. Щаповым только в 1985 г.

[1] См. обзор мнений по поводу конкретного литературного наполнения данного упоминания (Николова 1995: 886–891).

(Бенешевич 1985), который дополнил их итогами собственных разысканий (Щапов 1985). Российские историки церковного права на основания исследования славянской (собственно, древнерусской) рукописной традиции византийских канонических памятников пришли к убедительному выводу, что два сохранившихся списка данного сборника (Устюжский конца XIII (?) – начала XIV в.) и Иоасафовский второй четверти XVI в.) отражают архетип текста (по всей вероятности неофициального – не связанного с митрополичьей, либо епископской кафедрой – происхождения), сокращенного уже в процессе бытования на Руси[2], а не при переводе с греческого, как это полагал Й. Вашица (Vašica 1966: 263–264)[3]. Таким образом, приходится констатировать, что перевод канонического сборника, выполненный Мефодием, в полном объеме до нас не дошел.

Заметные сдвиги произошли в оценке целого ряда текстов, связанных с Великой Моравией. Преимущественно это касается оригинального (включая сюда и компиляции) или же переводного их характера. Так, убедительно было доказано, что «Написание о правой вере» с именем Константина Философа в заглавии, представляет собой перевод части «Большого апологетика» константинопольского патриарха Мефодия, возможно, выполненный славянским первоучителем (Верещагин–Юрченко 1989; Юрченко 1990; Куев 1995: 793). После детального исследования, предпринятого Л. Матейко (Матеjко 2004) и продолженного С. Ю. Темчиным (Темчин 2009), более чем вероятен переводной характер так называемого «Мефодиева» канона Димитрию Солунскому, дошедшего в большом количестве списков. Наконец, в самое последнее время в работах

[2] Я. Н. Щапов, в развитие и дополнение аргументов В. Н. Бенешевича подтвердил, что сходная картина (создание сокращенных редакций) наблюдается для Руси и на материале так называемого Собрания в 14 титулах без толкований (Щапов 1985: 244–245). В самое последнее время аналогичный пример приведен Е. В. Беляковой (Белякова 2007: 115; Турилов 2013: 43–62) для Кормчей сербской редакции (Кормчей св. Саввы) на довольно раннем (первая четверть – треть XIV в.) этапе ее существования в Сербии. В последнем случае хронологический разрыв между переводом и его сокращением не превышает века с четвертью.

[3] К сожалению, наблюдения и выводы В. Н. Бенешевича и Я. Н. Щапова не получили достаточной известности среди чешских ученых. Так, В. Вавржинек в своей новейший монографии безоговорочно ссылается лишь на мнение Й. Вашицы (Vavřinek 2013: 263–264), не учитывая результатов исследований российских историков церковного права.

С. Ю. Темчина (Темчин 2007а; Темчин 2007б) и, в особенности, В. Б. Крысько (Крысько 2014) наглядно показано, что широко распространенный в славянской рукописной традиции XI–XVII вв. (не менее 25 списков, в том числе сербских) канон Кириллу Философу 4-го гласа был первоначально также был написан по-гречески. При обратном переводе восстанавливается (хотя и не полностью) греческий акростих (Темчин 2007а: 335–338; Крысько 2009: 16)[4] с именем автора – Василий (Крысько 2009: 16; 2013: 10, 11). Попутно по характерному пропуску выясняется, что первоначально в тексте наличествовала и вторая песнь (признак для славянской гимнографии, как известно, весьма архаичный), позднее – явно уже на славянской почве – исключенная. Тем самым получило подтверждение (за исключением, разумеется, датировки) мнение о переводном характере службы, высказанное еще почти полтора века назад А. Д. Вороновым (Воронов 1877: 157–160), но долгое время устойчиво остававшееся в научной литературе изолированным. Имя автора канона не фигурирует в источниках по истории моравской миссии, он в равной мере мог быть как одним из спутников-учеников солунских братьев, так и жителем греческой колонии в Риме (Темчин 2007а: 337–338). Теперь в аналогичном детальном исследовании и критическом издании нуждается, несомненно, и второй канон Кириллу (гласа 8-го, нач.: «Вышнему научися учению и премудрости…»), сохранивший в старшем из списков вторую песнь. В рукописной традиции он несравненно менее популярен (в восточнославянской книжности он не представлен, а сохранился в двух южнославянских списках Минеи праздничной – среднеболгарском ок. 1339 (?) г. (Синай, Слав. 25)[5] и сербском начала XV в. – София, Библиотека БАН, № 23[6]. Текст памятника был свыше 55 лет назад опубликован

[4] В связи с этим, разумеется, полностью теряют актуальность попытки прочтения в каноне славянского акростиха, которые предпринимались начиная с 1930-х гг. (Костић 1937–1938: 199–201) и (преимущественно в трудах болгарских исследователей) вплоть до настоящего времени (Кръстанов 2000: 200–204; Кръстанов 2002: 186–190; Мирчева 2001; Мирчева 2010: 3–24).

[5] О рукописи см., к примеру: Иванова 1991: 14; Стойкова 2000: 218–220; Савова 2003.

[6] О рукописи см. Кодов 1969: 44–48. В последнее время в том же хранилище были обнаружены и подробно описаны неизвестные ранее фрагменты этого исключительно интересного богослужебного сборника (Иванова 2011: 3–30).

по младшему из списков Б. Ст. Ангеловым (Ангелов 1957: 283–289) и привлечен к исследованию как самим публикатором, так и позднее Б. Н. Райковым и А. Стойковой (Райков 1969: 213–218; Стойкова 2000: 218–220), установившими, что в текстологическом отношении он не содержит заимствований из гораздо более известного канона гласа 4-го. Однако лишь в последнее время, в связи с открытием в 1998 г. второго древнего канона архиепископу Мефодию (см. ниже), стал вполне ясным парный характер канонов Кириллу Философу и, соответственно, глубокая древность также и второго из них (Попов 2003: 653, 654, 656–658), в равной мере – как и первый – могущего являться памятником великоморавской эпохи.

Разумеется, тот факт, что служба Константину-Кириллу была первоначально написана по-гречески, отнюдь не исключает ее раннего перевода на славянский, а скорее напротив – предполагает его. В рамках культурно-исторической ситуации, сложившейся в Великой Моравии, только максимально скорый перевод ее мог способствовать упрочению и расширению почитания первоучителя.

Практически также мало сомнений и в том, что уже в первые годы моравской миссии (возможно, что еще до поездки солунских братьев и их учеников в Рим) на славянский язык было переведено раннее творение Константина Философа – служба («свиток гимна») на обретение и перенесение мощей папы Климента. Как было установлено в начале 1990-х гг. (Верещагин 1993: 10–13; Верещагин 2001: 146–148; Верещагин 2003: 39–47), это гимнографическое сочинение первоучителя, упоминаемое Анастасием Библиотекарем в послании к епископу Гаудериху (MMFH 1969, vol. 3: 181), было издано по неполному (дефектному и в придачу сокращенному не менее, чем на треть) среднеболгарскому списку («Драгановой минее») еще в 1931 г. Й. Ивановым (Иванов 1931: 387–391), а отдельные песнопения из него (в основном стихиры) до этого публиковались по другой рукописи П. А. Лавровым (Иванов 1931: 391). В то время текст не привлек к себе заметного интереса исследователей, поскольку в центре их внимания находилась комбинированная с ним служба болгарскому царю Петру. В более полном (хотя, вероятно, и не первоначальном) объеме памятник был обнаружен менее четверти века назад (Мурьянов 1991: 79–84, 129–143) в древнерусской Минее праздничной рубежа XII–XIII вв. (Москва, РГАДА, ф. 381, № 98)

и с тех пор неоднократно издавался по этой рукописи (Мурьянов 1991: 103–108; Верещагин 1993: 34–45; Верещагин 1994: 5–20; Мурьянов 2008: 162–167). Хотя оба известных списка текста не содержит имени автора в заглавии (ситуация практически стандартная для древнейшей славянской рукописной традиции), исследовательские аргументы в пользу атрибуции службы Константину-Кириллу (и, соответственно, датировки ее началом 860-х гг.) представляются вполне убедительными. По поводу происхождения и датировки текста высказывались, впрочем, и другие мнения. Так, в ряде работ Е. В. Ухановой была предпринята попытка рассматривать службу как оригинальный древнерусский памятник конца X в., созданный в связи с перенесением главы Климента из Херсонеса в Киев при князе крестителе Руси Владимире Святом (Уханова 1997–1998: 548–566; Уханова 1998: 143–152; Уханова 2000; Толстая–Уханова 2002: 149), однако эта версия, насколько могу судить, не получила (несмотря на ее несомненную патриотичность и на незаурядную эрудицию автора) сколь либо заметной поддержки даже в российской науке. Несостоятельность тезиса Е. В. Ухановой с точки зрения лингвистики и текстологии убедительно продемонстрированы в работе М. Йовчевой (Йовчева 2005: 64–77). При этом сама болгарская исследовательница на основании анализа лексики выражает сильные сомнения в принадлежности перевода к великоморавскому периоду. По ее мнению он относится скорее к посткирилломефодиевскому времени, т. е. является болгарским (Йовчева 2005: 72). Наблюдения Йовчевой, бесспорно, заслуживают самого серьезного внимания, однако ее выводы едва ли могут быть приняты безоговорочно. Не только тексты, посвященные перенесению мощей папы Климента, но даже самая память этого события настолько тесно связаны с делами и личностью солунских братьев (в первую очередь Константина-Кирилла). Поэтому более чем двадцатилетнее промедление с переводом гимна в честь реликвии, служившей одним из символов и даже в какой-то мере залогом успеха моравской миссии, представляется маловероятным. В условиях Болгарии текст уже утрачивал отчасти свою актуальность, не будучи подкреплен столь весомым аргументом как наличие мощей римского первосвятителя. В то же время легко допустить существенную редактуру текста на болгарской почве,

например, в процессе переработке «свитка гимна» в стандартное для того времени церковное последование (службу).

От переводных гимнографических памятников уместно перейти к оригинальным славянским творениям того же жанра. Эта тема по праву заняла едва ли не центральное место в кирилло-мефодиевской исследовательской проблематике начиная со второй половины 1970-х гг. после без преувеличения эпохальных открытий С. Кожухаровым и Г. Поповым древнейших славянских гимнографических сочинений, снабженных акростихами с именами Константина Преславского и Климента и Наума Охридских (Турилов 2000: 406–407; Йовчева 2003: 56–78; Йовчева 2008: 102–113; НОП 2003: 109–113; Попов 2003а: 30–55; Попов 2003в: 400–414; Турилов–Мошкова 2006: 495–497, 507–508). На сегодняшний день корпус находок в этой области (во всяком случае, более или менее полных текстов, снабженных славянскими акростихами) можно, вероятно, считать практически исчерпанным – после 2003 г. (время составления сводки «Нововыявленные оригинальные произведения») в печати появились известия лишь о трех памятниках. Однако применительно к великоморавскому периоду тема весьма мало разработана, что объясняется совокупностью причин. Первая (и, пожалуй, основная) заключается в отсутствии формулировки критериев, по которым великоморавские тексты – при единстве и преемственности состава авторов – могут быть отличены от созданных уже в Болгарии. Вторая находится в прямой зависимости от национального состава исследователей – это по преимуществу болгарские ученые, большинству из которых (о исключениях ниже) свойственна маргинализация (порой даже не вполне осознанная) великоморавского периода развития древнейшей славянской литературы. Наконец, третья носит по преимуществу спекулятивный характер и вызвана получившим распространение в последнее время тезисом о том, что богослужение в епархии архиепископа Мефодия велось по латинскому обряду[7]. Основным аргументом здесь является тот безусловно неоспоримый факт, что возрожденная Сирмийская кафедра Мефодия была подчинена папскому престолу.

[7] Обзор литературы вопроса см. Jovčeva 2014.

Такой подход нельзя рассматривать иначе как сегментарный, игнорирующий общую культурно-историческую ситуацию и миссионерскую программу первоучителей. Архиепископ Мефодий просто страдает в этом случае раздвоением личности, поскольку как канонист и юрист он последовательно проводит византийские нормы (перевод Свода в 50 титулах Иоанна Схоластика (о котором шла речь выше), составление Закона судного людям, основанного на Эклоге), а в практике богослужения почему-то безоговорочно ориентируется на Рим.

С точки зрения возможности их создания в Великой Моравии древнейшие памятники славянской гимнографии, написанные учениками солунских братьев, могут быть подразделены на две заведомо неравные группы. Одну из них (несравненно большую) составляют произведения, созданные в рамках беспрецедентного для истории средневековых славянских литератур «системного» гимнографического творчества (Флоря–Турилов–Иванов 2000: 153; Станчев 2003: 18), другую написанные «окказионально». В первую группу входят церковно-поэтические тексты, входящие в Триоди постную и цветную, Минею праздничную (службы на двунадесятые и великие праздники)[8] и общую, Октоих и по крайней мере для части его чинов Требник (Турилов 2006: 107–123). Уже в силу системности и програмности творчества эта группа памятников церковной поэзии, претендующая на роль полноправного аналога греческих текстов в составе тех же книг, могла быть задумана и создана только в Болгарии, где славянское богослужение пользовалось безоговорочной поддержкой верховной светской власти.

Иначе обстоит дело со второй – меньшей – группой, включающей службы избранным святым, не входящие в непременный стандартный репертуар Праздничной Минеи: Алексию человеку Божию (Савова 2003: 3–12), Аполлинарию, епископу Равеннскому (НОП 2003: 111), апостолу Андрею Первозванному (НОП 2003: 110; Попов 2006; Матейко 2011: 143–146), мученику Виту (канон не имеет

[8] Очевидно, как составную часть этого сборника следует рассматривать канон архангелу Михаилу Константина Преславского и Симеону Богоприимцу Климента Охридского. Последний, по всей вероятности, представляет остаток недошедшего сретенского цикла Минеи праздничной.

акростиха, но в отношении его авторства выдвинута (Йовчева 2011) весьма интересная гипотеза), Евфимию Великому, на перенесение мощей Иоанна Златоуста, архиепископу Мефодию (НОП 2003: 110), на перенесение мощей первомученика Стефана и папе Стефану (НОП 2003: 110–111). Здесь вопрос о происхождении следует решать, по сути, применительно к каждому из памятников в отдельности.

Самым поздним гимнографическим текстом, написанным в Великой Моравии по-славянски учениками солунских братьев и при этом узко датируемым (весна – лето 885 г.), является служба Мефодию. Первоначально она отличалась особой торжественностью и включала два канона, написанные Константином Преславским (гласа 2-го) и Климентом Охридским (гласа 6-го). Не позднее XIII в. она была разделена на две отдельные службы (Попов 2001: 19–20; Попов 2003б: 659–664). Первая (с каноном Константина) сохранилась в двух известных болгарских Минеях праздничных рубежа XIII–XIV вв. – Добриановой и Драгановой[9], вторая (с каноном Климента) известна в единственном сербском списке (Москва, ГИМ, собр. А. И. Хлудова, № 156) того же времени. Текст службы с каноном Климента был открыт и опубликован лишь в 1998 г. (Мошкова–Турилов 1998: 3–23; Турилов 2012: 47–72), это последний по времени находки памятник, созданный учениками славянских апостолов и посвященный моравской миссии. Предшествующий (краткое житие Наума Охридского) был издан за 90 лет до этого – в 1908 г. (Иванов 1931: 305–306). К сожалению, канон Климента в единственном дошедшем списке дошел со значительными сокращениями (исключена 2-я песнь и целый ряд тропарей), что привело к существенным повреждениям акростиха, заметно затруднившим его реконструкцию (Мошкова–Турилов 1998: 11–13; Турилов 2012: 55–57). Служба был издана как текст великоморавского происхождения (что отразилось даже в заглавии публикации, представляющем цитату из 3-й стихиры перед каноном), поскольку какие-либо приметы, указывающие на создание памятника уже в Болгарии, в тексте отсутствовали (Мошкова–Турилов 1998: 13–15; Турилов 2012: 57–60). Сразу после публикации текста к нему обратился выдающийся болгарский гимнолог Г. Попов (Попов 2001: 3–20).

[9] Библиографию изданий см. Попов 2003б: 665–666.

Этот исследователь предложил новый вариант прочтения акростиха в каноне, явно более предпочтительный по сравнению с предложенной публикаторами[10], реконструировав в его начале (конец песни 1-й и начало 3-й) краткую форму имени Климента Охридского (КЛИМ), хорошо известную и по другим творениям великого гимнографа (Попов 2001: 10–11; Попов 2003а: 43–46)[11]. Тем самым надежно подтвердилось предположение о авторстве, сделанное уже при публикации памятника. Чрезвычайно важны также наблюдения Попова о теснейшей связи новооткрытого памятника с известным ранее каноном Константина Преславского, парном характере работы над обоими текстами – канон Константина написан на 3-й глас, канон Климента – на плагальный ему 6-й (Попов 2001: 17). Трудно, однако, согласиться с его датировкой написания обоих канонов уже в Болгарии, к 6 апреля 886 г. – первой годовщине кончины Мефодия (Попов 2001: 17–18). Написание службы в честь первоучителя являлось неотъемлемой частью подготовки его канонизации сразу после кончины 6 апреля 885 г. Прославление архиепископа в качестве святого должно было служить дополнительной защитой дела его жизни и не могло откладываться на сколь либо продолжительное время (Флоря 2002: 85–86, 92)[12]; тот факт, что канонизация не состоялась, не играет роли для датировки подготовительных материалов к ней. Моравская тема, обильно

[10] Издатели исходили из гипотезы, что существующая песнь 1-я канона представляет комбинацию из тропарей исходных песней 1-й и 2-й. Г. Попов в основу своей реконструкции положил прямой порядок дошедших тропарей.

[11] Следует, однако заметить, что исходное отсутствие в каноне второй песни, из которого исходит болгарский исследователь при реконструкции акростиха, не является доказанным, хотя мнение Г. Попова и получило безоговорочную поддержку некоторых авторов (Матейко 2011: 145). Более чем вероятно, что она там имелась, и в этом случае в акростихе читалась полная форма имени автора – КЛИМЕНТ. Вполне возможно, что начало первого тропаря песни третьей исконно имело иной порядок слов – не «Молитвы твое…», а «Твое молитвы…». Косвенными аргументами в пользу первоначального наличия 2-й песни в Климентовом каноне Мефодию служит большая степень вероятности ее существования в каноне Константина Преславского (Матейко 2011: 144–146), а также несомненное ее присутствие в обоих канонах Кириллу Философу (см. выше).

[12] Правда, в отношении службы (с каноном Константина Преславского) данный автор придерживается традиционного мнения о создании ее на раннем этапе в Болгарии (Флоря 2002: 100).

представленная и акцентированная во многих песнопениях службы, на болгарской почве была уже явно не актуальна. Участие (и даже первенствующая роль – судя по гласу канона) Константина в написании службы также не противоречит возможности ее написания еще в Великой Моравии. То обстоятельство, что будущий преславский епископ прибыл в Болгарию не в свите Климента, еще не исключает его присутствия в Моравии после кончины Мефодия. Он, к примеру, мог входить в число молодых священников и дьяконов, проданных гонителями славянской литургии и письменности в Венеции и выкупленных по приказу византийского императора (Грашева 1995: 427–428).

Несомненно более вероятным моравское (до-болгарское) происхождение представляется – уже в силу специфики церковных и культурно-исторических связей – также для служб Аполлинарию Равеннскому, мученику Виту[13] и общей службы первомученику Стефану и соименному ему римскому папе[14]. Вопрос о месте написания Климентом Охридским службы Алексию человеку Божию остается открытым, поскольку почитание этого святого, мощи которого находились в Риме, получило к рассматриваемому времени широкое распространение во всем христианском мире. Применительно к канону Андрею Первозванному Наума Охридского уже его первооткрывателем было высказано красивое и смелое предположение, что гимн был написан в 868 г., в связи с упоминаемым в главе 17 Пространного жития Кирилла Философа богослужением в церкви во имя этого апостола в Риме (Кожухаров 1988: 427–428). Позднее Г. Попов выразил небезосновательное сомнение в столь конкретной приуроченности создания памятника (Попов 1994: 22; Попов 2006: 31–41), но не привел серьезных аргументов против возможности его написания в Великой Моравии после поездки первоучителей в Рим.

[13] О почитании этого святого уже в великоморавский период и вероятной связи этого с деятельностью архиепископа Мефодия см. Конзал 2002: 67; здесь же предшествующая библиография). Критическое издание и исследование текста по сербским спискам XIII–XIV вв. готовится в настоящее время Т. Суботин-Голубович (Белград).

[14] При этом, разумеется, учитывая происхождение первоучителей и их программу, нельзя однозначно исключать из числа возможных моравских текстов и службы византийским святым и праздникам.

Ситуация с произведениями других (негимнографических) жанров складывается иначе. Речь идет прежде всего о памятниках церковного красноречия. Здесь можно говорить скорее не о введении в научный оборот новых текстов, а о уточнении атрибуции и датировки двух сочинений уже более столетия известных в науке. Первое это сравнительно небольшое анонимное слово на память священномученика «архиерея Иринея», изданное А. И. Соболевским по августовскому тому Успенского комплекта[15] Великих Миней Четьих митрополита Макария (Соболевский 1903: 59–60, 63–66) и довольно решительно атрибутированное публикатором на основании стилистических особенностей Клименту Охридскому. К мнению Соболевского вполне присоединились и Н. Л. Туницкий (Туницкий 1913: 552) и позднее Б. Ст. Ангелов, подготовивший новое издание памятника для собрания сочинений Климента (Климент Охридски 1977: 440–442). В новейшее время памятник рассматривается скорее в числе произведений, предположительно принадлежащих перу «славянского Златоуста», либо сомнительных (Svane 1974: 435–436; Станчев–Попов 1988: 109–110). В нашем случае важнее, однако, не вопрос авторства, а следующее обстоятельство. Исследователи (см. примечания 62–65) сходятся во мнении, что в похвальном слове использованы биографические моменты двух соименных святых (епископов Лугдунского (Лионского) и Сирмийского) и колеблются, кому из них конкретно посвящена гомилия. Дополнительной причиной для колебаний служит дата, под которой текст помещается в минеях четьих[16] – 24 или 30 августа; память Иринея Сирмийского приходится на 25 или 26 марта и (в Прологе) на 23 августа (Сергий 1997, vol. 2: 255; vol. 3: 116, 597), а Лионского – на 23 августа (Сергий 1997, vol. 2: 86; vol. 3: 597). При этом, кажется, никто не обратил внимания на чрезвычайно важное свидетельство второго хайретизма гомилии: «Радуйся, сопрестольниче апостольскому

[15] Москва, ГИМ, Синодальное собрание, № 997, л. 1142. Принадлежность тома именно к этому комплекту, не отмеченная специально издателем, устанавливается по номерам листов, на которых расположен текст (Иосиф 1892: 441), поскольку августовские тома других комплектов Великих Миней значительно меньше по объему.

[16] Все известные в настоящее время списки восточнославянского происхождения и датируются не ранее XVI в. (Климент Охридски 1977: 442–443).

престолу» (Климент Охридски 1977: 449–450). Эти слова могут относится только к архиерею, занимавшему кафедру, основанную одним из апостолов. Характеристика в полной мере применима к Сирмию, чреду епископов которого открывает ученик ап. Павла, апостол «от 70» Андроник[17], но неприложима к Лиону. Поэтому в рассматриваемой похвале священномученику Иринею вполне уместно видеть часть программы по прославлению небесных покровителей восстановленной в 870 г. Сирмийской епархии. Другую ее часть могут составлять созданное Климентом Охридским похвальное слово Дмитрию Солунскому и написанный первоначально по-гречески канон в его честь (см. выше); о широком почитании этого святого в Сирмии, который рассматривается в литературе как одно из возможных мест его мучения (Иванова 2007: 156–157), говорить излишне. Следов особого прославления основателя Сирмийской кафедры, апостола Андроника, в славянской книжности не сохранилось, но нельзя отрицать их существования в древности. Неизвестна и особая служба в честь Иринея Сирмийского в составе древних (до середины XIV в. – времени распространения Иерусалимского устава в болгарской и сербской традиции) славянских служебных миней. Не исключено, однако, что она могла существовать, но быть исключена (как утратившая актуальность и не имеющая соответствия среди греческих текстов) уже весьма рано, при редактировании служебных миней в Болгарии во второй четверти X в. (Темчин 2004: 65–66, 70–71). Это тем более вероятно, что мартовская дата совпадает или соседствует с Благовещением, а августовская находится рядом с завершением («отданием») праздника Успения Богородицы.

Второе произведение торжественного красноречия великоморавской эпохи – пространное торжественное слово, посвященное Богоматери и начинающееся словами «Всяк человек, хотяй похвалити что любо, ином добрейшим прилагает». Одна из его младших редакций, входящая в состав ряда минейных

[17] Уместно напомнить, что это обстоятельство подчеркивается во включенном в «Повесть временных лет» под 896 г. (Полное собрание русских летописей, vol. 1, Москва 1962, 28) «Сказании о преложении книг на славянский язык, восходящем, по всей видимости, к источнику конца XI в. (до 1091 г.), созданному в Сазавском монастыре (Флоря 1985: 121–130).

Торжественников XVI–XVII вв.), была опубликована М. П. Петровским по сербскому списку (Петровский 1902) за год до того, как А. И. Соболевский издал похвалу Иринею. Еще ранее (за треть века до этого) была издана компилятивная редакция памятника, лишенная исторической части (ВМЧ 1866: 417–422). Однако лишь в середине 1980-х гг. автором этих строк была введена в научный оборот старшая (хотя несомненно, тоже не первоначальная) редакция этой гомилии, которая и позволила с уверенностью говорить о тексте как памятнике, в своей основе принадлежащем великоморавской эпохе (Турилов 1985: 253–269). К настоящему времени эта редакция дважды опубликована (Турилов 2011: 31–36; Турилов 2012: 36–40) по единственному известному списку конца XV в. (Москва, ГИМ, Музейское собр., № 1779, л. 104 об. – 113 об.), в заглавии которого помещено имя Кирилла Философа. Яркие моравизмы в лексике памятника почти отсутствуют (Турилов 1985: 256). Надежным основанием для включения этого похвального слова в корпус великоморавских текстов является сочетание двух моментов. Первый из них это пространный перечень народов и стран (включающий мораван («мравлене») и «блатан» – несомненно жителей Блатенского княжества Коцела), славящих Богородицу (Турилов 1985: 257). Он близок списку народов, прославляющих Бога на своем языке в главе 16 Пространного жития Константина (Библиотека 1996: 56), хотя и не идентичен ему[18]. Особенно показательно наличие в новом перечне специфических этнонимов и топонимов, характерных для памятников кирилло-мефодиевского цикла, причем в типичной именно для последних форме. Таковы «съпроуци» для обозначения франков (Турилов 1985: 256, 266–267), «внятьци» (Венеция, венецианцы), открывающие главу 16 Пространного жития Кирилла (Библиотека 1996: 56), «фили» – народ в Крыму, упоминаемый в главе 12 того же текста («в Фульсте языце»), и в первом тропаре 6-й песни канона Мефодию Климента Охридского

[18] В частности, перечень в составе Слова «о похвале Богородицы» не содержит упоминания аваров («обров»), турок и хазар, присутствующих в Пространном житии Кирилла Философа. О возможных причинах этого см. Турилов 1985: 262. С другой стороны, в 16-й главе жития, как известно, не фигурируют мораване и блатане.

(Библиотека 1996: 50; Мошкова–Турилов 1998: 13–14). Вдобавок открывающие этот перечень «священные языки» Средневековья расположены в последовательности, указывающей на то, что текст писался на территории, находящейся в церковной юрисдикции римского престола: «Великий Рим, грецы, Палестина и Иерусалим» (Турилов 1985: 257–258).

Повествовательная часть слова основана – как установлено еще на материале компилятивной редакции А. В. Горским и К. И. Невоструевым (Горский–Невоструев 1884: 5) – на апокрифическом Протоевангелии Иакова (в объеме глав 1–8). При этом текст в составе нашего памятника не совпадает ни с одной известных редакций полного перевода – во всяком случае, опубликованных (Сперанский 1895: 7–9, 13–36, 118–127; Лавров 1901: 9–31; Христова 1992: 72–76, 111–116). Это позволяет с достаточной уверенностью говорить о переводе Протоевангелия (по крайней мере частичном), выполненном в Великой Моравии.

Хотя основные редакции памятника и опубликованы (см. примеч. 73, 74, 76), а его рукописная традиция довольно хорошо исследована (Турилов 2011: 11–13, 24–25, 37–38; Турилов 2012: 21–22, 31–32, 40–41), «слово» несомненно нуждается в критическом издании по всем спискам и в дальнейшем изучении, в том числе лингвистами.

Представляется, что приведенных выше примеров достаточно, чтобы продемонстрировать перспективы дальнейшего изучения великоморавского книжно-письменного наследия как многоаспектной комплексной проблемы, включающей и выявление новых памятников разных жанров. Несмотря на без преувеличения огромную предшествующую работу, проделанную многими поколениями славистов разных стран, даже выявление новых текстов, созданных участниками кирилло-мефодиевской миссии в 863–885 гг. на разных языках (не говоря уже о новых атрибуциях), не кажется невозможным и в дальнейшем, в особенности в списках XV–XVI вв., прежде всего восточнославянских.

Цитируемая литература

Ангелов, Б. Ст. Старобългарски текстове, 3. Служба на Кирил. *Известия на Архивния институт при Българска Академия на науките*, vol. 1 (1957): 283–289.

Белякова, Е. В. «О составе Хлудовского Номоканона (К истории сборника «Зинар»).» *Старобългарска литература* 37–38 (2007): 115.

Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Сентябрь, дни 1–13, Санкт-Петербург, 1866, 417–422.

Верещагин, Е. М. *Вновь найденное богослужебное последование обретению мощей Климента Римского – возможное поэтическое произведение Кирилла Философа*. Москва, 1993, 10–13.

Верещагин, Е. М. «Последование под 30 января из Минеи № 98 (ф. 381) РГАДА (Москва) – предполагаемый гимн первоучителя славян Кирилла.» *Palaeobulgarica* 18/1 (1994): 5–20.

Верещагин, Е. М. *Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические исследования*. Москва, 2001, 146–148.

Верещагин, Е. М. «Программа действий, изложенная ... в богослужебном каноне.» *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, vol. 1 (11) (март 2003): 39–47.

Верещагин, Е. М., А. И. Юрченко. «Греческий источник «Написания о правой вере».» *Советское славяноведение* № 3 (1989): 54–63;

Воронов, А. Д. *Кирилл и Мефодий: Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия*. Киев, 1877, 157–160.

Горский А. В., К. И. Невоструев. «Описание Великих Четьих миней Макария, митрополита всероссийского.» *Чтения в Обществе истории и древностей Российских*, vol. 1 (Москва, 1884).

Грашева, Л. «Константин Преславски.» *Кирило-Методиевска енциклопедия*, II: И–О. София: БАН, 1995, 427–428.

Дидди, К. (Ed.). *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе: Греческий и славянский тексты*. Москва, 2001.

Иванов, Й. *Български старини из Македония*. София, 1931, 387–391.

Иванова, Кл. «Служба на св. Ахил Лариски (Преспански) от Синайскя празничен миней № 25.» *Palaeobulgarica* 15/4 (1991): 14.

Иванова, О. В. «Димитрий Солунский.» *Православная энциклопедия*, vol. 15. Москва, 2007, 156–157.

Иванова, Кл. «Новооткрити фрагменти от Празничен миней № 23 в Архива на Българската Академия на науките.» *Palaeobulgarica* 35/3 (2011): 3–30.

Иосиф, Архим. *Подробное оглавление Великих Четиих Миней всероссийского митрополита Макария, хранящихся в Московской патриаршей (ныне Синодальной) библиотеке*, vol. 2, Москва, 1892, 441.

Йовчева, М. «Проблемы текстологического изучения древнейших памятников славянской оригинальной гимнографии.» К. Станчев, М. Йовчева

(сост.). *La poesia liturgica slava antica / Древнеславянская литургическая поэзия*. Roma – Sofia, 2003, 56–78.

Йовчева, М. «Езикови свидетелства за происхода на «Службата за Пренасяние на мощите на папа Климент Римски».» *Старобългарска литература* 33–34 (София, 2005): 64–77.

Йовчева, М. «Старобългарска химнография.» А. Милтенова (съст.). *История на българската средновековна литература*. София, 2008, 102–113.

Йовчева, М. «Една възможна атрибуция на славянската служба за св. Вит, Модест и Крискентия.» *Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција*. Скопје, 2011, 159–175.

Климент Охридски. *Събрани съчинения*, vol. 2. София, 1977, 440–442.

Кодов, Хр. *Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската Академия на науките*, София, 1969, 44–48.

Кожухаров, С. «Мефодий и Наум Охридские и формирование славянской гимнографической традиции.» K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (Hrsg.). Symposium Methodianum: Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method, Neurid, 1988, 427–428.

Конзал, В. *Старославянская молитва против дьявола*, Москва 2002.

Костић, Д. «Бугарски епископ Константин – писац службе св. Методију.» *Byzantinoslavica*, vol. 7 (1937–1938): 199–201.

Кръстанов, Т. «Неизвестен препис от Службата за св. Кирил Философ от XVI в. в празничен миней от сбирката на Църковноархеологически и архивен институт в София.» *Кирило-Методиевски студии*, vol. 13 («Климент Охридски – живот и дело») (София, 2000): 200–204.

Кръстанов, Т. «Сава Седмочисленик – старобългарски книжовник и светец от IX–X век.» *Преславска книжовна школа*, vol. 6 (София, 2002): 186–190.

Крысько, В. Б. «К реконструкции древнейшего канона Кириллу Философу: песнь четвёртая.» *Известия* РАН. *Серия литературы и языка*, № 1 (2009): 16–27.

Крысько, В. Б. «Древнеславянский канон в честь Кирилла Философа: итоги исследования.» *Известия* РАН. *Серия литературы и языка*, № 3 (2013): 10–46.

Крысько, В. Б. *Старославянский канон Кириллу Философу: Источники и реконструкция.* Москва: Азбуковник, 2014.

Куев, К. «Написание за правата вяра». *Кирило-Методиевска енциклопедия*, II: И–О. София: БАН, 1995, 793.

Лихачев, Д. С., Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев, Н. В. Понырко (ред.). *Библиотека литературы Древней Руси*, vol. 2, Санкт-Петербург, 1999, 56.

Матейко, Л. «Канон св. апостолу Андрею и славянская гимнография.» *Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција*. Скопје, 2011, 143–146.

Мирчева, Б. *Канонът за Кирил и Методий и Службата за Кирил в славянската книжнина*. Велико Търново, 2001.

Мирчева, Б. «По въпроса за реконструкцията на оригиналната славянска служба за Константин-Кирил Философ.» *Palaeobulgarica* 34/1 (2010): 3–24.

Мошкова, Л. В., А. А. Турилов. ««Моравьскые земле велеи гражданин» (Неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию).» *Славяноведение* № 4 (1998): 3–23.

Мурьянов, М. Ф. «Страницы гимнографии Киевской Руси.» *Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян*. Москва, 1991, 79–84, 129–143.

Мурьянов, М. Ф. *История книжной культуры России: Очерки*, vol. 2. Москва, 2008, 162–167.

НОП 2003: «Нововыявленные оригинальные произведения древнеславянской гимнографии IX–X вв.» К. Станчев, М. Йовчева (сост.). *La poesia liturgica slava antica / Древнеславянская литургическая поэзия*. Roma – Sofia, 2003, 109–112.

Паренти, С. «Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра (Син. глаг. 5/Н).» *Palaeobulgarica* 18/4 (1994): 3–14.

Петровский: П-ий. М. (Петровский, М. П.). «Слово на Рождество Богородицы по рукописи Музея Чешского королевства, относимой к XVI в.» *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук*, vol. 3 (Санкт-Петербург, 1902): 118–126.

Попов, Г. «Следи от распространението на Наумовия Канон за св. апостол Андрей.» *Старобългарска литература*, vol. 28–29 (София, 1994): 22.

Попов, Г. «Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156.» *Старобългарска литература*, vol. 32 (София, 2001): 19–20.

Попов, Г. «Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия.» К. Станчев, М. Йовчева (сост.). *La poesia liturgica slava antica / Древнеславянская литургическая поэзия.* Roma – Sofia, 2003, 30–55.

Попов, Г. «Служби за Кирил и Методий старобългарски.» *Кирило-Методиевска енциклопедия*, III: П–С. София: БАН, 2003, 653, 654, 656, 657, 658.

Попов, Г. «Химнография старобългарска през IX–X век.» *Кирило-Методиевска енциклопедия*, III: Т–Я. София: БАН, 2003, 400–414.

Попов, Г. «Свети Наум Охридски като химнописец.» *Свети Наум Охридски – живот и дело*. Скопје, 2006, 31–41.

Райков, Б. «Два новооткрити преписа от службата на Кирил Философ и няколко бележки връху нейния състав.» *Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годинината от смъртта му*. София, 1969, 213–218.

Савова, В. «Непознато химнографско произведение на св. Климент Охридски за Алексий Човек Божий.» *Palaeobulgarica* 27/2 (2003): 3–12.

Сергий, архиеп. (Спасский). *Полный месяцеслов Востока*. Т. 1–3. Москва, 1997.

Соболевский, А. И. «Из области церковнославянской проповеди.» *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук*, vol. 8/4 (1903): 59–60, 63–66.

Станчев, К. «Литургическая поэзия в древнеславянском литературном пространстве (История вопроса и некоторые проблемы изучения).» К. Станчев, М. Йовчева (сост.). *La poesia liturgica slava antica / Древнеславянская литургическая поэзия*. Roma – Sofia, 2003, 18.

Станчев, К., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*, София, 1988, 77, 109–110.

Стойкова, А. «Бележките върху историята и структурата на ранните служби на Кирил Философ (По повод на един новооткрит молдавски препис).» *Кирило-Методиевски студии*, vol. 13, София, 2000, 218–220.

Темчин, С. Ю. «Этапы становления славянской гимнографии (863 – ок. 1097).» *Славяне и их соседи*, vol. 11 (Славянский мир между Римом и Константинополем). Москва, 2004.

Темчин, С. Ю. «О греческом происхождении древнейшей службы Кириллу Философу.» *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit*, Paderborn etc. 2007, 328–338.

Темчин, С. Ю. «О переводном характере древнейшей службы Кириллу Философу: «яко избраньна стрела еммена въ тоуле»,» *Darъ slovesьny*. Festschrift fur Christofor Koch zum 65. Geburtstag. München, 2007, 289–295.

Темчин, С. «О греческом происхождении славянского канона св. Димитрию Солунскому.» *Старобългарска литература*, vol. 41–42 (София, 2009): 46–52.

Толстая, Т. В., Е. В. Уханова. ««Корсунские» реликвии и крещение Руси.» А. М. Лидов (ред.-сост.). *Христианские реликвии в Московском Кремле*. Москва, 2002, p. 149.

Туницкий, Н. Л. «Обзор разработки вопроса о литературной деятельности св. Климента, еп. Словенского.» *Богословский вестник*, vol. 3/9 (1913): 552.

Турилов, А. А. «К истории великоморавского наследия в литературе южных и восточных славян (Слово «о похвале Богородице Кирилла Философа» в рукописной традиции XV–XVII вв.).» *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение*. Москва, 1985, 253–269.

Турилов, А. А. «Акростих (в славянской традиции).» *Православная энциклопедия*, vol. 1. Москва, 2000, 406–407.

Турилов, А. А. «К определению объема творческого наследия учеников Кирилла и Мефодия в составе славянского Требника (Предварительные наблюдения над южнославянской рукописной и старопечатной традицией).» J. Reinhart (Hrsg.). *Slavica mediaevalia in memoriam F. V. Mares*. Frankfurt am Mein, 2006, 107–123.

Турилов, А. А. *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина (История и культура славян IX–XVII вв.)*. Москва, 2011, 31–36.

Турилов, А. А. *Межславянские связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва, 2012, 36–40.

Турилов, А. А. «О датировке и происхождении двух сербских пергаменных списков Святосавской Кормчей.» *Славянский альманах 2012* (Москва, 2013): 43–62.

Турилов А. А., Л. В. Мошкова. «Гимнография (древнейшая славянская).» *Православная энциклопедия*, vol. 11. Москва, 2006, 495–497, 507–508.

Уханова, Е. В. «Культ св. Климента, папы римского, в истории византийской и древнерусской церкви IX – 1-й половины XI в.» *AION. Slavistica*, vol. 5 (Napoli, 1997–1998): 548–566.

Уханова, Е. В. «Служба св. Клименту, папе Римскому, в контексте крещения Руси великим князем Владимиром.» *Историческому музею – 125 лет*. Москва, 1998, 143–152.

Уханова, Е. В. *Культ св. Климента, папы римского, как отражение политических концепций Византии и Руси IX–XI вв. (Опыт комплексного источниковедческого анализа)*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2000.

Флоря, Б. Н. «Сказание о преложении книг на славянский язык: Источники, время и место написания.» *Byzantinoslavica*, vol. 46/1 (1985): 121–130.

Флоря, Б. Н. *Сказания о начале славянской письменности*. Санкт-Петербург, 2002.

Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*, Санкт-Петербург, 2000, 153.

Юрченко, А. И. «К проблеме идентификации «Написания о правой вере».» *Труды Отдела древнерусской литературы*, vol. 43 (Ленинград, 1990): 255–262.

*

Jovčeva, M. "Slavic Liturgie in Great Moravia." *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia.* Brno, 2014, 250–258.

Mareš, F. V. "S. Gregorii Magni Dialogorum Libri IV – die "Bücher der Väter" der Vita Methodii." *Slovo* 24 (Zagreb, 1974): 17–39.

Mareš, F. V. "Slovanska liturgie sv. Petra." *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*. Београд, 1981, 195–198.

Mareš, F. V. *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Praha, 2000, 166–187.

Matejko, Ľ. *Zivot stredovekeho textu. O tzv. Metodovom kanone sv. Dimitrovi Solunskenmu*. Bratislava, 2004.

MMFH: *Magnae Moraviae fontes historici*, vol. I–IV. Brno, 1966–1971.

Svane, G. "Crkvenobesednički program Klimenta Ohridskog." *Slavistična revija*, vol. 22/4 (1974): 435–436.

Vašica, J. *Literarni pamatky epochy velkomoravske*. Praha, 1966.

Vavřinek, V. *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopoli a Rimem*. Praha, 2013.

Anatolii A. Turilov

The Study of Great Moravian Literary Heritage between Two Jubilees: interim results, disputable issues and prospects

Summary

Renowned researchers body of texts written and translated in Great Moravia members of the mission of Cyril and Methodius between 863 and 885 years, to date, only slightly increased over the nearly 50 years since the publication of the famous book by J. Vasiza (1965) and the publication "Moraviae Magnae Fontes Historici" (1966–1971). Of new texts, in addition to findings in the Sinai in 1975, excerpts of already known earlier Glagolitic codes, we can specify only those sites as a service to Archbishop Methodius to the canon of Clement of Ohrid and senior editorial eulogy praising the Virgin Mary with a list of its people (including Slavic). With a high degree of probability to the number of Great Moravian works can be classified homily to St. Irenaeus, Bishop of Sirmium (one of the heavenly patrons of the Diocese of St. Methodius), published more than a century ago by A.I. Sobolevsky.

Numerous of oldest Slavic hymnographic texts written by disciples of Cyril and Methodius (Clement and Naum of Ohrid and Konstantin of Preslav) opened during the 1970th – mid 2000th have had little (except the service to Methodius) to influence the situation. In the scientific literature, these works almost without reservation are assumed already in Bulgaria. Meanwhile, the situation is not so clear, although the linguistic criterion for obvious reasons hardly applicable to this group of monuments. Undoubtedly Bulgarian of the hymns of the place you create can be those that are resistant to the liturgical cycles associated with the transistor Triodion, Menaion festal and general, Octoechos and Euchologion. Works for wearing to some extent an occasional nature (and especially, of the canons, dedicated to the "western" Saints – Alexis "the man of God", Apollinarios Bishop of Ravenna, Pope Stephen, etc.), no less (if not more) is likely to create them even in the Great Moravia.

ИСТОРИЈА

УДК 271.2-9(4-11):"08"
271.2-528(=16)(4-11)"08"

АЛЕКСЕЙ М. ПЕНТКОВСКИЙ

Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия

Начало славянского богослужения в Центральной Европе было связано с деятельностью Паннонской архиепископии, созданной в 869–870 гг. папой Адрианом II во главе со святителем Мефодием. Отличительной особенностью этой церковной организации, в основу которой был положен этнический принцип, было использование славянского языка в качестве литургического в богослужении по латинскому обряду, а также использование славянского алфавита (глаголицы) для записи славянских переводов Священного Писания и богослужебных текстов. Легитимность славянского богослужения и глаголицы в Паннонской (Моравской) архиепископии были подтверждены в 880 г. папой Иоанном VIII при ее реорганизации по территориальному принципу. Для обеспечения совершения богослужения на славянском языке в архиепископии свт. Мефодия использовался славянский перевод комплекса богослужебных книг латинского обряда («корпус Мефодия»).

Ключевые слова: Константин–Кирилл, Мефодий, Адриан II, Иоанн VIII, Моравское княжество, Блатенское княжество, Хорватское княжество, Паннонская архиепископия, славянское богослужение, латинский обряд, литургический язык, глаголица.

1. Из истории изучения начального периода славянского богослужения.

1.1. История славянского богослужения в Центральной Европе и его происхождение уже более двух столетий привлекают внимание исследователей. Еще в пространном Введении к «Полной истории гуситов», опубликованной в 1783 г. в Лейпциге без указания авторства, было отмечено, что греческие монахи Мефодий и Кирилл–Константин, присланные из Константинополя, ввели в

* Алексей М. Пентковский, Московская Духовная Академия / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.

Моравии и Чехии богослужение по «греческому» (т. е. византийскому) обряду, а затем получили от папы Адриана II и папы Иоанна VIII позволение использовать славянский язык в качестве богослужебного (1783: 1–3).

Эти утверждения вызвали резкую критику католического священника из ордена пиаристов и исследователя чешских древностей Геласия Добнера (1719–1790), указавшего на существование двух славянских богослужебных обрядов (ritus slavico-graecus и ritus slavico-latinus), а также отметившего безосновательность утверждений о совершении богослужения по «греко-славянскому» обряду на территории Чехии и Моравии, изначально находившейся в юрисдикции Римской церкви, потому что богослужение в славянской архиепископии свт. Мефодия должно было совершаться по «латино-славянскому» обряду, то есть на славянском языке по обряду Римской Церкви (1785: 142–147, 171–173). Отвечая в 1789 г. на критику Г. Добнера, лютеранский пастор из Лужицы Христиан Шмидт (1756–1792) обратил внимание на зависимость представлений о деятельности солунских братьев и типе богослужебного обряда от конфессиональной принадлежности исследователей (1789: III–IV), а также привел различные сведения о деятельности славянских просветителей, которые должны были свидетельствовать о введении славянского богослужения по византийскому обряду сначала в Моравии, а затем и в Чехии (1789: 2–10).

Содержание межконфессиональной полемики о первоначальном типе славянского богослужения было хорошо известно бывшему ректору католической семинарии в Оломоуце священнику Й. Добровскому, который существенно расширил ее границы, перенеся дискуссию в сферы славянского языкознания и изучения славянских древностей. В сборнике «Славянин» (Slawin), обращенном ко всем славянским народам, он поместил статью «Греческий обряд на славянском языке в Чехии», где изложил содержание брошюры пастора Х. Шмидта, однако из его пространных комментариев следовало, что в Чехии славянское богослужение византийского обряда не совершалось (1806: 436–448). В этих же комментариях Й. Добровский существенно уточнил представления Г. Добнера о двух славянских богослужебных обрядах: появление «латино-славянского» обряда, связанного с глаголической традицией, было отнесено им к XIII в.,

а формирование «греко-славянского» обряда, связанного с деятельностью свт. Мефодия — к IX в. (1806: 448–450). В историческом введении к научной грамматике церковнославянского языка, опубликованной в 1822 г. в Вене, Й. Добровский указал на принадлежность солунским братьям славянских переводов византийских богослужебных книг (Dobrowsky 1822: VI–IX). В следующем году в Праге было издано пространное историческое исследование Й. Добровского о деятельности славянских просветителей, сразу же переведенное на русский язык М. П. Погодиным и напечатанное в Москве в 1825 г., в котором чешский ученый утверждал, что богослужение в архиепископии свт. Мефодия совершалось «греко-славянскими священниками» (1823: 122; 1825: 91) по «греко-славянскому обряду» (1823: 100; 1825: 75), а переводы богослужебных книг византийского обряда, в том числе и краткого апракоса, были выполнены до прихода в Моравию (1823: 54–58; 1825: 40–43).

Представления Й. Добровского о происхождении славянского богослужения, определявшиеся приоритетом кириллицы и принадлежностью кириллических богослужебных рукописей к византийскому («греко-славянскому») обряду, быстро распространились в России. В 1824 г. о принадлежности солунским братьям первых славянских переводов византийских богослужебных книг упоминал молодой российский ученый К. Калайдович (1824: 3–4, 11). Вскоре к вопросу о происхождении славянских богослужебных книг обратились церковные писатели, которые тоже связывали их с деятельностью солунских братьев. Так, в кратком «Историческом обозрении богослужебных книг Греко-российской Церкви» было отмечено, что переводы византийских богослужебных книг были выполнены свв. Кириллом и Мефодием (Григорьев 1836: 5–8). Обстоятельства перевода Священного Писания и богослужебных книг, осуществленного славянскими просветителями, а также состав первоначального комплекса богослужебных книг подробно рассматривались в книге архимандрита (впоследствии — митрополита) Макария Булгакова «История христианства в России до равноапостольного князя Владимира» (1846: 186–251). Принадлежность славянского перевода Священного Писания и корпуса славянских богослужебных книг византийского обряда солунским братьям церковный историк рассматривал как «одно из священнейших преданий Славянской

Церкви» (1846: 198), а появление славянских переводов Священного Писания и богослужебных текстов у славян было отнесено к заслугам Церкви Константинопольской, а не Римской. Поэтому богослужение на славянском языке изначально должно было совершаться по византийскому обряду с использованием славянских переводов византийских богослужебных книг, существенно не отличавшихся, по мнению исследователя, от использовавшихся в богослужебной практике первой половины XIX в. (1846: 208–213).

В ноябре 1846 г. в Московском обществе истории и древностей российских было представлено сообщение рижского епископа Филарета Гумилевского, бывшего ректора Московской духовной академии (1835–1841), о жизни и деятельности славянских первоучителей, немецкий перевод которого был напечатан в Елгаве в 1847 г., где тоже утверждалось, что при совершении богослужения на славянском языке использовались богослужебные книги, переведенные с греческого (1846: 20–23; 1847: 28–33). Антикатолическая направленность и полемический стиль русской статьи и немецкой брошюры епископа Филарета Гумилевского, а также изображение пражского памятника славянским первоучителям на фронтисписе немецкого издания и упоминание об участии архиепископа Мефодия в крещении чешского князя Борживоя (1846: 12; 1847: 17), на котором акцентировал внимание еще пастор Х. Шмидт (1789: 6–8) и которое опровергал Й. Добровский (1806: 437–438), позволяют связать обращение рижского епископа к кирилло-мефодиевской тематике не только с его многосторонними научными интересами, но и с переходом в православие общины гернгутеров (моравских братьев) в 1845 г., в котором преосвященный Филарет принимал деятельное участие (Лейсман 1908: 49–50).

Уже в следующем году мнения русских церковных историков о составе первоначального комплекса славянских богослужебных книг были изложены П. Шафариком в докладе «Расцвет славянской письменности в Болгарии», прочитанном в ноябре 1847 г. в Чешском ученом обществе в Праге и вскоре опубликованном в русском переводе в Москве (1848: 6–7; 1848: 40–41), что свидетельство о единстве взглядов чешских и русских исследователей по этому основополагающему вопросу. Основные сведения о деятельности славянских просветителей в Моравии и Паннонии, в том

числе о переводах Священного Писания и богослужебных книг, они заимствовали из подробного изложения Житий Константина Философа и архиепископа Мефодия, опубликованного в 1843 г. профессором Московской духовной академии (впоследствии — протоиереем) А. В. Горским (1843: 410–434) и вскоре и напечатанного в Праге на чешском языке (1846: 10–33). Эти два текста, получившие устойчивое название «паннонских житий», сразу же стали основополагающими источниками и в кирилло-мефодиевский исследованиях, и в палеославистике. Однако их интерпретация нередко определялась, по справедливому замечанию хранителя отдела рукописей московского Румянцевского музея А. Е. Викторова, «национальными и религиозными пристрастиями», «чистым произволом» и предвзятыми мнениями (1865: 354).

Во второй половине XIX в. ситуация существенно не изменилась и кирилло-мефодиевские исследования не избавились от отмеченных А. Е. Викторовым «произвола» и «пристрастий», так как академик В. И. Ламанский в начале XX в. с сожалением отмечал, что Житие Константина Философа рассматривается как «исторический источник первостепенной важности», однако свидетельства этого источника можно «принимать за исторически верные как любые разговоры исторических лиц в исторических романах и драмах» (1915: 28, 29). В ответ на это и другие замечания профессор церковной истории Московской духовной академии академик Е. Е. Голубинский выразил «позицию большинства»: «Житие, написанное современником и учеником Константина, несомненно при жизни и под редакцией Мефодия, и дошедшее до нас в неповрежденном виде, представляет собою достоверную биографию Константина» (1907: 15). Уверенность церковного историка, известного своим критическим отношением к источникам, была вполне объяснима, так как еще в 1867 г. он получил Уваровскую премию за сочинение «Константин и Мефодий, апостолы славянские», составленное на основании «паннонских житий» (Голубинский 1985–1986), содержание которых впервые было опубликовано в 1843 г. его академическим наставником — профессором протоиереем Александром Горским.

Таким образом, широко распространенные представления о переводе византийских богослужебных книг равноапостольными братьями Константином Философом и Мефодием во время т. н.

«моравской миссии» сформировались еще в первой половине XIX столетия и во многом были обусловлены религиозной полемикой.

1.2. Интерпретация основных источников не претерпела существенных изменений и в XX столетии, потому что до настоящего времени «паннонские жития» используются не только в качестве *необходимого,* но и в качестве *достаточного* источника при изучении начального периода славянского богослужения и реконструкции первоначального комплекса славянских богослужебных книг. Не изменилась со времен Й. Добровского и структура научных грамматик церковнославянского языка, которые предваряются свидетельствами «паннонских житий» о происхождении славянской письменности, определяющими интерпретацию лингвистических источников (см., напр.: Дуриданов 1991: 22–26; Lunt 2001: 1–3; Mihaljević 2014: 9). Продолжается и восходящая к Й. Добровскому традиция написания филологами исторических повествований о деятельности солунских братьев и начале славянской письменности, основанных на «паннонских житиях» (см. напр. Тот 1981, Бернштейн 1984). Однако исследователи знают, что при обращении к «паннонским житиям» возникает много различных вопросов — содержательных (Хабургаев 1994: 48–61; Станчев 2008: 83–91, 94–95), текстологических (Picchio 1960: 93–94), дипломатических (Marsina 1971: 18–45), исторических (Betti 2014: 72–90), канонических (Peri 1988: 56–69; Peri 1991: 633–640) и историко-литургических (Пентковский 1998: 37–39).

Кроме того, деятельность солунских братьев в Центральной Европе, традиционно называемая «моравской миссией», обычно рассматривается в контексте византийской миссионерской деятельности, однако хорошо известно, что территория Центральной Европы не входила в сферу религиозного влияния Византийской империи, в отличие от Европы Юго-Восточной (Иванов 2003: 159–161), а распространение христианства за пределами Империи (напр., деятельность византийской архиепископии в I Болгарском царстве в 870–880 гг.) не приводило к использованию народного языка в богослужении и к созданию письменности. Вызывает вопросы и миссионерская интерпретация деятельности Константина Философа, потому что его участие в богословско-полемических собеседованиях

с мусульманами и иудеями, проводившихся по поручению византийского императора (ЖК VI, VIII–XI. Лавров 1930: 7–10, 11–24), не было связано с проповедью Евангелия в рамках церковной миссии и не имело таких несомненно миссионерских результатов и следствий как создание и функционирование устойчивых церковных структур, что принципиально отличало деятельность Константина Философа от регулярной миссионерской деятельности, в том числе и от осуществлявшейся в IX в. в Европе немецкими диоцезами. Тем не менее, миссионерская деятельность немецких священников также не приводила к регулярному использованию народного языка в богослужении. Поэтому создание славянского богослужения и славянской письменности не могли быть обусловлены миссионерской, катехизаторской или же просветительской деятельностью.

1.3. Для правильной интерпретации событий в Центральной Европе, которые привели к появлению и распространению славянского богослужения и славянской письменности, следует принимать во внимание выводы доцента Московской Духовной академии Н. Л. Туницкого о неразрывной связи славянского богослужения и славянской иерархии в начальный период его истории (1913: 226). Но если история славянского богослужения неотделима от истории славянской иерархии и первых славянских церковных организаций, в которых оно формировалось и существовало, а также от социально-политической истории, с которой связана история церковных организаций в средневековый период, то для корректной реконструкции начальных этапов истории славянского богослужения и славянской письменности следует принимать во внимание социально-политические, церковно-иерархические, церковно-правовые (канонические) и историко-литургические факторы. Источниками для такой реконструкции являются не только Житие создателя славянской письменности Константина Философа и Житие архиепископа Мефодия, возглавлявшего первую в Европе церковную организацию, где славянский язык использовался в качестве литургического, но и сохранившиеся богослужебные тексты, восходящие к начальному периоду славянского богослужения, результаты археологических исследований, исторические (церковные) документы и действовавшие канонические нормы.

2. Христианизация Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств в первой половине – середине IX в.

2.1. После разгрома аварского каганата Карлом Великим в конце VIII в. началась активная христианизация территорий Центральной Европы, населенных славянами, которая осуществлялась баварскими диоцезами (Bratož 1998: 166–177), созданными в 739 г. просветителем германских народов Бонифацием–Винфридом. Территория с правой стороны Дуная в 796 г. была передана в ведение епископии в Зальцбурге (Wolfram 1979: 46, 52; Bratož 1998: 161; Boshof 1999: 125), ставшей в 798 г. архиепископией и центром баварской церковной провинции (Boshof 1999: 98). Территории с левой стороны Дуная находились в ведении диоцезов Регенсбурга и Пассау (Bosl 1964: 3–7; Boshof 1999: 125). Уже в первой половине IX в. на территории Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств были созданы церковные структуры, зависевшие от диоцезов Пассау и Зальцбурга.[1]

2.2. Основания каменных церквей различных типов, обнаруженные в результате археологического изучения крупных административных, торговых и ремесленных центров Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств свидетельствуют, что центры деятельности баварских миссионеров находились в местах с высокой плотностью населения и, прежде всего, в больших поселениях. Многочисленные погребения, находящиеся около этих церквей, позволяют датировать церковные постройки (Galuška 1999: 255–256).

Древнейшим каменным церковным строением на территории Моравского княжества является созданная в начале IX в. церковь с прямоугольной алтарной частью, основания которой были обнаружены в селении Модра (Modrá) (Hrubý et al. 1955), расположенном в нескольких километрах от селения Старе-Место (Staré Město) на правом берегу р. Моравы в районе Угерске-Градиште (Uherské Hradiště). На территории селения Старе-Место находилось одно из самых больших моравских поселений IX в., в котором в третьей четверти IX в.

[1] Подробнее см.: Boshof 1999: 124–127. Сведения о христианизации территории Моравского княжества до 863 г. см.: Dittrich 1962: 53–91; Boshof 1998. Сведения о христианизации территории Блатенского княжества до 863 г. см.: Dopsch 2002: 268–274; Szöke 2010: 9–15; Szöke 2014: 51–90.

существовали по меньшей мере три каменных церковных строения — небольшая бесстолпная церковь в месте «Na Valách», бесстолпная церковь с нартексом в месте «Na Špitálkách», и посвященная архангелу Михаилу ротонда в месте «Na Dědině» (Hrubý 1965: 176–179, 182–184, 184–190). Фундаменты большого церковного комплекса, основу которого составляла крестообразная в плане постройка, относящаяся к первой половине IX в., с пристроенным в середине того же столетия нартексом с полусферической апсидой и двумя боковыми входами, были обнаружены около селения Сады (Sady) на противоположном берегу р. Моравы (Galuška 1998: 165–171).

Еще один крупный административный и церковный центр Великой Моравии находился около селения Микулчице (Mikulčice), расположенного на расстоянии нескольких десятков километров от Старе-Место ниже по течению р. Моравы. В результате археологических раскопок в этом крупнейшем моравском поселении IX в. были обнаружены фундаменты княжеской резиденции и десяти каменных церквей IX в., имевших различные архитектурные планы и различные размеры, в том числе основания небольшой бесстолпной церкви № 2 с прямоугольной алтарной частью, относящейся к началу IX в., и основания большой базилики с нартексом (церковь № 3), построенной в первой половине IX в. (Poulík 1975: 49–53, 73–79; Tab. 27, 41, 42). Наиболее активный период деятельности моравского центра около Микулчице относился ко времени правления князя Ростислава, то есть до 870 г., тогда как центр в Старе-Место – Угерске-Градиште активно функционировал во время правления князя Святополка (871–894 гг.) (Poulík 1997: 129–131), погребение которого, по некоторым предположениям, было устроено в специальной часовне, построенной рядом с церковью около селения Сады, тогда как в самой церкви, возможно, находилось погребение архиепископа Мефодия (Galuška 1998: 176–178).

На расстоянии около 16 км. от Микулчице ниже по течению Моравы, в укрепленном городище Поганско (Pohansko) около города Бржецлав (Břeclav) находился третий по величине и значению административный, ремесленный и торговый центр Великой Моравии, в котором была построена большая одноапсидная бесстолпная церковь с нартексом, а также еще одно церковное здание (Čáp et al. 2010: 187–198), представлявшее собой ротонду великоморавского

типа (Macháček et al. 2014), однако период активного функционирования этого центра относился, вероятно, к последней трети IX в. (Macháček 2007: 477). В Девине, находящемся на месте впадения Моравы в Дунай, были обнаружены основания триконхальной церкви, построенной на границе Моравского княжества в начале второй половины IX в. и украшенной фресками (Plachá et al. 1990: 89–91, 93–94, 101–102).

По свидетельству «Обращения баварцев и хорутан», в 827/828 г. была освящена церковь в Нитре, административном центре Нитранского княжества (Wolfram 1979: 52, 128), однако археологические подтверждения этого известия не обнаружены (Fusek, Bednar 2008: 44). Фрагменты оснований столпов и стены большой трехнефной базилики, построенной в начале второй половины IX в., были обнаружены на Братиславском городище, находящемся на левом берегу Дуная (Štefanovičova 1975: 59–62, 65–67).

При проведении раскопок в районе венгерского города Залавара (Zalavar), где в середине IX в. находилась столица Блатенского княжества, были выявлены основания трех каменных церквей и следы двух деревянных церквей, которые были построены до 867 г. и упоминаются в «Обращении баварцев и хорутан» (Mordovin 2006; Szöke 2007: 414–425; Szöke 2009: 404–409; Szöke 2014: 64–66, 69–71, 82–87).

2.3. Строительство больших каменных церквей в крупных центрах Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств показывает, что в середине IX в. христианизация этих территорий была в основном завершена. Разнообразие архитектурных типов церковных построек (бесстолпные постройки, триконхальные постройки, ротонды, базилики), обусловленное влиянием как баварской, так и далматинской церковной архитектуры (Štefanovičová 2001), свидетельствует об участии различных церковных центров в процессе христианизации этих территорий.

Церковные здания, построенные в Моравском, Нитранском и Блатенском княжествах в первой половине – середине IX вв., были связаны с деятельностью местных церковных структур, находившиеся в канонической зависимости от диоцезов Пассау и Зальцбурга. Совершение богослужения в этих церквях обеспечивали священнослужители германского происхождения, которые были

рукоположены и направлены на служение правящими архиереями указанных диоцезов. В Житии Мефодия упоминаются «немецкие попы», совершавшие служение на территории Моравского княжества в 70-е гг. IX в. (ЖМ X. Лавров 1930: 75), которые должны были подчиняться епископу Пассау, а из Зальцбурга, по свидетельству «Обращения баварцев и хорутан», были присланы в Блатенское княжество священники Dominicus, Swarnagal, Altftidus и Rihpaldus, находившиеся там до 870 г. (Wolfram 1979: 54, 56).

На территориях славянских княжеств действовали ограничения по свободному пребыванию священнослужителей из других диоцезов, которые были обязаны предоставить компетентным церковным властям необходимые документы для подтверждения своего канонического статуса и получения соответствующего разрешения. Указанная каноническая норма содержалась в XXVII правиле Франкфуртского собора 794 г., XIII правиле Турского собора 813 г., XXXVI правиле Парижского собора 829 г. и в XVIII правиле Павийского собора 850 г. (Concilia II.1: 169.9, 288.10, II.2: 635.30, III: 227.23), где упоминаются «рекомендательные письма» (litterae commendatitiae), а также в XV правиле второго Санслисского капитулария (Capitula III: 90.5). В пространном виде эта практика была отражена в третьем Фрейзинском капитулярии середины IX в., XX правило которого запрещало принимать клириков, приходящих из других церковных провинций (ab Grecia sive Italia seu Francia), а также позволять им совершать богослужение и заниматься какой-либо церковной деятельностью без предоставления ими необходимых «рекомендательных писем» (epistola commendatitia) (Capitula III: 227.8-11), что вполне соответствовало ситуации, отмеченной в послании моравских князей византийскому императору, где упоминались различные «учители», пришедшие из Влахъ и из Грькъ и из Нѣмьць (ЖМ V. Лавров 1930: 71–72).[2]

2.4. Находившихся на территории Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств баварские священнослужители из диоцезов Пассау и Зальцбурга совершали богослужение на латинском языке по римскому (латинскому) обряду, определявшему литургическую

[2] Однако этими «греками» могли быть ирландские монахи-миссионеры (Исаченко 1963: 61–62).

традицию в этих диоцезах. Однако при совершении крещения и исповеди баварские священники факультативно использовали народный (древневерхненемецкий) язык, на что указывает, напр., XXVII правило из канонического собрания середины IX в., надписанного именем свт. Бонифация-Винфрида (Nullus sit presbiter, qui in ipsa lingua, qua nati sunt, baptizandos abrenuntiationes vel confessiones aperte interrogare non studeat, ut intellegant, que abrenuntiant vel que confitentur; et qui taliter agere dedignantur, secedat in parrochia. — Capitula III: 364.6-9), а также сохранившиеся в средневековых рукописях вопросы крещаемому, переведенные на древневерхненемецкий язык, и его ответы на этом же языке (Steinmeyer 1916: 20, 23). Указание об использовании народного языка (verba rustica) при исповедании грехов содержится в романо-германском понтификале X в. (Vogel, Elze 1963: 242.14), а в средневековых рукописях встречаются различные покаянные и исповедные молитвы на древневерхненемецком языке, которым могло предшествовать побуждение к покаянию, также произносимое на этом языке (Steinmeyer 1916: 309–364). Кроме того, на народном языке рекомендовалось произносить поучения и святоотеческие гомилии, чтобы слушающим было доступно их содержание, о чем свидетельствуют как XV правило Реймского собора 813 г. и XVII правило Турского собора 813 г. (Concilia II.1: 255.17-18, 288.29-30), так и сохранившиеся переводы (Steinmeyer 1916: 156–180).

Разрешение использовать переводы Символа веры и молитвы «Отче наш», находящееся в XLV правиле Майнцского собора 813 г. (Symbolum [...] et orationem dominicam discere semper ammoneant sacerdotes populum Christianum [...]. Qui vero aliter non potuerit, vel in sua lingua hoc discat. — Concilia II.1: 271.21–272.2), а также сохранившиеся тексты катехизического содержания и переводы главных молитв на древневерхненемецкий язык (Steinmeyer 1916: 27, 29–34, 43–45) указывают на активное использование народного языка в миссионерской, катехизаторской и евангелизаторской деятельности немецких священников.

Соответственно, при совершении богослужений на территории Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств баварские священники должны были факультативно использовать славянский язык, в том числе при совершении исповеди и крещения, а также в поучениях во время мессы (см. Zagiba 1971: 104–124). Именно такая

практика отражена во «Фрейзингских фрагментах», первый из которых представляет собой славянский перевод латинской исповедной молитвы Confiteor, произносившейся священником и повторявшейся кающимся, а второй — славянское побуждение к покаянию (Bernik 1993: 36–42, 48–59). Первый текст несомненно использовался в составе латинского чинопоследования исповеди, потому что следовавшие за ним молитвенные формулы произносились священником на латинском языке (Bernik 1993: 38, 50). К этой же практике восходит и переведенная с древневерхненемецкого языка покаянная молитва, сходная с баварской «Сант-Эммерамской молитвой» (Карлинский 1969: 160–161) и с латинской молитвой Confiteor. Славянские переводы христианских текстов записывались латинскими буквами, использовавшимися баварскими священниками для записи христианских текстов на древневерхненемецком языке, о чем свидетельствуют т. н. «Сант–Эммерамские глоссы», которые представляют собой фрагмент славянского перевода XXXIV Апостолького правила (MMFH IV: 233–235), а также упоминавшиеся выше «Фрейзингские фрагменты».

2.5. Баварские священники, находившиеся в крупных центрах Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств, где располагались резиденции правителей, должны были принимать участие в деятельности судов, так как в соответствии с баварской традицией судопроизводство в этих славянских княжествах было смешанным и наказание назначалось как по гражданскому, так и по церковному праву (Schmid 1953: 401–403). Подобно исповеди и крещению, в судопроизводстве должен был факультативно использоваться славянский язык.

2.6. Об активной деятельности миссионеров и священников немецкого происхождения среди славян в Моравском, Нитранском и Блатенском княжествах свидетельствуют германизмы, латинизмы и кальки в литургической и, в целом, в христианской терминологии, которые встречаются в древнейших памятниках славянской письменности. Так, славяне использовали слово *cirъky/crъky* для обозначения религиозного сообщества и строения, предназначенного для совершения христианского богослужения, которое восходило к древневерхненемецкому *kirichun* (SJS IV: 828, 830–832; ESJS 2: 96; Miklosich 1875: 17. Подробнее см.: НРЭ 2002: 260–261), зафиксированному в

переводной части чинопоследования крещения и в переводе Символа веры (Steinmeyer 1916: 23.11, 27.14), а также в составе сложных топонимов, находившихся на территории Блатенского княжества (Lindolveschirichun, Wiedhereschirichun, Isangrimeschirichun, Beatuseschirichun, Otachareschirichun, Paldmunteschirichun (Wolfram 1979: 54)). Для обозначения особой части церковного здания, где священнослужители совершали евхаристическое богослужение, славянами употреблялось слово *olъtar'ь*, восходящее к древневерхненемецкому литургическому термину *altāri* (SJS II: 539–540; ESJS 10: 585; Miklosich 1875: 18; НРЭ 2002: 37), который является латинским заимствованием. Слово *križь,* восходящее через романское посредство (**krū(d)že*) к латинскому *crux*, обозначало христианский крест (SJS II: 65; ESJS 6: 367–368; Boček 2010 S. 82–90).

Для обозначения священнослужителей, совершавших евхаристическое богослужение (т. е. пресвитеров), славянами использовалось слово *popъ*, восходившее к древневерхненемецкому *pfaffo* (SJS III: 171–172; ESJS 11: 683; Miklosich 1875: 13), а для обозначения этого богослужения использовался термин *mъša,* восходивший к латинскому термину *missa* через вероятное германское посредство (SJS II: 257; ESJS 9: 520; Boček 2010: 127–132; Miklosich 1875: 27). Устойчивое славянское словосочетание *xvalǫ vъzdati* (SJS IV: 762–763), использовавшееся для обозначения евхаристического благодарения, восходило к словосочетанию *gratias agere* из латинского канона мессы (Vajs 1948: 108, 109) и из повествования о Тайной вечере (Лк. 22:17,19) в латинском переводе. Славянский глагол *komъkati*, восходивший к латинскому *communicare*, обозначал совершение причащения на евхаристическом богослужении (SJS II: 44; ESJS 6: 333; Miklosich 1875: 31), а отглагольное существительное *komъkanije* обозначало и Святые Дары (причастие), и причащение (SJS II: 44; Miklosich 1875: 31). В этом же значении славяне употребляли и существительное *vъsǫdъ*, восходившее к древневерхненемецкому *wizzōd* (SJS I: 350; Nahtigal 1936: 5–14).

Славянский глагол *krьstiti,* обозначавший действие священнослужителя, совершавшего таинство крещения и соответствовавший латинскому глаголу *baptizare*, восходил к древневерхненемецкому глаголу *kristen(en)* с аналогичным значением (SJS II: 77; ESJS 6: 379; Miklosich 1875: 29–30), а славянское отглагольное безаффиксное

существительное *krьstъ* обозначало таинство крещения (ESJS 6: 379. Подробнее см.: Минчева 2001). Для обозначения восприемника при крещении и возникающей степени духовного родства славяне использовали термин **kupetrъ* (*kupetra*), восходивший через романское посредство к соответствующему латинскому термину *compater* (SJS II: 98; ESJS 7: 383; Boček 2010: 81–82), а также термин **kъmotrъ* (*kъmotra*), восходивший к латинскому *commater* (SJS II: 91; ESJS 7: 392–393; Boček 2010: 72–76). Специально приготовленное и освященное масло, которое использовалось при совершении таинства миропомазания, называлось славянами *križma/krizma*, что, в свою очередь, определялось древневерхненемецким словом *chris(a)mo*, восходившим к латинскому термину *chrisma* (SJS II: 64; ESJS 6: 367; Miklosich 1875: 30).

Славянские слова, обозначавшие соблюдение ограничений в пище в течение определенного периода (*postъ*) и действие соблюдающего эти ограничения (*postiti sę*), восходили к древневерхненемецким *fasta* и *fastēn* (SJS III: 200, 203; ESJS 11: 687; Miklosich 1875: 46). Для обозначения злого духа (диавола) использовалось слово *neprijaznь*, образованное в результате поморфемного перевода соответствующей древневерхненемецкой лексической единицы (*unholda*) (SJS II: 392–393; ESJS 12: 714; Miklosich 1875: 42), которая в баварской традиции зафиксирована в переводной части чинопоследования крещения, где соответствовала латинскому *diabolus* (Steinmeyer 1916: 20.1-6, 23.1-2).

Совершение богослужения на латинском языке и по латинскому обряду привело к появлению в славянском языке различных калек латинского происхождения, зафиксированных в церковнославянских текстах. Кроме упомянутого выше словосочетания *xvalǫ vъzdati*, в результате пословного перевода латинского термина *dominica florum* появился устойчивый славянский литургический термин для обозначения воскресенья, предшествовавшего празднику Пасхи — *nedělja cvětьnaja* (SJS IV: 827). В различных славянских молитвах встречается лексема *vьsemogy* (SJS I: 366), образованная в результате морфемного калькирования латинского *omnipotens* (Исаченко 1963: 65–66). К латинскому *cotidianum* в молитве «Pater noster / Отче наш» восходило словосочетание *nastavъšaago dьne* (SJS II: 319).

2.7. Латинской литургико-канонической терминологией определялись, судя по всему, славянские литургические термины *svętiti*

(*svęštati*) и *svęštenije* (ESJS 15: 910), содержащие корень *svęt-* и связанные со служением епископов. Глагол *svętiti* (*svęštati*) в значении «совершать рукоположение в священный сан» соответствовал латинскому *ordinare* и греческому χειροτονεῖν, а в значении «совершать освящение церкви» — латинскому *dedicare* и греческому καθιεροῦν (SJS IV: 40–41, 45–46). В свою очередь, *svęštenije* обозначало действие епископа, совершавшего рукоположение в священный сан, что соответствовало латинскому *ordinatio* и греческому χειροτονία, а в случае освящения церкви *svęštenije* соответствовало латинскому *dedicatio* и греческому καθιέρωσις (SJS IV: 46–47).

Использование одного и того же славянского слова для перевода двух слов с различными значениями и основами указывает на изначальное соответствие пары славянских слов *svętiti* (*svęštati*) и *svęštenije* такой паре переводимых слов, связанных между собой словообразовательными отношениями, каждое из которых имело два указанных значения. В византийской литургико-канонической терминологии такая пара отсутствует, тогда как в латинской традиции имеется глагол *consecrare*, обладающий значениями глагола *ordinare* и глагола *dedicare*, а также имеется существительное *consecratio,* связанное с этим глаголом и обладающее значениями существительных *ordinatio* и *dedicatio* (Ρουσσος 1949: 58).

Глагол *consecrare* активно использовался в латинских канонических текстах IX в. как в значении «совершать рукоположение» (*ordinare*) — consecrare episcopum (Concilia III: 340.1-2, 340.12), c. sacerdotem (Concilia III: 477.29-30), c. presbyterum (Capitula II: 231.1,4), c. diaconum (Capitula III: 272.16), так и в значении «совершать освящение церкви» (*dedicare*) — consecrare ecclesiam (Concilia II.1: 39.36-37; II.2: 855.25; III: 106.1; IV: 260.27, 279.7-8, 280.18), что подтверждает словоупотребление sacrare ecclesiam (Capitula II: 240.21). Существительное *consecratio* также встречается в двух рассматриваемых значениях — «рукоположение» (consecratio episcoporum: Concilia IV: 218.30, 563.1) и «освящение церкви» (consecratio ecclesiae: Capitula II: 75:4; Stratmann 1990: 69.2, 80.26, 82.15).

Следовательно, славянские литургические термины *svętiti* (*svęštati*) и *svęštenije* изначально были обусловлены латинскими терминами *consecrare* и *consecratio*. В таком случае, существительное *svęštenikъ* (SJS IV: 46), обозначавшее результат действий епископа,

совершавшего *consecratio* = *ordinatio* = *svęštenije*, использовалось в ранний период как для перевода латинского литургико-канонического термина *clericus* (Максимович 2008: 184.232), так и для перевода соответствующего греческого термина κληρικὸς (MMFH IV: 299 (Ап. 19), 327 (Ап. 45)).

Появление двух рассматриваемых славянских литургических терминов *svętiti* (*svęštati*) и *svęštenije*, следует связывать с деятельностью баварских миссионеров, потому что эти же самые специальные значения имели глагол *wīhen* и существительное *wīhī* в древневерхненемецком языке, к которым восходят немецкие *weihen* и *Weihe* с такими же значениями, т. е. два указанных славянских литургических термина появились в результате семантического калькирования из древневерхненемецкого, а не из латинского языка.

2.8. Таким образом, христианизация Моравского, Блатенского и, судя по всему, Нитранского княжества к середине IX в. была завершена. На этих территориях были построены многочисленные церкви и полноценно функционировали церковные структуры, созданные баварскими миссионерами из диоцезов Зальцбурга и Пассау. В этих церквях совершалось богослужение на латинском языке, но факультативно использовался славянский язык, в котором под влиянием латинского и древневерхненемецкого языков сформировалась устойчивая христианская терминология.

3. Деятельность свв. Мефодия и Константина–Кирилла в Моравском и Нитранском княжествах (863–867 гг.).

3.1. Около 863 г. в Моравское и Нитранское княжества из Константинополя прибыла небольшая группа, направленная императором Михаилом III и кесарем Вардой по просьбе славянских князей Ростислава и Святополка, в состав которой входили братья Константин-Кирилл и Мефодий (ЖМ V. Лавров 1930: 71–72; ЖК XIV. Лавров 1930: 26–27). Традиционно принято считать, что перед ними стояли миссионерские задачи, однако территория Центральной Европы, как уже было отмечено, в сферу религиозного влияния Византийской империи не входила (Иванов 2003: 159–161). Кроме того, у византийских посланников отсутствовали формальные предпосылки для занятий миссионерской и катехизической деятельностью, так как

Моравское и Нитранское княжества уже были христианизированы и там были построены различные каменные церкви, в том числе и большие базилики, свидетельствующие о деятельности регулярных церковных структур и указывающие на устойчивость существовавшей христианской традиции(см. 2.2–2.3).

Основная задача византийской группы была обозначена в обращении славянских князей к Михаилу III, содержащемся в Житии Мефодия и в Житии Константина, которые просили у своего политического союзника[3] направить к ним такого «учителя», который исправитъ вьсѧкоу правьдоу (ЖМ V. Лавров 1930: 72). Если принять во внимание окончание рассматриваемого послания, находящееся в Житии Константина (ѡтъ васъ бо на всѧ страны въсегда добрыи законъ (*lex — А. П.*) исходить — ЖК XIV. Лавров 1930: 26), то словосочетание вьсѧка правьда имеет в данном контексте юридическое значение (iustitia). Поэтому обращение славянских князей в Константинополь следует связывать с их намерениями реформировать по византийским моделям местные правовые нормы и местную судебную практику (ср. Vašica 1951: 168–169), так как право и суд, в отличие от богослужения и евангелизации, находились в компетенции местных правителей, которые могли самостоятельно устанавливать и изменять правовые нормы и судебную практику.

Здесь необходимо принимать во внимание, что в средневековый период при кодификации правовых норм у германских народов использовался латинский язык, на котором в VI в. была составлена «Салическская правда» (Lex Salica), а в VIII в. — различные германские правовые сборники, в т. ч. Lex Alamannorum, Lex Baiwariorum, Lex Saxonum и Lex Frisionum, однако сохранившийся фрагмент перевода «Салической правды» на древневерхненемецкий язык (Steinmeyer 1916: 55–57) показывает, что на латинском языке содержание этих текстов не всегда было доступным. Тем не менее, находившиеся в Моравском и Нитранском княжествах баварские священники, а также приходившие туда священники из различных регионов Европы (из Влахъ и из Грькъ и из Нѣмьць), о которых упоминается в послании славянских князей императору

[3] О политическом союзе Моравии и Византии в начале 60-х гг. IX в., направленном против находившихся в союзнических отношениях болгарского хана Бориса и короля Людовика II Немецкого, см. напр. Златарски 1927: 13–20.

Михаилу III (ЖМ V. Лавров 1930: 71–72), могли предложить славянским князьям использовать для организации/реорганизации судопроизводства региональные правовые тексты на латинском языке (напр., Lex Alamannorum, Lex Baiwariorum, Lex Saxonum, Lex Frisionum, Lex Burgundionum), которые различались по содержанию, что и стало формальной причиной обращения князя Ростислава и князя Святополка в Константинополь.

Подлинные цели моравского и нитранского князей выходили за пределы судопроизводства, и их действия, в том числе и обращение в Константинополь, были направлены на укрепление самостоятельности и уменьшение политической зависимости от Восточно-Франкского королевства (Гейль 1965: 87, 95–97). Вполне возможно, что славянские князья намеревались укрепить политический союз и церковными отношениями, однако их обращение к императору Михаилу III вряд ли могло содержать просьбу о создании независимой церковной организации во главе с епископом, как часто полагают исследователи, основываясь на тексте Жития Константина (см., напр.: Гейль 1965: 103, 107, 108) и не учитывая соответствующий текст из Жития Мефодия. С просьбой церковного содержания следовало обращаться не к византийскому императору, а к византийскому патриарху, как это сделал в 865 г. болгарский князь Борис-Михаил, однако после получения им пространного наставления догматического и дидактического содержания из Константинополя направление вектора болгарской церковной политики резко изменилось в западную сторону (Златарски 1927: 71, 84). Следует отметить, что обращение князя Бориса-Михаила к папе Николаю I после получения ответа от патриарха Фотия содержало просьбу прислать правовые тексты (Златарски 1927: 90–92), что позволяет предположить ее наличие и в предшествующем случае.

3.2. В ответ на обращение славянских князей император Михаил III направил к ним игумена Мефодия — бывшего государственного чиновника, говорившего на славянском языке и имевшего опыт администрирования в «славянском княжестве», т. е. в полуавтономной славянской структуре в составе византийского государства, который после ухода с государственной должности был назначен игуменом одного из императорских монастырей и продолжал находиться

в прямой зависимости от императора. Вместе с Мефодием был направлен и его брат — священник Константин, также знавший славянский язык и имевший разнообразный опыт деятельности в иноязычной среде по исполнению императорских поручений.

В соответствии с пожеланиями славянских князей, содержавшимися в послании императору Михаилу III, византийские посланники должны были заниматься в Моравии переводами и адаптированием византийских юридических текстов для последующего их использования в судебной практике. Именно об этом свидетельствует древнейший славянский текст правового содержания — «Закон судный людям», основу которого составляла византийская Эклога (MMFH IV: 178–198). Моравское происхождение этого текста сомнений не вызывает, так как к наказаниям по гражданскому праву (по законоу людскоиу) были добавлены, в соответствии с баварской практикой, канонические наказания (по ц(ь)рк(ъ)вьноиоу законоу) западного типа (MMFH IV: 181–187). При переводе названия византийской денежной единицы (νόμισμα) в «Законе судном людям» было использовано славянское слово *skъlędzь* (в сохранившемся тексте — стьлѧдь, MMFH IV: 182.10), представляющее собой славянизированный вариант древневерхнемецкого названия денежной единицы (skilling, ESJS 14:832–833), соответствовавшей латинскому золотому солиду (solidus), который, в свою очередь, был эквивалентен византийской золотой номисме. Эта же денежная единица дважды встречается в рассматриваемом тексте при отсутствии переводимого слова в греческом оригинале (MMFH IV: 185.10, 190. 14), что подтверждает связь текста с такой территорией, где актуальной была германская денежная терминология и баварская судебная практика.

Любопытно отметить, что латинизм solidus регулярно употреблялся в сохранившемся фрагменте древневерхненемецкого перевода «Салической правды», причем в одном случае был использован его немецкий эквивалент — scilling (Steinmeyer 1916: 55.14), однако чеканка золотых солидов в каролингский период не производилась и поэтому solidus – skilling – *skъlędzь* в любом случае представлял собой условную денежную единицу.

3.3. Единственным легитимным способом фиксации правовых текстов и документов в Центральной Европе в каролингский

период было употребление латинского языка и латинских букв. На латинском языке и с использованием латинских букв были записаны правовые тексты различных германских племен (Lex Alamannorum, Lex Baiwariorum, Lex Saxonum, Lex Frisionum). Латинскими буквами был записан раннеанглосаксонский судебник кентского короля Этельберта рубежа VI/VII вв. (Law of Æthelberht) на староанглийском языке, сохранившийся в рукописи нач. XII в. (Textus Roffensis), а также упомянутый выше древневерхненемецкий перевод «Салической правды», сохранившийся фрагмент которого происходит из рукописи IX в. (Steinmeyer 1916: 57). Однако использование латинских букв не позволяло точно отразить фонетические системы германских диалектов, что подтверждается отсутствием единой орфографической системы в древневерхненемецких текстах (Braune 2004: 13–17) и было специально отмечено ученым монахом Отфридом из Вайссенбурга в написанном на латинском языке послании к архиепископу Майнца Лиутберту, которое предшествовало составленному им в 863–870 гг. стихотворному переложению евангельского текста на древневерхненемецкий язык (Erdmann 1882: 4–8).

Равным образом, латинские буквы не позволяли точно отразить фонетическую систему славянской речи. Поэтому для записи славянских юридических текстов византийские посланники использовали особую систему славянского письма («глаголицу»), созданную для этой цели Константином Философом, в основу которой был положен фонетический принцип. Судя по всему, при помощи особых славянских букв могли быть записаны и уже существовавшие славянские переводы христианских текстов (напр., текст молитвы «Отче наш»), которые ранее записывались латинскими буквами, однако создание и использование новой системы письма, как показали последующие события, не должно было находить поддержки у баварских священников, совершавших служение на территории Моравского и Нитранского княжеств.

3.4. Для обеспечения адекватного использования славянских текстов правового содержания, записанных при помощи новой системы письма, в местном судопроизводстве византийские посланники должны были заниматься обучением будущих участников судебных процессов славянскому письму и практическим навыкам

использования этих текстов, но эта деятельность не была связана с подготовкой кандидатов в священнослужители. Церковная деятельность клириков из византийской группы в Моравском и Нитранском княжествах, в том числе и совершение ими богослужений, должна была определяться и ограничиваться существовавшими каноническими нормами. Для легитимизации своего пребывания на чужой канонической территории, на которой действовали регулярные церковные структуры и существовала церковная организация, византийские священнослужители были обязаны, согласно местным нормам (см. 2.3) и в соответствии с общепринятыми XII Апостольским правилом и XIII правилом Халкидонского собора, представить компетентным церковным властям (епископу в Пассау, архиепископу в Зальцбурге) необходимые «рекомендательные письма» или «представительные грамоты», полученные в Константинополе в удостоверение своего канонического статуса (подробнее см. Милаш 1895: 67–69, 361). Именно об этих документах (συστατικὰ γράμματα) упоминал патриарх Фотий в 861 г. в послании папе Николаю I, настаивая на необходимости соблюдения общепринятых канонических норм (PG 102: 616B-C, 618A).

Во время пребывания в Моравии византийская группа должна была постоянно встречать баварских священников, совершавших богослужения в местных церквях и занимавшихся катехизацией и евангелизацией, однако византийцы не имели каких-либо канонических оснований для влияния на их деятельность и на местную литургическую традицию. Поэтому занятия посланников из Константинополя переводами византийских богослужебных книг на славянский язык и обучением учеников совершению богослужения по византийскому обряду при наличии регулярного богослужения по латинскому обряду представляются маловероятными.

4. Пребывание свв. Мефодия и Константина–Кирилла в Блатенском княжестве (867 г.).

4.1. Завершив свою деятельность, продолжавшуюся около трех с половиной лет, византийские посланники покинули Моравию (ЖК XV. Лавров 1930: 29; ЖМ V. Лавров 1930: 72), но они не вернулась в Константинополь, где существенно изменилась политическая

ситуация — весной 866 г. после убийства могущественного кесаря Варды к власти пришел Василий Македонянин, а осенью 867 г. был убит и император Михаил III. Вместе с некоторыми из своих учеников бывшие посланники императора Михаила III и кесаря Варды перешли в 867 г. в соседнее славянское княжество — Блатенское, находившееся на другой стороне Дуная, где их принял местный князь Коцел (ЖМ V. Лавров 1930: 72; ЖК XV. Лавров 1930: 29), который активно стремился к освобождению от политической зависимости от Восточно-Франкского королевства.

Церковные структуры и священники, действовавшие на территории этого славянского княжества, подчинялись Зальцбургскому архиепископу, но церковно-административная ситуация в нем существенно отличалась от предшествующей. Блатенское княжество располагалось на территории бывшего римского диоцеза Паннонии, где в V–VI вв. существовали диоцезы во главе с епископами (Bratož 2011). Административный диоцез Паннонии ранее входил в состав преторианской префектуры Иллирии, существовавшей до VI в., столицей которой была Фессалоника. Церковные структуры на этой территории подчинялись экзарху апостольского престола, которым был фессалоникийский епископ, но во второй четверти VIII в. император Лев Исавр упразднил Фессалоникийский экзархат, епархии которого перешли в ведение Константинопольского патриархата, после чего вопрос о канонической принадлежности Иллирика стал одним из ключевых в отношениях между Римом и Константинополем.

4.2. Принятие христианства болгарским ханом Борисом в 864 г. дало основания папе Николаю I для новых действий по возвращению территорий Иллирика в юрисдикцию Римской Церкви. В конце 866 г. он направил в I Болгарское царство церковную миссию во главе с епископами Формозом Портуенским и Павлом Популонским, которая опередила миссию Зальцбургской архиепископии во главе с епископом Ерменрихом Пассавским (Златарски 1927: 107–111). В своих ответах на прямые вопросы болгарских посланников папа Николай I пояснял, что формирование церковной структуры в I Болгарском царстве должно происходить в традиционной последовательности, началом которой было создание церковной организации во главе с епископом. Затем, по мере ее увеличения,

предполагалось создание новых диоцезов, которые, в соответствии с XXXIV Апостольским правилом, должны были составить церковную провинцию во главе с архиепископом, получавшим из Рима паллиум (Responsa LXXII–LXXIII, ЛИБИ II: 110–111).

Упоминание церковных провинций в галльских и германских землях в связи с организацией и последующим развитием болгарского диоцеза показывает, что его создание рассматривалось папой Николаем I в контексте общего процесса христианизации Европы, тогда как ссылки на особые права римской кафедры и на апостольское правило должны были подчеркивать ее исключительные и неизменные права по отношению к новым церковным структурам. Этими же представлениями папа Николай I руководствовался и в послании к клирикам Нинского диоцеза, образованного в структуре Аквилейского патриархата, указывая на неправомерность создания этой церковной организации без соответствующего позволения апостольского престола (Epistolae VI: 659; Lučić 1969: 386).

4.3. Свои права и полномочия на бывших территориях Иллирика папа Николай I основывал на апостольской традиции и административно-территориальном делении Римской империи (Peri 1991: 586–588), однако римские представления о церковной юрисдикции на территории бывшей империи принципиально отличались от византийских, изложенных патриархом Фотием в 861 г. в послании папе Николаю I, согласно которым «церковные права, особенно касающиеся областей и границ, изменяются обычно вместе с политической властью и управлением» (PG 102: 614C).

Различие византийских и римских представлений об изменяемости и неизменности территориальных прав, а также сложная церковно-политическая ситуация на бывших территориях Иллирика и ее история были хорошо известны посланникам императора Михаила III, происходившим из Фессалоники. Эти вопросы должны были обсуждаться на встречах с блатенским князем Коцелом, во время которых они могли обратить внимание князя на деятельность римских церковных структур на территории I Болгарского царства и указать ему на наличие достаточных оснований для воспроизведения «болгарской» (т. е. римской) модели на территории Блатенского княжества, что открывало возможности для

устроения церковной организации, не зависевшей от Зальцбургской архиепископии. Дополнительным аргументом в пользу выбора «болгарской» модели могло служить быстрое возвращение баварской миссии из I Болгарского царства после ее встречи с римской миссией (Злтарски 1927: 111).

После собеседований с бывшими византийскими посланниками князь Коцел принял принципиальное политическое решение об обращении в Рим с просьбой о создании церковной организации на подвластной ему территории, и вскоре из Блатенского княжества в Рим была направлена группа, в которую входили и солунские братья, и их ученики. По пути в Рим они остановилась в Венеции, где состоялось собеседование Константина Философа с франкскими священниками и епископами, на котором обсуждалась лингвистическая проблематика. Из содержания вопроса, который был задан создателю славянского алфавита (како еси ты сътвориль нїꙗ словенеѣь книгы и оучиши, ЖК XVI. Лавров 1930: 62), следует, что сомнению была подвергнута легитимность новой системы записи текстов на славянском языке, то есть возможность использования особых славянских букв при записи славянских текстов христианского содержания, а не легитимность перевода или же использования славянских текстов как таковых (Thomson 1992: 98–99).

5. Создание Паннонской архиепископии (ок. 869 г.).

5.1. Вероятно, уже в начале 868 г. посланников князя Коцела принял в Риме папа Адриан II (867–872), после чего были совершены священнические хиротонии. Тем не менее, рукоположенные в Риме священники не могли совершать богослужение и заниматься евангелизацией на территории Блатенского княжества без соответствующего разрешения зальцбургского архиепископа, так как в соответствии с рассмотренной выше канонической практикой (см. 2.3), о которой специально упоминал составитель «Обращения баварцев и хорутан», не принадлежавшие к зальцбургскому диоцезу священнослужители при нахождении на территории Блатенского княжества более трех месяцев должны были представить необходимые канонические документы зальцбургскому архиепископу (Wolfram 1979: 58) для получения соответствующего разрешения.

Поэтому папа Адриан II, учитывая намерения и пожелания князя Коцела, создал на территории Блатенского княжества и, судя по всему, на сопредельных территориях самостоятельную церковную организацию в главе с архиепископом Мефодием, архиерейская хиротония которого совершена была в Риме (ЖМ VIII. Лавров 1930: 74).

По свидетельствам латинских источников новая церковная структура называлась «Паннонский диоцез» (Pannonica diocesis: MMFH III: 163), а возглавлявший ее свт. Мефодий имел титул «архиепископ Паннонский» (archiepiscopus Pannonicus — MMFH III: 169).[4] Официальное название новой церковной организации подчеркивало ее преемственность по отношению к церковным структурам, существовавшим в V–VI вв. в римском диоцезе Паннонии, территория которого составляла основу нового «Паннонского диоцеза», не входившего в Зальцбургскую архиепископию и в каноническом отношении непосредственно подчиненного апостольскому престолу.

5.2. Архиепископский титул свт. Мефодия, возглавившего новую церковную провинцию в Центральной Европе, не являлся персональным (*ad personam*) и свидетельствовал о его особом статусе и полномочиях. По своим каноническим характеристикам эта церковная организация отличалась от обычного диоцеза во главе с резидентным епископом, на что указывало отсутствие наименования епископского престола в титулатуре свт. Мефодия (Peri 1988: 24).[5] Тем не менее, в своей церковной организации архиепископ Мефодий должен был обладать собственной и непосредственной властью в законодательной, исполнительной и судебной сферах, то есть правами резидентного епископа. В его компетенцию должно было входить обеспечение архипастырского попечения (в том числе конфирмации-миропомазания и рукоположения клириков) на вновь христианизированной территории, где предполагалось создание церковной провинции, состоящей из диоцезов, возглавляемых резидентными епископами.[6] Полный набор прав и полномочий

[4] Этот же титул (архиепископъ Паноньскъ) зафиксирован и в независимом славянском источнике — «Похвальном слове Кириллу и Мефодию» (Лавров 1930: 79).

[5] Мнение о нахождении епископской кафедры свт. Мефодия в Сирмиуме не соответствует действительности, подробнее см.: Betti 2014: 192–202.

[6] Подробнее об особенностях епископского служения на этих территориях см.: Dovere 2003: 37–38, 46–49.

свт. Мефодия, а также особые права, предоставленные Паннонской архиепископии, должна была определять, в соответствии с юридической практикой апостольского престола IX в., архиепископская привилегия (privilegium archiepiscopatus), которая представляла собой созданный и оформленный в установленном порядке официальный папский документ (грамота, булла), имевший нормативный характер и юридическую силу.[7]

Привилегия архиепископа Мефодия не сохранилась и единственным источником, непосредственно связанным с устроением новой церковной организации, является послание папы Адриана II славянским князьям, пространная версия которого находится в Житии Мефодия (ЖМ VIII. Лавров 1930: 73–74), а краткая — в Похвальном слове Кириллу и Мефодию (Лавров 1930: 85).[8] Обращение предстоятеля Римской церкви не только к блатенскому князю Коцелу, принимавшему активное участие в организации Паннонской архиепископии, но и к моравскому князю Ростиславу и нитранскому князю Святополку показывает, что вопрос о создании новой церковной структуры был с ними согласован и поэтому полномочия свт. Мефодия не ограничивались территорией Блатенского княжества, а распространялись также на Моравское и Нитранское княжества.

Следовательно, территория Паннонской архиепископии выходила за пределы римского диоцеза Паннонии и охватывала другие территории Центральной Европы, населенные славянами, что указывает на определяющее значение этнического фактора при создании этой церковной организации. Упоминание о миссионерской функции архиепископа Мефодия (legatione apostolice sedis ad gentes fungentus — MMFH III: 169), содержащееся в послании папы Иоанна VIII фрейзингенскому епископу Аннону от 873 г., указывает на миссионерскую составляющую в деятельности Паннонской архиепископии, о которая должно было упоминаться в привилегии архиепископа Мефодия, подобно статусу папского легата в северных землях, присвоенному в 872 г. папой Адрианом II гамбургскому

[7] Об этом документе и его значении для истории славянского богослужения см.: Snopek 1911: 91–96, 107–111.

[8] Эти два текста восходят к несохранившемуся славянскому переводу единственного послания папы Адриана II, направленного славянским князьям после епископской хиротонии свт. Мефодия в 869 г. (Marsina 1971: 45).

архиепископу Римберту, изначально выполнявшему миссионерские функции, который был зафиксирован в соответствующем документе (Lappenberg 1842: 31).

5.3. Таким образом, папа Адриан II продолжил действия папы Николая I по восстановлению папской власти на территории Иллирика и создал в Центральной Европе самостоятельную славянскую церковную организацию (Паннонскую архиепископию), перед которой стояли миссионерские задачи и которая должна была сдерживать растущее влияние Зальцбургской архиепископии, усилившееся благодаря ее преимущественному положению Восточно-Франкском королевстве. Быстрому формированию самостоятельной церковной структуры на территории трех славянских княжеств (Блатенского, Моравского и Нитранского) способствовали различные обстоятельства. Прежде всего, эта территория уже была христианизирована и там были построены церковные здания, то есть ко времени рукоположения первых славянских священнослужителей в Риме основная миссионерская работа была завершена. Решительные шаги предстоятеля Римской церкви могли быть вызваны осложнениями в деятельности римской миссии в I Болгарском царстве, во многом обусловленными промедлением Рима с назначением архиепископа и устроением там автономной церковной организации (Златарски 1927: 127–132), создание которой было главной целью болгарского правителя Бориса-Михаила.

Несомненное влияние на решение папы Адриана II об организации Паннонской архиепископии должны были оказать его сложные отношения с франками и, в частности, с Людовиком II Немецким, воздействовавшим на политику апостольского престола через своих доверенных лиц в папском окружении, одним из которых был Арсений, епископ Орто, упоминаемый в Житии Константина (ЖК XVII. Лавров 1930: 34)[9]. Существенным фактором было и наличие подходящей кандидатуры, так как свт. Мефодий не только имел предшествующий опыт административного и церковного управления, но и во время пребывания в славянских княжествах в 863–867 гг. установил необходимые связи со славянскими князьями и их

[9] Не следует забывать, что сын епископа Арсения, Елевферий, 10 марта 868 г. похитил (взял в заложнике?) дочь Адриана II и ее мать, что стало причиной бегства епископа Арсения из Рима, а затем лишил их жизни (Grotz 1970: 168–170).

окружением. Поэтому римский понтифик воспользовался промедлением Зальцбургской архиепископии с открытием новых диоцезов в землях, населенных славянами, и при поддержке славянских князей, объединенных стремлением к политической независимости, быстро создал на этих территориях самостоятельную славянскую церковную организацию со славянской иерархией.

5.4. Создавая Паннонскую архиепископию папа Адриан II во многом следовал традициям папы Николая I, упоминавшего в 858 г. славян среди народов, на просвещение которых была направлена миссия Гамбургской архиепископии (Lappenberg 1842: 22), а также пославшего в 866 г. миссионерскую группу в I Болгарское царство, большинство в котором составляли славяне. Необходимость оперативных и решительных действий по созданию новой церковной структуры стала причиной отказа папы Адриана II от использования традиционной поэтапной модели, которой папа Николай I намеревался следовать в I Болгарском царстве, и обращения к активной миссионерской модели, предполагавшей создание архиепископии и назначение архиепископа, наделенного особыми правами, с последующим формированием церковной провинции, состоящей из диоцезов. С этой интенсивной моделью формирования церковной организации была связана особая модель епископского служения, обусловленная новыми принципами формирования диоцезов, границы которых во многом определялись границами племенных групп (объединений), и новыми принципами избрания епископов, совершавшегося с учетом пожеланий и предпочтений местных правителей (Dovere 2003: 39–40, 45–46). Указанная модель была успешно использована при создании Гамбургской архиепископии в 831 г., миссионерская деятельность которой осуществлялась и среди славян, упоминающихся в Житии гамбургского архиепископа Ансгария (831–865 гг.)[10] и в грамоте папы Николая I, выданной гамбургскому архиепископу Ансгарию в 858 г. в связи с объединением Гамбургского и Бременского диоцезов (Lappenberg 1842: 22. Подробнее об этих славянах см.: Седов 1995: 40–67). Однако славянские

[10] Ансгарий выкупал из плена мальчиков (датчан и *славян*) и обучал их в своей школе, а также направлял их для обучения и воспитания в школу монастыря Торхаут, связанного с его северной миссией (Waitz 1884: 36–37, 71).

князья не могли предоставить архиепископу Мефодию такой же поддержки, какую Людовик I Благочестивый и затем Людовик II Немецкий обеспечивали первому гамбургскому архиепископу.[11]

5.5. По вполне понятным причинам деятельность архиепископа Мефодия и его новоучрежденной архиепископии не находила поддержки у баварских епископов, приложивших немало усилий для христианизации славян и потративших на это значительные средства. Вскоре после возвращения из Рима архиепископ Мефодий был обвинен ими в нарушении канонических норм, состоявшем в осуществлении деятельности на чужой канонической территории, и помещен в немецкий монастырь (Рейхенау?) (ЖМ IX. Лавров 1930: 74–75), откуда он был освобожден не ранее второй половины 873 г. благодаря настойчивым требованиям вступившего на папский престол Иоанна VIII (872–882). После освобождения архиепископ Мефодий, в соответствии с указаниями инструкции, данной в 873 г. папой Иоанном VIII епископу Павлу Анконскому, направился в Моравское княжество, которым тогда управлял князь Святополк (MMFH III: 166), где и приступил к совершению своего святительского служения (ЖМ X. Лавров 1930: 77).

6. Богослужебный обряд и богослужебный язык в Паннонской архиепископии (869/870–879 гг.).

6.1. Богослужение в архиепископии Мефодия совершалось по латинскому обряду, который изначально определял литургическую традицию на территории Блатенского, Моравского и Нитранского княжеств. Предполагаемому использованию византийского обряда в Паннонской архиепископии была бы должна предшествовать литургическая реформа, связанная с переходом с латинского богослужебного обряда на византийский при создании этой церковной организации, однако мотивация и основания, а также какие-либо сведения о проведении подобной реформы отсутствуют, и в условиях многолетней предшествующей традиции богослужения по латинскому обряду подобная реформа не представляется возможной.

[11] См., напр., придание особого статуса и закрепление за Гамбургской архиепископией монастыря Торхаут (Waitz 1884: 34; Lappenberg 1842: 13–14) и монастыря Рамелслох (Lappenberg 1842: 16–18).

Косвенными свидетельствами богослужения по латинскому обряду в архиепископии Мефодия являются два упоминания о совершении мессы, имеющиеся в его Житии, первое из которых находится в тексте послания папы Адриана II, а второе связано с богослужением на праздник св. Петра (ЖМ VIII. Лавров 1930: 74, ЖМ XI. Лавров 1930: 75), которые поддерживаются упоминанием о совершении мессы на славянском языке, находящемся в послании папы Иоанна VIII архиепископу Мефодию от 879 г. (MMFH III: 193).

Совершение евхаристического богослужения по латинскому обряду (мессы) было одним из следствий рукоположения архиепископа Мефодия и его учеников, совершенного в Риме по этому обряду, тогда как совершение рукоположений по византийскому обряду должно было предполагать служение византийской литургии на греческом языке, что не представлялось возможным для латинских епископов по лингвистическим, церковно-политическим и литургическим причинам.[12] По латинскому обряду и на латинском языке совершались богослужения в римских базиликах, в которых должны были принимать участие новопоставленные священники. В богослужении по византийскому обряду солунские братья и их ученики могли принимать участие только в нескольких греческих монастырях в Риме, но в этих случаях должен был использоваться греческий язык. Соответственно, сведения о совершении в Риме богослужений по византийскому обряду на славянском языке, находящиеся в Житии Константина (ЖК XVII. Лавров 1930: 65), едва ли соответствуют действительности.

6.2. Отмеченный выше этнический (славянский) характер архиепископии Мефодия, а также наличие миссионерской составляющей в ее деятельности, предполагали расширенное использование

[12] В рукоположениях принимали участие латинские епископы Формоз Портуенский и Гаудерих Веллетрийский (ЖК XVII, Лавров 1930: 65), первый из которых провел несколько лет в I Болгарском царстве, где продолжал совершать богослужение по латинскому обряду, а для второго греческие тексты, составленные Константином Философом, переводил на латинский язык Анастасий Библиотекарь. Об использовании латинского обряда при совершении рукоположений свидетельствует и рассмотренный выше литургический термин «святити», использованный в Житии Мефодия и в Житии Константина при их упоминании (ЖМ VI, Лавров 1930: 72–73; ЖК XVII, Лавров 1930: 65), который восходил к латинскому литургическому термину *consecrare*.

славянского языка при переводе Священного Писания и в богослужении. В соответствии с традиционной практикой немецких диоцезов, которым славяне Центральной Европы были обязаны своей христианизацией, в архиепископии свт. Мефодия должно было продолжаться использование славянского языка при катехизации, при совершении крещения и покаяния (см. 2.3).

В общественном богослужении границы использования славянского языка были существенно расширены по сравнению с предшествующей практикой, так как в послании папы Иоанна VIII, направленном архиепископу Мефодию в 879 г., зафиксировано использование славянского языка при служении мессы.[13] Совершение богослужений на славянском языке не могло быть обусловлено ни личной инициативой славянских священников по расширению использования славянских переводов богослужебных книг, предназначавшихся исключительно для дидактический целей, как полагал В. Пери (1988: 62), ни личной инициативой архиепископа Мефодия, обязанного по своему положению и статусу соблюдать существовавшие канонические нормы, в том числе и связанные с языком богослужения (ср. Peri 1988: 55). Для легитимного употребления славянского языка в Паннонской архиепископии свт. Мефодий должен был иметь специальное каноническое разрешение, полученное им от папы Адриана II. Эта каноническая норма содержалась в послании римского понтифика славянским князьям Ростиславу, Святополку и Коцелу, потому что в пространной редакции славянского перевода этого текста упоминанается о богослужебном использовании славянского языка (ЖМ VIII. Лавров 1930: 73–74). Однако послание, предназначавшееся для славянских князей, имело уведомительный характер и не являлось юридическим документом, регламентировавшим деятельность архиепископа Мефодия и, в частности, использование славянского языка в богослужении в Паннонской архиепископии. Соответствующая церковно-правовая норма должна была содержаться в архиепископской привилегии свт. Мефодия, которая являлась источником этой и других канонических норм, находившихся в послании папы Адриана II славянским князьям (ср. Snopek 1911: 108–114).

[13] Audimus etiam, quod missas cantes in barbaram hoc est in Sclavina lingua (MMFH III: 193).

6.3. Использование славянского языка в качестве богослужебного было неразрывно связано с вопросом о способе письменной фиксации славянских переводов Священного Писания и других христианских текстов, в том числе и использовавшихся в богослужении. Согласно распространенным на латинском Западе представлениям, для этих целей возможно было использовать только три сакральных алфавита (еврейский, греческий и латинский) и исключалось употребление иной системы письма, отличной от уже существовавших (подробнее см. Thomson 1992). Поэтому латинскими буквами записывались и богослужебные песнопения, переведенные на древневерхненемецкий язык (см. напр. Sievers 1874: 29–58), и богослужебные песнопения на греческом языке, использовавшиеся в богослужении латинского обряда (Atkinson 1982: 136).

Тем не менее, по специальному разрешению римского понтифика в архиепископии свт. Мефодия для записи славянских переводов богослужебных текстов использовались славянские буквы, созданные Константином Философом. Более того, формальная легитимизация славянского сакрального алфавита была одним из первых действий папы Адриана II при устроении самостоятельной славянской церковной организации, для чего им было совершено «священие», т. е. consecratio, способа записи славянских переводов через положение «славянских книг», созданных Константином Философом (то есть славянского абецедария), на церковный алтарь, которое предшествовало хиротониям («священиям») Мефодия и славянских учеников (ЖК XVII. Лавров 1930: 64; ср. ЖМ VI. Лавров 1930: 72).

Легитимность использования славянского алфавита была зафиксирована в послании папы Адриана II славянским князьям, содержавшем предписание об отлучении от церковного общения хулящих славянские буквы (ЖМ VIII: книгы ꙗзыка вашего, Лавров 1930: 74), а также в архиепископской привилегии, которая была источником церковно-канонических норм, содержавшихся в этом послании. Использование слова книгы для обозначения букв алфавита, а не в современном его значении, поддерживается изложением соответствующего фрагмента послания в «Повести временных лет», где упоминается о ропщущих на книги словеньскиꙗ, то есть хулящих словѣньскꙋю граѡмотꙋ (Лавров 1930: 105, 106), а также текстом древнейших славянских евангелий, в котором кънигы обозначали

греческие, римские и латинские буквы, использованные в надписи на кресте Иисуса Христа (Львов 1966: 158).

6.4. Формальное одобрение славянского алфавита и разрешение на использование славянского языка в качестве литургического были необходимыми условиями для формирования комплекса славянских богослужебных книг. В свою очередь, легитимное использование славянского языка и славянских богослужебных книг в богослужении по латинскому обряду, а также наличие славянской иерархии свидетельствовали о создании славянского (точнее, славяно-латинского) богослужебного обряда, который был достаточным каноническим критерием для отличия Паннонской архиепископии от церковных организаций, где богослужение совершалось на латинском языке, в том числе от Зальцбургской и Гамбургской архиепископий, а также позволял отличать священнослужителей и мирян, принадлежавших к Паннонской архиепископии, от священнослужителей и мирян, относившихся к другим церковным структурам. Таким образом, созданная папой Адрианом II Паннонская архиепископия представляла собой славянскую церковную организацию, устроенную по персональному (этническому и обрядовому), а не по территориальному принципу в населенных славянами землях Центральной Европы.

7. Реорганизация Паннонской архиепископии (880 г.).

7.1. Труды папы Адриана II в отношении Паннонской архиепископии продолжил папа Иоанн VIII, действия которого были неразрывно связаны с его систематической деятельностью по усилению влияния Римского престола в Центральной Европе и, прежде всего, на территории Иллирика (подробнее см. Betti 2014: 126–138, 156–158). Одновременно с принуждением баварских епископов к освобождению архиепископа Мефодия предстоятель Римской церкви обращался к блатенскому князю Коцелу в связи с нарушениями канонических норм, регламентировавших брачные отношения (MMFH III: 171–172), что свидетельствовало о личном участии римского понтифика в разрешении канонических вопросов в Паннонской архиепископии во время нахождения свт. Мефодия в заключении и должно было подчеркивать

каноническую зависимость церковной организации на территории Блатенского княжества от апостольского престола, а не от Зальцбургской архиепископии.

В это же самое время папа Иоанн VIII призывал сербского князя Мутимира прибегнуть к пастырскому попечению паннонского архиепископа и напоминал ему о священниках из различных церковных организаций, находившихся на территории его княжества (MMFH III: 173–174). Эти действия указывали на стремление римского понтифика распространить юрисдикцию Паннонской архиепископии на территорию Сербского княжества, где действовали священники из Аквилейского патриархата и из Зальцбургской архиепископии (Коматина 2015: 713–716). Однако Сербское княжество лишь частично располагалось на территории бывшего диоцеза Паннония, тогда как другие его части находились на территориях бывших римских диоцезов Мизия и Далмация, что еще раз подтверждает отмеченное выше отсутствие жесткой связи между территорией, на которой осуществлялась деятельность Паннонской архиепископии, и территорией римского диоцеза Паннония (см. 5.2).

7.2. Свои действия на заселенных славянами землях Центральной Европы и свою позицию папа Иоанн VIII обосновывал преимущественными правами апостольского престола на территориях, входивших ранее в состав Римской империи. Так, в инструкции для переговоров с королем Людовиком II Немецким, данной в 873 г. епископу Павлу Анконскому, римский понтифик утверждал, что Паннонский диоцез изначально принадлежал апостольскому престолу, но был отторгнут в результате военных действий (MMFH III: 163). Сходная аргументация находилась в его послании патриарху Игнатию, которое было направлено в апреле 878 г. и содержало осуждение деятельности византийской церковной организации на территории I Болгарского царства (ЛИБИ II: 152–154). Это послание было связано с новой попыткой папы Иоанна VIII восстановить римские церковные структуры на территории I Болгарского царства, так как одновременно римский понтифик призывал болгарского князя Бориса-Михаила вернуться вместе со своими подданными в юрисдикцию апостольского престола (ЛИБИ II: 147–151; ср. Златарски 1927: 160–177).

Продолжая восстановление и укрепление власти апостольского престола на территории римской префектуры Иллирии папа Иоанн VIII направил в июне 879 г. послание хорватскому правителю Бранимиру, занявшему княжеский престол после убийства поддерживаемого Византией князя Здеслава, а также послание священникам и всем подданным князя Бранимира с выражением радости по поводу его обращения в Рим и признания верховной власти Римского престола (Epistolae VII: 152, 165–166). Поскольку Хорватское княжество было расположено на территории бывшей римской провинции Далмация, то римский понтифик обратился к диакону Феодосию, избранному епископом Нина, в котором находилась резиденция князя Бранимира, и выразил пожелание совершить в Риме его епископское посвящение (Epistolae VII: 153), что должно было утвердить прямую зависимость Нинской церкви от престола св. Петра.[14]

Со сходным предложением папа Иоанн VIII тогда же обратился к далматинским епископам и к сплитскому архипресвитеру Иоанну, а также к священникам и жителям далматинских городов, призывая их направить в Рим избранного ими кандидата в архиепископы Салоны для посвящения и возложения паллиума (Epistolae VII: 156–157). Эти действия папы Иоанна VIII свидетельствовали о возобновлении им Салонской церковной провинции и восстановлении ее прямой зависимости от апостольского престола. Нахождение центра церковной провинции в Салоне демонстрировало ее преемственность по отношению к церковной митрополии в римской провинции Далмация, центром которой была Салона, что, в свою очередь, подтверждало легитимность действий римского понтифика на территориях, ранее входивших в состав Римской империи.

7.3. Успешное развитие церковной ситуации на территориях бывшей римской провинции Далмация в конце 70-х годов IX в., приводившее к ограничению влияния Аквилейского патриархата, способствовало новому обращению папы Иоанна VIII к Паннонской архиепископии, существование и деятельность которой вызывали обеспокоенность баварских епископов, так как затрагивала права

[14] Судя по всему, предложение папы Иоанна VIII было принято, так как впоследствии нинский епископ Феодосий исполнял различные папские поручения (Epistolae V: 258, 260; см. также: Златарски 1927: 195).

Зальцбургской архиепископии. В середине 879 г. папа Иоанн VIII принял решение вызвать в Рим архиепископа Мефодия, о чем он сообщил князю Святополку (MMFH III: 189–191). Тогда же он направил послание архиепископу Мефодию, содержавшее не только требование немедленно прибыть в Рим для объяснений, но и упоминавшийся выше (см. 6.2) запрет использования славянского языка при совершении мессы и предписание использовать его только в проповеди и при чтении гомилий (MMFH III: 192–193).

Послания папы Иоанна VIII князю Святополку и архиепископу Мефодию, содержавшие предостережения о недопустимости искажений учения Римской церкви, отражали его серьезную озабоченность ситуацией в этой церковной организации, а его отношение к использованию славянского языка в качестве литургического, отраженное в послании архиепископу Мефодию, принципиально отличалось от позиции папы Адриана II, зафиксированной в архиепископской привилегии свт. Мефодия, содержание которой, судя по всему, не было ему известно. Поскольку вся папская канцелярия, включая архивы, находилась в ведении «библиотекаря апостольского престола», обязанности которого в это время исполнял известный Анастасий Библиотекарь, связанный с франками и причастный к трагической истории с похищением ближайших родственников Адриана II, то именно его действия, в том числе и непредоставление необходимых документов, должны были способствовать формированию негативного отношения папы Иоанна VIII к архиепископу Мефодию и его деятельности, отразившегося в документах 879 г.

7.4. Как свидетельствует пространное послание папы Иоанна VIII князю Святополку, датированное июнем 880 г., архиепископ Мефодий весной этого года находился в Риме и его пребывание имело канонический характер (visitatio sacrorum liminum). Содержащиеся в начальной части папского послания выражения радостных чувств в связи с обращением моравского правителя и его народа к престолу св. Петра, а также сообщение о направлении архиепископа Мефодия для служения в Моравском княжестве, о поставлении диоцезального епископа и о подчинении архиепископу Мефодию всех клириков, совершавших служение на этой территории (MMFH III: 199–208), показывает, что моравский правитель обращался через

архиепископа Мефодия к папе Иоанну VIII с просьбой создать на территории Моравского княжества полноценную церковную организацию, устроенную по территориальному принципу и состоящую из нескольких диоцезов.

Из второй части рассматриваемого послания папы Иоанна VIII князю Святополку следует, что архиепископ Мефодий засвидетельствовал перед предстоятелем Римской Церкви и другими епископами соответствие своего учения и своих действий церковной доктрине и церковным канонам, после чего была подтверждена его архиепископская привилегия, выданная папой Адрианом II (MMFH III: 204). Иными словами, архиепископ Мефодий документально подтвердил правомочность своих действий, связанных с использованием славянского языка в богослужении, предоставив оригинал архиепископской привилегии папы Адриана II, которая и была подтверждена папой Иоанном VIII.

В третьей части папского послания сообщалось о поставлении резидентного епископа для «святой Нитранской церкви», входившей в состав архиепископии Мефодия, а также о готовности совершить хиротонию еще одного резидентного епископа для дальнейшего самостоятельного функционирования архиепископии (MMFH III: 205). Кроме того, в ведение архиепископа Мефодия передавались все клирики, совершавшие служение на территории Моравского княжества, вне зависимости от их этнической принадлежности (MMFH III: 206–207).

7.5. Существенной особенностью послания папы Иоанна VIII было использование новой титулатуры архиепископа Мефодия (archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis — MMFH III: 199–200), которой соответствовала зафиксированная в славянских источниках титулатура архиепископъ моравьскъ[15] и архиепископъ Моравы,[16] отражавшая латинскую титулатуру archiepiscopus Maravensis (Boczek 1836: 136–137), что указывало на изменение наименования архиепископии свт. Мефодия.

[15] Например, в заглавии Жития Мефодия (Лавров 1930: 67) и в календарях богослужебных Апостолов (Христова-Шомова 2012: 619).

[16] В записи черноризца Тудора 908 г. (Vaillant 1954: 6–7). Ср. также архиепископъ вышнѧꙗ Моравъ в глаголическом Ассеманиевом евангелии (Kurz 1955: 292) и в Проложном житии Кирилла и Мефодия (Лавров 1930: 100).

Прилагательное Marabensis/Maravensis, входившее в титулатуру архиепископа Мефодия, определялось топонимом, так как содержало суффикс *-ensis*, использовавшийся при образовании прилагательных от названий мест (городов), что подтверждает греческий перевод титулатуры архиепископа Мефодия (ἀρχιεπίσκοπος Μοράβου) в Житии Климента Охридского (ЖКл II (4), III (10), VI (23): Туницкий 1918: 68.17, 74.11, 92.2; Iliev 1995: 81.32, 83.104, 88.323), где имя собственное *Μόραβος имеет форму родительного падежа единственного (!) числа, как и подобает топониму. Не вызывает сомнений, что этот топоним представлял собой название города (поселения), в котором находилась резиденция князя Святополка, адресата рассматриваемого послания, и административный центр его княжества (ср.: Schütz 1982: 32–33; Snášil 2001: 360–361).

Структура названий, использованных в послании князю Святополку и в титулатуре архиепископа Мефодия для обозначения отдельных церковных организаций (sancta ecclesia Marabensis и sancta ecclesia Nitriensis), вторая из которых несомненно была территориальной, соответствовала структуре названий, использовавшихся в титулатуре диоцезальных (т. е. резидентных) епископов.[17] Поэтому появление новой титулатуры архиепископа Мефодия свидетельствует о том, что он получил статус резидентного епископа (Peri 1988: 35)[18] и возглавил центральный диоцез Моравского княжества, ставший главным диоцезом реформированной Паннонской (Моравской) архиепископии. В свою очередь, создание Нитранского диоцеза и намерение папы Иоанна VIII создать еще один диоцез в составе

[17] Именно такую структуру имеют титулатуры резидентных епископов в начальной части послания баварских епископов, направленного ими в 900 г. папе Иоанну IX (MMFH III: 233). Эту же самую структуру в середине IX в. имела титулатура Гамбургского архиепископа Ансгария, зафиксированная в папских грамотах (Ansgariuis, Hammaburgensis ecclesiae archiepiscopus: Lappenberg 1842: 18, 20, 27) в случае которого, однако, могла использоваться и «этническая» титулатура (Ansgarius, Nordalbingorum archiepiscopus: Lappenberg 1842: 15, 22), обусловленная названием народа, проживавшего на этой земле (populus Nordalbingorum: Lappenberg 1842: 21). В свою очередь, для обозначения церковной организации архиепископа Ансгария использовались два названия — sancta Hammaburgensis ecclesia (Lappenberg 1842: 19, 27) и universa Nordalbingorum ecclesia (Lappenberg 1842: 12), первое из которых определялось топонимом, а второе — этнонимом.

[18] Мнение о сохранении архиепископом Мефодием прежнего миссионерского статуса (Betti 2014: 165) не соответствует действительности.

Паннонской (Моравской) архиепископии для обеспечения самостоятельного существования моравской церковной провинции, а также предписание папы Иоанна VIII о передаче в ведение архиепископа Мефодия всех клириков, совершавших служение на территории Моравского княжества, вне зависимости от их происхождения, указывает на приобретение Паннонской архиепископией канонического статуса церковной провинции, сходного с каноническим статусом церковной организации с центром в Салоне, созданной папой Иоанном VIII в 879 г. на территории бывшей провинции Далмация.

7.6. Четвертая, заключительная часть рассматриваемого послания папы Иоанна VIII была посвящена использованию славянского языка в архиепископии свт. Мефодия. Прежде всего, предстоятелем Римской церкви была подтверждена легитимность использования славянских букв, созданных Константином Философом, а также отмечено отсутствие каких-либо доктринальных препятствий для служения мессы, чтения Священного Писания и совершения служб суточного круга на славянском языке. Тем не менее, при совершении евхаристического богослужения евангельскому чтению на славянском языке должно было предшествовать, «ради большего почитания», соответствующее чтение на латинском языке (MMFH III: 207–208).

С формальной точки зрения указанная норма может быть отнесена и к мессе на латинском языке, содержащей дополнительное чтение на славянском, и к мессе на славянском языке, содержащей дополнительное чтение на латинском. Однако предписание об особом совершении мессы на латинском языке для князя Святополка и его судей в связи с неприятием ими славянского богослужения, которое следует в послании князю Святополку за предписанием о «двойных» чтениях, свидетельствует о наличии дополнительного латинского чтения в составе мессы, совершавшейся на славянском языке. Следовательно, после реорганизации Паннонской архиепископии в 880 г. славянский богослужебный обряд продолжал оставаться ее отличительной характеристикой.

Послание папы Иоанна VIII князю Святополку от 880 г. во многом повторяло содержание послания папы Адриана II в отношении славянского алфавита и богослужения на славянском языке. В каждом из этих посланий имелись сходные фрагменты текстов и

совпадающие цитаты из Священного Писания в одинаковых контекстах, а также предписание о двойных чтениях на мессе (Sakač 1964: 414–418). Тем не менее, послания римских пап славянским князьям, в отличие от архиепископской привилегии и ее подтверждения, не имели нормативного характера, так как не предназначались архиепископу Мефодию. Следовательно, источником предписания о обязательных «двойных чтениях», содержавшегося в этих посланиях, был соответствующий нормативный документ, имевший каноническую силу, то есть архиепископская привилегия и ее подтверждение. В подтверждении архиепископской привилегии должна была содержаться каноническая норма, определявшая взаимоотношение архиепископа Мефодия и клириков, находившихся на территории Моравского княжества, которая имеется в рассмотренном послании папы Иоанна VIII князю Святополку. В этом же самом документе должны были находиться положения о легитимности славянского алфавита и славянского богослужения, входившие ранее в привилегию архиепископа Мефодия и в послание папы Адриана II славянским князьям, содержавшее отдельные каноническее нормы из привилегии.

7.7. Рассмотрение действий папы Иоанна VIII по отношению к Паннонской архиепископии в контексте его деятельности на территориях Центральной Европы, населенных славянами, показывает, что эти действия были составной частью большого и сложного церковно-политического проекта. Римский понтифик не только укреплял позиции апостольского престола и занимался возвращением Иллирика, но и приступил к созданию церковных организаций (провинций), непосредственно подчинявшихся Риму и располагавшихся на территориях бывших римских провинций Далмация и Паннония, где по линии Салона–Блатенский град–Морава находились славянские княжества — Хорватское, Сербское, Блатенское и Моравское. Судя по всему, папа Иоанн VIII создавал «славянский церковный коридор», который от берегов Адриатического моря через уже христианизированные славянские княжества вел в славянские земли на северо-востоке, то есть на территорию Висло-Одерского региона и к берегам Балтийского моря. «Северное» направление славянского вектора папской политики на рубеже

70-х–80-х гг. IX в. подтверждает, в частности, упоминание о встрече архиепископа Мефодия с неким языческим князем, «сидевшем на Висле», которое имеется в его Житии (ЖМ XI. Лавров 1930: 75).

Балканская часть «славянского церковного коридора» папы Иоанна VIII представляла собой «буферную зону» между I Болгарским царством и Восточно-Франкским королевством, которая существенно усиливала позиции апостольского престола в Центральной Европе. Отличительной чертой славянских церковных организаций, образовывавших этот «славянский церковный коридор», было использование славянского языка в богослужении (см. также 11.2), которое подчеркивало их особый канонический статус и отличало их от соседних церковных провинций — как баварских, так и византийских.

Вопросы, связанные с устроением «славянского коридора», в том числе и положение дел в Паннонской архиепископии, рассматривались в Риме одновременно с обсуждением канонической принадлежности церковной провинции на территории I Болгарского царства, происходившим на церковном соборе в Константинополе. Однако собор, открытый в ноябре 879 г. и завершивший работу в марте 880 г., не принял определенного решения, что позволяло папе Иоанну VIII надеяться на восстановление римской юрисдикции и в этой части древнего Иллирика (подробнее см.: Златарски 1927: 182–193).

8. Славянский богослужебный обряд и комплекс богослужебных книг в Паннонской (Моравской) архиепископии (880–885 гг.).

8.1. Для обеспечения совершения богослужения по латинскому обряду с использованием славянского языка в качестве литургического в Паннонской (с 880 г. — Моравской) архиепископии использовался славянский перевод комплекса богослужебных книг латинского обряда (здесь и далее называемый «корпусом Мефодия»), который был выполнен при участии и под непосредственным руководством свт. Мефодия. Первыми переведенными богослужебными книгами, по свидетельству его Жития, были Псалтирь, Евангелие и Апостол (ЖМ XV. Лавров 1930: 77). Текстологические исследования славянских переводов Евангелия и Псалтири показали, что они

были выполнены не с латинских, а с греческих оригиналов, выбор между которыми не имел принципиального значения, так как текст перевода не рассматривался как священный и неизменяемый (sacrosanctus), в отличие от текста оригинала (Lunt 1982: 217). Тем не менее, славянские переводы во многих случаях учитывали особенности латинского текста, что хорошо известно и по переводу Псалтири (Jagić 1913: 248–251; Lépissier 1964: 62–68; Pantelić 1970: 293–297), и по переводу Евангелия (Погорелов 1925: 3–10; Темчин 1989: 12–13; Пентковский 1998: 38; Страхова 2014: 10, 13–14).

Для славянского перевода Евангелия эти особенности были обусловлены и предшествующей традицией перевода, и предшествующей литургической практикой, в которой на богослужении читался и затем комментировался латинский текст, а также обязательной практикой «двойных чтений» на мессе, упоминавшейся в посланиях папы Адриана II и папы Иоанна VIII, то есть последовательным чтением евангельских текстов на латинском и славянском языках, что приводило к сопоставлению славянской версии евангельского текста с латинской и уточнению славянского перевода по латинскому оригиналу при их расхождениях (Пентковский 1998: 38–39). Наличие латинизмов в славянском переводе Псалтири, тексты которой составляли основу служб суточного круга богослужения, также отражает влияние предшествующей литургической практики и предшествующих переводов.

8.2 Одной из характерных особенностей лексического состава первоначального славянского перевода Евангелия было наличие славянизированных названий двух германских денежных единиц — скълѧгь/skilling (SJS IV: 97; ESJS 14:832–833) и пѣнѧгь/pfenning (SJS III: 526; ESJS 11:638–639). Слово скълѧгь было использовано в евангельском переводе для обозначения золотой номизмы (νόμισμα, Мт. 22:19), а слово пѣнѧгь обозначало две различные денежные единицы — серебряный δηνάριον (Мт. 18:28, 20:2,9,10,13, 22:19; Мр. 6:37, 12:15, 14:5; Лк. 10:35, 20:24; Ио. 6:7, 12:5) и медный ἀσσάριον (Мт. 10:29, Лк. 12:6). Использование одного и того же славянского слова для обозначения медного асса и серебряного динария показывает, что славянский пѣнѧгь обозначал денежную единицу (монету) как таковую и не имел определенного денежного выражения, то есть

имел собирательное значение. Более того, скълѧгь и пѣнѧгь являлись условными денежными единицами, так как в Моравском и Нитранском княжествах отсутствовала не только чеканка монет, но и денежное обращение как таковое (Machaček, Videman 2013: 183).

«Конвертация» денежных единиц, упоминающихся в евангельском повествовании, в немецкие денежные единицы была осуществлена в германских землях, потому что немецкие названия для денежных единиц используются в древневерхненемецких переводах евангельских текстов. Например, в переводе Диатессарона, выполненном около 830 г. в Фульдском монастыре, для перевода латинского denarius в Мт. 18:28, 20:9,10,13, 22:19; Лк. 7:41, 10:35; Ио. 6:7, 12:5 было использовано слово phending, то есть pfenning (Sievers 1872: 160.5-6, 197.9-10, 211.29-30,33-34, 212.2-3, 234.25, 238.3, 260.20, 261.20), тогда как для перевода латинского as (assarius) в Мт. 10:29 использовалось древневерхненемецкое слово scaz (Sievers 1872: 120:12-13), обозначавшее какую-либо монету без уточнения ее денежного содержания. При этом латинское argenteos в Мт. 27.3, обозначавшее серебряный денарий, также было переведено при помощи слова phending (Sievers 1872: 313:25-26), т. е. римские denarius и argenteos имели в древневерхненемецком Диатессароне одинаковое денежное содержание и были соотнесены с основной монетой каролингского периода — серебряным динарием Карла Великого («пфеннингом»). Такое же словоупотребление зафиксировано и в сохранившихся частях евангельского перевода нач. IX в., известного по Монзейским фрагментам, где [pe]ndinc = denarius в Мт. 22.19 и pendig = argenteos в Мт. 27.3 (Hench 1890: 25.13, 37.2).

Устойчивая традиция использования германских названий для обозначения монет при переводе евангельского текста была несомненно известна славянам в тех регионах, где действовали священники из Зальцбургской архиепископии. Поэтому наличие славянизированных названий германских денежных единиц (скълѧгь и пѣнѧгь), а также других слов германского происхождения в славянском переводе Евангелия свидетельствует о выполнении этого перевода в славяно-германской контактной зоне, где был составлен и «Закон судный людям», в котором была использована условная денежная единица стьлѧгь (< **skъlędzъ*) при определении штрафных санкций (см. 3.2).

8.3. Выполненный в архиепископии свт. Мефодия славянский перевод евангельского текста имел, в отличие от древневерхненемецких переводов IX в., богослужебное предназначение. Для этой цели мог быть использован как *лекционарий*, содержавший фрагменты евангельского текста (перикопы), расположенные в порядке использования на богослужении в течение богослужебного года, так и *четвероевангелие*, богослужебное использование которого обеспечивал лекционарный указатель, определявший чтения в течение богослужебного года (Martimort 1992: 22–42). Однако в основе славянского перевода лежал греческий текст, который использовался в византийской Церкви в IX в. (Воскресенский 1896: 126), а греческие лекционарии латинского обряда не существовали. Значительные различия византийской и латинской лекционарных систем, регламентировавших набор и последовательность евангельских чтений в течение богослужебного года для каждого из обрядов, не позволяли использовать перевод византийского лекционария, так как богослужение в архиепископии свт. Мефодия совершалось по латинскому обряду. Поэтому было переведено четвероевангелие, литургическое использование которого обеспечивал лекционарный указатель, переведенный с латинского языка.

Выполнение славянского перевода четвероевангелия в архиепископии свт. Мефодия не только объясняет наличие «западных» чтений в этом переводе, но и позволяет связать ним текст глаголического Зографского евангелия, имеющий характерные «западные» чтения, тогда как текст, содержащийся в глаголическом Мариинском евангелии, отражает редактирование первоначального перевода по греческому оригиналу (Grünenthal 1910: 321–322). Это соотношение двух текстов убедительно иллюстрирует славянский литургический термин свѧщєниѥ (см. 2.7) в Ио. 10.22 в Зографском евангелии, на месте которого в тексте Мариинского евангелия находится вторичный грецизм єнкєниꙗ (ἐγκαίνια), имеющий устойчивое литургической значение в византийской традиции.

8.4. Предположение о выполнении перевода византийского лекционария и иных богослужебных текстов византийского обряда в «доморавский период», впервые высказанное Й. Добровским (1823: 54–56; 1825: 40–41), не имеет исторических и литургических

оснований, так как деятельность византийской группы в Моравии в 863–867 гг. не была связана с организацией богослужения по византийскому обряду на славянском языке (см. 3.1) и, соответственно, не предполагала перевод византийских богослужебных книг. Не могла быть известна солунским братьям до прихода в Моравию и региональная христианская терминология германского и латинского происхождения, использовавшаяся славянами в Моравском, Нитранском и Блатенском княжествах (см. 2.5–2.6), а также славянизированные названия германских денежных единиц, которые находятся в славянском переводе Евангелия (см. 8.2).

Фрагмент текста из Жития Константина, рассматриваемый как доказательство доморавского перевода византийского лекционария (ЖК XIV: и начѧ бесѣдоу писати єѵаггельскоую. искони бѣ слово и слово бѣ ѵ бога и богъ бѣ слово, и прочѧꙗ, Лавров 1930: 27), не поддерживается ни соответствующим текстом из Жития Константина, находящимся в составе глаголических бревиариев, ни текстом из Жития Мефодия, и представляет собой распространенную версию несохранившегося первоначального текста, сходного с текстом из Жития Мефодия (см. также Пентковский 1998: 35–36), в котором начальные слова из Евангелия от Иоанна и соответствующее определение к слову бесѣда отсутствовали:

Житие Константина, XIV.	Житие Константина (глаг.).	Житие Мефодия, V.
въскорѣ же се ємоу богъ ꙗви послоушаꙗи молитвы рабъ своихъ. и тогда сложи писмена и начѧ бесѣдоу писати єѵаггельскоую. искони бѣ слово и слово бѣ ѵ бога и богъ бѣ слово, и прочѧꙗ. (Лавров 1930: 27).	вскорѣ же єму богъ ѣви послушаєи молитви своихъ рабъ. и абиє сложивъ писменаѣ слова начєтъ бесѣду писати. (Лавров 1930: 131).	да тоу ꙗви б҃ъ философоу словѣньскы книгы. и абиє оустронѣвъ писмена и бесѣдоу съставль поути сѧ ꙗтъ моравьскааго, понидъ Меѳодиꙗ. (Лавров 1930: 72).

Более того, славянский перевод какого-либо из византийских лекционариев (полный, краткий, субботне-воскресный, воскресный), каждый из которых начинался с Ио. 1.1, не мог быть использован в богослужении, совершавшемся по латинскому обряду, как было отмечено выше. Поэтому утверждение о переводе краткого апракоса Константином Философом в «доморавский период» при отсутствии надежных свидетельств существования этого перевода должно быть доказано, а не принято по умолчанию.

8.5. Со славянским богослужением латинского обряда в архиепископии свт. Мефодия были связаны избьранынїѧ слоужьбы цр҃квьнынїѧ и отьчьскынїѧ кънигы, о переводе которых упоминается в его Житии (ЖМ XV. Лавров 1930: 77). В первом случае подразумевался богослужебный сборник, связанный с годовым кругом богослужения и сходный по составу с латинским Антифонарием, а во втором — сборник святоотеческих поучений для чтения в течение года, то есть Гомилиарий (см., напр.: Batiffol 1893: 96–97; Martimort 1992: 78–96).

Для совершения мессы на славянском языке, о котором упоминается в Житии Мефодия и в послании папы Иоанна VIII от 879 г., был необходим славянский перевод Сакраментария. По лингвистическим признакам к выполненному в архиепископии свт. Мефодия переводу Сакраментария восходит текст глаголических «Киевских листков», в котором присутствовала региональная лексика, в том числе и христианская (Nahtigal 1936: 5–31), а также отразились особенности фонологической системы местного славянского диалекта, принадлежавшего к севернославянской языковой области (Мареш 1961: 14, 15, 17–19). Историко-литургический анализ текста «Киевских листков», показавший близость его латинского оригинала к геласианскому сакраментарию P-типа, использовавшемуся в Аквилейском патриархате (Gamber 1968: 405–406), подтверждает связь этого текста со славянским богослужением в архиепископии свт. Мефодия.

8.6. Набор богослужебных книг, входивших в славяно-латинский «корпус Мефодия» (Псалтирь, Апостол, Евангелие, Антифонарий, Гомилиарий и Сакраментарий), соответствовал обычному набору книг у священника латинского обряда в соответствии с каноническими правилами франкских епископов IX–X вв. — Psalterium, Lectionarium (сборник апостольских и евангельских чтений, расположенных в порядке использования в течение богослужебного года), Evangelium, Missal (Sacramentarium), Antiphonarium и Homiliarium (Capitula I: 39.9–40.1, 63.22-23, 189.11-12, 223.1-5; II: 103.12-15; III: 87.6–88.1, 124.14–125.1).

Актуальность латинских богослужебных книг в Паннонской (Моравской) архиепископии косвенно подтверждает избрание свт. Мефодием такого преемника, который хорошо знал латинский язык (ЖМ XVII: (на)оучєнъ же добрѣ въ латинскыꙗ книгы, Лавров 1930: 78).

При этом латинские богослужебные книги оказывали воздействие на славянские книги не только на уровне текста, но и на уровне его оформления, так как находящиеся в глаголических рукописях «гигантские инициалы», орнаменты, набор и сочетание цветов при иллюминировании указывают на их западное, а не восточное происхождение (Джурова 1997: 150–151, 160–166). Таким образом, книжная продукция славянского скриптория, существовавшего в архиепископии свт. Мефодия, в котором переписывались славянские богослужебные книги латинского обряда, воспроизводила латинские, а не греческие образцы. К сожалению, не сохранилось никаких свидетельств о музыкальной системе, которая использовалась в архиепископии свт. Мефодия, однако ее латинское, а не греческое происхождение сомнений не вызывает.

8.7. В Житии Мефодия содержится упоминание о переводе комплекса ветхозаветных текстов (ЖМ XV. Лавров 1930: 77), что дает основание для их поисков (подробнее см.: Алексеев 1999: 153–155). С формальной точки зрения, эти переводы могли предназначаться для чтения на славянском богослужении латинского обряда в течение года (ср. Batiffol 1893: 92–95, 339; Martimort 1992: 71–76), а позднее на их основе мог быть составлен славянский Бревиарий (Vajs 1910: 30–38). Однако сохранившийся славянский перевод ветхозаветных книг вторичен с текстологической точки зрения по отношению к соответствующим фрагментам (чтениям), входящим в состав славянского перевода византийского Профитология (Thomson 1998: 733–735, 832, 846–855; Алексеев 1999: 155–158), который содержал около 15% от общего объема ветхозаветных текстов и предназначался исключительно для богослужения по византийскому обряду (Miller 2010: 66–70). Поскольку перевод византийского Профитология не мог быть выполнен в архиепископии свт. Мефодия, где богослужение совершалось по латинскому обряду,[19] то вопрос о Мефодиевском переводе шестидесяти ветхозаветных книг следует рассматривать в агиографическом, а не в историческом контексте (Thomson 1998: 641).

[19] Высказанное ранее мнение о существовании славянского перевода Профитология в начальный период пребывания Кирилла и Мефодия в Моравии (Пентковский 1998: 35; ср. Thomson 1998: 723) не соответствует действительности.

8.8. Для записи славянских переводов богослужебных текстов архиепископ Мефодий и его окружение использовали, как уже было отмечено, особую систему письма — «глаголицу», которая была устроена по фонетическому принципу и содержала 36 букв, часть которых имела устойчивые числовые значения (Veder 2004: 384–385). Древнейшим памятником глаголицы являются, судя по всему, глаголические буквы (часть надписи?) на фрагментах керамического сосуда, обнаруженных в 2009 г. при раскопках в Залаваре (Szöke 2010: 48–50; Szöke 2014: 93 (Fig. 70), 110.), тогда как глаголические рукописи моравского происхождения, содержащие тексты из «корпуса Мефодия», не сохранились, за исключением упоминавшихся выше «Киевских листков». Тем не менее, к этому корпусу восходят тексты из глаголических богослужебных книг латинского обряда, использовавшихся на территории Хорватии и Далмации, а также тексты некоторых глаголических богослужебных книг византийского обряда (Евангелие и Псалтирь), связанных с корпусом славянских богослужебных книг, который в конце IX – начале X вв. использовался в юго-западной части I Болгарского царства. Но все эти тексты были адаптированы к фонетическим особенностям местных славянских говоров, принадлежавших к юго-западной группе южнославянской языковой области, что привело, в свою очередь, к утрате некоторыми буквами своего первоначального фонетического значения (Marti 2004: 409–412; Veder 2004: 383; Mihaljević 2014: 21, 63–65, 66–67). Если же звуки, изначально соответствовавшие таким буквам, в южнославянских диалектах отсутствовали, то формирование глаголической азбуки, содержавшей эти буквы, должно было происходить на территории севернославянской языковой области, то есть в Моравии.

Сделанный вывод подтверждают особенности системы числовых значений глаголических букв, в которой числовые значения имели буквы, соответствовавшие отсутствующим в греческом языке звукам (в т. ч. “б” = 2, “ж” = 7, “гервь” = 30), что существенно отличало глаголическую систему числовых значений от греческой. Числовое значение буквы в средневековый период было не менее важным, чем ее фонетическое значение, так как буквы-цифры использовались при календарных и пасхальных вычислениях, результаты которых определяли особенности совершения богослужения для

каждого года, а также соотнесение неподвижной и неподвижной частей в годовом круге богослужения[20]. И если числовые значения глаголических букв, которые должны были использоваться священниками при календарных и пасхальных расчетах в архиепископии свт. Мефодия, отличались от числовых значений греческих букв, использовавшихся при календарных и пасхальных вычислениях в византийской традиции, то формирование системы числовых значений глаголических букв должно было происходить за пределами византийско-славянской контактной зоны и в таком регионе, где византийская система календарно-пасхальных расчетов не употреблялась. Поэтому отмеченная выше утрата некоторыми глаголическими буквами первоначального фонетического значения в южнославянской языковой области при сохранении ими значения числового (напр. в случае "гервь" = 30), а также последующее сближение числовой системы кириллицы с византийской числовой системой указывает на формирование числовой системы глаголицы вне византийской-славянской контактной зоны и на связь этой системы с севернославянской языковой областью, где и происходило формирование глаголической азбуки, содержавшей такие буквы, которые изменили свое фонетическое значение или же утратили его в южнославянской языковой области.

8.9. Использование славянского языка в богослужении предполагало наличие соответствующих знаний и навыков у священнослужителей, принимавших участие в его совершении. Для подготовки славянских священнослужителей в архиепископии свт. Мефодия

[20] В глаголических миссалах и бревиариях содержатся календари и различные календарные таблицы, в том числе и «трехтабличный календарный комплекс» (Pantelić 1976: 283–284; Sl. 6, 8–10), состоявший из таблицы конкуррент, таблицы «пасхальных полнолуний» и таблицы регуляров, входивший в состав латинских средневековых календарей и позволявший при помощи несложных вычислений определять для каждого года воскресные дни и рассчитывать дату Пасхи (подробнее об этом комплексе, способе его использования и связи с латинской традицией см. Пентковский 1990: 147–153). Именно этот календарный комплекс содержится в глаголическом Рочском миссале XV в. на л. 131 (подробнее см. Pantelić 1957: 264–270), а также в кириллической Радомировой псалтири XIII в. на л. 166 об. (Макаријоска 1997: 317), причем последовательность конкуррент в глаголическом и кириллическом источниках совпадает и соответствует латинской последовательности, что указывает на зависимость от общего латинского источника.

были организованы славянские церковные школы, где должно было осуществляться обучение и церковно-славянскому языку, и календарно-пасхальным вычислениям. По свидетельству Жития Климента Охридского, в этих школах, было подготовлено около двухсот священно- и церковнослужителей, обучением которых занимались специальные наставники–дидаскалы — Климент, Наум, Горазд,[21] Ангеларий и Савва–Лаврентий (ЖКл XII.35, Туницкий 1918: 104.13–18; Iliev 1995: 93.514–520). По своему устроению славянские церковные школы в Паннонской (Моравской) архиепископии не должны были существенно отличаться от латинских школ при кафедральных соборах и монастырях, открытых во Франкском государстве в соответствии с предписанием LXII главы «Всеобщего наставления (Admonitio generalis)» Карла Великого от 23 марта 789 г. (Capitularia I: 59–60) и упоминающихся в XLV каноне Майнцского собора 813 г. (Concilia II.1: 271.25) и в других канонических документах IX в. (см., напр. Capitula I: 116.3). Более того, в особой миссионерской школе Гамбургской архиепископии, как отмечено в Житии архиепископа Ансгария, проводилось обучение славянских учеников (Waitz 1884: 36–37).

9. Покаянная практика, богослужебный обряд и церковно-юридические тексты в Паннонской (Моравской) архиепископии.

9.1. При изучении богослужебного обряда в архиепископии свт. Мефодия особое значение имеет покаянная дисциплина, особенности которой характеризуют локальную литургическую традицию. Подобно общественному богослужению, определявшемуся региональной версией латинского богослужебного обряда, покаянная практика в

[21] Происхождение славянских учителей было различным — по мнению Н. Л. Туницкого свт. Климент и, вероятно, прп. Наум происходили из македонских славян, пришли в Моравию в составе византийской группы (1913: 114), после кончины архиепископа Мефодия продолжили свою деятельность на территории I Болгарского царства и были погребены в основанных ими монастырях на берегу Охридского озера. Горазд же происходил из Моравии, хорошо знал латинский язык и был избран архиепископом Мефодием в качестве своего преемника (ЖМ XVII, Лавров 1930: 78), но после кончины архиепископа Мефодия вынужден был продолжить свою деятельность на территории I Болгарского царства вместе с Климентом и Наумом (Мучай и др. 2014: 32–33).

архиепископии свт. Мефодия определялась латинской покаянной дисциплиной в ее региональной (баварской) версии. Поэтому за проступки, которые получили или могли получить публичную огласку, налагалось публичное покаяние (paenitentia publica/canonica), а за проступки, не получившие публичной огласки, — тайное (paenitentia privata/occulta) (Vogel 1988: 27–28; Пентковский 2002: 65).

9.2. Славянские чинопоследования публичного и тайного покаяний, использовавшиеся в архиепископии свт. Мефодия, не сохранились. Некоторое представление о совершении тайного покаяния (paenitentia privata/occulta) дают «Фрейзингские фрагменты», первый из которых представляет собой славянский перевод латинской исповедной молитвы Confiteor, а второй — славянское побуждение к покаянию (Bernik 1993: 36–42, 48–59), причем этот или близкий к нему текст был известен свт. Клименту Охридскому, использовавшему его при составлении общего поучения на память апостола или мученика (см., напр. Срезневский 1866: 58–60). С покаянной практикой архиепископии свт. Мефодия несомненно была связана переведенная с древневерхненемецкого языка славянская покаянная молитва, сходная с «Сант-Эммерамской молитвой» (Nahtigal 1942: 208–216; Карлинский 1969: 160–161) и подтверждающая зависимость покаянной практики первой славянской архиепископии от покаянной практики баварских диоцезов. Наличие этой молитвы в составе древнейшего сохранившегося славянского чинопоследования исповеди/покаяния византийского обряда, находящегося в т. н. «Синайском евхологии», а также в других славянских чинопоследованиях исповеди византийского обряда (Цибранска 2000: 188–189), свидетельствует о ее укорененности в первоначальной славянской традиции.

С покаянной практикой архиепископии свт. Мефодия была также связана славянская переработка латинского пенитенциала, известная под названием «Заповеди святых отец». Латинский оригинал этого текста был сходен с т. н. Мерзебургским пенитенциалом и другими архаичными пенитенциалами, употреблявшимися в баварских диоцезах (ср. Цибранска-Костова 2011: 60–62), а его древнейший список находится в том же самом «Синайском евхологии», который содержит чинопоследование исповеди/покаяния

с покаянной молитвой, переведенной с древневерхненемецкого языка (Nahtigal 1942: 208–216, 319–330).

9.3. Отдельные предписания о наложении публичного покаяния содержатся в упоминавшемся выше славянском юридическом тексте, известном под названием «Закон судный людям» (см. 3.2), происхождение которого связано с деятельностью архиепископа Мефодия (Максимович 2004: 33–34). Наличие церковных наказаний в этом тексте, содержащем нормы гражданского права и восходящем к византийской «Эклоге», было обусловлено характерным для моравского региона смешанным судопроизводством, при котором одновременно происходило наложение наказаний по гражданскому и по церковному праву (см. 2.5). «Покаяние на хлебе и воде», отсутствовавшее в греческом оригинале и упоминающееся в данном тексте в связи с наложением церковных наказаний, было характерным элементом латинской покаянной дисциплины (Суворов 1888: 12–13; о значении этого термина см., напр.: Bourque 1947: 182–183), однако разделение покаянного процесса на четыре этапа, отмеченное в двух случаях, и особенности его совершения, связанные с евхаристическим богослужением по византийскому обряду (Максимович 2004: 35), соответствий в латинском обряде не имеют.[22]

Если же богослужение в архиепископии свт. Мефодия совершалось по латинскому обряду, ревнителями которого были моравский князь и его судьи, просившие у папы Иоанна VIII канонического позволения на совершение для них мессы на латинском, а не на славянском языке (см. 7.6), то назначение церковных наказаний, ориентированных на богослужение по византийскому обряду, не представляется возможным в судах Моравского княжества и в присутствии княжеских судей. Следовательно, в славянском княжестве Святополка должна была использоваться такая редакция рассматриваемого юридического текста, которая определяла совершение публичного покаяния по латинскому обряду. Соответственно, отражение византийской практики публичного покаяния в тексте «Закона судного людям» было связано с его использованием

[22] Подробнее о различии практики публичного покаяния в восточной и западной традициях см.: Пентковский 2002: 63–67.

в условиях регулярного совершения богослужения по византийскому обряду, что могло происходить только на территории I Болгарского царства, где и были внесены необходимые изменения и дополнения в первоначальный текст.

9.4. Два рассмотренных правовых текста моравского происхождения («Закон судный людям» и «Заповеди святых отец») входят в состав т. н. «Устюжской кормчей», в которой находится сокращенный славянский перевод «Сборника 50 титулов» Иоанна Схоластика, известный под названием «Номоканон Мефодия» (Максимович 2004: 138, 148, 133). Если этот перевод принадлежит архиепископу Мефодию, как принято считать (Максимович 2007), то он должен был использоваться для регламентации церковно-правовых отношений в Паннонской архиепископии. Однако имеющийся в Житии Мефодия греческий термин «номоканон» (ЖМ XV. Лавров 1930: 77) засвидетельствован в византийской традиции только в XI в., что существенно ослабляет возможность его употребления в последней трети IX в. (Станчев 2008: 87). Кроме того, для регламентации церковно-правовых отношений в архиепископии свт. Мефодия должно было использоваться собрание правил канонического содержания (capitula), латинский текст которого передал архиепископу Мефодию папа Иоанн VIII, как об этом свидетельствует его послание князю Святополку от 880 г. (MMFH III: 207). По своему содержанию данные правила не должны были существенно отличаться от средневековых Capitula episcoporum (Brommer 1985: 62–64), представлявших собой распространенную в IX–X вв. на Западе форму фиксации актуальных церковно-правовых норм.

При рассмотрении вопроса об предназначении и, соответственно, переводе «Номоканона Мефодия» следует принимать во внимание, что в случае его предназначения и использования для регламентации церковно-правовых отношений в архиепископии свт. Мефодия, указанный текст должен был соотноситься с местной практикой, в том числе и богослужебной, и в нем должна была использоваться актуальная для региона терминология, в том числе и литургическая. Тем не менее, в нескольких разделах «Номоканона Мефодия» при переводе были сохранены покаянные правила Василия Великого (MMFH IV: 334–336, 338–339, 345–346, 348–349),

которые были связаны с византийской практикой четырехэтапного публичного покаяния и не использовались на Западе.

Литургическая терминология, использованная в переводе «Номоканона Мефодия», также указывает на его связь со славянским богослужением по византийскому обряду. Например, в тексте встречается грецизм литоургиꙗ, использованный в случае описательного (!) перевода (творити литоургиꙗ / ἐπιτελεῖσθαι προσφορὰς), а также имеется грецизм анагностъ (греч. ἀναγνώστης) в значении «чтец, lector» (SJS I: 33, II: 124; MMFH IV: 261, 254, 292, 300, 308). Указанные литургические термины были актуальны и понятны в таком регионе, где ранее существовала устойчивая традиция богослужения по византийскому обряду на греческом языке, и не могли адекватно восприниматься в архиепископии свт. Мефодия, где богослужение совершалось по латинскому обряду и использовались термины ꙗьша и, вероятно, чьтьць.

Равным образом, славянская калька благодарьствиѥ / добродарьствиѥ (греч. εὐχαριστία) в переводе XVIII правила Никейского собора (MMFH IV: 253, 295–296) вряд ли могла иметь евхаристическое значение в Паннонской (Моравской) архиепископии, так как в «Заповедях святых отец» латинское существительное eucaristia, обозначавшее Святые Дары, было переведено как плъть г⟨осподь⟩нѧ (Максимович 2008: 178.121), а в славянском переводе Евангелия для перевода греческого глагола εὐχαριστεῖν в повествования об установлении евхаристии (Мт. 26:27; Мр. 14:23; Лк. 22:17,19) использовалось устойчивое славянское словосочетание хвалѫ въздати (SJS IV: 762–763), которое имело литургическое значение и определялось латинским словосочетанием *gratias agere* из латинского канона мессы (Vajs 1948: 108, 109) и из повествования о Тайной вечере в латинском переводе (см. 2.6). При этом существительное благодарьствиѥ, соответствующее греческому εὐχαριστία, и глагол благодарьствити, представляющий собой поморфемный перевод греческого глагола εὐχαριστεῖν, зафиксированы в Супрасльском сборнике (SJS I: 96), с которым «Номоканон Мефодия» сближает и другая лексика. В свою очередь, глагол благодарити регулярно употреблялся в славянском переводе молитв византийской литургии при переводе греческого глагола εὐχαριστεῖν, имевшего однозначное литургическое значение, в том числе и в начале Praefatio

из евхаристической молитвы (Афанасьева 2015: 308, 316, 319, 330, 337, 348, 351).[23]

Следовательно, сокращенный славянский перевод «Сборника 50 титулов», называемый «Номоканоном Мефодия», не мог предназначаться для использования в Паннонской архиепископии, что подтверждает его лексика в целом, которая отличается от лексики древнейших текстов Евангелия, Апостола и Псалтири, но при этом сходна с лексикой Жития Мефодия (Соболевский 1910: 142–143; Vašica 1955: 32–33), созданного после перехода группы ближайших сотрудников архиепископа Мефодия из Моравского княжества в I Болгарское царство. Поэтому местом создания славянского перевода «Сборника 50 титулов» был такой регион I Болгарского царства, где богослужение совершалось по византийскому обряду на славянском языке, где было создано славянское чинопоследование исповеди с переведенной с древневерхненемецкого языка покаянной молитвой, где использовались «Заповеди святых отец» при наложении епитимий, и где находилась славянская епископия святителя Климента и другие славянские епископии. Поскольку в начале X в. четыре славянских епископии находились на линии Главиница – Девол – Прилеп – Брегальница (Пентковский 2015: 135–139), то, следовательно, славянский перевод «Сборника 50 титулов» был выполнен в юго-западной части I Болгарского царства. В этом же самом регионе было осуществлено и редактирование «Закона судного людям», который объединяет с «Заповедями святых отец» характерная западная практика «покаяния на хлебе и воде», так как именно в этом регионе продолжали свою деятельность сподвижники архиепископа Мефодия, для которых юридические и церковно-канонические тексты моравского происхождения сохраняли свою актуальность. В таком случае, вопрос о Мефодиевском переводе Номоканона, подобно вопросу о переводе шестидесяти ветхозаветных книг (см. 8.7), следует рассматривать в агиографическом, а не в историческом контексте, что, в свою очередь, указывает на необходимость осторожного отношения к сведениям о переведенных текстах и их объеме, содержащимся в Житии Мефодия и Житии Кирилла.

[23] Тем не менее, в Narratio institutionis из славянского перевода анафоры свт. Иоанна Златоуста зафиксировано архаичное словосочетание хвалѫ въздати (Афанасьева 2015: 310), восходящее к соответствующему славянскому тексту Евангелия.

10. Изменение статуса Паннонской (Моравской) архиепископии и запрет славянского богослужения (885/886 гг.).

10.1. Стабилизация положения Паннонской (Моравской) архиепископии после подтверждения в 880 г. привилегии архиепископа Мефодия и реорганизации по территориальному принципу была временной. 16 декабря 882 г. папа Иоанн VIII был лишен жизни и длительное противостояние прогерманской группировки в Риме с папами Адрианом II и Иоанном VIII завершилось ее убедительной победой. Новым предстоятелем Римской церкви стал папа Марин I (16 декабря 882 г. – 15 мая 884 г.), сразу же вернувший в Рим и восстановивший в правах епископа Портуенского Формозу, которого папа Адриан II в 868 г. принуждал совершать рукоположения славянских учеников за проявление неприязни к славянскому алфавиту (ЖМ VI. Лавров 1930: 72–73), а папа Иоанн VIII в 876 г. запретил в служении и изгнал из Рима. Вероятно, именно тогда из папского архива были изъяты документы за период, предшествующие изгнанию епископа Формозы из Рима (Lapôtre 1895: 25–28), в том числе и связанные с организацией Паннонской архиепископии и начальным периодом ее деятельности.[24]

Серьезные перемены политической ситуации в Риме должны были привести к ослаблению позиций архиепископа Мефодия и усилению влияния нитранского епископа Вихинга, которого активно поддерживали франки и князь Святополк, что, в свою очередь, способствовало возобновлению полемики о литургическом языке и сакральном алфавите. Кончина папы Марина I не привела к каким-либо позитивным переменам, так как новый папа Адриан III, избранный 17 мая 884 г., входил ранее в группу активных противников папы Иоанна VIII и вернулся в Рим вместе с епископом Формозой Портуенским.

10.2. Существенные изменения во внутренней ситуации в Паннонской (Моравской) архиепископии произошли после кончины архиепископа Мефодия (6 апреля 885 г.), когда епископ Вихинг

[24] Однако М. Бетти полагает, что ревизия папского архива и удаление документов, связанной с деятельностью архиепископа Мефодия, были обусловлены «политической цензурой» папы Стефана V (2014: 53–54, 71).

получил новые возможности для активных действий. Судя по всему, он в очередной раз обратился в Рим, однако какой-либо реакции папы Адриана III сразу не последовало, а в конце лета 886 г. понтифик покинул Рим и вскоре скончался. После избрания папы Стефана V (сентябрь 885 г.), долгое время пользовавшегося благорасположением папы Марина I, в Моравское княжество были направлены папские легаты для ознакомления с положением дел в Паннонской (Моравской) архиепископии и урегулирования сложившейся ситуации. Из содержания полученных ими предписаний следовало, что отношение папы Стефана V к моравской ситуации, основанное на полученных от епископа Вихинга сведениях, было по меньшей мере «односторонним», так как кроме запрещения папы Иоанна VIII использовать славянский язык в богослужении (879 г.), упомянутого в предписаниях легатам, существовало и разрешение папы Адриана II, подтвержденное в 880 г. папой Иоанном VIII. Кроме того, папские легаты были должны временно запретить совершение богослужений Горазду, которого архиепископ Мефодий избрал своим преемником, до его встречи с папой и предоставления необходимых пояснений (MMFH III: 226–229; Epistolae VII: 352–353).

Сведения о пребывании Горазда в Риме отсутствуют, тогда как послание папы Стефана V князю Святополку (885/886 гг.) свидетельствует о встрече римского понтифика с епископом Вихингом, результатом которой стало предоставление последнему полномочий по управлению всеми церковными делами в Моравском княжестве, а также запрещение использовать славянский язык в богослужении sub anathematis vinculo, за исключением изложения содержания новозаветных чтений для простого народа (MMFH III: 217–225, ср. Epistolae VII: 355–358). Несовершение назначения и посвящения нового архиепископа, а также передача архиепископских полномочий единственному диоцезальному епископу на территории Моравского княжества показывает, что длительное противостояние архиепископа Мефодия и баварских епископов завершилось не только запрещением использования славянского языка в богослужении в Паннонской (Моравской) архиепископии, что означало фактическое запрещение славянского обряда в этой церковной провинции, но и существенным понижением статуса церковной организации Моравского княжества.

Таким образом, папа Стефан V в самом начале своего понтификата фактически упразднил созданную папой Адрианом II и реформированную папой Иоанном VIII славянскую церковную провинцию, перекрыв тем самым «славянский церковный коридор» папы Иоанна VIII, после чего начались активные гонения на сторонников архиепископа Мефодия, ближайшие сотрудники которого (в том числе Горазд, Климент, Наум, Лаврентий и Ангеларий) были подвергнуты тюремному заключению, а затем — особому наказанию в виде изгнания из страны (ЖКл. VII (24), XII (35), XIII (40), Туницкий 1918: 92, 104, 108; Iliev 1995: 88–89, 93, 94–95).

10.3. Судьба архиепископии свт. Мефодия и перекрытие «славянского коридора» папы Иоанна VIII показывают, что действия папы Стефана V осуществлялись во многом в интересах Зальцбургской архиепископии, выразителем которых был нитранский епископ Вихинг, впоследствии занявший епископскую кафедру в Пассау. Однако в это же время римский понтифик предпринимал усилия по сохранению Салонской церковной провинции, воссозданной папой Иоанном VIII, и укреплению ее зависимости от римского престола. Так, в 886 г. папа Стефан V порицал салонского епископа Феодосия, который ранее занимал нинскую кафедру и пользовался доверием папы Иоанна VIII, за его переход на салонскую кафедру при содействии аквилейского патриарха Валперта, и укорял последнего за действия на чужой канонической территории, но уже в 888 г. он выражал одобрение деятельностью епископа Феодосия на салонской кафедре и призывал его в Рим для получения паллиума (Epistolae VII: 338, 346, 351), подтверждавшего прямую зависимость этой церковной организации от апостольского престола.

Эти действия папы Стефана V противоречили, на первый взгляд, его действиям по отношению к Паннонской (Моравской) архиепископии, однако территории Салонской церковной провинции находились в сфере влияния Аквилейского патриархата и поэтому ее поддержка папой Стефаном V приводила к ослаблению позиций Аквилейского патриархата, с которым Зальцбургская архиепископия соперничала на заселенных славянами территориях Центральной Европы.

10.4. Различие отношений к Паннонской (Моравской) архиепископии и славянскому богослужению (славянскому обряду) как

ее специфической характеристике со стороны папы Стефана V и со стороны папы Адриана II и папы Иоанна VIII свидетельствует об ошибочности мнения В. Пери о преемственности взглядов трех понтификов на использование славянского языка в богослужении (1988: 66–67, 69), так как отсутствовала преемственность их действий по отношению к этой церковной организации, в которой славянский язык использовался в качестве литургического. Рассмотренный материал опровергает и утверждения В. Пери о том, что находящиеся в послании папы Иоанна VIII рассуждения о возможности использовать славянский язык в богослужении не являлись разрешением на его использование, хотя и предполагали возможность перевода богослужебных книг на славянский (1988: 59, 65–66), и о том, что употребление славянского языка при «двойных» чтениях представляло собой средство катехизации народа, незнакомого с латинским языком (1988: 60). Кроме того, не соответствует действительности мнение В. Пери о предназначении славянских переводов богослужебных книг для дидактических целей и использовании их в богослужении по инициативе славянских священников (1988: 62). Соответственно, ошибочными были и наши взгляды на отсутствие официального разрешения совершать богослужение на славянском языке в архиепископии Мефодия, основанные на суждениях ватиканского исследователя (Пентковский 1998: 37).

11. Продолжение славянской литургической традиции в кон. IX – нач. X столетий.

11.1. Запрещение папы Стефана V использовать славянский язык в качестве литургического не привело к прекращению славянского богослужения на территории Паннонской (Моравской) архиепископии, которое продолжалось и в X столетии, что подтверждают созданные на этой территории «Киевские листки» (Мареш 1961: 17–18). Вероятно, эти фрагменты имели отношение к тому самому славянскому богослужению латинского обряда (ritus Sclavonice lingue), о котором упоминалось в 967/68 гг. в послании папы Иоанна XIII в., связанном с основанием Пражского диоцеза и находящемся в «Чешской хронике» Козьмы Пражского (Bretholz 1923: 44:3-6).

11.2 Центром развития славянского богослужения латинского обряда после фактического упразднения Паннонской (Моравской) архиепископии в 885–886 гг. стала Салонская (Сплитская) архиепископия, созданная папой Иоанном VIII в 879 г. (см. 7.2). Из послания папы Иоанна X салонскому архиепископу Иоанну и подчиненным ему епископам, а также из послания хорватскому правителю Томиславу, направленных ок. 925 г. в связи с подготовкой церковного собора в Сплите и реорганизацией местной церковной провинции, следует, что в Салонской архиепископии славянский язык использовался в качестве литургического (Клаић 1967: 95–98). Если же славянское богослужение было хорошо известно местным епископам в 925 г. (Klaić 1986: 21–24), то и в предшествующий период богослужение в Салонской архиепископии должно было совершаться на славянском языке (Lučić 1969: 391).

Практика славянского богослужения в Салонской архиепископии, а также славянские богослужебные книги были заимствованы из архиепископии Паннонской (Моравской), потому что папа Иоанн X в связи со славянским богослужением в Салонской архиепископии упоминал архиепископа Мефодия и его «учение» (Клаић 1967: 95–96), а глаголические «Венские листки» XI–XII вв., связанные с богослужением на далматинском побережье, представляют собой фрагмент славянского сакраментария того же самого литургического типа, что и славянский сакраментарий, фрагментом которого являются уже упоминавшиеся глаголические «Киевские листки» (Gamber 1968: 406–407), что подтверждают и результаты сопоставления лингвистических характеристик «Киевских листков» и «Венских листков» (Weingart 1938: 243–245). К этой же древней традиции восходит Сплитский фрагмент глаголического миссала начала XIII в., содержащий изменяемые молитвы мессы и новозаветные чтения (Štefanić 1957), и, судя по всему, тексты на лл. 20–41 из глаголического «синайского миссала» Sin. slav. 5/N (Tarnanidis 1988: 104–105). Сохранившиеся фрагменты глаголических миссалов–сакраментариев, а также найденные на далматинском побережье глаголические надписи XI в. (см., напр.: Čunčić, Perkić: 2009) и хорватские глаголические рукописи богослужебного содержания XIII–XV вв. (Mihaljević 2014: 25–45) убедительно свидетельствуют о продолжении славянского

богослужения латинского обряда на территории Сплитской (Салонской) архиепископии и после соборов 925 и 928 годов.

Использование славянского языка в богослужении началось в воссозданной Салонской архиепископии не ранее подтверждения его легитимности в 880 г. папой Иоанном VIII для Паннонской (Моравской) архиепископии и не позднее кончины римского понтифика (декабрь 882 г.). Поскольку вопросы использования славянского языка в качестве литургического выходили за пределы компетенции не только рядовых священнослужителей, но и диоцезальных епископов, то славянское богослужение в Салонской архиепископии не могло совершаться без позволения папы Иоанна VIII, что обеспечило последующую устойчивость этой традиции. Активное участие в организации славянского богослужения принимал и салонский архиепископ Феодосий, по указанию которого была написана славянская глаголическая Псалтирь, использованная в 1222 г. клириком Николаем на хорватском острове Арбе (Раб) (Jelić 1906: 5). Укреплению славянского богослужения должен был способствовать переход в Салонскую архиепископию учеников и последователей архиепископа Мефодия после запрещения славянского богослужения в Паннонской (Моравской) архиепископии, отмеченный в Житии прп. Наума Охридского (Иванов 1931: 313). Тем не менее, славянское богослужение в Салонской архиепископии не упоминается ни в одном из известных посланий папы Стефана V, связанных с ее деятельностью, в отличие от Паннонской (Моравской) архиепископии, что было обусловлено существенными различиями в церковной ситуации и политическом положении Моравского и Хорватского княжеств при его понтификате. Если запрет славянского богослужения и фактическое упразднение Паннонской (Моравской) архиепископии осуществлялись под контролем Зальцбургской архиепископии и усиливали ее позиции в Моравском княжестве, то всякое ослабление Салонской архиепископии приводило к усилению позиций Аквилейского патриархата на территориях Далмации и Хорватии, что заставляло папу Стефана V действовать осторожно. Однако такое положение было временным и при реорганизации Салонской архиепископии в 925 г. использование славянского языка в богослужении было формально запрещено. И только папа Иннокентий IV предоставил

в 1248 г. право использовать славянский язык в богослужении епископу диоцеза Сеня и в 1252 г. — епископу диоцеза Вельи (Крк) (Jelić 1906: 9–10), после чего был создан хорватский комплекс славянских богослужебных книг, соответствовавший актуальным книгам Римской Церкви, распространение которого на территории Хорватии и Далмации привело к вытеснению и последующему исчезновению архаичных богослужебных книг, восходящих к «корпусу Мефодия».

11.3. Новый этап в истории славянского богослужения наступил после перехода в 886 г. в I Болгарское царство группы сподвижников архиепископа Мефодия, изгнанных из Моравского княжества, в которую входили свт. Климент Охридский и прп. Наум Охридский. Центром развития славянского богослужения на территории I Болгарского царства была славянская епископия свт. Климента Охридского, созданная в 893 г. при поддержке князя Бориса-Михаила в юго-западной части I Болгарского царства и входившая в состав церковной организации I Болгарского царства (Мучай и др. 2014: 11–12). В епископии свт. Климента «учение Мефодия» об использовании славянского языка в качестве литургического было адаптировано к условиям славяно-греческой контактной зоны и был сформирован комплекс славянских богослужебных книг византийского обряда («корпус Климента»).

Литургические характеристики «корпуса Климента» определялись местной литургической традицией, отражавшей особенности византийского богослужения Нового Эпира, сходного с византийским богослужением Южной Италии (Мучай и др. 2014: 12, 34), тогда как лингвистические — принадлежностью местных говоров к югозападной группе южнославянской языковой области.

Однако «корпус Климента» сохранял преемственность по отношению к «корпусу Мефодия», так как в его состав входили многие богослужебные тексты, созданные в архиепископии свт. Мефодия, в том числе славянские переводы Нового Завета и Псалтири, которые были литургически и лингвистически адаптированы для использования в славянском богослужении византийского обряда на территории южной Албании и юго-западной Македонии.

Тексты из «корпуса Климента» содержали различного рода моравизмы, что было обусловлено его вторичностью по отношению

к «корпусу Мефодия», однако наличие лексических моравизмов (в том числе и литургических), являющееся характерным признаком и даже необходимым условием «моравского» происхождения какого-либо текста, не является достаточным условием для признания этого происхождения. Более того, наличие в каком-либо тексте лексических моравизмов вместе с лексическими южнославянизмами и южнославянскими орфографическими особенностями указывает на редактирование или же создание этого текста в южнославянской языковой области, в том числе и на территории I Болгарского царства.

Например, различные моравизмы и латинизмы содержатся в Мариинском и Зографском евангелиях, но в них имеется лекционарная разметка по византийской системе, свидетельствующая о зависимости этих текстов от такого славянского служебного четвероевангелия, которое использовалось в богослужении византийского обряда (Пентковский 1998: 26–28) и, соответственно, принадлежало к «корпусу Климента». К этому же служебному четвероевангелию восходят и различные Евангелия – краткие апракосы, которые были предназначены для богослужения по византийскому обряду (Пентковский 1998: 40–43). Различные моравизмы и латинизмы находятся в тексте Синайской глаголической псалтири, однако разделение псалмов на «славы» и «кафизмы» свидетельствуют о ее использовании в монастырском богослужении византийского обряда и, соответственно, о связи этого текста с «корпусом Климента». Несомненные литургические латинизмы алъпа (alba) и планъта (planeta) находятся в уставной заметке Великой субботы из Григоровичева паримейника (Рибарова–Хауптова 1998: 375.22-23), но они не являются основанием для моравской локализации славянского перевода византийского Профитология, как полагал А. В. Михайлов (1907: 286–287), так как славянский Паримейник содержал переводы ветхозаветных чтений для богослужения византийского обряда (см. 8.7) и принадлежал к «корпусу Климента». «Гибридное» чинопоследование покаяния, в состав которого входит переведенная с древневерхненемецкого языка покаянная молитва, находится в Синайском евхологии, а в конце рукописи находится упоминавшийся выше славянский перевод латинского пенитенциала (Nahtigal 1942: 177–244, 319–330),

однако этот евхологий содержит молитвословия общественного и частного богослужения византийского обряда и поэтому восходит к «корпусу Климента».

11.4. Если принадлежность славянских богослужебных текстов к какому-либо корпусу богослужебных книг определяется их литургическими характеристиками, то богослужебные тексты, связанные с богослужением латинского обряда, восходят к «корпусу Мефодия», а богослужебные тексты, связанные с богослужением византийского обряда, — к «корпусу Климента». Соответственно, из всех богослужебных книг и их фрагментов, входящих в состав т. н. «канонического корпуса старославянских памятников», к «корпусу Мефодия» восходят только «Киевские листки», а все остальные богослужебные книги (в т. ч. Зографское евангелие, Мариинское евангелие, Ассеманиево евангелие, Синайский евхологий и Синайская псалтирь) связаны с богослужением византийского обряда и восходят к «корпусу Климента». Поскольку этот корпус был создан в конце IX – начале X вв. на территории южной Албании, юго-западной Македонии и северо-западной Греции, то есть в юго-западной части южнославянской языковой области, то характерные особенности местного славянского говора определили не только лингвистический (в т. ч. фонетический, графико-орфографический и лексический) облик текстов, входивших в состав «корпуса Климента», но и облик «канонического корпуса старославянских памятников» в целом (за исключением «Киевских листков»).

12. Заключение.

Рассмотренный материал показывает, что христианизация славян в IX в. на территории Центральной Европы и введение славянского богослужения представляют собой два независимых процесса, связанные с деятельностью различных церковных центров, причем первый процесс был завершен до начала второго.

Христианизация славян, проживавших на территории Моравского, Нитранского и Блатенского княжеств, была осуществлена в первой половине IX в. из диоцезов Пассау и Зальцбурга, тогда как формирование славянского богослужения на этих территориях было связано с деятельностью созданной папой Адрианом II

в 869–870 гг. Паннонской архиепископии, которую возглавлял архиепископ Мефодий.

Отличительной особенностью этой церковной организации было легитимное совершение богослужения по латинскому обряду с использованием славянского языка в качестве литургического, а также использование славянского алфавита (глаголицы) для записи славянских переводов Священного Писания и богослужебных текстов.

В 880 г. легитимность глаголицы и богослужения на славянском языке в архиепископии свт. Мефодия подтвердил папа Иоанн VIII при ее реорганизации.

Для обеспечения совершения богослужения на славянском языке в архиепископии свт. Мефодия использовался славянский перевод комплекса богослужебных книг латинского обряда («корпус Мефодия»).

Создание Паннонской архиепископии папой Адрианом II, а также ее поддержка и реорганизация папой Иоанном VIII проводились в рамках формирования «славянского коридора», который начинался на берегах Адриатики и через территории уже христианизированных славянских княжеств выходил в заселенные славянами и еще нехристианизированные земли Висло–Одерского региона.

Фактическое упразднение Паннонской (Моравской) архиепископии и запрещение славянского богослужения в Моравском княжестве папой Стефаном V в 885–886 гг. привело к перекрытию «славянского коридора» и к закрытию «славянского проекта» папы Адриана II и папы Иоанна VIII, но не привело к прекращению славянского богослужения латинского обряда в населенных славянами землях Центральной Европы, которое в X в. продолжалось на территориях Хорватии, Боснии, Сербии, Венгрии, Словакии и Чехии.

В конце IX в. в славянской епископии святителя Климента Охридского, находившейся в юго-западной части I Болгарского царства (на территории южной Албании, северо-западной Греции и юго-западной Македонии), был создан славянский корпус богослужебных книг византийского обряда («корпус Климента»), в состав которого вошли основные тексты из «корпуса Мефодия».

Цитируемая литература

Алексеев, Анатолий А. *Текстология славянской Библии.* Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 1999.

Афанасьева, Татьяна И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по служебникам XI–XIV вв.).* Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2015.

Бернштейн, Самуил Б. *Константин–Философ и Мефодий: Начальные главы из истории славянской письменности.* Москва: МГУ, 1984.

Булгаков, Макарий (архим.). *История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю Русской церкви.* Санкт-Петербург, 1846.

Викторов, Алексей Е. «Кирилл и Мефодий. Новые источники и труды для истории славянских апостолов.» *Кирилло–Мефодиевский сборник: в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России.* Москва: Синодальная типография, 1865, 343–440.

Воскресенский, Григорий А. *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.* Москва: Университетская типография, 1896.

Гейль, Франтишек. «Византийское посольство в Великую Моравию на политическом фоне тогдашней Европы.» Josef Macůrek (Hl. red.). *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965, 85–119.

Голубинский, Евгений Е. *По поводу перестроя В. И. Ламанским истории деятельности Константина Философа, первоучителя славянского*. Санкт-Петербург, 1907.

Голубинский, Евгений Е. «Святые Константин и Мефодий, апостолы славянские.» *Богословские труды*. Вып. 26. Москва: Издательство Московской Патриархии, 1985, 91–155; Вып. 27. Москва: Издательство Московской Патриархии, 1986, 5–60.

[Горский, Александр (прот.)] «О святых Кирилле и Мефодии.» *Москвитянин.* Ч. III (№ 6). (1843): 405–434.

[Григорьев, А. Н.] *Историческое обозрение богослужебных книг греко-российской церкви*. Киев, 1836.

Джурова, Аксиния. Въведение в славянската кодикология: византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. София: CIBAL, 1977 (= Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia, 7).

Добровский, Иосиф. *Кирилл и Мефодий, словенские первоучители.* Пер. с немецкого М. П. Погодина. Москва, 1825.

Дуриданов, Иван (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език: Фонетика. Морфология. Синтаксис*. София: Издательство на БАН, 1991.

Златарски, Васил. *История на първото българско царство*. Часть 2. *От славенизацията на държавата до падането на първото царство (852–1018).* София: Държавна печатница, 1927 (= История на българската държава през средните векове, I, 2).

Иванов, Йордан. *Български старини изъ Македония.* Второ, допълнено издание. София, Държавна печатница, 1931.

Иванов, Сергей А. *Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина?* Москва: Языки славянской культуры, 2003.

Исаченко, Александр В. «К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян.» *Вопросы славянского языкознания.* 7 (Москва, 1963): 43–72.

Калайдович, Константин Ф. *Иоанн, Экзарх Болгарский: Исследование, объясняющее историю словенского языка в IX и X веке*. Москва, 1824.

Карлинский, Авраам Е. «Старославянская версия Сант-Эммерамской молитвы». *Типология и взаимодействие славянских и германских языков.* Минск: Наука и техника, 1969, 135–161.

Клаић, Нада. *Historia Salonitana maior* (уред. J. Тадић). Београд: Научно дело, 1967 (= Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, 399/55).

Лавров, Петр А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1930 (= Труды Славянской комиссии, I).

Лейсман, Николай, протоиерей. *Судьба православия в Лифляндии с 40-х до 80-х годов XIX столетия.* Рига: Г. Гемпель, 1908.

ЛИБИ II: Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Страшимир Лишев, Борислав Примов (съст.). *Латински извори за българската история*, II. София: Издателство на Българската академия на науките, 1960.

Львов, Андрей С. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности.* Москва: Наука, 1966.

Макаријоска, Лилјана. *Радомиров ѿсалтѿир.* Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисерков", 1997 (= Стари текстови V).

Максимович, Кирилл А. Законъ соудьнъıи людьмъ. *Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. Москва: Древлехранилище, 2004.

Максимович, Кирилл А. «Древнейший славянский «Номоканон» Мефодия: история и перспективы изучения.» *XVII Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Т. I. *Материалы.* Москва: Издательство ПСТГУ, 2007, 157–166.

Максимович, Кирилл А. Заповѣди свѧтъıхъ отьць. *Латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе*. Москва: Издательство ПСТГУ, 2008.

Мареш, Вячеслав Ф. «Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве.» *Вопросы языкознания.* X/2 (март–апрель, 1961): 12–23.

Милаш, Никодим, еп. *Правила (ΚΑΝΟΝΕΣ) Православне Цркве с тумачењима.* Књ. I. Нови Сад, 1895.

Минчева, Ангелина. «Архаична употреба на думата *кръстъ* в старобългарския превод на Римския патерик.» *Кирило-Методиевски студии.* Кн. 14: *Език и история на българските средновековни текстове.* Сборник в чест на Екатерина Дограмаджиева. София: Кирило-Методиевски научен център, 2001, 45–53.

Михайлов, Александр В. «Греческие и древне-славянские паримейники: к вопросу о их составе и происхождении.» *Русский филологический вестник* 58/3-4 (1907): 265–306.

Мучай, Скендер, Суеля Джуери, Ирклид Ристани, Алексей Пентковский. «Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского.» *Slověne. International Journal of Slavic Studies* 3/1 (2014): 5–42.

НРЭ 2002: *Новое в русской этимологии*, I. Москва: Институт русского языка РАН, 2002.

Пентковский, Алексей М. «Календарные таблицы в русских рукописях XIV–XVI вв.» *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг.* Вып. 3. Ч. 1. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1990, 156–173.

Пентковский, Алексей М. «Лекционарии и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях.» *Евангелие от Иоанна в славянской традиции.* Изд. подг. А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая и др. Санкт-Петербург: Российское библейское общество, 1998, 3–54 (вторая пагинация).

Пентковский, Алексей М. «Покаянная дисциплина христианской Церкви в конце I тысячелетия.» *Журнал Московской Патриархии* 10 (2002): 63–70.

Пентковский, Алексей М. «К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): addenda et corrigenda.» *Богословские труды.* Вып. 46. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2015: 117–146.

Погорелов, Валерий А. *Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы. I. Латинское влияние в переводе Евангелия. II. Употребление форма прошедшего сложного в тексте Евангелия.* Bratislava, 1925 (= Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě. R. III. Č. 32 (6)).

Рибарова, Зденка, Зое Хауптова. *Григоровичев паримејник: 1. Текст со критички апарат.* Скопје: МАНУ, 1998.

Седов, Валентин В. *Славяне в раннем средневековье.* Москва: «Фонд археологии», 1995.

Соболевский, Алексей И. *Материалы и исследованя в области славянской филологии и археологии.* Санкт-Петербург, 1910 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, LXXXVIII, 3).

Срезневский, Измаил И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*, XXI–XXX. Санкт-Петербург, 1866. (= Записки Императорской Академии наук, IX, 6).

Станчев, Красимир. «О переводческой деятельности Константина–Кирилла в свете интерпретации двух сведений их пространных житий.» *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10–16 settembre 2008)*. A cura di A. Alberti, S. Garzonio, N. Marcialis, B. Sulpasso. Firenze: Firenze University Press. 2008, 83–100 (= Biblioteca di Studi Slavistici, 7).

Суворов, Николай С. *Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права.* Ярославль, 1888.

Страхова, Ольга Б. «Лк. 24:43 в византийской, латинской и славянской традиции.» *Palaeoslavica* XXII/1 (2014): 1–20.

Темчин, Сергей Ю. *Реконструкция видо-временной системы языка первых славянских переводов с греческого*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва: МГУ, 1989.

Тот, Имре. *Константин–Кирил и Методий*. София: Отечествен фронт, 1981.

Туницкий, Николай Л. *Св. Климент, епископ Словенский: его жизнь и просветительная деятельность*. Сергиев Посад, 1913.

Туницкий, Николай Л. *Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия*. Вып. I. *Греческое пространное житие св. Климента Словенского*. Сергиев Посад, 1918.

Филарет, Гумилевский, еп. «Кирилл и Мефодий, славянские просветители (читано 30 ноября 1846 г.).» *Чтения в Обществе истории и древностей российских: Заседание 30 ноября 1846 года*, № 4 [8]. Москва: в Университетской типографии, 1846, 1–28.

Хабургаев, Георгий А. *Первые столетия славянской письменной культуры*. Москва: Издательство МГУ, 1994.

Христова-Шомова, Искра. *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция*. Т. II. *Изследване на синаксарите*. София: Университетско издателство «Св. Климен Охридски», 2012.

Цибранска, Мариана. «Аспекти на разпространението на старобългарската изповедна (Сант-Емерамската) молитва в южнославянската писменост.» *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 13: *Климент Охридски – живот и дело.* София: Кирило-Методиевски научен център, 2000, 187–196.

Цибранска-Костова, Марияна. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век: Езиково-текстологични и културологични аспекти*. София: Издателство «Валентин Траянов», 2011.

Шафарик, Павел Йозеф. «Расцвет славянской письменности в Булгарии.» *Чтения в Обществе истории и древностей российских: Заседание 28 февраля 1848 года*, № 7. Москва: в Университетской типографии. 1848, 37–59.

*

Atkinson, Charles M. „Zur Entstehung und Überlieferung der Missa graeca." *Archiv für Musikwissenschaft* 39/2 (1982): 113–145.

Batiffol, Pierre. *Histoire du Bréviaire romain*. Paris: Alphonse Piccard et fils, 1893.

Bernik, France (ed.). *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja.* Ljubliana, 1993 (= Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Dela, 39).

Betti, Maddalena. *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*. Leiden–Boston: Brill, 2014.

Boczek, Anton (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. T. I (369–1199). Olomucii, 1836.

Boček, Vít. *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Praha, 2010.

Boshof, Egon. „Das ostfränkische Reich und die Slawenmission im 9. Jahrhundert: die Rolle Passaus." *Mönchtum – Kirche – Herrschaft. 750–1000*. Hrsg. von D. R. Bauer, R. Hiestand, B. Kasten, S. Lorenz. Sigmaringen : Thorbecke, 1998, 51–76.

Boshof, Egon. „Die Kirche in Bayern und Schwaben unter der Herrschaft der Karolinger." *Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte.* Erster Band: Von den Anfängen bis zur Schwelle der Neuzeit, I: Kirche, Staat und Gesellschaft. Hrsg. von W. Brandmüller. St. Ottilien. 1999, 95–132.

Bosl, Karl. „Probleme der Missionierung des böhmisch-mährischen Herrschaftsraumes." *Cyrillo–Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. 863–1963*. Hrsg. von M. Hellmann, R. Olesch, B. Stasiewski, F. Zagiba. Köln–Graz: Böhlau, 1964, 1–38.

Bourque, Emmanuel. *Histoire de la Pénitence-Sacrement.* Québec: Les Éditions de la Faculté de Théologie, 1947.

Bratož, Rajko. „La cristianizzazione degli Slavi negli atti del convegno Ad ripas Danubii e del Concilio di Cividale." *XII Centenario del concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico (Cividale del Friuli, 18-19-20 settembre 1996). Atti*. A cura di S. Piussi. Udine. 1998, 145–190.

Bratož, Rajko. „Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4, Jh. bis um 600) — Ausgewählte Fragen." *Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* Hrsg. von O. Heinrich-Tamáska. Budapest: Marie Leidorf Verlag, 2011, 211–248.

Braune, Wilhelm. *Althochdeutsche Grammatik*. Band I: Laut- und Formenlehre. 15. Auflage, bearbeitet von Ingo Reiffenstein. Tübingen: Niemeyer, 2004. (= Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte. A. Hauptreihe 5,1).

Bretholz, Bertold (Hrsg.). *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag.* Berolini: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. (= Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series, II).

Brommer, Peter. *Capitula episcoporum: die bischöflichen Kapitularien des 9. und 10. Jahrhunderts.* Turnhout: Brepols. 1985 (= Typologie des sources du Moyen Âge Occidental, 43).

Capitularia: *Monumenta Germaniae Historica. Leges*, II. *Capitularia regum Francorum.* T. I – II. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1883–1897.

Capitula: *Monumenta Germaniae Historica. Capitula episcoporum*. T. I – IV. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1984–2005.

Concilia: *Monumenta Germaniae Historica. Leges*, III. *Concilia*. T. I – VI. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893–2007.

Čáp, Pavel, Petr Dresler, Jiří Macháček, Renáta Přichystalová. „Großmährische Kirchen in Pohansko bei Břeclav." Poláček L., Maříková-Kubková J. (Hrsg.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2010, 187–204 (= Internationale Tagungen in Mikulčice, VIII).

Čunčić, Marica, Marta Perkić. „Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća." *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 59 (2009): 77–122.

Dittrich, Zdenek R. *Christianity in Great Moravia.* Groningen: J. B. Wolters, 1962.

Dobner, Gelasius. „Kritische Untersuchung: Ob das Christhentum in Böhmen von dem heiligen Methud und dessen apostolischen Mitarbeitern nach den Grundsätzen, Lehre und Gebräuchen der römisch-lateinischen, oder der griechischen Kirche eingeführet worden? Zwytens: Ob dem heiligen Methud vom Papst Johann dem Achtem das slawische Meßlesen geradehin und uneingeschränkt jemals verboten worden?" *Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Prag auf das Jahr 1785*. Zweyte Abtheilung. Prag, 1786, 140–177.

Dobrowsky, Joseph. „Der griechische Ritus in slavonischer Sprache in *Böhmen*." *Slawin: Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker, oder Beiträge zur Kenntniß der Slawischen Literatur nach allen Mundarten*. Erstes Heft. Prag: in der Herrlischen Buchhandlung, 1806, 434–452.

Dobrowsky, Josephus. *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris quae quum apud russos, serbos aliosque ritus graeci, tum apud dalmatas glagolitas ritus latini slavos in libris sacris obtinet*. Vindobonae, 1822.

Dobrowsky, Joseph. *Cyrill und Method der Slawen Apostel: ein historisch-kritischer Versuch*. Prag, 1823.

Dopsch, Heinz. „Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert." *Zalai Mùzeum 11: Kereszténység Pannoniában az első évezredben.* Zalaegerszeg, 2002, 267–294.

Dovere, Ugo. „La figura del vescovo tra la fine del mondo antico e l'avvento dei nuovi popoli europei." *Archivum Historiae Pontificiae* 41 (2003): 25–49.

Epistolae: *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae.* T. I–. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1891–.

Erdmann, Oskar (Hrsg.). *Otfrids Evangelienbuch.* Halle a. S.: Buchhandlung des Waisenhauses, 1882.

ESJS: Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 1–. Praha: Academia. 1989 –.

Fusek, Gabriel, Bednar Peter. „Die (vermutete) Kirche am Burgberg von Nitra (Slowakei)." *Fruhmittelalterliche Wandmalereien aus Mähren und der Slowakei:*

Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. Hrsg. von M. Pippal und F. Dail. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2008, 31–45.

Galuška, Luděk. „Christianity in Great Moravia and Its Centre in Uherské Hradiště – Sady." *Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines* 59/1 (1998): 161–180.

Galuška, Luděk. „Archaeological Sources for Christianity in Great Moravia. Galuška, Luděk." *Thessaloniki Magna Moravia. Proceedings of the International Conference (Thessaloniki 16-19 October 1997)*. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1999, 253–271.

Gamber, Klaus. *Codices liturgici latini antiquiores.* Pars II. Fribourg: Universitatsverlag, 1968 (= Spicilegii Friburgensis Subsidia, I:2).

[Gorskij, A.] „O sw. Kyrille i Methodiu. Od Wáclawa Hanky." *Časopis Českého Museum*. Sv. I. 1846, 5–33.

Grotz, Hans. *Erbe wider Willen: Hadrian II. (867–872) und seine Zeit*. Graz: Böhlau, 1970.

Grünenthal, Otto. „Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung." *Archiv für slavische Philologie* XXXI (1910): 321–366.

Hench, George A. *The Monsee Fragments. Newly collated text with notes and grammatical treatise*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1890.

Hrubý, Vilém. *Staré Město: Velkomoravský Velehrad*. Praha: Československá Akademie Věd, 1965.

Hrubý, Vilém, Věra Hochmanová, Jan Pavelčík. „Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modré u Velehradu." *Časopis Moravského muzea zemského* XL (1955): 42–126.

Iliev, Ilia G. „The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition." *Byzantinobulgarica* IX (Sofia, 1995): 62–120.

Jagić, Vatroslav. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache.* Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1913.

Jelić, Lucas. *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*. Veglae, 1906.

Klaić, Nada. „Kako i kada postaje «Metodova doktrina» kulturno dobro Hrvata." *Croatica Christiana Periodica* X/17 (1986): 17–39.

Komatina, Predrag. „The Church in Serbia at the Time of Cyrilo-Methodian Mission in Moravia." Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο "Κύριλλος και Μεθόδιος. Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων". 20–30 Νοεμβρίου 2013: International Scientific Conference «Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs». [Πρακτικά : Proceedings]. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης, 2015, 711–718.

Kurz, Josef. *Evangeliář Assemanův: kodex Vatikánský slovanský*. D. II. *Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení*. Praha: Československá Akademie Věd, 1955.

Lapôtre, Arthur. *L'Europe et le Saint-Siège à l'époque carolingienne, I. Le pape Jean VIII (872–882)*. Paris, 1895.

Lappenberg, Johann Martin. *Hamburgisches Urkundenbuch*. Bd. I: 786–1300. Hamburg, 1842.

Lépissier, Jacques. „La traduction vieux-slave du Psautier." *Revue des études slaves* 43 (1964): 59–72.

Lučić, Josip. „Nin u IX stoljeću." *Povijest grada Nina.* Prired. Grga Novak, Vjekoslav Maštrović. Zadar: JAZU, 1969, 375–396.

Lunt, Horace. „On dating Old Church Slavonic gospel manuscripts." *South Slavic and Balkan Linguistics*. Amsterdam: Rodopi. 1982, 215–231 (= Studies in Slavic and General Linguistics, 2).

Lunt, Horace. *Old Church Slavonic Grammar.* 7th ed. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2001.

Macháček, Jiří. „Early medieval centre in Pohansko near Břeclav/Lundeburg: *munitio*, *emporium* or *palatium* of the rulers of Moravia?" Joachim Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium.* Vol. 1. *The Heirs of the Roman West. Millenium–Studien, 5/1.* Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007, 473–498.

Macháček, Jiří, Adéla Balcárková, Pavel Čáp, Petr Dresler, Antonín Přichystal, Renáta Přichystalová, Eliška Schuplerová, Vladimír Sládek. „Velkomoravská rotunda z Pohanska u Břeclavi." *Památky archeologické*. 105/1 (Praha, 2014): 87–153.

Machaček, Jiří, Jan Videman. „Monetisation of early medieval Moravia in the light of new archaeological discoveries in the Lower Dyje Region (Czech Republic)." Mateusz Bogucki, Marian Rębkowski (Ed.). *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD*. Szczecin: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2013, 177–199.

Marsina, Richard. „Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I." *Historické štúdie* XVI (1971): 5–108.

Marti, Roland. „Die Bezeichnung der Konsonanten in der Glagolica." *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Krk, 2.–6. listopada 2002)*. Zagreb–Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija. 2004, 401–417.

Martimort, Aimé-Georges. *Les lectures liturgiques et leurs livres.* Turnhout: Brepols. 1992 (= Typologie des sources du Moyen Age Occidental, 64).

Mihaljević, Milan. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Staroslavenski institut, 2014.

Mikloshich, Franz. *Die Christliche Terminologie der slavischen Sprachen : eine sprachgeschichtliche Untersuchung*. Wien, 1875.

Miller, James. „The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity?." *The Old Testament in Byzantium.* Ed. by P. Magdalino and R. Nelson. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010, 55–76.

MMFH III: Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Ivan Hrbek, Jaroslav Ludvíkovský, Radoslav Večerka. *Magnae Moraviae fontes historici*, III: *Diplomata, epistolae, textus historici varii*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969.

MMFH IV: Dagmar Bartoňková, Karel Haderka, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Josef Vašica, Radoslav Večerka. *Magnae Moraviae fontes historici*, IV: *Leges, textus iuridici, supplementa*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971.

Mordovin, Maxim. „The Building History of Zalavár-Récéskút Church." *Annual of Medieval Studies at Central European University*. 12 (2006): 9–32.

Nahtigal, Rajko. *Starocerkvenoslovanske študije*. Ljubljana, 1936 (= Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 15, Filološko-lingvistični odsek 3).

Nahtigal, Rajko. *Euchologium Sinaiticum: Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*. D. II. *Text s komentarjem*. Ljubljana, 1942.

Pantelić, Marija. „Hronološki elementi u Ročkom misalu." *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 6–8 (1957): 263–277.

Pantelić, Marija. „Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa." Slovo: časopis Staroslavenskog instituta 25–26 (1976): 273–293.

Pantelić, Marija. „Zapadne varijante u staroslovenskim Psaltirima." *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирилл Солунски. 23–25 мај 1969, Скопје–Штип*. Кн. 2. Скопје: МАНУ, 1970, 291–299.

Peri, Vittorio. „Il mandato missionario e canonico di Metodio e l'ingresso della lingua slava nella liturgia." *Archivium Historiae Pontificiae* 26 (1988): 9–69.

Peri, Vittorio. „La Chiesa di Roma e le missioni «ad gentes» (sec. VIII–IX)." *Il primato del vescovo di Roma nel teologico (Roma, 9–13 ottobre 1989)*. A cura di M. Maccarrone. Città del Vaticano, 1991: 567–642.

PG: *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*. T. 1–161. Paris: Garnier, 1857–91.

Picchio, Riccardo. „Compilazione e trama narrativa nelle "vite" di Costantino e Metodio." *Ricerche slavistiche* 8 (1960): 61–95.

Philaret, Bischof von Riga. *Cyrillus und Methodius, die Apostel der Slawen*. Mitau–Leipzig: G. A. Reyher, 1847.

Plachá, Veronika, Jana Hlavicová, Igor Keller. *Slovanský Devín*. Bratislava: Obzor, 1990.

Poulík, Josef. *Mikulčice: Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha: Academia. 1975.

Poulík, Josef. „Zur Frage der Lokalisierung der „innefabilis munitio" und „urbs Ratsizi" nach den Fuldauer Annalen." *Central Europe in 8th – 10th Centuries. International Scientific Conference (Bratislava October 2–4, 1995)*. Bratislava, 1997, 121–132.

Ρουσσος, Ε. Λεξιλογιον εκκλησιαστικου δικαιου τριγλωσσον. ΙΙ. Λατινικον δικαιον. Αθηναι, 1949.

Sakač, Stefan. „Die kürzere slavische Fassung des Briefes „Gloria in excelsis Deo" Hadrians II." *Cyrillo–Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven. 863–1963*. Köln: Böhlau, 1964, 411–431.

Schmid, Heinrich Felix. „La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo." *Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto (Verona 27–28–29–IX–1948)*. Milano, 1953, I, 395–403.

Schmidt, Christian Samuel. *Historische Untersuchung der Fage: Ward das Christenthum in Böhmen von Methud nach den Grundsätzen der griechische oder lateinischen Kirche eingeführet?* Leipzig: bey Paul Gotthelf Rummer, 1789.

Schütz, Joachim. „Methods Grab in der Kathedrale von Morava." *Palaeobulgarica / Старобългаристика* VI/2 (1982): 28–33.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. T. I–IV. Praha: Academia, 1966–1997.

Sievers, Eduard. *Die Murbacher hymnen*. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses. 1874.

Snášil, Robert. „Grad Morava." Galuška Luděk, Kouřil Pavel, Měřínský Zdeněk. (eds.). *Velká Morava mezi východem a západem = Großmähren zwischen West und Ost: Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference (Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2001, 355–364.

Snopek, František. *Konsantinus–Cirillus und Methodius, die Slavenapostel*. Kremsier, 1911.

Steinmeyer, Elias von. *Die kleineren althochdeutschen Sprachdenkmäler.* Berlin, 1916.

Stratmann, Martina. *Hinkmar von Reims, Collectio de ecclesiis et capellis.* Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1990 (= Monumenta Germaniae Historica: [Leges]: [8], Fontes iuris Germanici antiqui ad usum scholarum separatim editi, 14).

Szöke, Béla Miklós. „New findings of the excavations in Mosaburg/Zalavár (Western Hungary)." Joachim Henning (ed.). *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The Heirs of the Roman West. Millenium–Studien,* 5/1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007, 411–428.

Szöke, Béla Miklós. „Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien." *Glaube, Kult und Herrschaft: Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum.* Hrsg. von U. von Freeden, H. Friesinger, E. Wamers. Bonn, 2009, 395–416.

Szöke, Béla Miklós. „Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit." *Antaeus: Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 31–32 (2010): 9–52.

Szöke, Béla Miklós. *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*. Budapest: Hungarian National Museum. 2014.

Šafařík, Pavel. „Rozkwět slowanské literatury w Bulharsku." *Časopis Českého Museum*. Sv. I. 1848, 1–32.

Štefanić, Vjekoslav. „Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije." *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 6–8 (1957): 54–133.

Štefanovičova, Tatiana. *Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava: Obzor. 1975.

Štefanovičová, Tatiana. „Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte." Luděk Galuška, Pavel Kouřil, Zdeněk Měřínský (eds.). *Velká Morava mezi východem a západem = Großmähren zwischen West und Ost: Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference (Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2001, 397–406.

Tarnanidis, Ioannis C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherines Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.

Thomson, Francis J. „SS. Cyrill and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Medieval Theories of Sacred Languages." *Analecta Bollandiana* 110 (1992): 67–122.

Thomson, Francis J. „The Slavonic Translation of the Old Testament." *Interpretation of the Bible = Interpretation der Bibel = Interprétation de la Bible = Interpretacija Svetega Pisma.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1998, 605–920.

Vaillant, André. *Discours contre les ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français.* Sofia: Académie des sciences de Bulgarie, 1954.

Vajs, Josef. *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (prvý breviář vrbnický)*. Praga, 1910.

Vajs, Josef. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1948.

Vašica, Josef. „Origine cyrillo-methodienne du plus ancien code slave dit «Zakon sudnyj ljudem»." *Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines* 12 (1951): 154–174.

Vašica, Josef. „Metodějův překlad nomokanonu." *Slavia* 24/1 (1955): 9–41.

Veder, William. „The Glagolitic Alphabet as a Text." *Glagoljica i hrvatski glagolizam: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb–Krk, 2.–6. listopada 2002)*. Zagreb–Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija. 2004, 375–387.

Vogel, Cyrille. *Il peccatore e la penitenza nel medioevo*. II edizione italiana riveduta e ampliata a cura di Clara Achille Cesarini. Torino: Leumann, 1988.

Vogel, Cyrille, Reinhard Elze (eds). *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Città del Vaticano, 1963 (= Studi e Testi, 227).

Vollständige Geschichte der Hussiten, seit der Hinrichtung Johann Hussens bis auf die gänzliche Vertilgung aller Protestanten im Königreich Böhmen. Leipzig: Verlegts Adam Friedrich Böhme, 1783.

Waitz, Georg. *Vita Anskarii auctore Rimberto. Accedit Vita Rimberti*. Hannover, 1884.

Weingart, Miloš. „Hlaholské listy Vídeňské: k dějinám staroslověnského missálu." Časopis pro moderní filologii XXIV (1938): č. 2, 105–129; č. 3, 233–245.

Wolfram, Herwig. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien.* Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1979.

Zagiba, Franz. *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter: Die Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebeite des östl. Mitteleuropa vom 8. bis 10. Jahrhundert*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1971 (= Annales Instituti Slavici, 9).

Aleksei M. Pentkovsky

The Slavonic Liturgy in the Archdiocese of Archbishop Methodius

Summary

The Christianization of the Slavs in Central Europe in the ninth century and the introduction of the Slavonic liturgy were two independent processes, associated with different church centres. The former process had been already completed when the latter began. The Christianization of the Slavs, who lived in the territory of Moravia, Nitra and the Pannonian principality, was completed in the first half of the ninth century and was carried out by the clergy of the dioceses of Passau and Salzburg. The formation a Slavonic liturgy in these territories was associated with the activities of Pope Hadrian II in 869–70 targeted at the Pannonian Archbishopric headed by Archbishop Methodius.

The specific feature of this Slavonic ecclesiastical organization was that liturgy was performed according to the Latin Rite in the Slavonic language as the liturgical language. Furthermore, the Slavonic (Glagolitic) alphabet was used to write out the Slavonic translation of the Scriptures and liturgical texts. The legitimacy of the Glagolitic alphabet and the Slavonic liturgy according to the Latin Rite in the Archdiocese of Archbishop Methodius was confirmed by Pope John VIII in 880, when the Archdiocese was reorganized. In order to ensure that liturgy be performed in the Slavonic language, a Slavonic translation of a set of liturgical books of the Latin Rite (the so-called St Methodius's Corpus) was used in the Archdiocese of Archbishop Methodius. The formation of the Pannonian Archbishopric by Pope Adrian II, as well as the support provided by Pope John VIII and its reorganization undertaken by him, were carried out within the framework of the formation of a "Slavic church corridor", which was to cover the Slav-populated areas from the shores of the Adriatic Sea, through the territory of the already Christianized Slavonic principalities, to areas in the Vistula and Oder basins.

The *de facto* abolition of the Pannonian (Moravian) Archbishopric and the prohibition of the Slavonic liturgy in the Moravian Principality by Pope Stephen V in 885–86 led to the closing of the "Slavonic corridor" and the end of the "Slavonic project" of Pope Hadrian II and Pope John VIII. However, it did not result in the disruption of the Slavonic liturgical tradition in the Slav-populated lands in Central Europe, which extended, in the tenth century, towards the territories of the present-day Croatia, Bosnia, Serbia, Hungary, Slovakia and the Czech Republic.

In the late ninth century, in the diocese of Bishop Clement of Ohrid, which was located in the southwestern part of the First Bulgarian Empire (in the territory of southern Albania, northwestern Greece and southwestern Macedonia), a corpus of Slavonic liturgical books of the Byzantine Rite (the so-called St Clement's Corpus) was compiled, which also included the main texts from "St Methodius's Corpus".

УДК 271.222(497.11)-9"08/12"
271.2-528(497.11)"08/12"

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

Ћириометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године

У тексту је изложен кратак преглед распростирања ћириометодијевских утицаја и наслеђа у српским областима, с обзиром на опште политичке и црквене прилике пре постанка аутокефалне архиепископије српских и поморских земаља 1219. године. Списак коришћене литературе ограничен је на новије научне радове.

Кључне речи: ћириометодијевско наслеђе, црквена организација, глагољица, ћирилица, латиница, латинско богослужење, словенско богослужење, грчко богослужење.

Мисионарски рад Константина и Методија у области под влашћу моравског кнеза Растислава, отпочео после његовог посланства римском (тј. византијском) цару Михаилу III 863. године, био је, као што је добро познато, само део великог мисионарског замаха Римског, тј. Византијског царства у другој половини IX века (Obolensky 1971; Ταχιαος 1992; ТММ 1999; последње: Коматина 2014; за ревизионистички поглед в. Ivanov 2008: 314 sq; Ivanov 2015). У оквиру те делатности је и процес (а не једнократни чин) евангелизације и покрштавања у залеђу десне обале Јадрана, простору некадашње римске провинције Далмације (дела некадашње дијецезе Паноније, тј. дијецезе Илирик), области у то доба већ насељене претежно Србима и Хрватима, – добио на свом интензитету управо у време када се одвијала мисија двојице браће у Моравској. Путеви ширења вере у Христа према српским државним организацијама (архонтијама, односно кнежевинама) тога времена полазили су из латинофоних градова

* Срђан Пириватрић, Византолошки институт САНУ.

Рад је резултат истраживања на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

византијске провинције (теме) Далмације, као део црквене политике византијско-римског цара Василија I (867–886) према залеђу приморја (Максимовић 1996: 155–174; детаљи и контекст: Живковић 2002: 341–444; Коматина 2014: 261–285). У српском језику сачувале су се речи које сведоче о старини утицаја римског црквеног култа: уље – oleum, кум – compater, крст – crux, олтар – altare, рака – arca, и друге, као и примери латинске хришћанске топонимије у области Лима и Ибра (Лома 1990: 11, 16; Живковић 2002: 132). У којој је мери та терминологија последица првобитног покрштавања Срба, која се у царским круговима половином X века, у тзв. спису „О управљању царством" цара Константина Порфирогенита (913–959), везивала за доба цара Ираклија (610–641), а у којој је последица христијанизације у доба Василија I, није могуће судити. У хришћанско наслеђе настало под утицајем приморских црквених средишта римско-византијске Далмације требало би убројати и крстионицу кнеза Вишеслава, можда исте оне личности коју Порфирогенит наводи као једног од српских владара из династије која их је и довела у области Царства (DAI: 32.34), а чија се владавина може приближно датирати у временски оквир с краја VIII и почетка IX века.[1] С друге стране, мисија Ћирила и Методија у Моравској је током времена довела до стварања ефемерног папског пројекта латинско-словенске цркве, под јурисдикцијом Римске столице. Према једном месту из Житија светог Методија, папа Хадријан II је, непосредно после Ћирилове смрти (14. фебруара 869), на молбу кнеза Коцеља, словенског владара у областима дијецезе Панонија, послао Методија за учитеља њему, али и свим словенским земљама (Vita Methodii, MMFH II, 134–163, 147). Тај податак, дословно схваћен, сведочи о замашности тог пројекта. Управо у то време, 873. године, пада и папин покушај да област под влашћу кнеза Србије Мутимира стави под јурисдикцију обновљене дијецезе Панонија, дакле, у подручје епископа, тј. архиепископа

[1] То је уједно и једини изворни податак о владару тог имена. У хрватској историографији се Вишеслављева крстионица као изузетно значајан археолошки споменик сматра делом хрватске хришћанске културе. Таква његова атрибуција се по правилу не проблематизује довођењем кнежевог имена у везу са Порфирогенитовим податком о српском кнезу Вишеславу, а још мање са проблемом домета првобитне христијанизације Срба у позноантичкој Далмацији из доба цара Ираклија (в. Matijević-Sokol 2007: 1–31). Исто, додуше, важи и за српску историографију.

Методија (Коматина 2014: 254). Тако нешто је, у контексту историјског тренутка, отварало могућност да се и у српске области, или макар у један њихов део, уведе богослужење и на словенском језику, из богослужбених књига написаних на глагољици, писму које је створио тада већ покојни Константин–Ћирило. (Остаје, наравно, отворено питање није ли Константин створио и ћирилицу, или је то дело његових ученика, како се углавном и сматра). Није познато какав је био одговор српског кнеза папи. Питање да ли су српске земље икада биле под непосредним ћирилометодијевским утицајима из ефемерне Методијеве црквене столице остаје отворено. Може се претпоставити да се словенска глагољичка писменост првобитно појавила у српским областима управо из Панонске архиепископије (Савић 2011: 159–161, 165). Када је реч о путевима распростирања утицаја, недавно је изложена претпоставка да су у Србији можда деловали и свештеници из митрополије Морава (антички Margum), која се 879–880. године налазила под јурисдикцијом цариградског патријарха, дакле изван подручја ширења словенске писмености (Коматина 2014: 281).

Дело светих Ћирила и Методија и њихових непосредних ученика је после промене политичких прилика у Моравској, до којих је дошло крајем IX века, било углавном искорењено. Међутим, долазак једног броја њихових ученика на двор бугарског кнеза Михаила Бориса (852–889), 886. године, не само да је то дело спасао, већ га је надоградио, са трајним последицама. Тада је, ако не раније, створено ново писмо – кирилица, тј. ћирилица, које је стало да потискује глагољицу (Глаголица, КМЕ I, 491–509 (П. Илчев); Кирилица, КМЕ II, 301–316 (И. Добрев); Глагољица, ЛСС, 112–114 (Г. Томовић), Ћирилица, исто, 751–754 (Т. Суботин-Голубовић)). Уследио је плодан рад на преводима и писању дела богослужбене и друге црквене књижевности у Преславу и Охриду, посебно у време кнеза и цара Симеона (893–927) (Гюзелев 1999: 213–228; Божилов 1999: 229–270). У најстаријим традицијама о делатности Ћирилових и Методијевих ученика после прогона из Моравске нема података о њиховом деловању у српским, а ни у хрватским областима.[2] Ипак, ћирилометодијевски утицаји су

[2] Имамо у виду најпре старије Житије св. Наума и Житије св. Климента од Теофилакта Охридског (БС: 305–311; MMFH II: 200–234). Према познијем Житију светог Наума, за које се сматра да је написано најраније у XIII веку (в. КМЕ I, 698–704, 700 (К. Иванова)), Методијеви ученици су се после његове смрти

данас непознатим путевима доспели у подручје јадранског залеђа. У време одржавања црквеног сабора у Сплиту 925. године Римска црква је настојала да реорганизује црквене прилике у јадранском приморју и залеђу, сузбије богослужење на словенском у подручју сплитског архиепископа, које се протезало и у суседство византијске провинције Далмације, насељено Хрватима и Србима, као и да стави под контролу самостално деловање епископије у Нину, на територији Хрватске, коју су подржавали тамошњи владари. Из тог периода продора ћирилометодијевске богослужбене глагољичке традиције у јадранско приморје и његово залеђе нема сачуваних језичких споменика. Најстарији налази глагољичких споменика са овог подручја датирају из XI и XII века и у значајном броју односе се на кварнерско-истарско подручје (HE IV, 205–206).[3] Продор најранијих утицаја може се објаснити византијском политиком, започетом после пропасти моравске мисије, а можда и раније, с обзиром на то да су сами Ћирило и Методије, вероватно, у Моравску путовали преко Венеције и успут се задржавали у приморским градовима византијске Далмације (Petrović 1988: 42–52; Goldstein 1995: 235). На другој страни, делатност Методијевих ученика у Бугарској, у првом реду Климента и Наума, могла је такође довести Србију у додир са ћирилометодијевским традицијама. О политичком оквиру у којем је могло доћи до тога остало је неких посредних назнака. У споменутом спису „О управљању царством" цара Константина Порфирогенита, у поглављу посвећеном Србима, стоји да су српски архонт Петар и бугарски архонт Симеон, негде 897/8. године, склопили мир и кумство (DAI: 32.81). Поставља се неколико важних питања: где је обављен обред крштења, ко је чинодејствовао – свештеник или епископ, у оквиру чије јурисдикције и, што је од посебне важности, по ком требнику: словенском, грчком или латинском? Детаљнију дискусију овог важног податка остављамо за другу прилику. Једна од могућих претпоставки јесте да је ово кумство склопљено у цркви Светог Петра, у области Раса, уз коришћење

расејали „једни по Мизији, други по Далмацији и Дакији, где реч Божију умножише свуда стоструко" (БС: 311–313, 313). Употреба термина позноантичке историјске географије, тј. назива дијецеза који су означавали и велике црквене области, сведочила би о старини традиције.

[3] Додали бисмо да је у овој одредници „хрватски простор", који укључује Захумље, Конавле и Дукљу, у динамичком, историјском смислу свакако прешироко схваћен.

словенског требника. Црква се налази у данашњем Рашком округу у Србији, на периферији града Новог Пазара. Област Раса (ἡ Ράσα) била је у то време погранично подручје, зона додира Србије и Бугарске (DAI: 32.46–53. Калић 2010: 106–107). Кумство Петра и Симеона значило је успостављање духовног сродства између њих, што је могло да подстакне ширење словенских богослужбених текстова и писмености из бугарских књижевних средишта у Преславу и Охриду. Стога би се рана српска редакција (прерада) старословенског језика, из које нам није познат ниједан језички споменик, хипотетички могла везати за овај период српске историје (Савић 2011: 164–166). Појаву једног бугарског месецослова у Србији, написаног у доба кнеза Михаила Бориса, негде између 866. и 877. године (Турилов 2012: 103–125), могли бисмо везати управо за време када је успостављено духовно сродство Петра и Симеона. Петар је касније, у околностима новог византијско-бугарског рата, стао уз византијског цара и бугарске трупе су га убрзо после битке код Анхијала (у лето 917. године) заробиле и свргле. Период краткотрајне превласти бугарског утицаја у Србији, који је непосредно уследио, могао је такође погодовати ширењу словенске писмености, посебно ћирилице као писма државне управе. Исто би вредело и за потоње доба обновљене Србије за време кнеза Часлава (Трифуновић 2001: 115; Савић 2011: 164).

Релативна неразвијеност црквене организације у српским областима у прва два столећа након покрштавања свакако да није погодовала интензивнијем ширењу словенске писмености, из једноставног разлога што су управо епископије као средишта локалне црквене управе предузимале набављање, преписивање, као и ширење неопходних богослужбених текстова. Према једној процени, свака парохијска црква је за богослужбене потребе морала имати десет књига, или приближно толико, чему треба додати и друге црквене списе (Трифуновић 2001: 141).[4] Посебан аспект проблема јесте везаност српских области за приморска црквена седишта и римску јурисдикцију. Како год, не постоје писани остаци који би сведочили о посебној црквеној организацији у архонтији Србији у доба покрштавања њене владарске породице, почетком последње трећине IX века, а ни

[4] Постојећи подаци о „инвентару“ појединих библиотека, црквених и манастирских, дају да се наслути значај црквених средишта као наручилаца преписивачке делатности на црквенословенском језику (в. Богдановић 1997: 8–9).

у потоњом деценијама. Нема ни одговарајућих археолошких налаза, као што, уосталом, ниједан од „насељених градова“ у Србији, које на половини X века помиње Порфирогенит, није археолошки потврђен. Док се за архонтију Хрватску зна да је имала свога бискупа у Нину, дотле се за Србију (укључујући и област Босне) и Травунију може претпоставити да је спадала у подручје јурисдикције латинофоног бискупа Дубровника. Бискуп Захумља имао је седиште у Стону, док Дукља и Паганија, која је дуго остала ван токова христијанизације, у ово доба, крајем IX и почетком X века, нису имале свог епископа (Живковић 2004: 153, 159, 169). После сабора одржаних у Сплиту 925. и 928. године, прилике се мењају стварањем сплитске архиепископије, тј. надбискупије под јурисдикцијом папе. Србија је у време одржавања сплитских сабора била под ефемерном бугарском управом, а подаци о опустошености земље свакако да имплицирају кризу црквене организације. Обнова Србије под кнезом Чаславом уз помоћ византијског цара вероватно да је укључивала обнову делатности дубровачког епископа у њој. Изгледа да је већ на половини X века, свакако пре 1000. године, у Дубровнику основана и архиепископија, споменута у једној савременој млетачкој хроници. Судећи по траговима у документарној грађи с почетка XI века, опсег њене јурисдикције тада се протезао на словенско залеђе, односно тадашње српске области Захумље, Србију и Травунију.[5] Стога, повремене напоре Рима за сузбијање словенског језика у богослужењу треба хипотетички контекстуализовати у читав простор надлежне јурисдикције. Са друге стране, можемо претпоставити да је било значајних утицаја из суседне Бугарске архиепископије са седиштем у Преславу, односно потоње патријаршије, преко епископије у Расу као претпостављене карике у ширењу словенског богослужења и ћириличког писма у Србији, чије је постојање најраније посведочено за владе цара Петра (927–969), односно за владе кнеза Часлава. После византијског освајања Бугарске 971. године у Расу се појављује византијска

[5] За одлуке сплитског сабора в. Живковић 2004: 118–130, карта бр. 3. О установљавању дубровачке надбискупије половином X века в. аргументацију Равић 2013: 39–42. Дубровачки надбискуп се први пут спомиње у савременој млетачкој хроници Ивана Ђакона под 1000. годином (в. Diacono Giovanni: 160). Повеља папе Бенедикта VIII из 1022. године наводи српске области у јурисдикцији дубровачког надбискупа (в. CD I, 61–62); о аутентичности повеље мишљења су подељена (Pirivatrić 2015: n. 16).

војна посада, све до устанка месног становништва 976. године. У том кратком периоду је епископија у Расу, вероватно, спадала у област византијског митрополита Драча, која је тих година обухватила и Дукљу, све до тренутка сукоба дукљанског кнеза Владимира (†1016) са новим бугарским владаром Самуилом (976–1014), до чега је, како се сматра, дошло негде 998. године. Владимир је и после сукоба, по свему судећи као Самуилов зет, наставио да влада својом облашћу у оквиру обновљеног Бугарског царства, које је обухватало и Рашку област (Пириватриħ 1997: 54–55, 91–92; Krsmanović 2008: 135, 143).[6] У доба опадања Самуиловог царства успостављена је (поново), на кратко, јурисдикција митрополита Драча над Расом, негде између 1005. и 1020. године.[7] Свакако, о многим аспектима живота бугарске цркве, обрасца богослужбене писмености и њеног тзв. културног модела уопште у доба Симеона, Петра, Самуила и његових наследника недовољно се зна. У погледу језика и писма, сачуван је један број словенских ћирилских натписа, као и глагољских и ћирилских рукописа (Ђорђиħ 1987: 42–45; Смядовски 1993: 190–191, 202–203; ЋН: 17–22; Турилов 2012: 116–137). Посебан аспект проблема културног модела јесте писмо којим су исписивани натписи на црквеном живопису. Остаци натписа изнад синтроноса у цркви Светог Ахилија на Преспи написани су на грчком језику и писму, али пре ће бити да датирају из нешто познијег времена, с краја XI века, него из доба изградње патријаршијске цркве под Самуилом.[8] Свакако да проблем континуитета и дисконтинуитета словенског богослужбеног језика и писма у епископији Рас као својеврсној области додира током овог периода српске историје остаје нерасветљен, а одговори на питања пружени су на основу закључака о општим политичким околностима, познатим само у грубљим цртама.

Најстарији споменици језика и писмености који се могу атрибуирати српском етничком и државном простору могу послужити за успостављање само делимичне слике њиховог развоја

[6] За опсег драчке митрополије в. Живковиħ 2004: карта 5. За хронологију Самуиловог освајања Дукље (998 г.) в. Пириватриħ 2005: 91–101; за другачију, нешто познију хронологију (око 1009. године) в. Живковиħ 2002: 9–25.

[7] Узурпације суседних митрополита биле су један од разлога за издавање другог сигилиона цара Василија II о опсегу Охридске архиепископије после 1019. године (в. Пириватриħ 1997: 98–99, 112–113).

[8] За хронологију в. Stričević 1963: 200–201.

у старијим епохама.[9] У погледу писма, споменуто успостављање блиских бугарско-српских политичких и духовних веза, оличено у кумству склопљеном између Симеона и Петра, могло је бити канал за пријем данас непознатих споменика ћириличке писарске праксе, посебно документарне, са двора у Преславу. О томе може посредно сведочити Стројимиров печат, мада сумње у аутентичност таквог налаза, одатле и у резултате његове анализе, остају (Živković 2007: 23–29). Далеко снажнији утицаји долазили су из Охрида, одакле су још од почетка X века полазили путеви ширења глагољице, потом и ћирилице. Глагољица се у српским крајевима током X, XI и XII века употребљавала упоредо са ћирилицом, која је с временом постајала главно, водеће писмо, али се глагољица знала и употребљавала и у каснијим периодима (Трифуновић 2001: 11, 161–185). Глагољски рукописи са подручја Охридске архиепископије у којима се распознају трагови српског говора поуздан су знак велике старине глагољице као давнашњег писма српских богослужбених књига (Трифуновић 2001: 23–41; Турилов 2012: 126 сл). Појава црквене књижевности на старословенском језику њених првих стваралаца, светих Ћирила и Методија и њихових ученика, у којим год тачно околностима да је до ње међу Србима дошло, означила је и почетак својеврсне диглосије, као „израза извесног дубљег раслојавања и поларитета културе", али и суживота и међусобних утицаја црквенословенског и старосрпског језика у потоњим столећима, тј. књижевног и народног језика (Богдановић 1980: 50–52; Трифуновић 1995: 87–143; Трифуновић 2011: 43 сл). Управо у светлости повољних прилика за настанак српске редакције треба сагледати појаву Темнићког натписа, најстаријег ћириличког споменика са особинама српских говора, који се датира у X или XI век (Трифуновић 2001: 18–19). Место налаза натписа, код Варварина, далеко је од тадашњег српског државног простора. Мада нам из претпостављене најраније српске редакције старословенског језика није остао ниједан језички споменик, анализа језичких особина једног од сачуваних споменика из нешто каснијег раздобља, глагољског Маријиног јеванђеља, омогућава да се појава српске редакције, на основу чисто филолошких критеријума и

[9] За преглед споменика в. Трифуновић 2001: 18 сл.

без могућности да се установи веза са конкретним историјским контекстом и територијом, датира у крај X или почетак XI века, у подручју штокавског говора (Грковић-Мецор 2011: 46–50). То данас непознато подручје можда је управо територија обухваћена познатим Порфирогенитовим описом Србије са половине X века. Недавни налази глагољичких споменика у Конавлима и Жупи дубровачкој, датирани у XI век, у територијалном погледу односе се на тадашње српско државно и етничко подручје.[10] Данас познати старосрпски ћирилски језички споменици из нешто каснијег времена сведоче о томе да је најранија српска ћирилица у ствари спонтана транслитерација глагољице. Ктиторска Хумачка плоча, из данашње западне Херцеговине (околина Љубушког), која се датира у слично време као и Маријино јеванђеље, у X или XI век, написана је ћирилицом али садржи трагове глагољице и сведочи о њеној првобитној распрострањености у српским областима (Грковић-Мецор 2011: 46–50). Михановићев и Гршковићев одломак из XII века најмлађи су данас познати српски глагољички споменици, иначе остаци обимнијих текстова (Трифуновић 2001: 23; Савић 2012: 166). Међу ћирилским споменицима са глагољичким елементима, из последње четвртине XII века, треба истаћи Поваљски натпис с Брача (1184), који чува и трагове македонских коренова својих глагољичких елемената, значајно различитих у односу на глагољицу у западним крајевима.[11] Биће да су старина и порекло тог утицаја у вези с некадашњим политичким приликама и чињеницом да је Брач на половини X века био део словенске, тј. српске кнежевине Паганије, ван непосредне византијске управе (DAI: 164). Такво стање није потрајало дуго, али је могло

[10] Издавачи и проучаваоци ових натписа сврставају их у хрватске глагољске натписе, без обазирања на бројне општепознате податке извора који такву таксономију у најмању руку проблематизују (в. Čunčić 2009: 77–122; Čunčić, Perkić 2009: 123–133). Споменућемо само Константина Порфирогенита и податак о граници између Хрватске и Србије на Цетини на половини X века, као и релевантне податке из Кекавменовог списа (в. ИСН I).

[11] Према усменом саопштењу В. Станишића „О старини једнојеровог правописа", датом на научном скупу „Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216). Београд – Студеница – Подгорица – Никшић, 22 – 26. октобра 2014. године". Захваљујем и овом приликом колеги Станишићу на могућности да користим радну верзију његовог текста.

представљати политички оквир за кретање ћирилометодијевских утицаја, у склопу већ споменутих бугарско-српских веза.

Обнова непосредне византијске власти над областима освојеног Бугарског царства после 1019. године дала је током периода који је уследио нов политички оквир црквеном животу, а тако и питањима језика и писма у државној управи и у богослужењу. Цар Василије II (976–1018) освојене области је у погледу провинцијске управе организовао у катепанат Бугарску, тему Сирмијум и тему Србију, управну јединицу око чијег тачног положаја у науци постоје несагласна мишљења, док је у погледу црквене организације део освојених области укључио у новоосновану Бугарску, тј. Охридску архиепископију, помесну цркву у коју је укључен један број епархија раније Бугарске патријаршије, са којом је на равни правне теорије успостављен непосредни континуитет, протегнут у прошлост до архиепископије Прве Јустинијане, основане 535. године (Максимовић 1997: 31–44; Prinzing 2011: 389–413; Крсмановић 2012а: 87–112; Крсмановић 2012б: 17–39; Делікарн 2014: 75–125). Поред снажно израженог идеолошког момента, Охридска архиепископија је имала и свој културни модел, који се током времена мењао. Може се сматрати да је имала и словенски и грчки језички карактер, у једној данас непознатој мери односа, подложној променама. У време првог архиепископа Јована, изгледа да је мера употребе словенског језика била нешто већа него у време његовог наследника Лава, када се тај однос мења у корист грчког језика. Ипак, посведочен је известан број словенских рукописа чији се настанак везује за подручје Охридске архиепископије после 1018. године (Турилов 2012: 136–165). Свакако, чињеница да су значајна књижевна дела Бугарског царства из IX–X века позната добрим делом управо на основу српских преписа XIII и XIV, однедавно и XII века, сведочи против ранијих схватања о радикалној хеленизацији на простору Охридске архиепископије (Трифуновић 2001: 65, 135). На западним границама Охридске архиепископије и Драчке митрополије почињало је подручје јурисдикције Римске столице. У приморју, на територији византијске теме Далмације, основана је споменута архиепископија у Дубровнику, можда већ половином X века, а папска була из 1022. године, о чијој аутентичности су подељена мишљења, сведочила би да се опсег њене јурисдикције

тада протезао на три области (regna) у залеђу: Захумље, Травунију и Србију (укључујући и Босну). Област црквене Србије можда је била истоветна, у потпуности или делом, са облашћу теме Србије. У условима политичке фрагментације (слабљење византијске власти на Балкану, јачање утицаја Угарске) и увек сложених односа цариградских царева и патријарха са римским папом (посебно после схизме 1054. године) питање јурисдикције, а у оквиру њега и употребе језика и писма међу Србима, постало је у још већој мери одређено општим околностима. Варијабилност државних и црквених граница, као и етногенетских процеса, показује да су појмови *Slavia Latina* и *Slavia Orthodoxa*, иначе технички термини новијег времена којима се настоји означити подела словенског хришћанског света по критеријуму богослужбеног језика (други појам се односи на грчко и грчко-словенско богослужење), променљивог, па и недовољно познатог садржаја, у њиховом формативном периоду који приближно започиње сплитским саборима 925. и 928. године, а довршава се организацијом црквеног живота на простору дијецеза Далмације и Бугарске током XI века (Garzaniti 2010: 323).

Српске области су средином XI века биле под локалном хегемонијом Дукље и врховном влашћу Византије, и претежним утицајем црквених приморских латинофоних, потом и римокатоличких седишта, Дубровника, Бара, Котора, Стона и Сплита (Калић 1979: 27–53; ИСН I: 182–196 (С. Ћирковић); Leśny 1989, 53–96; Stephenson 2000: 144–155). На црквеним саборима у Сплиту држаним 1059. и 1060–1061. године поново се показала нетолеранција према употреби словенског у богослужењу (Goldstein 1995: 365–368). То се, у теорији, односило на пун опсег јурисдикције архиепископа, дакле и његових суфрагана, укључујући и дубровачког епископа. У оквиру некадашње византијске архонтије Дукље, која је у међувремену постала папска краљевина, створена је надбискупија у Бару, сматра се 1089. године.[12] Епископија у Расу је 1019. године укључена у област Охридског архиепископа, те је представљала крајњу западну тачку домета културне политике архиепископије, односно грчко-словенске литургијске праксе. Свакако, границе

[12] Постоје различита мишљења о аутентичности папских повеља за дубровачку и барску архиепископију, а одатле и различити закључци о питању њиховог постојања током XI века (в. Pirivatrić 2015: 659).

дијецеза не би требало сматрати непрелазним, али ни безначајним, када је у питању распростирање ћириометодијевских утицаја преко црквене књижевности и богослужбених списа. Међутим, византијска власт привремено је потиснута из области Раса између 1067/68–1075. да би негде око 1085. године она и за дуже време била оданде уклоњена освајањима дукљанског краља Бодина, који је у њој поставио жупане Вукана и Марка као своје намеснике, док је у Босни за кнеза (бана) поставио извесног Стефана (Живковић 2006: 92, 97). Рас је у Вуканово доба политичко средиште Србије. У модерној историографији остала су отворена питања историјске везе и територијалног континуитета тј. дисконтинуитета између Србије какву на половини X века описује Порфирогенит и истоимене византијске теме, а најзад и Србије крајем XI века, чије је средиште у Расу а границе недовољно познате, коју око два века после наведеног цара-писца спомиње принцеза Ана Комнина, употребљавајући, притом, и појам Далмација као њен синоним (Pirivatrić 2015: 657; уп. Ћирковић 2000: 28). Није познато какав је културни модел у погледу језика и писма деловао за време хегемоније Дукље и власти жупана Вукана над Расом. Изгледа да је на Вукановом двору постојала владарска канцеларија која је могла да саставља писма на грчком језику. Постојао је најмање један манастир у његовој држави, у којем је било хеленофоног монаштва (Живковић 2006: 117). Међутим, најважније питање је да ли је у једној области под влашћу римокатоличког владара Дукље, који је углавном био у непријатељству са Византијским царством, могла опстати грчка православна епископија у Расу? Међу недовољно сигурним аргументима, изгледа нам да претежу они који Рас у Бодиново доба виде ван јурисдикције Охридске архиепископије.[13]

У даљем историјском току кључне промене у региону биле су опадање Дукље и успон Србије крајем XI и у XII веку, затим обнова византијске власти у области Раса, најзад и коначна превласт византијског над угарским утицајем у Србији почев од последње трећине XII века (ИСН I: 197–211 (Ј. Калић); Живковић 2006: 105–163). Слабљење веза Србије са Дукљом, с једне, и непријатељства с

[13] Преглед различитих мишљења в. у: Калић 1979: 33–34; Lesny 1988: 94–95; Турилов 2012: 146; Равић 2013: 83–85; Pirivatrić 2015: 660.

Византијом с друге стране, околности су које су могле ићи у прилог словенском богослужењу и писмености у Рашкој епископији, као противтежи латинским и грчким утицајима (Турилов 2000: 146). Византијску власт у области Раса обновио је почетком своје владе, приближно 1122. године, цар Јован II Комнин (1118–1143). Она је, с мањим прекидима, трајала негде до половине столећа: до коначног одласка византијских трупа из области Раса дошло је, како изгледа, у доба Манојла I Комнина (1143–1180), негде око 1155. године, а царска власт се отада ослањала само на локалне владаре (Пириватриħ 2011: 106). Важан аспект споменутих политичких процеса током XII века био је однос охридских архиепископа према српским великим жупанима и члановима владарске породице уопште, с обзиром на то да је архиепископија, поред осталог, била и средство спровођења царске политике и заштите његових интереса. Према новијим мишљењима, управо је личност архиепископа Јована (Адријана) Комнина, блиског царевог рођака и заступника теорије о вези архиепископије са старом столицом Јустинијане Приме, заслужна за успостављање личног односа Стефана Немање са Манојлом Комнином (Калиħ 2007: 197–208). Поставља се питање богослужбеног језика и писма, као и других елемената културног обрасца, у доба непосредне византијске власти у Расу, као и у време по одласку царских чиновника и трупа из области. Разуме се, питање се односи на читаву област Охридске архиепископије са славофоном паством. Може се претпоставити симвиоза грчког и словенског језика у литургији и црквеном животу уопште, али је у одсуству потпунијег узорка богослужбене књижевности о томе тешко доносити чвршће засновано мишљење (Турилов 2012: 136–143). С друге стране, с обзиром на блиске родбинске и политичке везе рашке и угарске владарске породице у прве две трећине XII века, пре доласка Тихомира и Немање на власт, могу се претпоставити утицаји с подручја латинске канцеларијске писмености, исто као што је однос према византијском цару подразумевао повремена писмена признања његове врховне власти (Бубало 2009: 74). Преко угарског простора су ишле и најстарије руско-српске књижевне везе, с половине XII века, чији се трагови налазе у богослужбеној књижевности (Трифуновиħ 2001: 145). Најзад, најмање су познате прилике у Босни, која је

половином X века област у саставу Србије, док се половином XII века препознаје као њен некадашњи део, сада под влашћу локалне династије, чији су владари, према приликама, морали да признају власт угарског краља и византијског цара. У погледу црквене организације она је у то време под дубровачким архиепископом као део Србије, а једна папска була из 1187. године показује да је Босна у том тренутку једина област Србије у којој римокатолички дубровачки архиепископ заиста врши своју архијерејску власт (остатак је под грчкоправославним епископом Раса) (Калић 1979: 50). Данас није познат ниједан споменик црквеног нити уопште књижевног стваралаштва у Босни у посматраном периоду, изузев скромних аренги у ћирилским документима владарске канцеларије с краја XII века (Турилов 2012: 128). Познији босански ћирилични рукописи, из периода XIII–XV века, очували су одређене архаичне словне облике и правописне одлике блиске писму старословенских споменика XI века (Трифуновић 2001: 153), што показује својеврсну конзервативност писарске традиције.

Стање језика и писма које затичемо у српским областима крајем XII века одликују развијена редакција црквенословенског језика као књижевног језика у репрезентативним споменицима писаним ћириличким писмом (Мирослављево и Вуканово јеванђеље), употреба књижевног језика са елементима старосрпског, и ћириличког писма у натписима приватног карактера, као и у ктиторским натписима уклесаним у каменим порталима цркава, употреба старосрпског језика и писма у владарским канцеларијама рашких великих жупана, босанских банова и удеоних кнезова (Ђорђић 1987: 64–67; Трифуновић 2001: 43–50). Све ове појаве објашњаване су, барем делом, културном политиком Охридске архиепископије, затим неким утицајима које је тешко конкретно одредити (Солун, Света Гора), као и неидентификованом мрежом скрипторија (Богдановић 1980: 119–140). Недавно је рукопис познат као Охридски палимпсест идентификован као део књижевних веза седишта архиепископије и српског простора (Трифуновић 2001: 66), тј. охридско-рашких веза на половини XII века. Изузетно важан елемент политике охридских архиепископа био је подстицање ктиторских подухвата српских удеоних владара, жупана и кнезова. То је кључан догађај српске историје тога доба, а последица је нове политике византијског цара

Манојла Комнина и његовог сродника охридског архиепископа Јована (Адријана) Комнина у Србији, у западним епископијама охридског трона. Појава се може оквирно и приближно датирати у шесту и седму деценију XII века (Калић 2007: 203–206; Пириватриć 2011: 101–102; Стевовиć 2011: 87–88; Марковиć 2012: 36–40). Од тога времена, на основу појаве првих монументалних задужбина, можемо подразумевати близак однос (симфонију) византијских српских топархâ и надлежних епископа, суфрагана Охридског архиепископа – епископа Призрена, Липљана, Ниша и Раса. Политичка улога византијског православног епископа у Расу посведочена је, најраније, податком о „другом крштењу" тј. миропомазању Стефана Немање – светог Симеона, до којег је морало доћи у првој четвртини XII века, у време када се његова породица вратила из Дукље у Рашку, тј. прешла из римокатоличке у област грчкоправославне јурисдикције. У каснијем периоду је та улога још израженија, рашки епископ је учествовао у важним догађајима као што су суђење богумилима и примопредаја власти, а његова улога се подразумева у ктиторским чиновима Стефана Немање, подухватима који су суштински променили дотадашњи ток српске историје и упутили га новим правцем. Други елемент те политике јесте употреба грчког језика и писма међу члановима владарске породице, како то показују изглед и језик сачуваних примерака њихових печата, у време када поједини њени чланови имају улогу византијских топархâ, тј. царских намесника и квази-чиновника (Марјановиć-Душаниć 1997: 43; Максимовиć 2000: 60–62; Пириватриć 2011: 98–99). С друге стране гледано, из перспективе нешто познијих српских извора, српски жупани и кнежеви били су „самодршци у области српскога престола", дакле удеони владари са знатним степеном самосталности у односу на византијског цара и великог жупана. Та се самосталност огледала највише у уживању једног „царског" прерогатива – подизању побожних задужбина и вршењу неопходних пратећих правних радњи за њихово установљење, укључујући издавање одговарајућих аката (Пириватриć 2011: 101). Важно је напоменути да су у периоду XI и XII века натписи крај фресака у црквама на подручју Охридске архиепископије на грчком језику и писму, као на фрескама датованим у крај XII века у катедралној цркви св. Петра у Рашкој и у цркви св. Ђорђа – Ђурђевим ступовима, осликаним вероватно после

1172. године (Ђорђевић 2000: 307–318).[14] Један показатељ диглосије у области Охридске архиепископије јесу натписи на фрескама у испосници светог Петра Коришког крај Призрена, датиране у сам крај XII или почетак XIII века, у време када је та област била изван српске државе (Миљковић 2008: 218–219), као и из цркве светог Јована у Црнчи (Поповић 2011: 365–366). Оснивање српског манастира Хиландара 1198. године значило је стицај повољних услова за интензивније књижевне утицаје Свете Горе на Србију. Било је то место на којем ће се, језички утемељена на ћирилометодијевским основама у отачаству, поетички родити српска књижевност (Шпадијер 2014: 11–12).

Карактеристичну промену у погледу употребе језика и писма показују ћирилички натписи на фрескама у Студеници из 1208/9. године (Maksimović 1988: 35–49; НИС: 35–44). За ову важну промену културног обрасца барем у једном броју епархија Охридске архиепископије услови су се стварали постепено, најпре јачањем локалне владарске породице а онда и стицајем политичких околности општијег карактера, пре и после пада Цариграда под власт крсташа 1204. године. Од изузетног је значаја било деловање и лични утицај архимандрита Саве, најмлађег сина Стефана Немање, у Рашкој и осталој Србији, који је посебно порастао после његовог повратка са Свете Горе, када је у Србију почетком фебруара 1207. године донео часне мошти свога оца, хиландарског монаха Симеона. Мошти преподобног, смештене у манастир Студеницу, убрзо су се показале мироточиве и око њих је образован и култ светог Симеона Немање, родоначелника потоње династије (Поповић 2006: 27–40, 41–73). У преобликовању дотадашњег културног обрасца неговања два језика и два, односно три писма, који је у недовољно познатој мери односа трајао у оквирима јурисдикције Охридске архиепископије током претходна готово два века, у корист старосрпске варијанте на ћириличком писму, одлучујућа је била Савина улога. Промена културног модела била је последица околности и потребе тренутка, и утицаја појединца. Тај је процес поспешен својеврсном прекретницом коју је донела црквена реорганизација

[14] Остаци натписа на грчком у цркви св. Петра и Павла познати су ми на основу увида у фото-документацију колеге Бојана Миљковића, због чега му се и на овом месту захваљујем. Натписи на грчком из Ђурђевих ступова су одавно регистровани али нису објављени (уп. Суботић–Тот 1997: 114).

на подручју државе Стефана Немањића посвећењем његовог брата Саве за првог архиепископа – аналогно титули владара – *свих срйских и йоморских земаља* 1219. године (Ферјанчић–Максимовић 1998: 13–25). У исто време, у славофоним приморским областима под локалном влашћу Стефанових сродника, па и ван њих, као у Полимљу, налази показују примере диглосије средњоиталијанског латинитета и старосрпског језика, на латиничком и ћирилском писму (Јовановић–Томовић 2011: 501). Примери културне симбиозе у приморским областима његове државе последица су политичких и црквених прилика, посебно када после оснивања православне архиепископије буде дошло и до реалног а не само теоријског преклапања јурисдикције римокатоличке и грчкоправославне јерархије.

Настојали смо да на претходним странама у општим линијама оцртамо путеве распростирања ћирилометодијевског наслеђа у српским земљама. Део тог наслеђа је и светитељско прослављање његових твораца у средини пријема, увек несразмерно стварном културном утицају. Црквени култ свете браће и њихових ученика примећује се у српским областима крајем XII века, у Мирослављевом, потом и у тзв. Вукановом јеванђељу (Subotin-Golubović 1999: 41). Треба приметити да је рад охридског архиепископа Теофилакта на прослављању светог Климента пао у време када су се српске области налазиле ван његове јурисдикције. Споменути трагови јесу најстарији сачувани, али у светлости сазнања о продору локалних култова из средишта Охридске архиепископије у њену унутрашњост, као у случају светитељског прослављања Ахилија Лариског у XII веку у области данашњег Ариља, оставља могућност да је сећање на свету солунску браћу и њихове ученике, међу Србима, можда, и старијег датума.[15] Нова истраживања остатака ансамбла првог слоја фресака у католикону манастира Жиче, седишта српског архиепископа и крунидбене цркве српских краљева, показују да се међу изабраним ликовима светитеља нашао и свети Климент (Војводић 2012: 146). То омогућава потпунију представу о путевима распростирања култа светог Климента у потоњим временима. Овај избор такође морамо приписати светом Сави, који је, свакако, стајао иза иконографског програма католикона Жиче.

[15] О култу светог Ахилија Лариског в. Трифуновић 2001: 110–113.

Литература и извори

Богдановић, Димитрије. „Стара српска библиотека." ЛМС 408 (1971): 405–432, 588–620 (= *Студије из историје средњевековне књижевности*. Београд, 1997, 5–79).

Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности.* Београд, 1980.

Божилов, Иван, Васил Гюзелев. *История на средновековна България.* София, 1999.

Божилов, Иван. *Цар Симеон Велики (893–927): от „варварската" държава до християнското царство.* В: Божилов–Гюзелев 1999: 229–270.

Бубало, Ђорђе. *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба документата у средњовековном српском друштву.* Београд, 2009.

Војводић, Драган. „Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије." У: Крсмановић и др. 2012: 145–167.

Врана, Јосип. (ed.). *Вуканово јеванђеље*. Београд, 1967.

Грковић-Мецор, Јасмина М. „О формирању српске редакције старословенског језика." У: Тодић 2011: 43–51.

Гюзелев, Васил. *Славянизация на българската духовност и култура: Кирило-Методиевите ученици в България (886–893)*. В: Божилов–Гюзелев 1999: 213–228.

Дипломатар: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик (прир.). Душан Синдик (ред.). *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186–1321. Београд, 2011.

Ђорђић, Петар. *Историја српске ћирилице*. – 2. изд. Београд, 1987.

Ђорђевић, Иван. *Живопис XII века у цркви светог Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка*. У: Калић 2000: 307–318.

Живковић, Тибор. *Јужни Словени под византијском влашћу.* Београд, 2002.

Живковић, Тибор. „Поход бугарског цара Самуила на Далмацију". ИЧ XLIX (2002): 9–25.

Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век).* Београд, 2004.

Живковић, Тибор. *Портрети српских владара*. Београд, 2006.

ИСН I: Сима Ћирковић (ур.). *Историја српског народа*, I. Београд, 1981.

Јиречек, Константин. *Историја Срба*, I. Допунио Ј. Радонић. – 2. изд. Београд, 1952.

Јовановић, Гордана, Гордана Томовић. „Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине." У: Тодић 2011, 499–531.

Калић, Јованка. „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године." Војислав Ђурић (ур.). *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање,* Београд: САНУ, 1979: 27–53.

Калић, Јованка (ур.). *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање,* Београд, 2000.

Калић, Јованка. „Охридска архиепископија и Србија XII века." ЗРВИ 44/1 (2007): 197–208.

Калић, Јованка. „Стара Рашка“. *Глас* САНУ CDXIV (2010): 105–114.

КМЕ: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, I: А–З. II: И–О. Петър Динеков (гл. ред.). София, 1985, 1995.

Коматина, Предраг. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2014.

Крсмановић, Бојана. „Значај Атона и Охридске архиепископије у политици Василија II на Балкану.“ ЗРВИ 49 (2012): 87–112.

Крсмановић, Бојана. „О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије.“ У: Крсмановић и др. 2012: 17–39.

Крсмановић, Бојана, Љубомир Максимовић, Радивој Радић (ур.). *Византијски свет на Балкану, I. Охридска архиепископија у византијском свету.* Београд: Византолошки институт САНУ, 2012.

Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу.“ *Ономатолошки прикази* 11 (1990): 1–18.

Максимовић, Љубомир. „Покрштавање Срба и Хрвата.“ ЗРВИ 35 (1996): 155–174.

Максимовић, Љубомир. „Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године.“ ЗРВИ 36 (1997): 31–44.

Максимовић, Љубомир. „Србија и методи управљања царством у XII веку.“ У: Калић 2000: 55–64.

Марковић, Миодраг. „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви светог Петра на Лиму.“ *Зограф* 36 (2012): 21–46.

Миљковић, Бојан. *Житија светої Саве као извори за историју средњевековне уметности*. Београд, 2008.

Мирковић, Лазар (ed.). *Мирослављево јеванђеље*. Београд, 1950.

НИС: *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*, том први, XII и XIII век. Гојко Суботић, Бојан Миљковић, Ирена Шпадијер, Ида Тот (пр.). Београд, 2015.

Пириватриć, Срђан. *Самуилова држава*. Београд, 1997.

Пириватриć, Срђан. „Дукља, Бугарска и Византија на јужном Јадрану крајем X и почетком XI века.“ *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. София, 2005: 91–101.

Пириватриć, Срђан. „Манојло I Комнин, ’царски сан’ и ’самодршци области српског престола’.“ ЗРВИ 48 (2011): 89–118.

Поповић, Бојан. „Фрагменти фресака из цркве светог Јована у Црнчи.“ У: Тодић 2011: 361–373.

Поповић, Даница. *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006.

Равић, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, докторска дисертација.* Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013.

Савић, Виктор. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на ć и đ.“ У: Тодић 2011: 155–169.

Стевовић, Иван. „Историјски извор и историја уметности: Богородичина црква у Топлици.“ *Зограф* 35 (2011): 73–92.

Суботић, Гојко, Ида Тот. „Натписи историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима Царства.“ ЗРВИ 36 (1997): 99–118.

Тодић, Бранислав (ур.). *Ђурђеви стубови и будимљанска епархија*. Беране–Београд, 2011.

Трифуновић, Ђорђе. *Стара српска књижевност. Основе.* – 2. изд. Београд, 1995.

Трифуновић, Ђорђе. *Ка почецима српске писмености.* Београд, 2001.

Турилов, А. Анатолий. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культьтуры Славян. Этюды и характеристики.* Москва 2012, 126–165 (= „После Климента и Наума (славянская письменность на территории Охридской архиепископии в X – первой половине XIII в.“) Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия.* Санкт-Петербург, 2000, 82–162).

Ферјанчић, Божидар, Љубомир Максимовић. „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје.“ Сима Ћирковић (ур.). *Свети Сава у српској историји и традицији.* Београд, 1998, 13–25.

ЛССВ: Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (пр.). *Лексикон српског средњег века.* Београд, 1999.

Ћирковић, Сима. „Преци Немањини и њихова постојбина.“ У: Калић 2000, 21–29.

ЋН: Бранкица Чигоја (ed.). *Најстарији српски ћирилски натписи*. Београд, 2008.

Шпадијер, Ирена. *Светогорска баштина*. Београд, 2014.

*

Δελικαρη, Αγγελική. *Η αρχιεπισκοπή Αχρίδων κατά τον μεσαιώνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανιών και του Βυζάντιου.* Θεσσαλονίκη, 2014.

Ταχιαος, Ν. Αντώνιος-Αιμίλιος. *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*. Θεσσαλονίκη, 1992.

*

CD I: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. M. Kostrenčić. Zagreb, 1967.

Čunčić, Marica. „Novo čitanje hrvatskog glagoljskoga konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća.” *Slovo* 59 (2009): 123–133.

Čunčić, Marica, Marta Perkić. „Hrvatski glagoljski natpis župe dubrovačke iz 11. stoljeća.” *Slovo* 59 (2009): 77–122.

HE IV: *Hrvatska enciklopedija*. IV, Fr–Ht. August Kovačec (ur.). Zagreb 2002.

Ivanov, A. Sergey. "Religious Missions." Johnatan Shepard (ed.). *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500–1492.* Cambridge, 2008, 305–332.

Ivanov, A. Sergey. "Pearls before swine." *Missionary work in Byzantium*. Paris, 2015 (forthcoming).

Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek.* Zagreb, 1995.

Garzaniti, Marcello. „Ohrid, Split i pitanje slavenskoga jezika u bogoslužju u X i XI stoljeću." *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 60 (2010): 307–334.

Krsmanović, Bojana. *The Byzantine Province in Change. On the Treshold Between the 10th and 11th Century.* Belgrade – Athens, 2008.

Leśny, Jan. *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów (połowa XI – koniec XII wieku)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Lódź, 1989.

Maksimović, Ljubomir. „L' idéologie du souverain dans l'État serbe et la construction de Studenica." Војислав Корић (ур.). *Студеница и византијска уметност.* Београд, 1988, 35–49.

Matijević-Sokol, Mirjana. „Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa sa krstionice kneza Višeslava". *Croatica Christiana Periodica* 59 (2007): 1–31.

MMFH: Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Zdeněk Masařík, Radoslav Večerka (ed.). *Magnae Moraviae Fontes Historici*, II. Brno, 1967.

Obolensky, Dimitri. *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe 500–1453*. London, 1971.

Petrović, Ivanka. „Prvi susreti Hrvata sa ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovekovne kulture." *Slovo* 38 (1988). 5–54.

Pirivatrić, Srđan. *Between Constantinople, Rome and Ohrid: A Short Survey of Church organization in the Serbian principalities 1019–1219,* Thessaloniki, 2015, 655–664 (forthcoming).

Prinzing, Günter. *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien / Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe? Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Volume I: Plenary Papers.* Sofia, 2011, 389–413.

Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Recovery. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204.* Cambridge, 2000.

Stričević, Đorđe. „La renovation de type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrals des Balkans au IXe – Xie siècles." *Actes du XIIe congrès international d'etudes Byzantines, I.* Beograd, 1963, 165–211.

Subotin-Golubović, Tatjana. „Reflections of the Cult of Saint Konstantine and Methodios in Medieval Serbian Culture." In: TMM: 37–46.

TMM: *Thessaloniki Magna Moravia.* Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999.

Živković, Tibor. „The golden seal of Strojimir." *Istorijski časopis* 55 (2007): 23–29.

Srđan Pirivatrić

The Traditions of Cyril and Methodius and Serbian Lands before the Establishment of the Autocephalous Church in the Kingdom of the Nemanjićs in 1219

Summary

The paper offers a brief overview of the territorial extension of the influence of Cyril and Methodius and their heritage in Serbian lands in the context of the overall political and religious circumstances before the establishment of the autocephalous archbishopric (1219) that included Serbian and Maritime lands. The list of used references is limited to recent scholarly publications.

The historical contextualization of early written monuments and the reconstruction of paths of influences are largely hypothetical. However, it is indisputable that the earliest influences of Cyril and Methodius – i.e. the routes along which the Glagolitic script and liturgical and ecclesiastical literature in general were spread, just like the routes of diffusion of the later Cyrillic alphabet – run through Serbian lands. In the period when the earliest influences were spread – from the late IX until the end of the XI century – a substratum of the Old Church Slavonic literacy took shape among the Serbs; was it was also subject to changes, which resulted in various redactions. Its oldest surviving linguistic monument is the Glagolitic *Codex Marianus*. During this period the Serb populated regions mostly belonged to the jurisdiction of Latin Church Sees of the Byzantine coast, especially that of Dubrovnik, where the Latin-Slavonic liturgical practice that used the Glagolitic script was suppressed. The establishment of bishoprics in Ras opened a possibility for the diffusion of Slavonic Glagolitic and Cyrillic liturgical and ecclesiastical literature from the Bulgarian centres in Preslav and Ohrid during the X century. Ras was also the westernmost bishopric of the Archbishopric of Ohrid, established in 1019. In the context of political history, after the ecclesiastical, as well as cultural and linguistic division of the Christian world in 1054, the rise of Serbian princes in the area of Ras after cca. 1085 and the return of the local bishopric under the jurisdiction of the Byzantine Eastern Orthodox Archbishop of Ohrid in the early 1120s, created conditions for an intensive diffusion of the influence of a Greco-Slavic culture and model of worship in Serbian lands, particularly during the last third of the XII century, i.e. during the rule of the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos and the Serbian Grand Župan Stefan Nemanja. This led to the rise of literary works of a developed redaction of the Old Church Slavonic, which was in some cases infused with influences of the Old Serbian vernacular language. The cultural output in the variants of the Slavonic language and in the Cyrillic script received a decisive impetus in the years of dissolution of the Orthodox Byzantine Roman Empire, especially after the relocation of its capital from Constantinople after 1204, when the efforts of St Sava resulted in the establishment of the local autocephalous church of *all Serbian and Maritime lands*. The Old Church Slavonic language became the language of worship, taking over the place in church culture that had previously been occupied by the Greek language.

УДК 002(=163.1)(497.11)"13/16"
821.163.1.09"13/16"

СТАНОЈЕ БОЈАНИН

Ћириометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век)

Студија разматра ћириометодијевско наслеђе у покајничким књигама средњовековне Србије. У њима се ово наслеђе препознаје у присуству најстаријег словенског пенитенцијалног састава *Заповеди светих отаца* и два правила из Методијевог номоканона. Рад садржи основни преглед ранијих истраживања која се превасходно тичу првопоменутог црквеноправног споменика у контексту ранословенске књижевне традиције и његове касније рецепције у рукописима српске, бугарске и руске рецензије. Знатно касније, око две трећине његовог текста било је уврштено у пенитенцијалну компилацију названу *Правила светих отаца по заповести светої и великої Василија свима нама* (Јагић 1874: № 6), чији најстарији сачувани преписи потичу из средине XIV века. Као важно питање намеће се оно које се тиче времена настанака ове позне компилације на српскословенском језику. Текстолошка анализа њеног садржаја показује да се она може посредно довести у везу с Душановом законодавном делатношћу, посредством скраћеног текста Правила Јована Посника у редакцији Матије Властара.

Кључне речи: пенитенцијални састави, три номоканунца позног средњег века, Душаново законодавство, ранословенска писменост, доба Ћирила и Методија, средњовековна Србија.

1.

Негде око средине XIV века формирала се у јужнословенским требницима једна посебна група текстова састављена од три различита пенитенцијална састава намењена покајничкој пракси средњовековне Цркве. Они су, заједно са *Чином исповести* и другим

* Станоје Бојанин, Византолошки институт САНУ.

Рад је резултат истраживања на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

њему припадајућим молитвама, чинили засебни део који је у већим требницима могао бити разврстан као посебно поглавље у односу на друге чинове и молитве (Бојанин 2012: 167). Ова врста састава, позната и под називом *покајничке књиге*, представља, углавном, компилацију различитих пенитенцијалних текстова у којима се наводе листе грехова и њима одговарајуће епитимије, као и различита упутства нижем свештенству како да се опходи према својој пастви. Текстове је објавио давне 1874. године Ватрослав Јагић под насловом *Ситна грађа за црквено право*, али до новијег времена они нису уживали шире интересовање у историјским истраживањима.[1] Међутим, приликом промене тежишта интересовања савремене историографије на различите области друштва које покрива културна и друштвена историја, односно историјска антропологија, ови текстови показали су се прилично важном и незаменљивом врстом извора (Бојанин 2001/2003: 179–204; 2005; 2009: 261–282).

Поменуту групу чине три српскословенска пенитенцијална зборника или три номоканунца (Бојанин 2009: 265),[2] овде наведена према редоследу у којем се обично налазе у средњовековним књигама: Заповѣдь и оуставь с(вє)тыхъ ѡ(ть)ць .т҃. и .и҃і. иже вь никєи (Заповед и устав светих 318 отаца никејских, Јагић № 4–5), Правила с(вє)тых(ь) ѡт(ь)ць, по заповѣды с(вє)т(а)го и великаго василїа, в҃сѣмь намь (Правила светих отаца по заповести светог и великог Василија свима нама, Јагић № 6) и Заповѣды с(вє)т(а)го, їоан҃на зл(а)т(оо)уста́аго. ѡ законѣ цр(ь)ковнѣ[мь] (Заповеди светог (оца нашег) Јована Златоустог о закону црквеном, Јагић № 7).[3] У рукописној традицији средњовековне књиге ови црквеноправни састави налазе се најчешће у требнику, понекад и служабнику, затим у зборнику мешовитог

[1] За преглед досадашњих истраживања у којима су били коришћени поменути црквеноправни споменици, видети Бојанин 2009: 261–282; Бојанин 2012: 163–181.

[2] О средњовековној речи „номоканунац“ и њеном значењу као „мали номоканон“, уп. Грујић 1928: 134, тј. ознака за краћу форму црквеноправног састава који представља компилацију забрана, званичних канона и незваничних правила, разних упутстава, апокрифних текстова из лепе књижевности и сл., видети Бојанин 2012: 165.

[3] Jagić 1874: 127, 133, 147. Наслови пенитенцијалних састава објављени су на основу рукописа који Јагић није употребио за своје издање: требник с епитимијним номоканоном Пећке патријаршије који се према воденим знацима на хартији датира у прве две деценије XV века, Пећ № 77, л. 99б, 104б, 116а.

карактера и нешто ређе у зборнику различитог правног садржаја (Бојанин 2005: 31–32; 2009: 265–266). Осим наведене групе, треба имати у виду још један, четврти, номоканунац српске редакције, који је објавио Јагић: Словеса изабран(а) от законника с(ве)тых от(ь)ць на потрѣбу поповомь и всемь люд(е)мь. по закону цр(ь)ковнаго оустава (Слова изабрана из законика светих отаца на потребу поповима и свим људима, по закону црквеног устава, Јагић № 3).[4] За разлику од првопоменутих, он се у рукописној традицији самостално преписивао и умножавао. Услед непостојања његових раних преписа, изнета је претпоставка на основу унутрашње анализе текста да је могао, такође, настати око средине XIV века (в. ниже).

Сви овде наведени пенитенцијални састави носе звучне наслове у којима се позива на свете оце и васељенске саборе, несумњиве ауторитете средњовековне Цркве. Ти текстови, наравно, не представљају правила Првог васељенског сабора одржаног у Никеји 325. године или добро познате каноне св. Василија Великог, нити је трећи састав произашао из пера св. Јована Златоустог, као што ни четврти није извод из „законика светих отаца", односно Номоканона.[5] Позивање на свете оце и њихове заједничке одлуке требало је да овим саставима обезбеди већи углед и ширу примену у практичном животу средњовековне Цркве. На њихову пастирску намену јасно упућује други део наслова, у којем се читају следеће фразе и формуле: „свима нама", „о закону црквеном", „на потребу поповима и свим људима." Поменути састави, тачније речено поједини њихови делови, имају прилично дугу традицију у словенској пенитенцијалној књижевности и покајничкој пракси средњовековне Цркве.

[4] Jagić 1874: 125–127. Ново издање са краћом студијом која обухвата анализу садржаја и могуће датирање, Соловјев 1934/1935: 33–42. Наслов састава наведен је према рукопису из друге половине XVI века, Мошин 1971: 177.

[5] У позивању на „законик светих отаца" (уместо на „заповеди") у наслову четвртог номоканунца приметна је извесна паралела са праксом позивања на „закон светих отаца" у Душановом законику. У контексту истраживања потњег правног споменика, у наведеном називу препознаје се Светосавски номоканон (Богдановић 1981: 557). У сличном контексту може се објаснити и позивање на „закон светог црквеног устава", у другом делу наслова поменутог номоканунца.

2.

Састави из поменуте групе од три номоканунца прилично су разноврсни по свом садржају и пореклу текстова које садрже. Ова разноликост могла је бити превише очигледна, што је подстакло њиховог издавача да из *Заповеди 318 отаца* издвоји као посебан састав текст посвећен дисциплини монаха, наводно „реконструишући“ његов могући наслов: „Razna pravila za ‘чрьньцѣ’“ (Jagić 1874: 131). На њихов компилаторски карактер одавно је у науци скренута пажња (Jagić 1874: 112–114). Реч је, заправо, о зборницима компилација различите пенитенцијалне и друге црквеноправне грађе која је углавном преведена са грчког, а делом представља и плод књижевно-правне делатности словенских свештеника – отуда и Јагићева опаска о „čovjeku naše narodnosti“ у вези са садржајем једног од њих (1874: 113) – данас бисмо рекли, црквених организација на словенском језику.[6] Међутим, један од ових састава садржи знатно старији текстуални слој који сведочи о пенитенцијалној књижевности на словенском језику чије порекло није ни грчко ни словенско, већ латинско. У *Правилима светих отаца по заповести светої и великої Василија свима нама*, налазе се знатни делови словенског превода извесног латинског пенитенцијалног зборника познатог под називом Мерзебуршки пенитенцијал (*Poenitentiale Merseburgense*). Словенски превод представља независну текстуалну целину насловљену као Ѕаповѣди с(вѧ)тыхъ о(ть)ць. о покаѧньи раѕбоѣ. і о всемь грѣсѣ (Nahtigal 1942: 319), у краћем облику *Заповеди светих отаца*, за разлику од латинског оригинала који је без наслова. Одабрани наслов сасвим добро одговара намени текста и нимало није неуобичајен за ову врсту црквеноправних споменика. Он је истовремено уопштен и ауторитативан („заповед“, „свети оци“), уз указивање на основни садржај састава у којем се разматрају питања различитих грехова („о свим гресима“), с посебним истицањем оног највећег, убиства. Најстарији сачувани препис налази се у глагољском Синајском требнику који је писан на пергаменту и у литератури се обично датира у XI столеће (у новије време хронолошка граница

[6] Разноликост и разноврсност садржаја словенских епитимијних зборника представљена је у издању Смирнова (1914), у којем је њихов садржај поближе анализиран.

је померена у нешто ранији период, у X–XI век).[7] Поред преписа на глагољици, сачувала се и његова каснија ћирилична верзија у рускословенској редакцији, у тзв. Устјушкој крмчији (XIII–XIV век), са насловом у горепоменутој краћој верзији.[8] Састав *Заповеди светих отаца* може се сматрати за најстарији словенски пенитенцијални текст (Vondrák 1904: 44).

Године 1888. Николај Суворов је приметио да поменути словенски епитимијни зборник представља превод не са грчког већ латинског језика и у својим истраживањима скренуо је посебну пажњу на везу са латинском пенитенцијалном књижевном традицијом (1888: 120, 122). Као прилог, објавио је напоредо *Заповеди светих отаца* и латински текст из Мерзебуршког пенитенцијала. За издања словенског састава послужио му је ћирилски текст, уз навођење разлика из старијег глагољског текста (Суворов 1888, Приложеніе № 1-й: III–XXVIII). И поред све очигледности коју пружа паралелно издање два текста, ово научно откриће није било одмах општеприхваћено. Расправа настала тим поводом указала је на значај једне шире теме која стоји у вези с проблематиком односа и међусобног утицаја између раносредњовековних латинских и грчких пенитенцијалних састава (међу којима је обухваћен и Епитимијни номоканон Јована Посника). Против изнетих закључака о преводу са латинског иступио је Алексеј Павлов (1892) у посебно штампаној књизи, у којој је изложио супротне ставове од Суворова, истичући грчко порекло овог словенског састава. Наведена студија навела је Суворова (1893) да своје гледиште изнова и детаљније образложи. Иако Павлов није

[7] Постоји више издања глагољског Синајског требника, и то у ћириличној транскрипцији (Geitler 1882; Frček 1933–1939/1943, са француским преводом). У овом раду коришћено је двотомно издање Рајка Нахтигала у којем је објављена фототипија глагољског рукописа (Nahtigal 1941) и издање текста са подробним коментарима (Nahtigal 1942). Осим тога, постоји и више засебних издања текста *Заповеди светих отаца* и овом приликом издвојио бих она новија, као што су издање Вашице (Vašica 1971: 137–146), које представља ћирилску транскрипцију глагољског текста, и издање Максимовича (2008б: 170–207) према ћирилском тексту из Устјушке крмчије.

[8] Однос два најстарија и потпуна преписа *Заповеди светих отаца* према несачуваном прототипу превода детаљно је разматран поређењем њиховог садржаја и латинског текста. Закључено је да оба споменика „имају кључни значај“ приликом реконструкције словенског прототипа, с тим што је језик текста из Синајског требника архаичнији (Максимович 2008б: 32–37).

остао усамљен у својим ставовима (Соболевский 1910: 113–116), истраживања и погледи Суворова били су прихваћени од стране његових колега савременика (Заозерскій, Хахановъ 1902: 80) или су изнова доказивани (Vondrák 1904), и данас се у савременој науци не доводе у питање (Vašica 1971: 137–138; Максимович 2008б: 8–12; Цибранска-Костова 2011: 60–61, 153–154).[9]

Мерзебуршки пенитенцијал који је послужио за настанак *Заповеди светих отаца* припада групи раносредњовековних пенитенцијала обично названих „libri paenitentiales minores" или „paenitentialia minora", чије је ауторство анонимно и обично није приписивано неком одређеном лицу или ауторитету (Kottje, Körntgen, Spengler-Reffgen, 1994: XXII). Настао је највероватније у другој половини VIII или у IX веку, односно око средине тог столећа – у зависности од процене истраживача и издавача његовог текста (McNeill, Gamer 1990: 429; Wasserschleben 1851: 387; Schmitz 1898: 357) – и назван је према граду Мерзебургу у чијој је катедралној библиотеци пронађен његов рукопис. Осим поменутог, постоје још два преписа различите редакције ове покајничке књиге из нешто каснијег времена (IX–X век), који се данас чувају у Ватиканској и Бечкој библиотеци (Kottje, Körntgen, Spengler-Reffgen 1994: XXV–XXVII).[10] Наведени пенитенцијал био је у употреби у Франачкој и представљао је својеврсну компилацију различитих пенитенцијалних састава, углавном ирског и англосаксонског порекла.[11] Словенски текст *Заповеди светих отаца* не представља у целини превод Мерзебуршког пенитенцијала. Од 139 правила, колико их има латински текст, преведено је њих педесетак. Сачувани

[9] За детаљнији преглед историјата истраживања в. Максимович 2006: 125–130; 2008б: 8–12.

[10] Текст из Мерзебуршког рукописа објављиван је у више наврата у XIX веку: Wasserschleben (1839: 85–110; 1851: 387–407), Schmitz (1898: 356–368). Најновије издање у којем су паралелно штампана сва три текста заједно: Kottje, Körntgen, Spengler-Reffgen (1994: 123–169). Постоји још једна, скраћена верзија овог пенитенцијала коју је објавио Суворов (1893: Приложеніе VI–XI) према издању Мураторија, а у најновијем издању није узета у обзир (о томе Максимович 2008б: 14, 171).

[11] Први издавачи приметили су компилаторски карактер Мерзебуршког пенитенцијала. Његов садржај заснован је највећим делом на *Iudicia canonica*, *Poenitentiale Cummeani* и *Iudicia Theodori* (Kottje, Körntgen, Spengler-Reffgen 1994: XXV; уп. Максимович 2008б: 14; Цибранска-Костова 2011: 63).

словенски преписи разликују се по броју преведених правила, те се правило 20. и 51. из рукописа Устјушке крмчије не читају у Синајском требнику (Vašica 1971: 146; Максимович 2008б: 23, 31). Отвореним остају питања зашто је и под којим околностима текст Мерзебуршког пенитенцијала одабран, зашто у целини није преведен, и на који је начин могла бити извршена селекција правила намењена словенском преводу.[12] Ништа прецизније не може се рећи ни о преводиоцима и наручиоцима словенског текста. Међутим, истраживања су нешто одређенија приликом разматрања времена и места његовог настанка.

Словенски превод латинског пенитенцијала настао је највероватније на територији Велике Моравске и Панонија, односно у државама и областима које су биле у сталном непосредном контакту са представницима латинског свештенства и цркве,[13] и то вероватно у последњој четвртини IX и првих неколико година X века.[14] На географско порекло превода упућује присуство „моравизама" и речи западнословенског порекла (о томе с освртом на ранију литературу, Максимович 2008б: 65–113), а време његовог настанка доводи се у везу са деловањем Ћирила и Методија и

[12] Уп. Цибранска-Костова 2011: 64. Максимович (2008б: 18, 154) је указао на то да ниједно правило из последње трећине овог латинског пенитенцијала, тј. оног дела његовог састава који садржи грађу из Теодоровог пенитенцијала, није ушло у словенски превод. То га је подстакло на претпоставку о постојању, како каже, „хипотетичког" латинског пенитенцијала из VIII века који је послужио за настанак словенског текста и који је касније добио облик у којем га познајемо под називом „Мерзебуршки пенитенцијал".

[13] Максимович (2008б: 111–112) износи претпоставку да је превод могао бити учињен у Карантанији и Далмацији. Ипак, приликом доношења такве претпоставке требало је имати у виду да су то два сасвим различита географска и политички организована простора у IX веку. За поједине ауторе, као Маријану Цибранску-Костову (2011: 143), ова претпоставка, на основу досадашњих истраживања, не изгледа уверљиво.

[14] Поменути историјски период обележен је мисијом Ћирила и Методија и може се сагледати у ужим и ширим хронолошким границама. У првом случају, он би обухватао време од 863. године, која се сматра за почетак Моравске мисије, до смрти Методија 885. године, док би се шире хронолошко одређење могло довести у везу с уништењем Великоморавске кнежевине 906. године од стране Мађара и Франачке. Приликом датирања настанка словенског превода Максимович (2008б: 112–113) прихвата Вашичине ставове, опредељујући се, при том, за шире хронолошке оквире којима се наведена епоха одређује.

њихових ученика у корист ширења словенске писмености и језика у црквеном животу средњовековних Словена. Када је реч о преводу црквеноправних споменика на словенски језик, Методију се приписује превод грчког Номоканона (Синагога у 50 наслова од Јована Схоластика), који је по њему и области којој је био намењен назван „Методијев“ или „Моравски“ (Великоморавски) номоканон (cf. Žužek 1964: 14–29; Vašica 1971: 205–236; Щапов 1985: 238–253), о чему ће касније бити још речи.[15] С друге стране, превод латинског пенитенцијала не доводи се у директну везу са Методијем, већ са ширим кругом његових ученика и сарадника. Својевремено је Вондрак изнео претпоставку да је преводилац могао бити Горазд који је познавао латински језик,[16] и да је иницијатива потекла од Климента (Vondrák 1904: 55). За такву претпоставку, упозорио је Вашица, нема потврде у историјским изворима (Vašica 1971: 137). У сваком случају, данас у науци преовладава опште уверење да су *Заповеди светих отаца* преведене у епохи Ћирила и Методија, у северозападним словенским областима и да се поменута делатност сагледава у ширем контексту превођења црквених књига неопходних за обављање пасторалне праксе Цркве на словенском језику.

3.

Поводом дискусије која се развила око порекла *Заповеди светих отаца* узети су у разматрање и други објављени словенски епитимијни текстови међу којима и они из поменутог Јагићевог издања. Тада је примећено да се у њима налазе правила из најстаријег словенског пенитенцијала, која је Павлов појединачно идентификовао у једном бугарском и горепоменутом српском епитимијном зборнику. То је учинио у контексту доказивања својих ставова о грчком пореклу и у каснијим словенским епитимијним зборницима препознавао је само одраз грчких, како каже, у науци још необјављених (тиме и

[15] У *Житију Методијевом* изричито се каже да је Методије превео Номоканон: номоканонъ, рекъше законоу правило... прѣложи (Лавров 1930: Гл. 15, 77; Ћирило и Методије 1964: 169, превод О. Недељковић).

[16] У истом, *Житију Методијевом*, каже се за Горазда да је „добро упућен у латинске књиге“ и „правоверан“, оучєнъ же добрѣ въ латинскыꙗ книгы, правовѣрьнъ (Лавров 1930: Гл. 17, 78; Ћирило и Методије 1964: 171 (превод О. Недељковић).

недоступних) текстова.[17] Питање односа између *Заповеди светих отаца* и касније словенске пенитенцијалне грађе разматрао је и Вондрак, нешто детаљније и у другачијем контексту. На основу ове грађе, којој је прикључио и један руски текст, указао је на постојање каснијих јужнословенских и руских обрада овог састава (Vondrák 1904: 35–44).[18] Према идентификацији Павлова и Вондрака, највећи број правила из *Заповеди светих отаца* нашао је своје место у српском зборнику *Правила св. Василија свима нама* (Јагић № 6).

Давно примећено присуство већег дела садржаја из *Заповеди светих отаца* у правном саставу који се позива на ауторитет св. Василија Великог постало је последњих година предмет нових текстолошких и језичких разматрања Кирила Максимовича (2005/7: 299–314; 2008) и Маријане Цибранске-Костове (1998: 49–65; 2007: 3–26; 2011: 56–150). Ово присуство Максимович је сагледао у контексту рецепције „моравско-панонског" пенитенцијалног зборника у каснијим епитимијним зборницима националних редакција, бугарској, српској и руској. У бугарском тексту под насловом *Заповед светих отаца о Великом посту* (Ꙁаповѣдь ст҃ыхъ ѿць ѡ велицѣмь постѣ, Јагић № 1)[19] сачувало се нешто мање од десет правила, док их је тридесетак у српском саставу *Правила св. Василија свима нама*.[20] Наведена појава указује да је пенитенцијал исписан глагољицом у XI веку изнова био присутан у јужнословенској књижевности после више столећа, и то не као посебан текст, већ као део једне садржајно

[17] Павлов (1892: 113–114) је у бугарском пенитенцијалу (Јагић № 1) препознао 9, а у српском (Јагић № 6) 33 правила из *Заповеди светих отаца* према Устјушком препису.

[18] Слично Павлову и Вондрак је пружио идентификацију сваког појединачног правила из *Заповеди* у каснијем рукописном наслеђу, али је о њима расправљао у контексту структуре каснијих словенских пенитенцијалних текстова.

[19] Текст правила објавили Jagić, 1874: 116–123 и Миклас, Тасева, Йовчева 2006: 43–76.

[20] Идентификација правила из *Заповеди светих отаца* у каснијим епитимијним зборницима није иста код свих истраживача и њихов број се разликује у једном или два правила. Разлог томе може се тражити у постојању више редакција, било да су целовити текстови (Синајски требник и Устјушка крмчија) било фрагменти (из епитимијних зборника). На основу текста из рукописа Устјушке крмчије, Максимович идентификује 8 правила у бугарском и 31 правило у српском пенитенцијалу (2005/2007: 303–311; 2008б: 117–118, 132), док Маријана Цибранска-Костова препознаје 9 правила у првом и 32 у другом правном споменику (2011: 117, 118, 135–136).

веће целине.[21] У том смислу, поменути аутор примећује, кад је реч о српском тексту, „западнословенске (моравске) елементе у српској покајној дисциплини“ (Максимович 2005/7: 312; 2008б: 131).

Зборник епитимија *Правила св. Василија свима нама* садржи око две трећине текста *Заповеди светих отаца* исписаних српском редакцијом, што представља нешто више од 1/5 целокупног његовог текста. Делови из *Заповеди* унети су у блоковима, у неколико наврата, и могу се прилично лако препознати према њима својственој формули покајања: пост „о хлебу и води“ (ѡ хлѣбѣ и водѣ), што одговара латинској *in pane et aqua*.[22] Поменута казна обично није покривала цео период прописане епитимије, већ само прве године покајања.[23] У другим правилима и забранама овог зборника чије је порекло другачије, начин поста углавном није прецизније описан, а уколико јесте, онда је представљен термином *сухојастије* (сꙋхоꙗстиѥ), *сухојадениј*е (сꙋхоꙗдениѥ), грч. ξηροφαγία. Тако су у овој позносредњовековној пенитенцијалној компилацији сасвим равноправно представљене црквене казне у виду поста на хлебу и води и *сухојастије*.[24]

Језичку анализу сваког појединачног правила из *Заповеди светих отаца* у редакцији која се чита у *Правилима св. Василија свима*

[21] Руски црквеноправни састави сведоче о присутности *Заповеди светих отаца* у пенитенцијалној књижевности већ од XII века, било у облику извода или позивања на њихов ауторитет, било у виду пуног текста који се сачувао у рукопису Устјушке крмчије (крај XIII – почетак XIV века). Ипак, у највећем броју случајева овај састав се у руској пенитенцијалној традицији, слично као и у јужнословенској, сачувао у виду фрагмената, као део једне веће пенитенцијалне компилације (Максимович 2008б: 135–152; уп. Цибранска-Костова 2011: 91–92).

[22] Наведена формула била је у центру пажње током научне расправе о латинском или грчком пореклу *Заповеди светих отаца*. Треба приметити да она није била непозната у грчким епитимијним текстовима, ἐν ἄρτῳ καὶ ὕδατι (Суворов 1888: 12–13, нап. 17; Павлов 1892: 13–17). Наведена проблематика отвара више питања, не само она која се тичу међусобних утицаја латинских и грчких пенитенцијалних традиција, о чему је дискутовано у поменутим расправама. Она је важна и приликом испитивања везе између пенитенцијалне праксе средњовековне цркве и дистрибуције одређене врсте текста са њему својственим садржајем и карактеристичним формулама.

[23] На пример, поводом спаљивања куће или гумна прописана је трогодишња епитимија унутар које је једну годину требало постити на хлебу и води: А҆ще ктѡ домь ѕажежеть или гоумно, пость ҂г҃. лѣта, ҂а҃. ѡ хлѣбѣ и ѡ водѣ (Jagić 1874: 137).

[24] У једном случају формула „пост о хлебу и води“ (уз устјушког 20. правила) била је замењена појмом *сухојастије* (Jagić 1874, 135, k; о томе Максимович 2005/2007: 306–307, 311; 2008б: 124, 129).

нама, пружио је Кирил Максимович (2005/2007: 303–311; 2008б: 113–131). Овом приликом указаћемо на неколико занимљивих примедби из поменутог истраживања. Формула покоре „о хлебу и води“ остајала је углавном непромењена у српском епитимијном саставу,[25] док је до измене дошло у формули којом се исказивала дужина трајања казне. У старословенском тексту она је представљена годинама или данима кајања, „(*толико*) година / дана да се покаје“ (…лет / дни да покаєть сѧ), док је у српској редакцији дата у виду дужине трајања поста: „пост (*толико*) година / дана“ (пость… лѣть / дни). Формула „да се покаје“ (да покаєть сѧ, лат. *poeniteat*) могла је, такође, бити замењена и формулом „да се одлучи“ (да ѡтлоучит҃ се), указујући тиме на основне елементе концепта покајничке праксе у позносредњовековном црквеноправном тексту. Упоредо са променом појединих формула, српска редакција *Заповеди светих отаца* садржи и извесна скраћивања у трајању покоре „на хлебу и води“. Приликом трансмисије садржаја старијег текста у нову целину могло је доћи до измене првобитних казни, слично као што је то учињено и приликом превода латинског пенитенцијала на словенски језик.[26]

[25] Ова формула се задржала и у бугарском саставу *Заповед светих отаца о Великом посту*, док је у руским редакцијама *Заповеди светих отаца* била у највећем броју случајева испуштена (изузев у тзв. *Правилима Халкидонскої сабора*), што се може закључити на основу материјала представљеног код Максимович 2008б: 135–152.

[26] У старословенској верзији из глагољског требника прописана је епитимија од годину дана за губитак честице „тела Господњег“ (ѡть тѣла господнꙗ погоубить чєсть), док је у каснијој компилацији она свега 40 дана. Слично томе, смањење трајања казне са једне године на 40 дана, уз додатних 150 метанија, учињено је приликом окајавања греха „рукоблуда“ (мастурбације), види Jagić 1874, 144; уп. Максимович 2005/2007: 305; Максимович 2008б: 122–123. Сличне измене у трајању појединих казни учињене су и током превођења Мерзебуршког пенитенцијала, када су неке епитимије биле скраћиване, а друге, опет, продужаване (Максимович 2008а: 629; Максимович 2008б: 17–32). Ову појаву не би требало сматрати посебно необичном и треба је посматрати у светлу односа средњовековног преводиоца према оригиналном тексту (о техници превођења в. Максимович 2006: 125–152), што је подразумевало потребу да се извесне разлике у схватању тежине појединих грехова прилагоде новој средини.

4.

Једно од основних питања које се намеће у истраживању ћириометодијевског наслеђа у позносредњовековној пенитенцијалној грађи јесте оно које се тиче времена прожимања старијих и каснијих пенитенцијалних састава и традиција коју они преносе. Изгледа да је постојао известан континуитет у трансмисији текста *Заповеди светих отаца* на јужнословенским просторима од времена словенских мисионара и Првог бугарског царства, о чему на особен начин сведочи сачувани глагољски Синајски требник (Цибранска-Костова 2011: 89), настао највероватније на територији данашње Македоније у XI веку. Његово касније присуство у пастирској пракси цркве и у јужнословенској пенитенцијалној књижевности није документовано све до краја XIII или почетка XIV века. Тада више није реч о једном посебном и независном саставу, већ о фрагментима укљученим у веће текстуалне целине. Напред је било помена о бугарској редакцији овог старословенског споменика која се сачувала у саставу *Заповед светих отаца о Великом посту* (Јагић № 1) с почетка XIV века, и српској из *Правила св. Василија свима нама* (Јагић № 6) из нешто каснијег времена. Овај последњи епитимијни састав представља једну прилично разуђену компилацију у којој се може препознати постојање више различитих текстова.[27] Његов знатан део састоји се од зборника епитимија грчког порекла (Павлов 1892: 113–114; Vondrák 1904: 44; Максимович 2008б: 130–131), а у словенским преводима могле су се поткрасти и непреведене грчке речи у ћирилској транскрипцији (уп. Цибранска-Костова 1998: 60; 2011: 120–121). Како је реч о пенитенцијалу компилаторског карактера, у њега је могла бити уврштена и канонска грађа из Номоканона, односно Законоправила или Крмчије. Поменута пракса препознаје се у преузимању два канона из Методијевог номоканона и три из бугарске Јефремовске крмчије (Максимович 2008б: 130–131). На овај начин, ћириометодијевско наслеђе у позносредњовековној српској пенитенцијалној књижевности препознаје се не само у присуству забрана из *Заповеди светих отаца*, већ и у апостолским правилима (60. и 72. правило) преузетим из најстаријег словенског номоканона (Jagić 1874: 144; Vašica 1971:

[27] На овај податак указано је прилично рано, поводом истраживања пенитенцијала *Заповеди свети отаца* (уп. Vondrák 1904: 35–44).

349–350, 361). Слично томе, старијем текстуалном слоју припадају и канони из поменуте бугарске крмчије, апостолско 42. и лаодикијско 21. и 22. правило (Jagić 1874: 141, 143; Бенешевич 1906: 71, 271).[28]

Настанак *Правила св. Василија свима нама* био је вероватно постепен, у етапама које се не могу пратити, али се на основу његовог разноврсног садржаја може говорити о постојању више различитих хронолошких слојева. Ипак, не можемо поуздано тврдити да је постојао један првобитни споменик, на пример *Заповеди светих отаца*, који се током времена, континуирано, надограђивао и мењао. Исто тако, не постоји потврда у изворима на основу које би се могла донети иоле поуздана претпоставка да је овај номоканунац настао спајањем два независна и посебна текста, поменутих *Заповеди* са једне, и извесног, већ формираног зборника епитимија византијског (и словенског) порекла, са друге стране. Оно што је сигурно, то је да се о *Правилима св. Василија свима нама* може говорити једино уколико се има у виду целовит текст, са свим његовим саставним деловима. Стога, нешто поузданија слика може се добити једино у вези са „завршним" радњама које потичу, отприлике, из средине XIV века, када датирају најстарији преписи поменутог номоканунца. У складу са тим, не може се једноставно одбацити претпоставка да је управо у то време већи део из претпостављеног – ако се има у виду постојање руског текста из Устјушке крмчије – самосталног састава *Заповеди светих отаца* српске редакције био употребљен, уз неке друге текстове (и њихове делове) ради састављања једне нове пенитенцијалне компилације.[29]

[28] Овом приликом треба скренути пажњу на то да је реч о два различита типа номоканона. Први и старији, који се доводи у везу с преводом архиепископа Методија је, као што је речено, *Синаїоїа у 50 наслова* Јована Схоластика (VI век). Други је *Номоканон у 14 наслова* преведен за потребе државе и цркве цара Симеона почетком X века (Щапов 1978: 387–411). У поменутом раду Щапов (1978: 406–407) износи претпоставку да је „Методијев" номоканон могао бити познат и у српским земљама IX века, као што је у једном њиховом делу (Рашка, Дукља) могао бити у употреби и старословенски *Номоканон у 14 наслова*. Изгледа да уношење садржаја из Номоканона у пенитенцијалне саставе има извесну традицију и ову праксу не би требало сматрати необичном. Тако се, на пример, у једном другом саставу (Јагић № 7) из групе од три номоканунца читају извесна правила преузета из каснијег *Светосавскої номоканона* (Бојанин 2012: 177–181).

[29] Због оскудности очуване рукописне грађе отворено остаје питање да ли се и у Југоисточној Европи током XII или XIII века, слично као у руским

5.

Зборник *Правила светих отаца по заповести светої и великої Василија свима нама* отпочиње групом од десет правила у којима се наводи име св. Василија Великог. У сваком од тих правила позива се на „закон светог Василија“, по ꙁаконоу ѕвєтаго василіа или у краћем облику „по светом Василију“, по свєтомоу василію (Jagić 1874: 134–135), што је вероватно допринело да се пенитенцијални зборник у целини назове, не само уопштено према светим оцима, већ и према угледном кападокијском учитељу и епископу из IV века. Правила почињу навођењем различитих преступника, односно грешника кад је реч о пенитенцијалној књижевности, и дугогодишњих казни којима су они подвргнути. Напред је речено да састав у целини, а тиме и наведена правила не представљају каноне св. Василија мада су у наведеном делу текста обухваћени исти преступи. Осим тога, реч је о прилично сложеној структури правила с посебним начином излагања црквених казни. У њима су садржана два различита система кажњавања за један исти грех, уз препоруку да се прихвати онај који није „закон св. Василија“. У њима се чита карактеристична формула ми же („ми пак“, односно „а ми“), која упућује на другачији приступ у црквеној пенитенцијалној пракси. Дужина казне св. Василија наведене у првом делу правила скраћује се више него двоструко, уз обавезно увођење кајања путем поста и клањања.[30] Формула је написана у номинативу првог лица множине и упућује на неког другог аутора, чије име није поменуто. Наведено скраћивање релативно дугих црквених казни

земљама, текст *Заповеди светих отаца* умножавао на различите начине, било као целовит и посебан састав, било у виду фрагмената укључених у веће пенитенцијалне зборнике (в. нап. 21).

Када се разматра могуће време и место настанка словенских превода грчких зборника епитимија који су нашли своје место у *Правилима св. Василија свима нама*, изнета је претпоставка заснована на прилично уским хронолошким и географским одредницама: доба „византијске владавине у бугарским земљама“ (Цибранска-Костова 2011: 120). Међутим, на основу наведеног црквеноправног зборника који постоји само у српској редакцији и у рукописном наслеђу од XIV века – постоји и једна његова краћа и позније верзија на рускословенском (Максимович 2008б: 138–139) – ова проблематика може се сагледати само у ширим хронолошким и територијалним оквирима. Једина поуздана временска одредница односи се на настанак црквеноправног споменика у целини, а то је средина XIV века.

[30] Блоудныкь по с(вє)т(о)моу василїю ѕ҃. лѣть не комкаатїн се. мы же а҃. лѣто не комкаати се соухоіаде. поклонь по .рн҃. на д(ь)нь, итд. (Пећ № 77, л. 104б; уп. Jagić 1874: 134).

одлучења светог оца из IV века типично је за покајничку праксу каснијег времена, која се традиционално (али нетачно) доводи у везу с именом цариградског патријарха Јована Посника са краја VI века (уп. Павлов 1897: 28–37; Erickson 1977: 191–206). То значи да је принцип скраћивања казни приписан Јовану Посинку био унет у пенитенцијал који је назван према св. Василију Великом.[31]

Формула ѧи же (гр. ἡμεῖς δέ) којом се супротстављају два различита погледа на пенитенцијалну праксу, као и сама структура правила из номоканунца Јагић № 6, упућују на познију редакцију (синопсис) Епитимијног номоканона Јована Посника учињену од стране Матије Властара у првој половини XIV века, познату као Правила Јована Посника, на српсл. Ѿт правїль свєтаго їѡана посника (Бојанин 2009: 264; 2012: 174–176).[32]

Матијина редакција Правила Јована Посника налази се у групи „допунских чланака" (Павлов 1897: 35–36; Троицки 1956) који следе Синтагму Матије Властара (1335) и преведени су на српскословенски у време кад и главно дело овог познатог византијског калуђера и правника. Током периода законодавне делатности цара Стефана Душана српскословенски превод Синтагме био је од стране правника знатно скраћен и уврштен заједно са Душановим закоником и друга два састава у једну посебну целину познату као Душаново законодавство. У тој групи нашла су се и Правила Јована Посника, али не као целовит текст, већ у скраћеној редакцији (А се правыла свє҃тго ѡанна постника), слично Синтагми. Све доскора савремена наука није обраћала посебну пажњу на овај текст.[33] Скраћени текст

[31] Поводом групе правила којом отпочиње пенитенцијал Јагић № 6, Максимович износи претпоставку да је реч о некој посебној редакцији правила св. Василија Великог (2005/2007: 312; 2008б: 131).

[32] Поменуту редакцију Правила Јована Посника у средњовековном српскословенском преводу објавио је Сергије Троицки (1956: 61–73); превод на савремени језик Татјана Суботин-Голубовић (Матија Властар 2013: 397–404); грчки текст Rhalles, Potles 1854: 432–446.

[33] У једном од својих претходних радова (Бојанин 2012: 174–177, 179) указао сам да скраћени текст Правила Јована Посника Матијине редакције а не његова пуна верзија прати Скраћену Синтагму у старијој рукописној традицији Душановог законодавства. (У студеничком рукопису Душановог законодавства постоји једна другачија редакција Скраћене Синтагме и без састава Правила Јована Посника, те наведени рукопис није узет у разматрање). Занимљиво је приметити да је ову појаву својевремено уочио Флорински (1888: Приложениіе

Правила Јована Посника састоји се из два дела у којима су пренесени основни ставови изложени у пуној, Матијиној редакцији Правила. Први део чини списак преступника и епитимија и представља знатно скраћивање првобитног текста, за разлику од другог дела који је преузет у целини, уз извесно прилагођавање.[34] Наведени подаци су важни, пошто први део текста Правила Јована Посника из Душановог законодавства садржи и пенитенцијал Јагић № 6, који се позива на ауторитет светих отаца и св. Василија. Треба нагласити да није реч о два идентична текста, пошто номоканунац садржи казне које су у највећем броју правила нешто блаже у односу на пун и скраћен текст Правила Јована Посника Матијине редакције.[35] Распоред грехова представљен у лику преступника, углавном је исти у скраћеном тексту Правила и у пенитенцијалном зборнику, с тим што је у овом другом први грех из Посниковог текста наведен као последњи. Оно што је код оба састава заједничко и што их чини различитим од пуног текста Правила Јована Посника јесте то што се казни одлучења коју прописује св. Василије Велики понегде придодаје и пост (*сухојастије*), што није уобичајено систему пенитенцијалне праксе изложене у канонским правилима поменутог кападокијског светог оца.

Међутим, отворено остаје питање до којег је степена скраћивање текста Правила Јована Посника Матијине редакције у виду листе преступника био самосталан рад српских правника. Слична

IX: „Извлеченія изъ канона Іоанна Постника, находящіяся при сокращенной Синтагмѣ М. Властаря“) у контексту издања скраћеног текста Правила, али је његово запажање остало непримећено у каснијим истраживањима Душановог законодавства (уп. Бојанин 2012: 175).

[34] У другом делу текста образлаже се основна идеја скраћивања дужине казни које је прописао св. Василије Велики. Свако ко не истраје у покајању, односно посту и клањању може се подврћи првобитној казни. У саставу из Душановог законодавства овај део насловљен је исто као и у пуном тексту Правила Јована Посника Матијине редакције, Како времена покаанїꙗ пѡсник ськратн (Флоринскій 1888: Приложениіе IX 224; Троицки 1956: 65).

[35] За поједине грехове, као што је хомосексуални, казна у пенитенцијалном зборнику је иста као и у скраћеној верзији Правила Јована Посника, за разлику од оне из пуне верзије истог састава. Слично је учињено и у одређивању дужине казне за крадљивца, за шта је у прва два састава присутна иста казна него у пуном тексту. Постоји и случај када је казна иста у пуном тексту Правила Јована Посника и у епитимијном зборнику (инцест са снахом), док су у саставу из Душановог законодавства изостављена дневна метанија. Казна за крадљивца гробова, опет, остала је неизмењена у све три поменуте верзије.

листа која садржи скраћивање дужине епитимије св. Василија, уз формулу *ми же* (ἡμεῖς δέ), постоји и у грчким текстовима. Слично поменутом словенском рукописном наслеђу, и у грчком се она могла преносити у епитимијним зборницима. Такав један текст објавио је Суворов (1888, Приложеніе № 3-й). Формулација правила, распоред и груписање извесних грехова, као и скраћивање епитимија св. Василија није посве иста са њему сличним словенским листама из скраћеног текста Правила Јована Посника или из номоканунца *Правила св. Василија свима нама*, између којих, такође, видели смо, постоје извесне разлике. Са друге стране, структура правила из словенских и грчких текстова – начин набрајања и навођења исте или сличне врсте грехова, уз помињање св. Василија и употребе формуле „ми пак" – упућује на закључак да су такви текстови проистекли из састава Правила Јована Посника у редакцији Матије Властара.[36] Као важно питање намеће се однос између две наведене редакције грчког текста и, слично томе, однос међу словенским текстовима Правила Јована Посника и листе грешника која се чита на почетку номоканунца (Јагић № 6). Наведена питања су од необичног значаја за даља текстолошка истраживања не само Правила Јована Посника Матијине редакције, већ и рукописног наслеђа Душановог законодавства, као што је једном приликом већ било указано (Бојанин 2012: 179).

На основу до сада реченог, можемо закључити да је пенитенцијални састав *Правила св. Василија свима нама*, у којем се налази око две трећине текста *Заповеди светих отаца*, настао средином XIV века и да је посредно стајао у вези са законодавном делатношћу Душанове епохе, чија свеобухватност, домети и утицаји и данас представљају важно поље истраживања. На основу наведених података својевремено је закључено да је последња редакција и друга два пенитенцијала из групе од три номоканунца могла настати у исто

[36] Овом приликом нећемо се бавити самосталним саставима у јужнословенском рукописном наслеђу, који су насловљени као „скраћења" Јована Посника и сл. (в. Бојанин 2009: 264, 265, нап. 15). Када је реч о сложенијим текстуалним целинама, Голубинский (1880, 523, нап. 10) је својевремено приметио да формула ꙗн же у појединим правилима (свега њих четири) извесног руског зборника епитимија упућује на дело Јована Посника. Сличног је мишљења и Суворов (1888: 164–165), који сматра да је у наведеним руским правилима, као и у горепоменутом грчком тексту, представљена „познија редакција номоканона" Јована Посника.

време (Бојанин 2012: 176). У наведено разматрање треба укључити и поменути црквеноправни споменик који не припада групи од три номоканунца. Александар Соловјев је својевремено изнео претпоставку, прилично уверљиву, да је могао настати у време законодавне делатности цара Душана. Као доказ, он наводи више фраза и формула из појединих правила у којима се препознаје знатна сличност, чак и истоветност са фразама и формулама употребљеним у појединим члановима Душановог законика (Соловјев 1934/1935: 38–41).[37]

Све у свему, уколико би се према времену настанка најмлађег текста унетог у пенитенцијалну компилацију *Правила св. Василија свима нама* одређивало време њеног коначног уобличавања – и даље остаје отворено питање када је настала српска редакција *Заповеди светих отаца* из ћирилометодијевске епохе која је унета у данас постојећу компилацију.

У сваком случају, поменути блок забрана које се позивају на св. Василија дао је име целом пенитенцијалном зборнику и омогућио је прецизније датирање његовог настанка у облику у којем нам се сачувао. Саставне делове овог номоканунца чине веће или мање целине преузете из књига које потичу из прилично давних времена, која су обележена мисијом Ћирила и Методија, настанком словенске писмености и ширењем црквене организације на словенском језику. Да ли су наведених чињеница били свесни састављачи поменуте компилације, слично као и у другим приликама када је реч о бугарским и каснијим руским рецепцијама *Заповеди светих отаца*, не може се ништа поуздано рећи. Оно што би се могло као значајно издвојити, то је да су текстови из времена Ћирила

[37] Соловјев је изричит када каже „да су Правила постала нешто раније него Душанов законик“ или „нећемо погрешити ако та Правила доведемо у везу са личношћу патријарха Јанићија“ (Соловјев 1934/1935: 41). Ове тврдње немају потврду у самом саставу и другим изворима, те би постојећу проблематику требало разматрати у ширим и мање одређеним оквирима. Ипак, друштвено окружење у којем су поменути пенитенцијални састави настали може се довести у везу једино с вишим црквеним круговима. То свакако нису састави настали из појединачног, усамљеног или самосталног деловања локалних попова, и препознају се као део једног ширег настојања Цркве у позносредњовековној Србији да оснажи своју пастирску улогу у лаичком окружењу парохије. На то јасно указује њихово организовано умножавање које се препознаје у релативно учесталом присуству ових текстова у оскудно сачуваним средњовековним црквеним књигама (уп. Бојанин 2009: 261–283).

и Методија – извод из поменутог пенитенцијала и Методијевог номоканона – на посебан начин, неких 450 или 500 година касније, нашли своје место у црквеноправним споменицима средњовековне Србије. Судећи по сачуваној рукописној грађи и текстолошкој анализи, то се могло догодити у време владавине Стефана Душана (1331–1355), обележеној прилично обухватном законодавном делатношћу – која се подједнако односила на српску државу и српску цркву. Обликовање поменутог пенитенцијала и његово сврставање у групу од три номоканунца дало је могућност да изнова буду представљени и употребљени стари црквеноправни споменици из ћириометодијевске епохе. У том новом облику преносила се у српскословенским покајничким књигама, до почетка XVII века, старословенска књижевна пенитенцијална традиција и раносредњовековна латинска покајничка пракса.

Цитирана литература

Богдановић, Димитрије. „Душаново Законодавство." *Историја српског народа*, I. Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 557–566.

Бојанин, Станоје. *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*. Београд: Историјски институт – Службени гласник, 2005.

Бојанин, Станоје. „Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника." Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*. Зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. Београд: Одбор за изворе српског права САНУ, 2009, 261–283.

Бојанин, Станоје. „Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69." Т. Суботин-Голубовић (ур.). *Дечани у светлу археографских истраживања*. Београд: Народна библиотека Србије 2012, 163–181.

Бојанин, Станоје. „Представе о празнику и празнично понашање у средњовековној Србији." *Годишњак за Друштвену историју* VIII/3 (2001) Београд 2003, 179–204.

Голубинский, Е. *Исторія русской церкви*, I. Москва, 1880.

Грујић, Радослав. „Номоканунац." С. Станојевић (ур.). *Народна енциклопедија српско–хрватско–словеначка III*, Београд 1928, 134 = *Азбучник српске православне цркве по Радославу Грујићу*. Приредио С. Милеуснић, Београд: Музеј СПЦ – БИГЗ, 1993, 168.

Заозерскій, Н. А., А. С. Хахановъ. *Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской*. Москва: Изданіе Импера-

торскаго общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1902.

Максимович, Кирилл А. „Техника ранних славянских переводов с латыни (на материале пенитенциала Заповеди святых отец)." *Byzantinoslavica* LXIV (2006) 125–152.

Максимович, Кирилл А. „Источники и язык сербского пенитенциала 'Правила св. отец по заповеди святаго и великаго Василия' (XIII–XIV вв.)." *Манастир Бањска и доба краља Милутина*. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици. Ниш: Центар за црквене студије – Филозофски факултет, Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 299–314.

Максимович, К. А. „Заповеди святых отец". *Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексия II*, т. XIX. Москва, 2008а, 629.

Мошин, Владимир. *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*. Опис јужнословенских ћирилских рукописа, том I. Београд, 1971.

Павловъ, А. *Мнимые слѣды католическаго вліянія*. Москва, 1892.

Павловъ, А. С. *Номоканонъ при Большомъ Требникѣ. Его исторія и тексты, греческій и славянскій, съ объяснительными и критическими примѣчаніями*, Москва 1897[2].

Соболевский, А. И. *Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*. Санкт-Петербургъ, 1910.

Суворовъ, Н. С. *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права*. Ярославль, 1888.

Суворовъ, Н. С. *Къ вопросу о западномъ вліяніи на древне-русское право*. Ярославль 1893.

Цибранска-Костова, Марияна. „*Заповеди на светите отци* в южнославянската кирилска традиция." *Старобългаристика* XXXI/4 (2007) 3–26.

Цибранска-Костова, Марияна. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково–текстологични и културологични аспекти*. София: БАН, 2011.

Цибранска, Марияна. „Текстове на църковното право в ръкопис № 48 от XV век в сбирката на БАН." *Старобългаристика* XXII/1 (1998) 49–65.

Щапов, Ярослав Н. „Номоканон Иоанна Схоластика и Синтагма 14 титулов у славян в 9–10 вв." Herausgegeben von Vladimír Vavřínek. *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*. Praha, 1978, 387–411.

Щапов, Ярослав Н. „*Номоканон* Мефодия в Великой Моравии и на Руси." Редакторы Г. Э. Санчук, Й. Поулик. *Великая Моравия ее историческое и культурное значение*. Москва: Академия наук СССР, 1985, 238–253.

*

Erickson, John H. "Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition." *St. Vladimir's Theological Quarterly* 21/4 (1977): 191–206.

Vondrák, Wacław. *Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewnosłowiańskim*. W Krakowie, 1904.

Žužek, Ivan. *Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. Orientalia Christiana Analecta 168. Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964.

Извори

Бенешевич, В. Н. *Древне–славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій*, Т. I. Санктпетербургъ: ИАН, 1906.

Ћирило и Методије: Житија, Службе, Канони, Похвале. Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писац. Приредио Ђ. Трифуновић. Превели И. Грицкат, О. Недељковић, Ђ. Трифуновић. Београд: СКЗ, 1964.

Лавров, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Ленинград: Академия Наук СССР, 1930.

Максимович, К. А. Ꙁаповѣди свѧтыхъ отьць: *Латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе. Исследование и текст*. Москва: РАН, 2008б.

Матија Властар. *Синтаїма*. Са српскословенског превела Татјана Суботин-Голубовић. Београд: САНУ, 2013.

Миклас, Х., Тасева, Л., Йовчева, М. *Берлински сборник. Среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения од други ръкописи*. София–Виена: Българска академия на науките – Австрийска академия на науките, 2006.

Смирновъ, С. *Древне-русскій духовникъ. Изслѣдованіе по исторіи церковнаго быта. Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины (Тексты и Замѣтки)*. Москва: Изданіе Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1914. [Reprint: Gregg International Publishers Limited, England 1970].

Соловјев, Александар. „Српска црквена правила из XIV века." *Гласник Скопског научног друштва* XIV (1934) Скопље 1935: 33–42.

Троицки, Сергије. *Допунски чланци Властареве синтаїме*. Београд: САН, 1956.

Флоринскій, Т. *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ*. Кіевъ: Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1888.

*

Geitler, Lavoslav. *Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai Brda*. Zagreb: JAZU, 1882.

Frček, Jean. „Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française." *Patrologia Orientalis* XXIV/5 (Paris, 1933); XXV/3 (Paris, 1939/1943).

Jagić, Vatroslav. „Sitna gradja za crkveno pravo." *Starine* JAZU VI (1874): 112–156.

McNeill, John T., Helena M. Gamer. *Medieval handbooks of penance: A translation of the principal "libri poenitentiales" and selection from related documents*. New York: Columbia University Press 1990[2] (the first edition 1938).

Nahtigal, Rajko *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik.* Del I: *Fotografski Posnetek*. Ljubljana, 1941; Del II: *Tekst s komentarjem*, Ljubljana, 1942.

Paenitentialia minora Franciae et Italiae saecvli VIII–IX. Cooperantibvs Ludger Körntgen et Ulrike Spengler-Reffgen. Ed. Raymund Kottje. Corpvs Christianorvm. Series Latina CLVI. Tvrnholti: Brepols 1994.

Rhalles, G. A., M. Potles (edd.). *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, IV. Athena, 1854.

Schmitz, Herm. Jos. *Die Bussbücher und das Kanonische Bussverfahren nach handschriftlichen Quellen dargestellt*. Zweiter band. Düsseldorf: Druck und Verlag von L. Schwann, 1898.

Vašica, Josef. „Nomokanonъ – Nomokánon." *Magnae Moraviae fontes historici*, IV. *Leges – Textus iuridici, Supplementa*, Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971, 205–363.

Vašica, Josef. „Zapovědi svętyichъ otьcь – Ustanovení svatých otců". *Magnae Moraviae fontes historici*, IV. *Leges – Textus iuridici, Supplementa*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1971, 137–146.

Wasserschleben, Herm. *Beitraege zur Geschichte der vorgratianischen Kirchenrechtsquellen*. Leipzig, 1839.

Wasserschleben, F. W. H. *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung*. Halle: Verlag von Ch. Graeger, 1851.

Stanoje Bojanin

The Cyrillo-Methodian Tradition in the Serbian redaction of Old Slavonic Handbooks of Penance (14th–17th centuries)

Summary

This essay deals with the Cyrillo-Methodian heritage in the penitentials or handbooks of penance of medieval Serbia. This heritage can be seen through the presence of the text of the oldest Slavonic penitential *The Commandments of Holy Fathers* (*Zapovedi svetih otaca*) and in two canons of the *Nomokanon of Methodius*. While the latter book, the *Nomokanon*, was translated from Greek, the former one represents the translation of the Latin *Poenitentiale Merseburgense*. This essay provides a general overview of previous research on the Old Slavonic penitential, concerning both its place in early Slavic literary traditions and its later reception in Serbo-slavonic texts of the 14th and 15th centuries.

Around two-thirds of the text of *The Commandments* is included in a later penitential compilation named *The Rules of Holy Fathers according to the Commandment of St Basil the Great to all of us* (Jagić №6), whose oldest preserved manuscripts date back to the middle of the 14th century. An important question that poses itself concerns the dating of the composing of the late medieval Serbian penitential. Analysis of its content indicates that the Serbian penitential can be indirectly linked with the period of Emperor Dušan's codification by means of the abridged version of Matthew Blastares' redaction of the *Rules of John the Faster*, which was copied along with the other texts of Emperor Dušan's codification. (It should be noted that this version represents a kind of lists of sinners and penances which can also be found in some Greek penitentials). That means that, almost five centuries later, the texts from the era of Cyril and Methodios and their followers found their particular place in the penitential compilations of medieval Serbia. In this context, the presence of *The Commandments of the Holy Fathers* is particularly important, as this text does not merely convey the old Slavonic literary traditions but also the early medieval Latin penitential practices into the Serbian handbooks of penance all the way to the beginning of the 17th century.

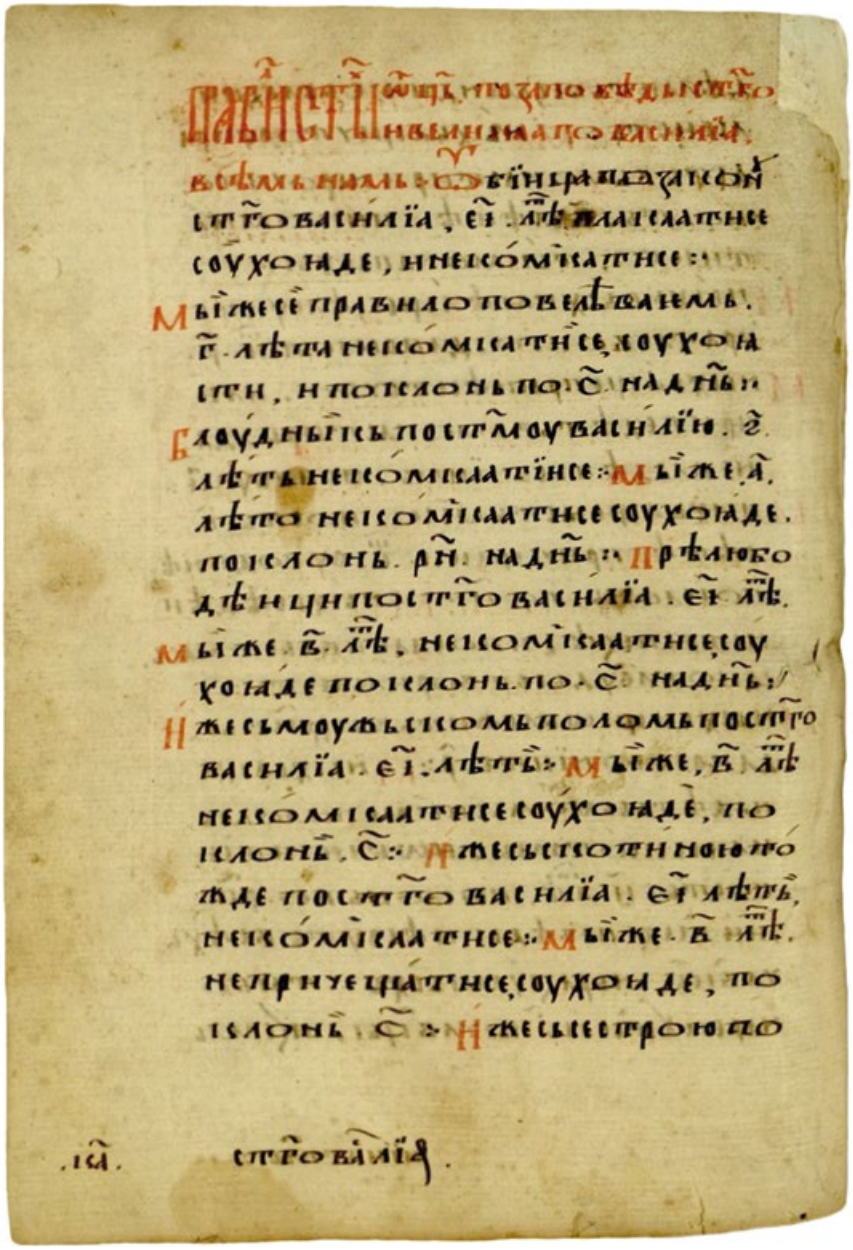

Требник, Пећ 77, 104б, почетак XV века

ЈЕЗИК

УДК 930.85(497.11)"04/14"
091=163.1"04/14"
003.349.1(497.11)"04/14"
003.33/.34(497.11)"04/14"

ВАЊА СТАНИШИЋ

Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга

Међу средњовековним дериватима грчког писма словенска писменост својом диграфичношћу заузима особено место. Једино старословенски корпус одликују два графички потпуно различита писма. При томе се на плану израза словенска ћирилица као нескривени дериват грчког писма подудара с коптским и готским писмом, док се графички загонетна глагољица подудара с такође загонетним грузијским и јерменским писмом, која су с грчким писмом повезана само својом унутрашњом структуром. Иако су те везе одавно познате у палеославистици, ипак су ретко биле предмет детаљније анализе.

Кључне речи: словенска писменост, глагољица, коптско писмо, готско писмо, јерменско писмо, грузијско писмо, парадигматика и синтагматика писма.

Универзална опозиција између интернационалног и националног писма по правилу се остварује путем диглосије. Ширење месопотамскога клинописа на Блиском истоку током бронзаног доба ишло је најпре политичким ширењем акадске државе и њене администрације, а потом угледањем на њене државне и културне установе од стране чланова акадскога „комонвелта". Употреба кинеског писма у источној Азији такође је резултат вишевековне употребе кинеског језика и писма на томе простору. Паралелно с употребом међународног језика и писма и на Блиском и на Далеком

* Вања Станишић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српски језик с јужнословенским језицима.

Рад је резултат истраживања на пројекту Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

истоку постојала је и супротна тенденција алтернативне употребе домаћих, аутохтоних писама као израз жеље за државном и етнокултурном еманципацијом. Тако је било и у средњовековној Европи. Христијанизацију варвара Рим и Константинопољ спроводили су у овом погледу различито. Чврстим везивањем за моћну франачку државу Рим је обезбедио снажан државни ослонац за културну унификацију свог дела хришћанске Европе. Поставши духовним центром Светог римског царства Рим је успео да заокружи и доврши униформну и монолитну латинизацију читаве западне Европе. У сфери утицаја источног римског царства хришћани су, међутим, славили Бога на својим језицима и националним писмима. Као што је познато, битна разлика у ширењу хришћанства између Рима и Византије била је у томе што се Рим, иако је био само црквено средиште, понашао као културна империја, док је Византијско царство у томе погледу показало „грчки“ приступ културним питањима – нудило је управо пример етно-културне оригиналности. Из тог је разлога настанак свих источнохришћанских алфабета у суштини следио грчки модел стварања националног писма.

Од свих средњовековних источнохришћанских писмености, словенска писменост је временски најмлађа али и једна од најзагонетнијих. Већ два века у палеославистици се расправља о старини и међусобном односу двеју словенских азбука, изворном списку знакова и њиховом могућем пореклу. Као што је то већ било истицано, тешко да се може наћи неко друго подручје славистике чија би загонетка била толико безнадежно нерешива као у овом случају. С неколико штурих извора о мутном времену настанка словенске писмености, то питање оставља простор за врло различита тумачења (уп. нпр. Успенский 2005; Миклас 2007; Večerka 2010; Савић 2011; Станишић 2013).

Међу средњовековним дериватима грчког писма словенска писменост својом диграфичношћу заузима особено место. Једино старословенски корпус одликују два графички потпуно различита писма. При томе се на плану израза словенска ћирилица као нескривени дериват грчког писма подудара с коптским и готским писмом, док се графички загонетна глагољица подудара с такође загонетним грузијским и јерменским писмом, која су с грчким писмом повезана само својом унутрашњом структуром. Иако су те

везе одавно познате у палеославистици, ипак су ретко биле предмет детаљније анализе. Један од ретких аутора који је спровео системско поређење свих тих писама био је Тамаз Гамкрелидзе, који је, иначе, био и један од првих који је поменутој подели на површинску и дубинску структуру писма додао и ништа мање важну поделу на парадигматику и на синтагматику писма, која је у најширем смислу омогућила разликовање система и структуре и убедљиво показала блиску везу између науке о језику и науке о писму (уп. нпр. Станишић 2008: 403–405). Зато је Гамкрелидзеова студија имала већег одјека у науци о писму него у палеославистици (уп. Daniels 1996: 10). Један од разлога могао би да буде и тај што је сам Гамкрелидзе више пажње посветио општим теоријским питањима писма и што је у палеославистици без одјека остало његово откриће да поменута класификација писама грчкога круга није иста на плану израза и на плану садржаја. У овом случају готски се својим планом садржаја подудара с јерменским и словенском глагољицом, док се грузијски придружује коптском и словенској ћирилици.

Добро је познато да између два словенска писма постоје извесне парадигматске разлике. Оне, међутим, не нарушавају структурно јединство обају писама и лако се објашњавају у оквирима словенске писмености. Као што је познато, структурна одступања између два словенска писма тичу се пре свега бројне вредности и специфично грчких знакова, по којима ћирилица верно прати грчко писмо. У суштини, та су одступања одраз промена у етно-културној и цивилизацијској улози двају словенских писама. Настале су спонтаним прилагођавањем грчког писма за словенски језик и његовим укрштањем с оригиналним словенским писмом у време када је после пропасти словенске мисије у Моравској, словенско писмо наставило да живи код Јужних Словена, али у знатно измењеним условима. На источном Балкану оно је доживело стратешку промену своје форме – постало израз новог типа државности који је у свему подражавао Византију.[1] Непосредна последица тога била је фактичка транслитерација словенског писма грчким словима, графичка византинизација словенског писма уз очување његове

[1] Графички преображај словенског писма окончан вероватно до средине X в. за владавине царева Симеона и Петра (уп. Добрев 1995: 312; Славова 1999; Станишић 2013: 14).

азбучне структуре, као и особених словенских знакова, који, упркос делимичном графичком преображају, представљају најизразитије глагољско наслеђе у ћирилици.

По својој етно-културној намени и етно-политичкој улози глагољица је, дакле, самосталан и оригиналан графички систем. Све то налази потврде и у историјским сведочанствима и старословенској литератури: почев од Салцбуршког меморандума из 871. – протеста немачко-латинског свештенства против ширења „новог" писма у Моравској и старословенске *Похвале* Ћирилу и Методију у којој се велича управо оригиналност тога новог писма које не почива на „туђем основанију" (Nedeljković 1965: 21), па до тврдње Црнорисца Храбра да је Ћирило већи број слова за словенску азбуку направио „по чину" грчких слова, тј. према грчком парадигматском распореду, што се може односити само на глагољицу. Да је по среди ћирилица, како је истакао Петар Ђорђић (1971: 17), графичка веза с грчким писмом се не би могла заобићи.

1. У контексту досада реченог, ћирилица је подударна с к о п т с к и м алфабетом, најстаријим од свих источнохришћанских писама грчкога круга, које заједно с коптским језиком представља последњу фазу старог египатског језика и писма у доба хришћанског Египта између IV и X века.[2] Структурно је најближе грчком извору и у суштини одражава тада још живу хеленистичку традицију у самом Египту. По моделу који је у њему примењен направљена су и сва остала писма овога круга. Оно има укупно 33 знака, при чему је то у целини грчко унцијално писмо тога времена с коптскоме језику неопходним додацима из староегипатског демотског писма, који су додати на крају како не би нарушили грчку парадигму. Обично се претпоставља да је из грчког преузето 25 знакова (Jensen 1969: 478; Фридрих: 144; Ritner 1996: 287), али је Гамкрелидзе показао (1989: 240) да знак ϥ /fai/ неће бити демотског порекла, упркос постојању сличнога знака у демотском у истој гласовној вредности [f], зато што његову парадигматску везу с грчком „копом" открива његова бројна вредност „90". Оно што је Гамкрелидзе допуштао то је укрштање старогрчке парадигматске вредности (грчка *коппа* има

[2] Из овог разматрања изузет је једино етиопски *īe'ез* (ge'ez) – слоговно писмо етиопских хришћана, које је сличне старине као и коптско писмо, али које по својој структури нема везе с писменостима грчкога круга.

само бројну вредност) и демотске гласовне вредности потребне коптском језику. Исправност његове претпоставке потврђује велики број таквих супституција у готском писму, а пре свега иста судбина *коӣе* у грузијском писму – исто као у коптском, и овде је овај „еписемон“ искоришћен за домаћу гласовну вредност: груз. Ч /žan/ „90“. Чување грчке парадигме потврђују и „еписемони“ Ϛ /sou/ „6“ = грч. ϛ „στίγμα“ (стгрч. Ϝ „δίγαμμα“) и ϡ „900“ = грч. ϡ „σάμπι“.

КОПТСКО ПИСМО							
ⲁ	a	alpha	1	ϥ	f	fai	90
ⲃ	b/v	vēda	2	ⲣ	r	rō	100
ⲅ	g/k	gamma	3	ⲥ	s	sēmma	200
ⲇ	d/t	dalda	4	ⲧ	t	dau	300
ⲉ	e	ei	5	ⲩ	u/w	he/ue	400
ϛ	—	sou	6	ⲫ	ph	phi	500
ⲍ	z	zada	7	ⲭ	kh	khi	600
ⲏ	ē	hada	8	ⲯ	ps	psi	700
ⲑ	th	thita	9	ⲱ	ō	ō	800
ⲓ	i	iōda	10	ϡ	—	—	900
ⲕ	k	kabba	20	демотски додатни знаци			
ⲗ	l	lauda/lole	30	ϣ	š [ʃ]	šai	—
ⲙ	m	mēi/mi	40	ϧ	ḫ	ḫai	—
ⲛ	n	ne/ni	50	ϩ	h	hori	—
ⲝ	ks	ksi	60	ϫ	ǧ [dʒ]	ǧanǧia	—
ⲟ	o	ou	70	ϭ	q/č/š	qima/šima	—
ⲡ	p/b	pi/bei	80	ϯ	ti	ti	—

2. Иако потиче из приближно истог времена када и коптско, г о т с к о писмо се од њега разликује низом специфичности које му придају карактер алтернативног структурног модела. Разлика међу њима се види већ на плану израза. Готско писмо у знатној мери одступа од грчког облика слова, или, другим речима, држи се грчког облика само у недостатку другог решења. Разлог је јасан: то

писмо је оригинално дело готског епископа Вулфиле († 383), специјално направљено ради превода Библије на готски, чија су „готска слова“ (γράμματα γοτθικά у византијским изворима) имала за циљ да готску националну посебност покажу већ на графичком плану.

Битна структурна разлика је та што готски нема додатних знакова као коптски. Ту се убедљиво види оригиналан приступ аутора готског писма, који је у целини очувао грчку парадигму благодарећи томе што је низу грчких знакова приписао готска значења и тако успео да готску гласовну структуру у целини уклопи у грчку парадигму. Тамо где је било бољих решења од гласовне супституције, Вулфила је такође употребио „коптски“ модел – посегао је за домаћим графичким наслеђем, германским рунама, а у неким случајевима чак и латинским знацима.

Као што се види, готски парадигматски план потврђује исправност Гамкрелидзеове претпоставке да је коптски знак с бројном вредношћу „6“ пореклом грчка *коӣа* а не демотски додатак. Овај усамљени случај „озвучавања“ сувишног знака у коптском писму, налази велики број потврда у готском. Тако се на месту *сѿиӣме* („6“) у готском налази знак **ᑌ** у готској гласовној вредности /q/ [k^w]. Грчка ἧτα, у гот. облику ** h**, искоришћена је у својој старој гласовној вредности [h], потребној готском језику. На месту грчког θῆτα налази се **ψ**, тј. грчко *ӣси,* али у гласовној вредности германског међузубног фрикатива /þ/ [θ], док је θῆτα, у готском облику **Θ**, искоришћена за особени готски лабиовеларни фрикатив /ƕ/ [h^w]. На месту *омикрона* и *омеӣе* налазе се рунски знаци за германске гласовне еквиваленте **ᑎ** [u], **ᘇ** [ō], услед чега је отпала могућност да се на синтагматском плану вокал [u] обележи грчком диграфском комбинацијом ου, која је иначе препознатљива грчка структурна црта свих осталих писмености овога круга.[3] Најкрупнију структурну разлику између готског и грчког писма представља замена графеме *кси,* непотребне готском језику, знаком за еманциповану „јоту“ **Ꞁ** [j], за који је иначе владало мишљење да је из латинског. Насупрот ранијем произвољном тражењу корена готскоме **Ꞁ** у

[3] Тако нпр. према коптском **ⲧⲟⲧⲉ ⲛ̅ⲣ̅ⲙ̅ⲛ̅ⲕⲏⲙⲉ ⲧⲏⲣⲟⲩ ⲛⲁⲙⲟⲩ** /tote ṇ-rṃ-ṇ-kēme tēru namu/ „тада ће људи Египта сви помрети“ (Ritner 1996: 289), у готском је: **ⲛⲓ �h ⲛⲅⲅⲁⲓⲫⲉⲓ ⲉⲙⲉⲛⲅⲁⲛ ⲅⲁⲧⲁⲓⲕⲁⲛ ⲩⲓⲧⲟⲫ** /ni hugjaiþ ei qemjau gatairan witōþ/ „не мисли да ја дођох да укинем закон“ (Ebbinghaus 1996: 293).

латинском G с новом гласовном вредношћу /j/, Ренато Ђендре је убедљиво показао да је ту реч о германском наслеђу, о рунскоме „jēрану“ ᛃ, који се и значењем и обликом поклапа с готским словом (Gendre 1976: 318–319).

Насупрот синтагматској слободи према оригиналу, Вулфила је задржао *коӣу* и *самӣи* (у гот. облику 𐌿,↑) као ознаке за бројну вредност, што је, опет парадигматски, учврстило грчку структуру његовог писма.

Иако влада схватање како Вулфилино писмо није оставило никаквог трага нити утицало на неко друго писмо (уп. нпр. Ebbinghaus 1996: 293), Гамкрелидзе је дошао до другачијег закључка упоређујући, с једне стране, парадигматику готског и грузијског писма и, с друге стране, опет, одступања од грчког извора – замену грчких назива слова домаћим („рунским“), која је потом поновљена у словенском.

ГОТСКО ПИСМО[4]									
𐌰	a	aza	α	1	𐌳	j	gaar	рун. ᛃ (лат.?)	60
𐌱	b	bercna	β	2	𐌿	u	uraz	рун. ᚢ	70
𐌲	g	geuna	γ	3	𐍀	p	petra	π	80
𐌴	d	daaz	δ	4	𐍁	—	—	ϱ	90
𐌵	e/ē	eyz	ε	5	𐍂	r	reda	рун. ᚱ (лат.)	100
𐌹	q [k^w]	quertra	лат. ?; грч.	6	𐍃	s	sugil	лат.	200
𐌶	z	ezec	ζ	7	𐍄	t	tuz	τ	300
𐌷	h	haal	лат. ?; грч.	8	𐍅	w	uuinne	υ	400
𐌸	þ [θ]	thyth	ψ	9	𐍆	f	fe	рун. ᚠ (лат.)	500
𐌻	i	üz	ι	10	𐍇	χ [k^h]	enguz	χ	600
𐌺	k	chozma	κ	20	𐍈	hʊ [h^w]	uuaer	Θ	700
𐌼	l	laaz	λ	30	𐍉	ō	utal	рун. ᛟ	800
𐌽	m	manna	μ	40	↑	—	—	ⅿ	900
𐌾	n	noicz	ν	50					

[4] О алфабетском низу готског писма и пореклу његових знакова упор. такође Пудић (1971: 40), Marchand (1973: 18–22), као и Gendre (1976).

3. Оригиналну мешавину коптског и готског модела представља ј е р м е н с к о писмо које је почетком V века створио јерменски првоучитељ Месроп Маштоц.

Знатно већи број сугласника у јерменском језику условио је појаву додатних знакова, али их аутор јерменског писма није додао после грчког низа него их је, попут г о т с к о г м о д е л а, укључио на разним местима унутар самог писма. Тиме је потпуно нарушена грчка парадигматика писма као и бројна вредност грчког прототипа. Добијен је систем од 36 знакова који је могао да означи и хиљаде и који, чак и данас, у потпуности покрива фонолошки систем источнојерменског књижевног изговора. Током петнаестовековне историје јерменског писма појавила су се била само још два нова знака. У XII в. из грчког су поново преузети *омикрон* (у своме изворном облику ***Օ***, ***օ***) и *фи* (у облику ***Ֆ***, ***ֆ***). *Омикрон* је поново уведен да би се њиме обележио позициони изговор дифтонга ***աւ*** /av/ у затвореном слогу (***խաւսիմ*** > ***խօսիմ*** /xosim/ „говорим“), а *фи* због појаве фонеме [f] у позајмљеницама из суседних језика (Minassian: 32).

Најбитније нарушавање грчке парадигме, и најбитнија разлика између јерменског и претходна два писма, јесте избацивање свих „еписемона“ (*стӣме, ко̄е* и *самӣија*), јерменском непотребних комбинација *кси, пси*, као и *омеге*. Сасвим у складу с тим, аутор јерменског писма је и на плану израза намерно порушио сваку везу с грчким прототипом, и створио писмо које по своме облику више подсећа на нека блискоисточна писма, понајвише на етиопско. Упркос томе, грчка основа јерменског писма јасно се открива на парадигматском плану, у алфабетском поретку и називима појединих знакова, као и синтагматски по употреби поменутога грчког диграфа ου (јерм. ***ու*** /ow/) за вокал [u] (нпр. јерм. ***ա֊թուլթայսն*** / atʿutʿaysn/ „слова“). Због свега тога, упркос броју од чак 15 додатних знакова није тешко реконструисати изворни „грчки део“ знакова јерменског писма (Гамкрелидзе 1989: 247; Sanjian 1996: 359).

4. По времену настанка, загонетном облику и истом броју знакова г р у з и ј с к о писмо је слично јерменском. Од њега се, међутим, суштински разликује чврстом парадигматском везом с грчким писмом. Попут коптског, сви особени грузијски знаци (који су вероватно арамејског порекла [Гамкрелидзе 1989: 285])

ЈЕРМЕНСКО ПИСМО[5]									
Ա ա	a	α	ayb	1	Ճ ճ	č [tʃ]	—	če	100
Բ բ	b	β	ben	2	Մ մ	m	μ	men	200
Գ գ	g	γ	gim	3	Յ յ	y/h-	—	hi	300
Դ դ	d	δ	da	4	Ն ն	n	ν	nu	400
Ե ե	e/ye-	ε	yečʿ	5	Շ շ	š [ʃ]	ξ	ša	500
Զ զ	z	ζ	za	6	Ո ո	o/vo-	ο	vo	600
Է է	ē	η	ē	7	Չ չ	čʿ [čʰ]	—	čʿa	700
Ը ը	ə	—	ətʿ	8	Պ պ	p	π	pe	800
Թ թ	tʿ [tʰ]	θ	tʿo	9	Ջ ջ	ǰ [dʒ]	—	ǰe	900
Ժ ժ	ž [ʒ]	—	že	10	Ռ ռ	ṙ [r]	ρ	ṙa	1000
Ի ի	i	ι	ini	20	Ս ս	s	σ	se	2000
Լ լ	l	—	liwn	30	Վ վ	v	—	vew	3000
Խ խ	x [χ]	—	xe	40	Տ տ	t	τ	tiwn	4000
Ծ ծ	c [ts]	—	ca	50	Ր ր	r [ɹ]	—	re	5000
Կ կ	k	κ	ken	60	Ց ց	cʿ [cʰ]	—	cʿo	6000
Հ հ	h	—	ho	70	Ւ ւ	w	υ	hiwn	7000
Ձ ձ	j [dz]	—	ja	80	Փ փ	pʿ [pʰ]	φ	pʿiwṙ	8000
Ղ ղ	ł [ɣ]	λ	ład	90	Ք ք	kʿ [kʰ]	χ	kʿe	9000

додати су после основног грчког низа, а попут готског, извршене су неке замене и у самом грчком низу тамо где то није нарушавало структуру изворника. На основу тога, Гамкрелидзе је убедљиво оборио разна гледишта која су грузијско писмо доводила или у непосредну везу са семитским или су, пак, ауторство приписивала такође Месропу Маштоцу.

У претходна два случаја особене структурне одлике готског и јерменског писма могу се очигледно довести у везу с њиховим ауторима, а чврста структурна веза грузијског писма с грчким у складу

[5] Јерменско писмо данас разликује велика и мала слова. Велика слова су изворни старојерменски устав из V в. познат као /erkatʿagir/ „железно писмо“, док мала слова имају везе с млађом рукописном варијантом познатом као /šełagir/ „закошено писмо“. У данас важећој транскрипцији јерменског писма обрнутим апострофом иза сугласника обележава се њихов аспировани изговор (Sanjian 1996: 357).

је с чињеницом да, као и у коптском случају, није познат његов творац. Осим тога, неке гласовне вредности у грузијском показују се као историјска фаза у развоју одговарајућих грчких гласова. Такав је случај са знаком Ჰ /he/ с бројном вредношћу „8“ (дакле на месту грчког ἧτα), чија дифтоншка вредност /ei̯/ у еволутивном смислу одговара затварању артикулације грчке *ēta*, тј. њеном претварању у новогрчку *ita*: [ē] → [ę] → [ei̯] → [i]. Исто важи и за 22. знак Უ /wie/, који, попут претходног знака, такође представља прелазни дифтоншки облик, управо средњегрчку фазу у делабијализацији *ипсилона*: [ü] → [u̯i] → [i] (Гамкрелидзе 1989: 271, 279). Свих пет последњих знакова грчког парадигматског низа који следе после *ипсилона* представљена су и у грузијском. Од тога прва два, Რ, Ყ /p^{h}ar/, /k^{h}an/ јесу грчки φῖ, χῖ који постоје и у јерменском *փ*, *ք*, као и у свим осталим поменутим алфабетима, док је у преостала три знака, Შ, Ჩ, Ც /ɣan/, /qar/, /šin/ Гамкрелидзе открио грчке ψ, ω, ϡ. Као и у раније поменутом случају грчке *коппе*, која је будући непотребна грузијском језику постала Ძ /žan/, и овде је била извршена иста замена ради очувања изворног парадигматског низа.

Старо грузијско „уставно писмо“ *асомтаврули* /asomtavruli/ употребљавало се пет векова (IV–IX в.). У IX в. појавио се „свештенички“ рукописни облик *хуцури* /xucuri/ из којег је током X–XI в. настало савремено „ратничко писмо“ *мхедрули* /mxedruli/. Старо и савремено грузијско писмо разликују се структурно по употреби карактеристичног грчког диграфа ου за вокал /u/. Док је у асомтаврулију бележен синтагматски – исто као у јерменском помоћу комбинације ՈՎ /ow/, дотле је мхедрули одразио средњевизантијску лигатуру, спој ова два знака у један Უ, који је временом заузео место и бројну вредност знака Ქ /wie/ – дакле прешао у парадигматски план (Holisky 1996: 366). У овоме је грузијски развој паралелан словенској ћирилици, у којој се током средњег века такође појавила византијска лигатура ȣ и временом свела употребу старог диграфа ѹ само на иницијални положај у речи. Оба знака у словенском писму избацио је у XVIII в. из употребе руски цар и реформатор Петар Велики оставивши у ћирилици, по угледу на латиницу, само знак ѹ у вредности вокала [u]. Као што је већ речено, такво решење није непознато у источноевропским алфабетима. Историјски гледано, у словенском писму на тај начин је поновљен готски модел.

У литератури се могу срести две транскрипције грузијског писма, тј. два начина бележења његових глотализованих сугласника. Старија транскрипција Дитерса и Трубецкоја из 1930. г. обележава ове сугласнике помоћу апострофа (Vogt 1971: 7), и млађа, која их обележава помоћу тачке изнад или испод сугласника по угледу на транскрипцију ових гласова у семитским језицима.

ГРУЗИЈСКО ПИСМО									
Ა ა	a	α	an	1	Რ რ	r	ρ	rae	100
Ბ ბ	b	β	ban	2	Ს ს	s	σ	san	200
Გ გ	g	γ	gan	3	Ტ ტ	t’ [ṭ]	τ	t’ar	300
Დ დ	d	δ	don	4	Უ უ	wi	υ	wie	400
Ე ე	e	ε	en	5	Ფ ფ	p^h	φ	p^har	500
Ვ ვ	v	ς/ϝ	vin	6	Ქ ქ	k^h	χ	k^han	600
Ზ ზ	z	ζ	zen	7	Ღ ღ	ɣ [ǧ]	ψ	ɣan	700
Თ თ	ē/ei̯	η	he	8	Ყ ყ	q	ω	qar	800
Ი ი	t^h	θ	t^han	9	Შ შ	š [ʃ]	ϡ	šin	900
Კ კ	i	ι	in	10	Ჩ ჩ	č [tʃ]	—	čin	1000
Ლ ლ	k’ [ḳ]	κ	k’an	20	Ც ც	c [ts]	—	can	2000
Მ მ	l	λ	las	30	Ძ ძ	j [dz]	—	jil	3000
Ნ ნ	m	μ	man	40	Წ წ	c’ [ç]	—	c’il	4000
Ო ო	n	ν	nar	50	Ჭ ჭ	č’ [č]	—	č’ar	5000
Პ პ	y [j]	ξ	ye	60	Ხ ხ	x [χ]	—	xan	6000
Ჟ ჟ	o	ο	on	70	Ყ ყ	q^h [x̣]	—	q^har	7000
Რ რ	p’[ṗ]	π	p’ar	80	Ჯ ჯ	ǰ [dʒ]	—	ǰ an	8000
Ს ს	ž [ʒ]	ϱ	žan	90	Ჰ ჰ	h	—	hae	9000

5. Како је могло да се види, словенска азбука у својој структури обједињује коптски и готски модел. Знатно богатији гласовни састав словенског језика условио је „појаву читавог низа додатних знакова који су, попут готског и јерменског писма, распоређени унутар писма, што је опет као у јерменском случају, нарушило изворну грчку парадигматску бројну вредност“ (Гамкрелидзе 1989: 252). Међутим, иако су, попут јерменског писма, и у глагољици

искључени сви еписемони и сви специјални грчки знаци,[6] ова се два писма ипак битно разликују у томе што је укључивање додатних знакова унутар писма у глагољици пре изузетак него правило: унутар грчког парадигматског низа укључена су само три поуздано нова знака (ⰱ / б, ⰶ / ж, ⰽ / ћ), док је тринаест осталих знакова додато после грчког низа. По томе је глагољица фактички ближа грузијском писму. Додуше, и у јерменском писму знак за глас /ž/ (ժ) налази се међу уметнутим знацима, такође између „грчких“ /e/ и /i/. У словенском су ту два знака: ⰶ / ж, ⰸ / ѕ /d͡z/. Овај други знак у ћирилици, исто као у коптском, има само бројну вредност „6“, дакле одговара грчкој *сѿигми* од које и потиче. У глагољици је, као што је познато, изворно имао одговарајућу словенску гласовну вредност, тако да је овде по среди био г о т с к и м о д е л – супституција грчког еписемона.

За разлику од ћирилице, глагољица се с грчким писмом поклапа само у оним знацима који су заједнички за оба језика. Само за глагољицу карактеристични су, такође, неки стари знаци чија је изворна улога остала неразјашњена: „ђерв“ /ǧ/ (ⰾ), два знака за /h/ (ⰹ, ⰷ) три знака за /i/ (ⰻ, ⰼ, ⰸ), као и загонетно „пѣ“ које је, баш као и јерменско [pe] պ ⱋ, првобитно имало бројну вредност „800“ и чије ће место потом заузети ⰿ. При том је познато да је „ђерв“ ⰾ био ознака за несловенску гласовну вредност, што би се могло претпоставити и за „паучасто“ ⰷ, као и за већ поменуто „пѣ“, које је према Храбровом списку и најстаријим азбукварима било у гласовној вези с „фртом“ Ⱖ (/f/ ~ /p/) а у графичкој можда с потоњом лигатуром „шта“ ⰿ (Марті 2004: 406; Илиевски 2001: 203). Да загонетка буде већа, тим знацима тешко да се може наћи гласовно оправдање у прасловенском језику, као ни ослонац у грчком писму.

У Ћириловом житију се спомиње како је творац словенског писма био упознат и с грузијским писмом, о чему би по Гамкрелидзеу (1989: 300) могле да сведоче неке словенско-грузијске паралеле међу додатим знацима, као што је нпр. обратан паралелизам међу словима ⰲ (900), ⰾ (1000), ш (2000) ~ груз. Ჟ /š/, Ჩ /č/, Ც /c/, при чему у оба случаја серија знакова за хиљаде започиње знаком исте гласовне вредности: ⰾ ~ Ჩ /č/. Још убедљивије структурне везе открио је

[6] Изузев „ижице“ ⰵ / ѵ, „фрта“ Ⱖ / ф и „ота“ Ⱏ / ѡ.

Гамкрелидзе (1989: 299) између грузијског и готског писма. Таква је пре свега заједничка супституција грчкога ξ „60“: Ꭾ ~ Ᏻ /i̯/. Овако истоветна замена, и то баш за тако специфичну гласовну вредност као што је еманципована „јота“, не може се објаснити паралелним унутрашњим развојем. У целини, владајући принцип грузијског писма – супституција ради очувања изворне парадигматике – подударна је г о т с к о м м о д е л у. Гамкрелидзе је зато претпоставио да је Вулфилино дело могло да послужи кавкаским народима као пример при стварању националне писмености и додаје да можда није случајно ни то што се подударају чак и називи неких слова у готском и грузијском, као што су груз. Ъ „las“, које се иначе обликом свога имена издваја од осталих слова, одговара готскоме 𐌻 „laaz“, исто као и груз. ᲛᲐᲜ „man“ и гот. 𐌼 /manna/. Особени називи слова представљају, као што је познато, главну структурну везу готског и пет векова млађег словенског писма.

Готски графички модел у оквиру грчке парадигматике писма, отворена графичка веза једног броја глагољских знакова с неким блискоисточним писмима, тачније с коптским, јеврејским и самарићанским, од којих је друга два Константин затекао међу Хазарима (семитско порекло је очигледно за ш, а врло је вероватно и за читаву осталу серију африката и фрикатива, у првом реду ⲧ /ч/, ⲜⲜ /ж/, Ⲭ /х/, Ⲥ /ц/, и за такође негрчко Ⲃ /б/)[7], као и хришћански (вероватно готски) јеванђеље и псалтир ꙗзьскыѥ письмены писани,[8] које је према VIII глави Константинова житија творац словенског писма обрео у Херсону за време своје хазарске мисије – све би то говорило у прилог хазарских извора словенског писма.[9]

[7] Уп. Гамкрелидзе 1989: 255; Карпенко 1999: 21–22 и тамо наведене раније изворе.

[8] Од свих досадашњих тумачења назива овог загонетног писма којим су били написани јеванђеље и псалтир, пронађени у Херсону, имајући у виду како је Константин Философ ту „обрео и човека који говори тим језиком“, у контексту свега реченог, најближе је оно које претпоставља да је ту реч о кримским Готима, који су од Вулфилиног времена били најстарији хришћани у том делу Европе и чија је православна Готска епархија на Криму сачувала успомену о Готима све до краја XVIII века. Као што је познато, у IX в. и само име *Руси* још увек се односило на Нормане (Станишић 2008: 406).

[9] Томе се може додати и одсуство дволинијског устројства глагољице, по чему она одступа од свих европских писама, укључујући и ћирилицу (уп. Станишић 2013: 17, 19).

Међутим, као што је већ речено, палеославистика располаже углавном посредним подацима и само радним хипотезама које су се мењале у зависности од ширих теоријских гледишта на словенско писмо. У овде описаним хазарским изворима словенског писма могу се препознати и две старе хипотезе изнете још у XIX в. – готска и кавкаска, које је на нов начин објединио Гамкрелидзе, а сваку од њих даље развијали Јуриј Степанов (1991) и Николаос Трунте (Trunte 1997). Али је у палеославистици, тачније у словенској палеографији, од средине XX в. дошло до корените смене тачке гледишта. Као израз својеврсног засићења ранијим проучавањима само спољашњих веза словенског писма (које су, пак, водиле бољем разумевању његовог места у одређеном цивилизацијском кругу), преовладало је трагање за унутрашњом логиком и структурном мотивацијом знакова глагољице. Данас се, међутим, та два приступа схватају као међусобно супротстављена и алтернативна.[10] А у суштини, морамо се сагласити с речима Славомира Самбуњака, како је, с једне стране, логично претпоставити да су на творца словенског писма вероватно утицале и култура којој је припадао и писмености које је познавао, али да, с друге стране, његово дело у првом реду има стваралачки карактер и несумњив ауторски печат (уп. Sambunjak: 33). Међутим, сужавање тачке гледишта само на домишљања о унутрашњој структури писма и трагања за хипотетичким структурним моделом нужно доводе до увлачења свих знакова у прокрустовски модел „протоглагољице", укључујући и оне знаке који су далеко старији од словенске писмености, као што је ш. Или се, пак, мора заобићи такво графичко одступање знака ҂ /к/ који својим несиметричним и пресеченим обликом (упор. יִ)[11] нарушава графичко јединство словенског писма, али при том има бројне паралеле од самарићанског и јеврејскога ק /koph/, до јерменскога Կ կ /ken/ и грузијскога ḳ /kan/ (Илчев 1985: 506).

Исто као што постоји знатан раскорак између реконструисане хипотетичке „протоглагољице" и стања у сачуваним старословенским споменицима, тако је и хипотеза о глагољици као мисионарском

[10] Више о томе уп. у следећим радовима: Sambunjak 1998; Карпенко 1999; Иванова 2004; Добрев 2005.

[11] Пример узет из Синајског требника.

и орнаменталном писму с хришћанском езотеријском симболиком у раскораку с постојећим изворима о словенској мисији и потоњом словенском књижном традицијом, која о том писму говори пре свега као о националном и цивилизацијском словенском пројекту. У контексту до сада реченог, изгледа као да је по среди раскорак између парадигматског и синтагматског плана у проучавању словенског писма.[12] Коначно, изворну намену и улогу словенског писма потврђује и његова судбина – од прогона и уништења у Моравској као словенског државног и националног симбола, до постепеног преображаја на Балкану у графички симбол православног културног обележја. Од словенског графичког симбола, како се појављује у освиту словенске културне историје у спису О писменима Црнорисца Храбра, до графичког симбола православног словенства, о чему сведочи Сказаније Константина Философа Костенечког – други велики правописни трактат у историји словенске писмености, који се, како се у овом контексту види, нимало случајно појавио при крају словенског средњовековља.[13]

[12] У основи крајње хипотетичне реконструкције „протоглагољице" (или „uhrkirchenslavisch" по терминологији Н. С. Трубецкоја) налази се стара хипотеза Н. Дурново о томе да између двеју словенских азбука постоји не само хронолошка него и етнодијалекатска разлика, која при том, читав старословенски корпус сматра секундарним у односу на хипотетичну реконструкцију списка знакова у азбукварима и азбучним молитвама (уп. о томе Станишић 1994: 269–273; Илиевски 2001: 205–209). С друге стране, данас веома популарна хипотеза о глагољици као езотеријском, мисионарском писму заобилази познату чињеницу да је Моравска кнежевина већ била покрштена од стране франачко-латинског свештенства и да Ћирило и Методије нису тамо доносили хришћанство, него идеју етно-политичке самосталности.

[13] Добро је познато да Константиново Сказаније представља особену теоријску завршницу и кодификацију развоја словенског правописа, у првом реду у српској писмености, подстакнуту тада преломним догађајима у области словенске писмености и књижевности, које је, нимало случајно, у палеославистици понело симболичан назив „Orthography and Orthodoxy", тј. „Письмена и православие", како гласе истоимене студије о Сказанију Харвија Голдблата (Goldblatt 1987) и Павела Лукина (2001).

Библиографија

Гамкрелидзе, Т. В. *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Типология и происхождение алфавитных систем письма, Тбилиси [*თ. გამყრელიძე*, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989].

Добрев, И. «Кирилица.» *Кирило-методиевска енциклопедия*, II (И–О). София: БАН, 1995, 301–316.

Ђорђић, П. Историја српске ћирилице. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1971.

Иванова, Т. А. «Глаголица: новые гипотезы (несколько критических замечаний по поводу новых исследований о первой славянской азбуке).» *Труды отдела древнерусской литературы* 56 (2004): 78–93.

Илиевски, Петар Хр. *Појава и развој на писмото*. Со посебен осврт на почетоците на словенската писменост. Скопје: МАНУ, 2001.

Илчев, П. «Глаголица.» *Кирило-Методиевска енциклопедия*, I (А–З). София: БАН, 1985.

Карпенко, Л. Б. *Глаголица – славянская священная азбука (семиотический анализ в контексте Библии)*. Самара: Издательство Самарской гуманитарной академии, 1999.

Лукин, П. Е. *Письмена и православие*. Историко-филологическое исследование «Сказания о письменах» Константина Философа Костенецкого, Москва: Языки славянской культуры, 2001.

Миклас, Х. «По следите на Константиновата глаголица.» *Старобългаристика / Paleobulgarica* XXXI/1 (2007): 3–26.

Пудић, Иван. *Готски језик*. Београд, 1971.

Савић, В. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *ć, đ*.“ *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, зборник радова. Беране–Београд: Епископија будимљанско-никшићка, Институт за историју уметности, Полимски музеј, Институт за теолошка истраживања, 2011, 155–169.

Славова, Т. «Глаголическата традиция и преславската книжнина.» *Старобългаристика / Paleobulgarica* 1 (1999): 35–46.

Станишић, В. „Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы.“ *Balcanica* XXV/1 (1994): 267–285.

Станишић, В. „О неким културноисторијским слојевима словенске писмености.“ *Зборник Матице српске за славистику* 73 (2008): 403–414.

Станишић, В. „Хазарски источници словенске писмености.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/1 (12–14. 9. 2012), Београд 2013, 13–21.

Успенский, Б. А. «О происхождении глаголицы.» *Вопросы языкознания* 1 (2005): 63–77.

Фридрих, И. *История письма*. Москва, 1979 [Friedrich, J. *Geschichte der Schrift*. Heidelberg, 1966].

*

Daniels, Peter T. «Grammatology.» *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright). Oxford UP, 1996, 1–18.

Ebbinghaus, Ernst. «The Gothic Alphabet.» *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright). Oxford UP, 1996, 290–294.

Gendre. R. «Il *fuþark* e l'alfabeto gotico.» *Scritti in onore di Giuliano Bonfant*. Brescia: «Paidea», 1976.

Goldblatt, Harvey. *Orthography and Orthodoxy*. Konstantine Kostenečki's Treatise on the Letters. Firenze, 1987.

Holisky, A. D. «The Georgian Alphabet.» *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright). Oxford UP, 1996, 364–369.

Jensen, Hans. *Die Schrift im Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin, 1969.

Marchand, J. W. *The sounds and phonemes of Wulfila's Gothic*. The Hague – Paris: Mouton, 1973.

Marti, Roland. «Die Bezeichnung der Konsonanten in der Glagolica.» *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (uredili M. Mihaljević, M.-A. Dürrigl, F. Velčić). Zagreb – Krk, Krčka biskupija, 2004, 401–417.

Nedeljković, O. „Još jednom o fonološkom primatu glagoljice." *Slovo* 15–16 (1965): 19–58.

Sanjian, A. K. «The Armenian Alphabet.» *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright). Oxford UP, 1996, 356–363.

Ritner, Robert K. «The Coptic Alphabet.» *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright). Oxford UP, 1996, 287–290.

Sambunjak, S. *Gramatozofija Konstantina Filozofa Solunskoga*. Zagreb: Demetra, 1998.

Večerka, R. «Poznámky ke genezi hlaholice.» *Теорија дијахронијске лингвистике и проучавање словенских језика*. Одељење језика и књижевности, књ. 4 (ур. Ј. Грковић-Мејџор, М. Радовановић), Београд: САНУ, 2010, 23–41.

Vogt, H. *Gramaire de la langue géorgienne*. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning, 1971.

Ваня Станишич

Славянская письменность и средневековые алфавиты греческого круга

Р е з ю м э

Среди средневековых дериватов греческого письма славянская письменность своей диграфичностю занимает особое место. Только для старославянского корпуса характерны два графически полностью различных письма. Для данной темы интерес представляют графически оригинальные дериваты греческого письма – армянское, грузинское и славянская глаголица – связанные с греческим письмом только своей внутренней структурой. Их загадочная графическая форма все еще остается открытим вопросом. Тем не менее, кажется, что во всех трех случаях в формах знаков можно увидеть отклики семитской письменности. Что же касается славянской глаголицы, семитское происхождение несомненно только для одного лишь знака. Однако, по своему плану выражения это письмо целиком отклоняется от греческо-латинской графической традициии.

УДК 811.163.1'37:811.14'04'37
811.163.1'373.45

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

О преводилачком умећу Солунске браће: стсл. каѩти сѧ

У раду се анализира семантика стсл. каѩти сѧ и лексема из истог деривационог гнезда. Показује се да је на темељу псл. **kajati sę* семантичким калкирањем према грчком богословском термину μετανοέω у првим преводима изграђен термин (по)каѩти сѧ '(по)кајати се', а истим путем значењски се обликује и покаѩниѥ 'покајање' (μετάνοια). Глагол је полисемичан и терминолошки статус има само у новозаветном контексту, док у преводу Старог завета значи 'осећати жаљење', 'променити мишљење', за шта се у Новом завету користи друга лексема: раскаѩти сѧ, као доследни превод глагола μεταμέλομαι. У споменицима који су настали након Моравске мисије долази до нарушавања изворне ситуације: μετανοέω > (по)каѩти сѧ; μεταμέλομαι > раскаѩти сѧ, као и до семантичке промене лексеме окаѩанъ.

Кључне речи: историјска семантика и лексикологија, старословенски, грчки, каѩти сѧ, деривационо гнездо.

1. Увод

1.1. Стварање првог књижевног језика Словена, насталог за потребе богослужења и временски подударног са епохом њихове христијанизације, подразумевало је и изградњу богословске терминологије у процесу превођења литургијских књига са грчког. Преводилачким умећем Солунске браће и њихових ученика словенски лексикон се надграђивао и стилизовао на више начина (Верещагин 1997: 36–51), постајући функционално раван језику изворника.

* Јасмина Грковић-Мејџор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Рад је резултат истраживања на пројекту Историја српског језика (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У процесу образовања теолошке терминологије важну улогу је имало семантичко калкирање (позајмљивање), којим су словенским речима из општег лексичког фонда приписивани нови значењски слојеви по узору на грчки, те су семантичком транспозицијом оне постајале еквиваленти грчких термина. Словенска реч је притом хомологна грчкој, тј. оне имају исто или блиско изворно значење, да би се семантика словенске лексеме проширила значењем грчке, специфичним за хришћански дискурс. Хомологни однос две речи је прозиран уколико се у оба језика чува и њихово примарно значење (нпр. слово : λόγος). Ако је оно нестало, открива га тек шира анализа, укључујући и етимолошку (нпр. грѣхъ : ἁμαρτία, Грковић-Мејџор 2013: 267–291).

Семантичко калкирање одликује и преводе Светог писма на друге језике, било да је реч о књижевним језицима чији је настанак везан за превођење богослужбених књига, попут готског (Velten 1930), или о онима који су иза себе већ имали дугу писану традицију, као што је латински (Fruyt 2011). Сусрет са новим религијским системом увек је и сусрет са новим појмовником, те се домаћи лексикон нужно језички обликује под страним утицајем. И за потребе превођења Септуагинте са хебрејског грчки вокабулар се морао прилагођавати стварањем низа семантичких калкова, чији су резултат биле „грчке речи са хебрејским значењем“ (ἄγγελος, διαθήκη итд., McLay 2003: 146).

1.2. Будући да корпус сачуваних старословенских текстова сабира речник различите хронолошке и територијалне провенијенције, у лексичко-семантичким истраживањима неопходно је најпре извршити анализу појединачних споменика (Грковић-Мејџор 2013: 366). Овакав методолошки приступ омогућује стицање увида у хронолошке слојеве старословенског језика, почев од реконструкције његове најстарије, „солунске“ фазе, те откривање евентуалних иновација до којих је у каснијем периоду долазило. Мада непостојање изворних превода отежава дати задатак, посредна сведочанства говоре о времену настанка појединих типова текстова. Тако би „солунској“ фази припадали превод псалтира, јеванђеља и апостола (КМЕ: 95–96).[1]

[1] Овоме у прилог говоре и текстолошка истраживања, која показују да јеванђеље и псалтир имају низ лексичко-семантичких паралела (Верещагин 1978: 29–35).

Циљ овога прилога јесте да осветли један сегмент старословенске богословске терминологије настао семантичким калкирањем у првим преводима: глагол каѩти сѧ и лексеме из истог деривационог гнезда. Као основни корпус послужили су *Маријино јеванђеље* (Мар.), за које се претпоставља да од више канонских преписа јеванђеоског текста најпотпуније „преноси особине словенског архетипа" (Алексеев 2005: 4), и *Синајски ѿсалт҃ир* (СинПс.),[2] уз увид у остале типове старословенских текстова.

2. Псл. **kajati (sę)* : грч. μετανοεω

2.1. Псл. **kajati* води порекло од пие. **$k^{u}e^{i}$-* 'надокнадити, платити казну', правно-ритуалног термина којим се означавало „плаћање надокнаде" за преступе као што су убиство или кршење заклетве, одакле и развој у 'казнити', 'осветити' у низу индоевропских језика (Гамкрелидзе-Иванов 1984: II, 809; Mallory-Adams 1997: 123). Појам исто дефинише и Бенвенист: „наплаћивати одштету, тражити надокнаду за неки преступ, посебно за убиство" (2002: 284). Концептуална веза 'казне' и 'надокнаде, одштете' открива да се у „примитивном" друштву кажњавањем васпоставља друштвена хармонија[3] поремећена („оштећена") кршењем друштвеног уговора, тј. моралног кода, чиме се кривац искупљује а друштвени уговор обнавља.[4] Будући да у митском мишљењу влада принцип *pars pro toto*, што значи и да се самоосећање „стапа са једним одређеним митско-религиозним *осећањем заједнице*" (Kasirer 1985: 171), индивидуални преступ није само лични чин, њиме се доводи у опасност цела заједница,[5] те и структура космоса. Свако одступање од утврђеног поретка зато захтева казну, тако да се кажњавају

[2] Старословенски апостол је, нажалост, сачуван тек фрагментарно (*Енински ѿпост҃ол*).

[3] Под 'хармонија' подразумевамо значење „складност делова једне сложене целине" (РМС 6: 714, хармонија 2б). Етимолошки то је и изворно значење грч. ἁρμονία 'склоп, састав, уговор, савез и др.' (Beekes 2010: 135), у којем је исти корен као у стинд. *ṛta* 'космичко уређење, космичка хармонија'.

[4] Малиновски у том смислу пише о „restitution of the disturbed equilibrium" (Malinowski 1926: 76), такође и Адамсон Хобел („reëstablishment of social equilibrium", Adamson Hoebel 1967: 114).

[5] Стога и процес осуде укључује *јавну* оптужбу и *јавно* признавање кривице од стране починиоца (Malinowski 1926: 97).

и животиње.[6] Стога је појам означен пие.*$k^{u}e^{i}$- имао и дубље значење – надокнаде којом се обнавља хармонија света као целине.

2.2. Упоредни подаци из словенских језика указују на два основна значења **kajati*: 'кажњавати, осуђивати' (**kajati* 1) и '(кажњавати, осуђивати себе >) осећати жаљење (због неког свог лошег поступка')'[7] (**kajati* 2)':[8] у историји српског језика потврђен је у значењу 'кажњавати, светити (некога), корити', као и 'жалити, тужити (за ким); испаштати' (RJA: 4, 737; РСА: 9, 82–83); у староруском је *каяти* 'осуђивати, корити', 'жалити' и сл. (СлРЯ 7: 101), а у блиским значењима јавља се и у руским говорима (СПИ), као и у другим словенским језицима (ЭССЯ 9: 115–116). Мада у старословенским речницима не налазимо нерефлексивно каѥти као одредницу, најстарија писана потврда овог глагола је управо из *Супрасаљскої зборника* (Супр.): каѥти себе и плакати великъıнх' моихъ грѣхъ 'кажњавати себе и плакати због великих мојих грехова' 2: 524.27–28 (дословно 'ударати се, бусати се', κόψασθαι ἑαυτόν...). Из **kajati* 2 постепеним семантичким уопштавањем се даље развијало 'осећати жаљење (због било чега)', 'жалити (за ким)'.[9]

[6] *Авеста*, рецимо, прописује телесно кажњавање пса који уједе човека или нападне овцу (ZA: 159–160). Према Плутарху, Солон је саставио закон по којем се пас који је некога ујео предаје везан ланцем дугим четири лакта (Пл. 24).

[7] Анализирајући енгл. *remorse*, којим се означава исти појам, Вјежбицка наглашава да он подразумева свест субјекта да је у прошлости намерно учинио нешто лоше, чиме је прекршио морални императив (не просто да је учинио нешто што је имало лоше последице) (Wierzbicka 1999: 117–119).

[8] Словенски глагол Розвадовски, допуњујући Мејеов списак, сврстава у словенско-иранске лексичко-семантичке корелате у сфери религијско-етичког појмовника (Rozwadowski 1941: 105), а потом исто налазимо у: Зализняк 1962 (42); Трубачев 1967 (76); ЭССЯ 9 (116), где се наводи: „авест. *kāy*- 'каяться'". Међутим, паралела се потврђује само на нивоу **kajati* 1, будући да авест. *ci*- (*caii*-, *kaii*-, *kaē*-) чува праиндоевропску семантику ('to atone, pay penalty', Cheung 2007: 27) и користи се и када је у питању и поменуто кажњавање животиња (нпр. *cikaiiaṯ* у *Venidad* 13.31). У *Авести* се религијско искупљење (за спас душе), које се извршава извођењем ритуала у којем починитељ признаје злодело, уз изговарање одговарајуће формуле (ZA: xcix), означава другом лексемом (*paititi*-, *paitita*-, Williams Jackson 1931: 204), чије би значење одговарало псл. **kajati* 2. Тек у каснијем развоју иранских језика запажа се развојна паралела са прасловенским: у средњоперсијском се праир. *čai* (такође од пие. *$k^{u}e^{i}$-) развило у: а) 'осећати жаљење; жалити', б) 'мрзети, светити (кога)' (Cheung 2007: 28).

[9] Уп. срп. *Vijek ću zlobe kajati*, где „uzrok kajańu stoji u akuzativu" (RJA 4: 737). Овде је у питању адвербијални протоакузатив (којим су се исказивале различите одредбе) уз медијално употребљен глагол. С развојем транзитивности и

Уочавамо два наизглед удаљена значења прасловенског глагола: а) транзитивно **kajati* 1 и б) интранзитивно **kajati* 2. Ово се дâ објаснити тиме да је транзитивност у индоевропским језицима секундарна, те да јој претходи систем с апсолутним глаголима. Ови глаголи саопштавају о радњи по себи, те се **kajati* са акузативом пацијенса интерпретирало транзитивно: 'кажњавати, осуђивати (кога)', док интранзитивна интерпретација указује на стање у сфери актанта тј. има медијалну семантику: 'кажњавати, осуђивати (себе)'. Са развојем синтаксичке транзитивности и губљењем апсолутних глагола дистинкција између **kajati* 1 и **kajati* 2 морала се формално означити. Стога се за маркирање медијалне семантике развила, свакако већ у прасловенском, рефлексивна форма **kajati sę*.

Појмовна веза између кажњавања и самоосуде, жаљења због неког свог лошег поступка у прошлости, која се у прасловенском и језички манифестује, јасна је: **kajati* 1 означава спољашњи процес којим заједница обнавља своју хармонију, а **kajati* 2 > **kajati sę* – лично обнављање нарушеног система моралних вредности којим човек, успостављајући унутрашњу хармонију, поново постаје део заједнице.

2.3. Иако по постању различито од **kajati sę*, μετανοέω му је семантички блиско. То је дословно 'опазити накнадно или прекасно' (< μετά + νοέω), те 'променити мишљење', 'осећати жаљење (због неког свог лошег поступка)' и сл., док је именица μετάνοια 'промена мишљења', 'жаљење због недостатака и грешака' (GEL: 1115; GELNT: 511–512). У истом значењу глагол налазимо у Септуагинти.[10] У хеленистичкој јеврејској литератури, нпр. код Филона Александријског, μετανοέω стиче нијансу религијског и моралног преобраћења, потпуне промене без које нема спасења (TDNT: 642), да би у Новом завету глагол и именица добили статус богословских

граматикализацијом акузатива објекта глагол добија интерпретацију семантички транзитивног, одакле и 'жалити (за ким), оплакивати (кога)' (срп. *Žalila ga i kajala Jańa, kajala ga tri godine dana*, RJA 4: 737).

[10] За религијско 'покајање' се у Септуагинти користе ἐπιστρέφω, ἀποστρέφω 'окренути се, вратити се', који су хомологни хебр. *šûb*, чему се μετανοέω приближава ретко, онда када се јавља као превод ове хебрејске лексеме (TDNT: 641). Отуда и у словенском преводу паримејника, судећи према раним редакцијским рукописима (РГЦЛП: 306), налазимо за овај појам обратити сѧ (< **ob-vratiti sę*).

термина[11] којима се означава ‘покајање’: потпуно преумљење, трајна „духовна промена, обновљење ума; ... дубоко обраћење, суштинско преусмеравање живота“ (Брија).

Псл. **kajati sę* било је идеалан темељ за семантичку транспозицију у богословски термин каѥти сѧ према μετανοέω, будући да је са појмом хришћанског ‘покајања’ делило један кључан значењски елеменат: **kajati sę* подразумева ‘обнављање *хармоније*’ кроз ‘повратак систему вредности *заједнице*’, а хришћанско ‘покајање’ је преумљење „... ради обнове своје *заједнице* са Богом и помирења са *литургијском заједницом*“, и значи „обновити *хармонију* која стоји у корену човековога живота“ (Брија, италик ЈГМ).[12]

3. Стсл. каѥти сѧ и лексеме из истог деривационог гнезда

3.1. За разлику од ситуације у укупном корпусу старословенских споменика, у Мар. се каѥти сѧ и његова перфективна варијанта (по)каѥти сѧ јављају искључиво као корелати μετανοέω,[13] по правилу у функцији богословског термина:

и приближи сѧ цсрсвие бжие . каите сѧ и вѣроуите въ евнѣлие Мр 1:15
καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ· μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ;[14]

радостъ бываатъ прѣдъ аѩлы бжии . о единомь грѣшъницѣ каѥштиимъ сѧ ... Лк 15:10
γίνεται χαρὰ ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ θεοῦ ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι;

[11] Конкретна семантичка реализација μετανοέω зависи од контекста, то може бити и ‘поклонити се некоме (у знак поштовања)’ (GLRB: 751).

[12] Елеменат помирења са литургијском заједницом манифестовао се тиме што је покајање све до IV века било јавни чин.

[13] У укупном корпусу канонских текстова каѥти сѧ је потврђено за μετανοέω, μεταμέλομαι, κόπτομαι (!) (СС: 283; ССЯ: 2, 18–19; СБР: I, 719), а његова перфективна варијанта јавља се као преводни корелат μετανοέω, μεταμέλομαι, μεταγιγνώσκω, ἀπαλλάσομαι, καταγιγνώσκω, προστρέχω (СС: 469; ССЯ: III, 122; СБР: II, 273).

[14] Наводимо по три примера као илустрацију. Грчки примери из Новог завета наводе се према NA, из Старог завета према Sept. У раду се не даје превод примера на српски, будући да полисемичност срп. *кајати се* не омогућује јасну семантичку интерпретацију.

нъ аште не покаѧте сѧ . вьси такожде погыблете Лк 13:3
ἀλλ᾽ ἐὰν μὴ μετανοῆτε πάντες ὁμοίως ἀπολεῖσθε.

Само на једном месту глагол је потврђен у нетранспонованом значењу:

аште же съгрѣшитъ [бра] тебѣ братръ твои ꙁапрѣти емоу . и аште покаѥтъ сѧ отъпоусти ѥмоу. и аште седмоурицеѩ дьнемь съгрѣшитъ въ тѧ . и седмоурицеѩ дьнемь обратитъ сѧ гл҃ѧ каѩ сѧ . отъпоусти емоу Лк 17:3–4.
Ἐὰν ἁμάρτῃ ὁ ἀδελφός σου ἐπιτίμησον αὐτῷ, καὶ ἐὰν μετανοήσῃ ἄφες αὐτῷ. καὶ ἐὰν ἑπτάκις τῆς ἡμέρας ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ καὶ ἑπτάκις ἐπιστρέψῃ πρὸς σὲ λέγων, Μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ.

Пример је драгоцен јер илуструје да је (по)каѩти сѧ, баш као и његов грчки корелат, било полисемично, те да се у одговарајућем контексту јавља и у изворном прасловенском значењу.

Полисемичност (по)каѩти сѧ у укупном корпусу старословенских споменика показује и то што се јавља и у значењу ‘осећати жаљење’ (о Богу):

тъı бо еси б⟨о⟩гъ каѩщинихъ сѧ · каѩ сѧ о в’сѣхъ прѣгрѣшеньихъ нашихъ СинЕух.: 512
καὶ σὺ εἶ ὁ Θεὸς τῶν μετανοούντων (μετανοῶν) ἐπὶ κακίαις ἡμῶν.[15]

Наизглед необична ситуација може се објаснити тиме што се на овом месту у *Синајском еухологију* парафразира старозаветни цитат (... καὶ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις Јона 4:2). Као што је поменуто, у Септуагинти је μετανοέω ‘осећати жаљење’, ‘променити мишљење’, а субјекат може бити и Бог и човек, те словенски глагол преноси семантику грчкога. Будући да старословенски превод Старог завета није сачуван, посегнућемо за раним редакцијским споменицима, који сведоче да је (по)каѩти сѧ ‘осећати жаљење’ везано управо за старозаветне текстове (ССЯ: II, 19). Редакцијски рукописи паримејника откривају и значење ‘променити мишљење’, нпр. Књига пророка Јоне из бревијара Вида Омишљанина, непосредно везана за изворни превод Старог завета (Ribarova 1987: 150):

[15] Грчки текст је према варијанти у критичком апарату.

i vidê b⟨og⟩ь dêla ihь . êko vzvratiše se ot puti svoihь zalihь . I pokaê se[16] b⟨og⟩ь o zlobê . juže g⟨lago⟩la stvoriti imь i ne stvori Јн 3:10
καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὰ ἔργα αὐτῶν, ὅτι ἀπέστρεψαν ἀπὸ τῶν ὁδῶν αὐτῶν τῶν πονηρῶν, καὶ μετενόησεν ὁ θεὸς ἐπὶ τῇ κακίᾳ, ᾗ ἐλάλησεν τοῦ ποιῆσαι αὐτοῖς, καὶ οὐκ ἐποίησεν.

На основу реченога, за старословенски се може реконструисати: (по)каꙗти сѧ 1: а. 'осећати жаљење', б. 'променити мишљење' – Стари завет, и (по)каꙗти сѧ 2: а. '(по)кајати се' (богословски термин), б. 'осећати жаљење због неког свог лошег поступка' – Нови завет. Полисемично (по)каꙗти сѧ конкретну семантичку реализацију остварује у контексту, те терминолошки статус добија у *новозавет҃ном* тексту.

3.2. У Мар. је на 3 места потврђено раскаꙗти сѧ 'осећати жаљење (због неког свог лошег поступка)', што подразумева и 'променити мишљење', као доследни превод μεταμέλομαι:[17]

въı же видѣвъше и не раскаѣсте сѧ послѣдь ꙗти емоу вѣрѫ Мт 21:32
ὑμεῖς δὲ ἰδόντες οὐδὲ μετεμελήθητε ὕστερον τοῦ πιστεῦσαι αὐτῷ;

послѣдь же раскаавъ сѧ иде Мт 21:29
ὕστερον δὲ μεταμεληθεὶς ἀπῆλθεν;

тъгда видѣвъ июда прѣдавъıи его . ѣко осѫдишѧ и . раскаѣвъ сѧ възврати три десѧти съребрьникъ Мт 27:3
Τότε ἰδὼν Ἰούδας ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν ὅτι κατεκρίθη, μεταμεληθεὶς ἔστρεψεν τὰ τριάκοντα ἀργύρια τοῖς ἀρχιερεῦσιν καὶ πρεσβυτέροις.

И у СинПс. налазимо доследну корелацију раскаꙗти сѧ : μεταμέλομαι,[18] у горенаведеним значењима:

и помꙗно завѣтъ своі : и раскаа сѧ по оумъноженью милости своеѩ 105.45
καὶ ἐμνήσθη τῆς διαθήκης αὐτοῦ καὶ μετεμελήθη κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους αὐτοῦ;

[16] И одговарајућа хебрејска реч у Старом завету овде значи 'променити мишљење' (*nḥm*, TDOT: 347).

[17] У укупном старословенском корпусу као његове корелате налазимо μετανοέω, μεταμέλομαι, καταγιγνώσκω (СС: 575; ССЯ: III, 604–605; СБР: II, 593).

[18] У СинПс. се не среће (по)каꙗти сѧ, као што ни у грчком тексту не налазимо μετανοέω (в. Burton 1891: 283–284).

клѧѩтъ сѧ ґ҃ь і не раскаетъ сѧ 109.4
ὤμοσεν κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται.

Примери показују да се раскаѩти сѧ семантички преклапа са нетерминолошким (по)каѩти сѧ, као што се и μεταμέλομαι и μετανοέω преклапају у истом, нетранспонованом значењу: 'осећати жаљење (због неког свог поступка)',[19] 'променити мишљење'. Но док је μετανοέω постало хришћански богословски термин, одакле и разлика у његовом значењу у Септуагинти и у Новом завету, μεταμέλομαι није, стога је његова семантика иста у старозаветном и у новозаветном контексту.

Грчки Нови завет прави разлику између μεταμέλομαι и μετανοέω (TDNT: 590). У Мт 27:3 Јуда осећа жаљење због свога поступка, али његово самоубиство показује да у њему није дошло до покајања. Илустративан је и пример из грчког текста Апостолских посланица. У 2 Кор. 7:8–10 апостол Павле не осећа жаљење (οὐ μεταμέλομαι) зато што је послао посланицу јер је она водила покајању (μετάνοιαν) – покајању које не доноси жаљење (μετάνοιαν ... ἀμεταμέλητον). Важна разлика између ова два појма је, како сведоче Мар. и СинПс., у првим преводима на старословенски и лексички маркирана: μετανοέω > (по)каѩти сѧ; μεταμέλομαι > раскаѩти сѧ.[20]

3.3. Именицу покаѩние у Мар. налазимо доследно за μετάνοια 'покајање':[21]

бѣстъ иоанъ кръстѧ въ поустѣини . і проповѣдаѩ кръштение покаѧнию Мр 1:4
ἐγένετο Ἰωάννης [ὁ] βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ κηρύσσων βάπτισμα μετανοίας;

[19] Ову семантику открива и детаљна анализа употребе μεταμέλομαι код атинских говорника у V и IV веку: њиме означен појам одговара енг. *remorse* (в. Fulkerson 2004), уп. нап. 6.

[20] Ово није случај у свим преводима Новог завета. У готском се, рецимо, оба грчка глагола преводе са *idreigon* (Lehmann 1986: 203), а у Вуковом преводу Новог завета *кајати се* налазимо и у значењу μεταμέλομαι: „покајање, за које се никада не каје" 2 Кор. 7:8–10.

[21] Именица у канонским споменицима има чврст терминолошки статус (в. нпр. СС: 468–469). У СинПс. се не јавља.

сътворите оубо плодъı достоинъı покаанию Лк 3:8
ποιήσατε οὖν καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας;

...неже о девѧти десѧтъ и девѧти праведъницѣхъ иже не трѣбоуѭтъ покаанїѣ Лк 15:7
ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἐννέα δικαίοις οἵτινες οὐ χρείαν ἔχουσιν μετανοίας.

3.4. У Мар. налазимо и лексему окаѩнїе, из истог деривационог гнезда, у садржају Јеванђеља по Луки: о окаанїи ѕаконьникъ 187.25. Анализа показује да она чува значење старије од онога које јој се приписује у речницима ('оплакивање, жаљење, јадиковање' и сл., СС: 408; ССЯ: 2, 527; СБР: II, 71). Именица окаѩнїе је превод ταλανισμός (< ταλανίζω 'прогласити некога јадним, бедним', GLRB: 1068), а њено значење илуструје превод у НЗ: „о изобличењу фарисеја и књижевника", при чему *изобличење* значи „осуда (јавна), излагање јавној срамоти; разоткривање, раскринкавање"[22]. Изворну словенску реч, чему у прилог говоре и њена творба (**ob+kajan-*) и семантика 'у потпуности, јавно осуђен',[23] као и касније потврде у вернакуларима, Солунска браћа су, с непогрешивим осећајем за два језика, употребила да преведу ταλανισμός. Чињеница да је у старословенском канону налазимо само у Мар., и то у значењу које касније није потврђено,[24] говорила би у прилог старини архипредлошка овога споменика.

3.5. У СинПс. постоји потврда за попридевљени пасивни партицип окаѩнъ:

дъшті вавилоньска окааная 136.8
θυγάτηρ Βαβυλῶνος ἡ ταλαίπωρος.

И окаѩнъ овде чува значење старије од онога које налазимо у речницима ('бедан, унесрећен, несрећан', СС: 408, те 'подао, грешан и сл.', ССЯ: 2, 527).[25] У грчком тексту је сложеница ταλαίπωρος 'који

[22] Значење *изобличење* 2 у РСА: 7, 587.

[23] Ова изведена реч, чувајући значење псл. **kajati*, потврђује и један битан семантички детаљ везан за кажњавање у примитивним друштвима: оно је јавно (уп. нап. 4).

[24] У *Зоїрафском јеванђељу* на истом месту је: о каанїи ѕаконьникъ.

[25] Недоумице око значења показује и Даничићев превод: „Кћери Вавилонска, крвницо....".

подноси/трпи невољу, патњу; несрећан, бедан' (GEL: 1753), чију изворну семантику открива етимолошка веза другог дела сложене основе са περόω 'осакатити' и πηρός 'осакаћен, кљаст, слеп и др.' (в. Chantraine 4: 1088), такође и одговарајућа хебрејска реч у Пс. 136.8: 'уништити, повредити' (HEL: 990), те би њено значење било: 'који трпи повређивање, уништавање'.[26] При томе, уништавање је овде везано за *кажњавање* Вавилона. Показује се тако да је окаѩнъ хомолог придева ταλαίπωρος и да је у периоду првих словенских превода чувало прасловенску семантику 'у потпуности осуђен, кажњен; уништен'.

3.6. У споменицима који су настали након Моравске мисије на Балкану долази до нарушавања ситуације која је, по свему судећи, одликовала прве преводе (μετανοέω > (по)каѩти сѧ; μεταμέλομαι > раскаѩти сѧ). Будући да ово илуструје грађа из старословенских речника,[27] наводимо тек неколико примера из Супр. У њему, као и у Мар. и СинПс., налазимо (по)каѩти сѧ за μετανοέω када је у функцији богословског термина ((по)каѩти сѧ 2а):

и тек'ше въ цръкъвь х҃ва҃ каѩахѫ сѧ славѧште ва҃ 4.2
καὶ προσπεσόντες ηὐχαρίστουν τῷ θεῷ μετανοοῦντες.

Но сада се глагол реализује и као корелат μεταμέλομαι, у значењу (по)каѩти сѧ 2б. До овога је долазило зато што је (по)каѩти сѧ 2б било значењски корелат μεταμέλομαι:

въставъше припадошѧ каѩште сѧ о дръзости 39.13–14
ἀναστάντες προσέπεσαν αὐτῶ μεταμελόμενοι ἐπὶ τῇ τόλμῃ;

Глагол се јавља и као превод μεταγιγνώσκω 'променити мишљење' ((по)каѩти сѧ 1б):

ѩко не рачи никакоже покаати сѧ ни жрьти богомъ 153.26[28]
ὅτι οὐκ ἠβουλήθη οὐδ' ὅλως μεταγνῶναι καὶ θῦσαι τοῖς θεοῖς.

[26] Уп. одговарајући превод (са хебрејског) у KJB: „O daughter of Babylon, who art to be destroyed" (*кћери вавилонска, која ћеш бити уништена*).

[27] В. нап. 7 и 11.

[28] Текст говори о мучењу Св. Савина, који не жели да се одрекне хришћанства и принесе жртву боговима.

Са истом семантиком налазимо и раскаꙗти сѧ, сада и као превод и μετατίθημι:

повелѣ предъставити ѥмоу раскаавъшѧ сѧ 111.7[29]
ἐκέλευσεν παραστῆναι αὐτῶ τοὺς μετατεθέντας.

Поред тога, лексичко-семантичка група у чијем је средишту глагол *окаꙗти доживела је семантички помак. Тако је на бази 'у потпуности осуђен, кажњен, изобличен', потврђеном у Мар. и СинПс., попридевљени пасивни партицип окаꙗанъ развио значење: 'несрећан, бедан, достојан жаљења и сл.':

а) припаде къ ногама ст҃аго и … вꙁпиꙗше . оу горе мене мьнѣ окаꙗнѣи 517.7
б) и къ анѳупатоу рече . окаане . видиши ли и пытаѥши ѥште . ѥже оубо можеши творити то твори 112.14–16.

4. Закључак

4.1. У изградњи словенске богословске терминологије Солунска браћа су за денотирање појма хришћанског 'покајања' као основу узели псл. **kajati sę*, које је у основном значењу 'осећати жаљење због неког свог лошег поступка' било хомологно глаголу μετανοέω у дохришћанском значењу. Темељ за терминолошку транспозицију била је семантичка компонента прасловенског глагола 'обнављање хармоније кроз повратак моралним вредностима заједнице', а значењским надграђивањем према грчком богословском термину μετανοέω рађа се стсл. (по)каꙗти сѧ, као и њему одговарајућа именица покаꙗниѥ (μετάνοια).

Међутим, (по)каꙗти сѧ нема по себи статус богословског термина, глагол је полисемичан и његова конкретна реализација зависи од контекста у којем се јавља: он денотира процес хришћанског преумљења, тј. 'покајање' само у новозаветном дискурсу, док у старозаветном тексту преноси семантику μετανοέω у Септуагинти: 'осећати жаљење', 'променити мишљење'.

Истом деривационом гнезду припада и раскаꙗти сѧ, које, као ни његов корелат μεταμέλομαι, нема терминолошки статус, те стога

[29] О многобошцима који су прихватили хришћанство.

има исто значење и у старозаветној и новозаветној литератури: ‘осећати жаљење (због неког свог лошег поступка)’ и ‘променити мишљење’, чиме је близак глаголу (по)каѩти сѧ у старозаветној литератури. Лексеме окаѩниѥ и окаѩнъ, изведене од *окаѩти, показују да је он у епоси настанка првих превода носио прасловенско значење ‘у потпуности осудити, казнити’.

Док се у првим преводима доследно остварују преводни корелати (по)каѩти сѧ : μετανοέω и раскаѩти сѧ : μεταμέλομαι, у млађим канонским текстовима, како сведочи Супр., овај однос се нарушава: у контекстима када (по)каѩти сѧ нема терминолошки статус њиме се преводе и други грчки глаголи сличног значења (нпр. μεταμέλομαι, μεταγιγνώσκω). Као текст жанровски и тематски различит од Новог завета, Супр. пружа додатне доказе о полисемичности овога глагола. Уз то, сведочи и о значењским променама које су се одвијале током старословенске епохе (окаѩнъ).

4.2. Закључићемо ово излагање двема методолошким напоменама. Старословенски вокабулар, како и ово истраживање потврђује, има своју семантичку историју, а за њено сагледавање неопходна је лексичко-семантичка анализа у оквиру појединачних текстова, уз увид у хронолошку и жанровску раслојеност укупног канонског наслеђа. Тиме се поставља ваљан темељ и за одговарајућа истраживања редакцијских писмености. Поред тога, истраживање процеса семантичког калкирања којем су у првом књижевном језику Словена биле изложене прасловенске речи доприноси разумевању њихових семантичких слојева у историји словенских језика. Само тако постаје јасно да, рецимо, два значења срп. *покајање*: а) ‘покајање’ и б) ритуално нарицање, жаљење за мртвима (Црна Гора) – потичу из два тока културног наслеђа: хришћанског и претхришћанског, односно два језичка извора: старословенског и вернакуларног.

Цитирана литература и извори

Алексеев, А. А. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственый университет, Филологический факультет – Синодальная библиотека Московского Патриархата – Росийское библейское общество, Санкт-Петербургское отделение, 2005.

Бенвенист, Емил. *Речник индоевропских установа*: *привреда, сродство, друштво, власт, право, религија*. Превео с француског и поговор и допунске напомене написао Александар Лома. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002.

Брија: Протојереј Јован Брија. *Речник православне теологије*. <http://verujem.org/pdf/jovan_brija_recnik_pravoslavne_teologije.pdf>

Верещагин, Е. М. *К изучению семантики лексического фонда древнеславянского языка*. Доклад на VIII международном съезде славистов. Москва: Институт русского языка им. А. С. Пушкина, 1978 [1–71].

Верещагин, Е. М. *История возникновения древнего общеславянского языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*. Москва: Мартис, 1997.

Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. Вс. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

Грковић-Мејџор, Јасмина. *Историјска лингвистика. Когнитивно-типолошке студије*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.

Зализняк, А. А. „Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода." *Вопросы славянского языкознания* 6 (1962): 28–45.

КМЕ: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, I: А–З. София: БАН, 1985.

НЗ: *Нови завјет*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1984.

Мар.: V. Jagić (ed.). *Codex Marianus glagoliticus*. Berlin, 1883. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1960.

Пл.: Плутарх. *Славни ликови антике*, I. Превод, увод и напомене Милош Н. Ђурић. Нови Сад: Матица српска, 1987.

РГЦП: *Речник на грчко-црквенословенски лексички паралели* (ред. Мито Аргировски). Скопје: Институт за македонскиот јазик „Крсте Мисирков", 2003.

РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Сбр: *Старобългарски речник*, I–II (отг. ред. Дора Иванова-Минчева). София: Издателство „Валентин Трояновъ", 1999–2009.

Синеух.: Jean Frček. „Euchologium Sinaiticum (suite). Texte slave avec sources grecques et traduction française. (Suite)." *Patrologia orientalis* 25/III. Paris: Firmin-Didot et Cie, 1943, 490–615.

Синпс.: Сергѣй Северьянов. *Синайская псалтырь. Глаголическій памятникъ XI вѣка*. Петроград: РАН, 1922.

СлРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1–. Москва: Наука, 1975–.

СПИ: *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* (под ред. Б. Л. Богородского, Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; Сост. В. Л. Виноградова), 1–6. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1965–1984. <http://feb-web.ru/feb/slovoss/ss-abc/ss2/ss2-1473.htm>

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.

ССЯ: *Словарь старославянского языка*, I–IV. Praha, 1966–1997. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.

Супр.: Йордан Заимов, Марион Капалдо (изд.). *Супрасълски или Ретков сборник*, 1–2. София: БАН, 1982–1983.

Трубачев, О. Н. „Из славянско-иранских лексических отношений." *Этимология 1965. Исследования по индоевопейским и другим языкам*. Москва: Наука, 1967, 3–81.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев), 1–. Москва: Наука, 1974–.

*

Adamson Hoebel, E. *The Law of Primitive Man*: *A Study in Comparative Legal Dynamics*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

Beekes, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden – Boston: Brill, 2010.

Burton, Ernest D. „Outline of an Inductive and Historical Study of *Metanoeo* and *Metamelomai*." *The Old and New Testament Student* 12/5 (1891): 278–288.

Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, I–IV. Paris: Éditions Klincksieck 1968–1980.

Cheung, Johnny. *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Leiden: Brill, 2007.

Fruyt, Michèle. „Latin Vocabulary." James Clackson (ed.). *A Companion to the Latin Language.* Wiley-Blackwell, 2011, 144–156.

Fulkerson, Laurel. „*Metameleia* and Friends: Remorse and Repentance in Fifth- and Fourth-Century Athenian Oratory." *Phoenix* 58/3–4 (2004): 241–259.

GEL: Henry George Liddel, Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1985[9].

GELNT: *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. A translation and adaptation of the fourth revised and augmented edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur by William F. Arndt and F. Wilbur Gingrich. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1979[2].

GLRB: A. Sophocles. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to A. D. 1100)*. New York: Charles Scribner's Sons, 1900.

HEL: *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Translated from the Latin of William Genesius by Edvard Robinson. Boston: Crocker and Brewster, 1836.

Kasirer, Ernst. *Filozofija simboličkih oblika*, *II: Mitsko mišljenje*. Novi Sad: Dnevnik – Književna zajednica Novog Sada, 1985.

KJB: *King James Bible.* <http://www.kingjamesbibleonline.org/>

Lehmann, Winfred et al. *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden: Brill, 1986.

Malinowski, Bronisław. *Crime and Custom in Savage Society*. New York: Harcourt et al. – London: Kegan Pail et al., 1926.

Mallory, J. P., D. Q. Adams. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.

Mclay, Timothy R. *The Use of the Septuagint in New Testament Research.* Wm. B. Eerdmans Publishing, 2003.

NA: Nestle–Aland. *Novum testamentum Graece*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1985[28]. <http://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/>

Ribarova, Zdenka. „Knjiga proroka Jone." *Slovo* 37 (1987): 123–159.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIV. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

Rozwadowski, Jan. „Stosunki leksykalne między językami słowiańskiemi a irańskiemi." *Rocznyk oryentalistyczny* I (1914–1915): 95–110.

Septuaginta. Stuttgart: Deutsche Bibelstiftung, 1935.

TDNT: Gerhard Kittel, Gerhard Friedrich, Geoofrey William Bomiley. *Theological Dictionary of the New Testament*. Abridged edition. Grand Rapids Michigan: Eerdmans Publishing Company, 1985.

TDOT: Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry. *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. IX. Grand Rapids Michigan: Eerdmans Publishing Company, 1998.

Velten, H. V. „Studies in the Gothic Vocabulary with Especial Reference to Greek and Latin Models and Analogues." *The Journal of English and Germanic Philology* 29/4 (1930): 489–509.

Wierzbicka, Anna. *Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Williams Jackson, A. V. „The Ancient Persian Conception of Salvation according to the Avesta, or Bible of Zoroaster." *The American Journal of Theology* 17/2 (1931): 195–205.

ZA: *The Zend-Avesta, I: The Venidad*. Translated by J. Darmesteter. Oxford, 1880.

Jasmina Grković-Major

On Translational Skills of the Thessaloniki Brothers: OCS каѩти сѧ

Summary

The translation of liturgical books from Greek to Old Church Slavonic (OCS) included the creation of Slavic Christian theological terminology. This process was characterized by semantic borrowing, in which Slavic and Greek words were homologues, i.e. they shared a primary meaning, and then the Greek word transferred a new meaning to the Slavic one. One such case was OCS (по)каѩти сѧ 'repent'. Proto-Slavic **kajati sę* 'remorse' was a homologue with Gr. μετανοέω in its pre-Christian sense. As revealed by its etymology, **kajati sę* denoted 'restitution of disturbed social balance and thus cosmic harmony, by restoring the moral system of the community'. This concept was the foundation for the semantic transposition which gave OCS (по)каѩти сѧ 'repent', equivalence to the Greek theological term μετανοέω. In the same way OCS покаѩниѥ, semantically modeled by Gr. μετάνοια, acquired the meaning 'repentance'. The analysis also indicates that (по)каѩти сѧ was a polysemous word. In New Testament discourse it was predominantly used as a theological term, and rarely, depending on the context, meant 'remorse'. In the Old Testament it rendered the meaning of Gr. μετανοέω in the Septuagint: 'regret' and 'change one's mind'. In the same derivational nest we find раскаѩти сѧ, окаѩниѥ and окаѩнъ. OCS раскаѩти сѧ rendered the meaning of its Greek equivalent μεταμέλομαι: 'remorse; regret', 'change one's mind'. Since it did not have a terminological status, there was no difference between its Old Testament and New Testament semantics. Thus, while in Old Testament discourse раскаѩти сѧ and (по)каѩти сѧ were almost synonymous, in the New Testament they denote two different notions: 'repent' and 'remorse'. The lexemes окаѩниѥ 'condemnation' and окаѩнъ 'condemned, punished' kept their Proto-Slavic meaning. The translations made after the Moravian mission show innovations: a) there is no strict correlation between (по)каѩти сѧ : μετανοέω and раскаѩти сѧ : μεταμέλομαι (e.g. we find (по)каѩти сѧ : μεταμέλομαι); b) the semantic change of the adj. окаѩнъ: 'miserable'. From the methodological standpoint, this research shows that, in the lexical-semantic analysis of OCS, it is necessary first to investigate every text separately and then compare them, taking into account their chronology and provenance, as well as their text type and genre.

УДК 091=163.1"10"
811.163.1'367.625

ЗОРИЦА НИКИТОВИЋ

О ГЛАГОЛУ **глаголати** У МАРИЈИНОМ ЈЕВАНЂЕЉУ

Најфреквентнији глагол у *Маријином јеванђељу* јесте глагол глаголати. У раду се даје преглед глаголских облика у којима се овај глагол реализује и истражује његова улога у грађењу мањих наративних форми. Као што ће истраживање показати, глагол глаголати у презенту, аористу, имперфекту и активном партиципу презента (у адвербијалној функцији) најчешће има функцију конферансе или ауторске дидаскалије.

Кључне ријечи: *Маријино јеванђеље*, глагол глаголати, глаголски облици, ауторска дидаскалија, управни и неуправни говор.

небо и ѕемлѣ прѣидетъ а моѥ словеса не прѣидѫтъ
(Мк 13,31)

1. МАРИЈИНО ЈЕВАНЂЕЉЕ. Моравска мисија словенских првоучитеља Светог Ћирила и Светог Методија, која је подразумијевала превођење богослужбене литературе на словенски језик, одјелотворила се у централној књизи хришћанства – *Јеванђељу*. Филолошки геније и ванредан књижевни таленат преводиоца, Светог Ћирила, омогућили су да словенски превод *Вечне књиге* постигне максимум садржинске и стилске адекватности превода са грчким изворником, можда веће него у старом латинском преводу и каснијим преводима Библије на разне европске језике (Мошин 1974: 493). Ћириометодијевски преводи, као што је познато, нису сачувани у свом првотном облику и до нас није стигао ниједан текст из првих стотинак година словенске писмености већ њихови преписи. За српску писану традицију од великог значаја јесте *Маријино јеванђеље*, споменик за који се претпоставља да је писан на штокавској територији. На основу свих фонолошких карактеристика, Ј. Грковић-Мејџор *Маријино*

* Зорица Никитовић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Студијски програм за српски језик и књижевност.

јеванђеље (МЈ) узима за први споменик српске редакције старословенског језика: „Српска редакција старословенског језика је у свом најважнијем виду, *фонолошком*, била оформљена већ у време настанка МЈ, крајем 10. или почетком 11. века, те би се овај текст могао означити најстаријим њеним споменником, као што и *Остромирово јеванђеље* из 11. века припада корпусу споменика руске редакције. Постепени процес *ірафијскої* уобличавања текстова текао је барем следећи век и по, о чему сведоче, нпр. *Листови Срезњевскої*, да би се окончао у другој половини 12. века, са рађањем самосталне српске државе и цркве“ (Грковић-Мецор 2011: 50).

Најучесталији глагол у МЈ јесте глагол глаголати, који је употријебљен више од хиљаду пута. Фреквентнији је од глагола быти, а судећи према регистру ријечи који доноси Јагићево издање овог споменика (1960: 477–607), он је најфреквентнија ријеч са лексичким значењем у овом споменику.[1] То није изненађујуће када се има у виду да *Јеванђеље* описује живот Исуса Христа који је својим посљедњим годинама живота усредсређен на проповиједање и ширење нове науке – хришћанства. Стога је и *блаіа вијест* хришћанства, „извор и темељ средњовековне, а преко ове и модерне културе Европе и не само ње“ (Мошин 2011: 489), језички уобличена у форми дијалога као доминантног облика приповиједања, будући да се Христос, осим својим ученицима, обраћа народу и појединцима из народа окупљеним око себе, кроз приче[2] их учећи хришћанској науци: рече же притъчѧ къ нимь гл҃ѧ (Лк 12,16). Христова ријеч као и читав његов животопис дат у Јеванђељу представљају *ријеч блаіодаті Божије* (ДА 20,32); *ријеч Істине* (Еф. 1,13); *ријеч живота* (Фил. 2,16). Као жива, благодатна сила, та ријеч Божја дејствује у човјеку чудотворно и животворно, ако је човјек слуша са вјером и прима вјером (1 Сол. 2,13).

[1] Високу фреквенцију показују глаголи: творити, ити, рештн, видѣти, вѣдѣти, имѣти, мошти, отъвѣштати, послати, прити, слышати, сътворити, итд. (МЈ 1960: 477–607).

[2] „Све ово у причама говори Исус људима, и без прича ништа им не говораше. Да се збуде што је рекао пророк говорећи: Отворићу у причама уста своја, исказаћу сакривено од постања свијета.“ вьсѣ гл҃а и҃съ притъчами къ народомъ і бес притъчѧ ничесо же гл҃аше къ нимъ да събодетъ сѧ реченое пр҃кмъ гл҃ѧштемь отвръзѫ въ притъчахъ оуста моѣ отъкрыѭ съкръвенаа отъ съложеннѣ въсего мира (Мт 13,34–35).

Циљ овог истраживања јесте да утврди у којим глаголским облицима се реализује глагол глаголати, који глаголски облици доминирају, те да се покуша утврдити разлог његове пренаглашене употребе. Другим ријечима, у првом дијелу рада даће се преглед глаголских облика, док ће се другим дијелом рада испитати његова функционалност у грађењу наративних форми.

2. Морфолошка анализа. Глагол глаголати јавља се у сљедећим простим глаголским облицима: инфинитиву, презенту, аористу, имперфекту, императиву и партиципима (осим у активном партиципу претерита). Преглед глаголских облика у МЈ детаљно је дао Јагић у студији која прати издање текста у ћириличној транслитерацији (Јагић: 1883: 430–464). У њој Јагић, поредећи глаголе МЈ са глаголима других канонских споменика, показује да разлике међу споменицима нису присутне само на лексичком нивоу већ и на морфолошком, те да су оне резултат различитог превода истих глаголских облика грчког изворника (1883: 466). На преводни текст, према истраживањима Е. М. Верешчагина, могу да утичу три фактора: инваријантност, рецепција текста и персонални (лични) фактор. Сему 'говорити', поред глагола глаголати, има и глагол рещи, и оба глагола у споменицима егзистирају као превод грчког глагола λέγω, тако да одлучивање за један од два словенска облика за преводиоца представља ствар личног језичког избора, а не инваријантности или рецепције текста (Верещагин 1997: 26). У овом раду нећемо ићи за утврђивањем начела дистрибуције одређених глаголских облика и њихове синонимичности, тим прије што је синонимичност глаголских облика присутна не само на нивоу различитих канонских споменика, већ и унутар споменика појединачно.[3]

2.1. *Партицији*. У МЈ од партиципа глагола глаголати посвједочени су: активни партицип презента (ППзА), пасивни партиципа презента (ППзП), пасивни партицип претерита (ППтП) и

[3] Разлика међу јеванђелистима постоји и у погледу дистрибуције глаголских облика. Синонимију глаголских облика илуструју аорист, имперфекат и активни партицип презента. У *Јеванђељу по Марку* и *Јеванђељу по Јовану* у функцији ауторске дидаскалије доминирају облици аориста и имперфекта глагола глаголати а не партиципа који јесте заступљен, али у много мањој мјери него у *Јеванђељу по Матеју*.

партицип перфекта (ПП). Веома је важно истаћи да активни партицип претерита (ППтА) није потврђен.[4] Разлоге овакве дистрибуције партиципа глагола глаголати и одсуство ППтА треба тражити у чињеници да ријечи Христове представљају непрекинути процес оваплоћења Христовог који је за човјека актуелан искључиво у садашњем тренутку. „Свака реч Божја има у себи од вечне Речи Божје, Логоса Бога, она поседује силу да духовно рађа и препорађа људе. И рађајући се од Ње, човек се рађа од Истине. Отуда Свети Апостол Јаков пише хришћанима да их *Боі Отац породи речју истине* (1,18), а Свети Петар вели им да су *препорођени речју живоіа Боіа, која остаје вавек* (1 Пет. 1,23)“ (Архим. Јустин 2004: 18–19). Употреба ППтА дала би Христовим ријечима сасвим другу, неесхатолошку, перспективу.[5]

Свега је неколико примјера ПП, и то као саставног дијела плусквамперфекта (1): глаг҃лъ бѣ отъ етеръ ѣко иоанъ въста отъ мрътвыхъ (Лк 9,7), и перфекта (3): отъвѣшташѧ слоугы николиже тако естъ г҃лъ ч҃лвчскъ ѣко сь ч҃лвкъ (Јн 7,46). ППтП је потврђен у пет примјера: видѣвъше же съказаѧшѧ о г҃лѣ г҃ниѩ ими отрочѧте сеѩ (Лк 2,17), док ППзП налазимо у три примјера: и҃съ же абие слышавь слово г҃лемое (Мк 5,36). Дакле, примјера ППзП, ППтП и ПП, укупно је 12, за разлику од њих ППзА потврђен је 315 пута.

ППзА означава радњу која се врши напоредно са радњом предиката (Ђорђић 1975: 165). Од синтаксичких функција овог партиципа најзаступљенија је *адвербијална функција* или *функција*

[4] Активни партицип претерита присутан је код других глагола говорења: и҃с же отъвѣштавъ рече къ емоу (Мк 13,2) и др.

[5] Тема текста али и његова жанровска припадност, као што је познато, предодређују језичка средства којима дате мотивске јединице могу бити адекватно изражене и мислимо да на том, теолошком, плану треба тражити разлоге доминантне употребе глагола глаголати, као глагола несвршеног глаголског вида у односу на глагол рещи који је свршеног вида. Иако је доминантна употреба ППзА у односу на ППтА у *Суйрасаљском зборнику*, на примјер, који представља зборник житија и бесједа за мјесец март, дакле жанр различит у односу на *Јеванђеље*, ППтА је потврђен у неколико примјера: глаголавъıи къ нама (211,6), емоу глаголавъшоу повелѣ (136,22), отидошѧ же иного имъ глаголавъше (137,3), итд. Међутим, ова тема захтијева шира истраживања која би, поред статистичких података о грађењу глаголских облика у односу на критеријум глаголског вида у старословенском језику, требало да обухвати и корелацију са њиховим семантичким садржајем, те и рецепцијом текста.

герунда (*секундарног предиката*). ППзА у овој синтаксичкој функцији по правилу исказује симултану радњу, кондензујући како паратактичке, тако и хипотактичке реченице (Večerka 1961: 116–119; Грковић-Мецор 1997: 25–27). Будући да се овим партиципом најављује управни говор, он има функцију „сигнала", његова наглашена продуктивност је очекивана. Можда је важно нагласити да, иако се партиципом исказује радња која је на граматичком плану секундарна, са прагматичког аспекта акценат није на радњи исказаној личним глаголским обликом,[6] већ на словесьхъ које најављује ППзА, на синтаксичкој конструкцији управног или неуправног говора која слиједи. Примјери ППзА: тъгда коснѫ ѣ въ очи гл҃ѧ по вѣрѣ ваю бѫди вама (Мт 9,29); дивишѧ сѧ народи гл҃ѭще николижеави сѧ тако вл҃и (Мт 9,33); дивлѣхѫ сѧ народи гл҃ѭще еда сь естъ сн҃ дв҃ъ (Мт 12,23); поклонишѧ сѧ емоу гл҃ѭще въ истинѫ сн҃ъ бж҃и еси (Мт 14,33); бъ҃ бо заповѣда гл҃ѧ чьти отц҃а и матерь (Мт 15,4); они же помышлѣхѫ гл҃ѭще како хлѣбъ не въѣзѧсомъ (Мт 16,7); проповѣдаше гл҃ѧ градетъ крѣплеи мене въ слѣдъ мене емоуже нѣсмъ достоинъ поклонь сѧ раздрѣшити ремене чрѣвиемъ его (Мк 1,7); и гл҃аше имѣѭи оуши слышати да слышитъ (Мк 4,10), итд.

Поред адвербијалне функције (270) у знатно мањој мјери заступљене су и друге синтаксичке функције партиципа (57)[7] – конструкција *апсолутног датива*:[8] еще емоу глаголѭщоу къ народомъ се мати и братрьѣ его стоѣхѫ вьнѣ искѫште гл҃ти емоу (Мт 12,46); еще гл҃ѭштю емоу се июда единъ отъ обою на десѧте приде (Мт 26,47); еште гл҃ѭште емоу придѫ отъ архисѵнагога гл҃ѭште (Мк 5,35); гл҃ѭштю же емоу къ нимъ сице начѧсѧ кънижъници и фарисѣи лютѣ ꙗко гнѣвати сѧ (Лк 11,53); *суп҃стантивна функција*: онъ же отъвѣштавъ рече къ

[6] Било би занимљиво испитати који се све глаголи, поред наведених, јављају уз глаголе који су у функцији ауторске дидаскалије: пристѫпишѧ / гл҃ще (Мт 9,14); молѣхѫ / гл҃ще (Мт 8,31); кланѣше сѧ / гл҃ѧ (Мт 9,18); запрѣти / гл҃ѧ (Мт 9,30); заповѣди / гл҃ѧ (Мт 17,9); оужасѫ сѧ и сътѧзахѫ / гл҃ште (Мк 1,27) славлѣхѫ / гл҃ѭште (Мк 2,12), пьрѣахѫ / гл҃ѭште (Јн 6,52), зъвааше / гл҃ѧ (Јн 7,37), рече / гл҃ѧ (Јн 8,12), итд.

[7] Пошто циљ истраживања није детаљна анализа партиципа, и пошто у МЈ доминира ППзА у функцији герунда, преглед синтаксичких функција глагола глаголати не даје се по врстама партиципа, већ се уопштено даје преглед основних функција партиципа без обзира о којем партиципу је ријеч.

[8] О конструкцији апсолутног датива у српскословенском језику в. Курешевић 2006: 35–112.

гл҃ѭштюмоу (Мт 12,48); и не разоумѣахѫ гл҃мыхъ (Лк 18,34); кто естъ гл҃ѧи ти даждь ми пити (Јн 4,10); *предикативна функција*: гл҃а еи и҆с҃ ѧзъ есмь гл҃ѧи съ тобоѭ (Јн 4,26); не вы бо есте гл҃ѭщеи нъ дх҃ъ ѻ҆т҃ца вашего гл҃ѧи въ васъ (Мт 10,20); *атрибутивна функција*: горе вамъ вожди слѣпии гл҃ѭштеи (Мт 23,16); і҆с҃ъ же абие слышавъ слово гл҃емое гл҃а (Мк 5,36), итд.

2.2. *Аорист* је потврђен око 290 пута, од чега највише у трећем лицу једнине (220): и възъпивъ гласомъ велнемь гл҃а (Мк 5,7); гл҃а емоу лѣѥонъ мьнѣ естъ имѧ (Мк 5,9); і҆с҃ъ же гл҃а емоу (Мк 5,19) въшедъ гл҃а имъ (Мк 5,39); онъ отъвѣштавъ емоу гл҃а (Мк 9,1); тъгда гл҃а ослабленоумоу (Мт 9,6); гл҃а емоу по мьнѣ грѣди (Мк 2,14); видѣвъ сопьцѧ и народъ млъвѧщъ гл҃а имъ (Мт 9,23), пристѫпишѧ къ немоу оученици его гл҃ашѧ (Мк 6,35), итд.

2.3. *Презент* као трећи по заступљености глаголски облик глагола глаголати посвједочен је укупно 282 пута. Највише се реализује у првом лицу једнине (178), док је употреба у 2. и 3. лицу јд. и мн. уједначена. Таква дистрибуција у погледу конјугације је очекивана с обзиром на то да Јеванђеље представља *ријеч Божју* коју изговара друго Лице Свете Тројице – Господ Христос: аз же гл҃ѭ вамъ не противити сѧ зълоу нъ аще кто тѧ оударитъ въ десн҃ѭѭ ланитѫ обрати емоу и дроугѫѭ (Мт 5,39); аминь гл҃ѭ вамъ вьспринимѫтъ мъздѫ своѭ (Мт 6,2); аминь бо гл҃ѭ вамъ ѣко не имате исконьчати градъ изд҃рлвъ (Мт 10,23); обаче гл҃ѭ вамъ (Мт 11,22); сего ради гл҃ѭ вамъ (Лк 12,22); сего ради притъчами имъ гл҃ѭ (Мт 13,13); въ істинѫ гл҃ѭ вамъ (Лк 12,44); гл҃а емоу аминь аминъ гл҃ѭ вамъ (Јн 1,52); отъвѣшта и҆с҃ъ аминь аминъ гл҃ѭ тебѣ (Јн 3,3), итд.

2.4. *Имперфекат* (146) је потврђен у 3. л. јд. (81) и 3. л. мн. (60): гл҃аше имъ слово (Мк 2,2); ꙗко дивлѣхѫ сѧ емоу и гл҃хѫ (Мт 13,25); народъ гл҃аше (Мк 5,30–31); отъвѣштавъ и҆с҃ъ гл҃аше оучѧ въ цр҃кве (Мк 12,35); гл҃аше имъ како не разоумѣсте (Мк 8,20); гл҃ахѫ ѣко илнѣ естъ (Мк 5,39); гла҃аше же къ вьсѣмъ (Лк 9,23), итд.

2.5. *Инфинитив* (36) се најчешће јавља као дио сложеног глаголског предиката: начѧть и҆с҃ъ гла҃ти народомъ (Мт 11,7); како можете добро гла҃ти зъли сѫще (Мт 12,34); и начѧсѧ гла҃ти вь себѣ (Лк 7,49); и҆с҃ же отъвѣштавъ начѧтъ гл҃ати имъ (Мк 13,5), итд.

2.6. *Имѣратив* је посвједочен у свега неколико примјера: гл҃ите имъ приближи сѧ на вы цр҃ствие бж҃ие (Лк 10,9); тако и вы егда сътворите въсѣ повелѣнаа вамъ гл҃ите ѣко рабы недостоини есмъ (Лк 17,10); молѧще же сѧ не лихо гл҃те ѣкоже и ѩзычьници (Мт 6,7).

3. Функционална вриједност глагола глаголати. Употреба глагола и глаголских облика у директној је вези са наративном структуром текста због чега је и функција глагола глаголати вишеструка. Преглед глаголских облика показао је да разлог његове честе употребе, осим на семантичком плану, треба тражити на граматичко-стилском плану, зато што глаголи verba dicendi, као калкови наслијеђени из грчког (Gardiner: 1984: 133), најављују управни говор и леже у средишту дијалошких партија. Текст *Јеванђеља* лишен је других елемената композиције карактеристичних за књижевноумјетнички стил, стога је и овај глагол вишефункционалан, њиме, на примјер, почињу одређене главе текста МЈ: гл҃аше же и къ оученикомъ своимъ (Лк 16,1); рече же къ оученикомъ (Лк 17,1); гл҃аше же и притъчѧ къ нимъ (Лк 18,1), итд. Жанр јеванђеља[9] као изразито наративан текст базиран је на дијалогу, на кратким и дужим дијалошким секцијама у којима је адресант Исус, а адресати сви други: чл҃вц҃и (Мт 8,27), слѣпьци (Мт 9,28), оученици (Мт 13,36; 14,15; 26,17), иоанъ (Мт 14,4), книжъници и фарисѣи (Мт 15,1), мьноѕи (Мт 24,5), мѫжь единъ (Лк 8,27,38), народи (Лк 19,11), ѕаконьникъ (Лк 11,45), итд. Најзаступљенија функција ППзА, функција герунда, упућује на то да је овај глагол најдоминантнији у функцији ауторске дидаскалије или конферансе која је у овој врсти текста у потпуности сведена на глаголе говорења.[10] „Ауторска компонента као пратилачки текст аутора уз „туђи говор“ назива се ауторска дидаскалија или конферанса“ (Prins 2011: 89)[11], а њена је основна комуникативна улога да идентификује говорника пренесеног туђег говора, па зато њен граматички центар

[9] О хијерархији жанрова у сакралној средњовјековној књижевности, в: Толстой 1988: 168; Верещагин 1997: 37.

[10] Књижевноумјетнички стил у овом погледу карактеришу бројна граматичко-стилска средства, в: Сковородников 2005; Prins: 2011.

[11] „Konferansa „on je rekao“ „pomisli ona“ „upita ona“ koja je združena s diskursom lika (govorom ili verbalizovanim mislima) i koja specificira čin govornika i sagovornika, može biti pridružena upravnom diskursu i neupravnom diskursu“ (Prins: 2011: 89).

по правилу заузимају глаголи типа verba dicendi (Ковачевић 2012: 16).[12] „Под преношењем туђег говора подразумијева се укључење туђих ријечи у ауторски дискурс или текст, чији је резултат синтаксичка конструкција с туђим говором. Само су два неоспорна граматикализована синтаксичка модела преношења туђег говора, односно двије граматикализоване синтаксичке конструкције туђег говора: а) управни (директни) говор, и б) неуправни (индиректни).[13] Све остале синтаксичке форме преношења туђег говора само су варијације у оквиру наведених модела, или пак варијације настале комбиновањем црта модела управног и неуправног говора“ (Ковачевић 2012: 15). Књижевни жанр *Јеванђеља* не може се, међутим, у потпуности самјерити структурно-стилистичком методологијом карактеристичном за савремене језичке стилове, јер, као што је познато, формалним диференцијалним цртама којим се управни говор разликује од неуправног (правописни знаци, наводници, двотачке, велико слово) текст *Јеванђеља* није ортографски маркиран.[14]

[12] Ауторске дидаскалије у тексту Јеванђеља, за разлику од текстова умјетничког карактера, не „садрже оцјену туђег говора и карактеристику говорника, тј. не јављају се експресивним, изражајним средством“ (Сковородников 2005: 254).

[13] Почетак *Јеванђеља по Луци* испричан је неуправним говором због чега је и глагол глаголати мање учестао. Може се рећи да је густоћа дијалошких партија пропорционална броју различитих глаголских облика овога глагола.

[14] Покушај сагледавања типова говора у МЈ илустроваћемо кратким одломком: Лк 13,24 подвизаите сѧ вънити сквозѣ тѣснаѣ врата ѣко мънози гл҃ѭ вьзищѫтъ вьнити и не възмогѫтъ 25 отъ нелиже оубо въстанетъ г҃ь домоу и затворитъ двьри и начьнете вьнѣ стоѣти и тлѣшти въ двьри глѣѫште г҃н г҃н отвръзи намъ и отъвѣщавъ речетъ вамъ не вѣмъ васъ отъ коудѫ есте 26 тогда начьнете глаголати ѣсмь прѣдъ тобоѭ и пихомъ і на распѫтинхъ нашихъ оучилъ еси 27 і речетъ гл҃ѭ вамъ не вѣмь васъ отъ кѫдоу есте отъстѫпите отъ мене вьси дѣлателе неправьде. „Борите се да уђете на уска врата; јер вам кажем: многи ће тражити да уђу и неће моћи. Кад устане домаћин и затвори врата, и почнете напољу стајати и куцати у врата говорећи: Господе, Господе, отвори нам! И одговарајући рећи ће вам: Не познајем вас откуда сте. Тада ћете почети да говорите: Једосмо пред тобом и писмо, и по трговима нашим учио си. А он ће рећи: Кажем вам, не познајем вас откуда сте. Одступите од мене сви који чините неправду!“ (Лк 13,24–27).

У свјетлу граматичко-стилистичких критеријума који карактеришу дискурс савременог језика (в. Ковачевић 2012) с акцентом на хиперординираним граматичким критеријумима, првенствено оним морфосинтаксичким, будући да је јеванђељски текст ослобођен ортографских знакова карактеристичних за управни говор (наводника, цртица, великог слова и сл.) могло би се рећи да се управни говор у МЈ реализује кроз најмање два типа: а) тип говора у којем недостају само наводници, што је у ствари управни говор, и б) јукстапониран,

Иако циљ овог рада није утврђивање и прецизна систематизација свих типова говора,[15] кроз глаголске облике глагола глаголати и његове синтаксичке функције, осим директног или управног говора, могу се запазити и друге синтаксичке форме карактеристичне за јеванђељски дискурс као што су конструкције са два облика истог глагола, по поријеклу хебреизми преузети из грчког изворника: гл҃а емоу и҃съ не гл҃ѭ тебѣ (Мт 18,22); гла҃ імъ и҃с аминъ глѭ вамъ (Мт 21,31); тъгда и҃с гл҃а къ народоⷨ и оученикомъ своимъ гл҃а (Мт 23,1); гла҃ ослабленоумоу тебѣ гл҃ѭ въстани и вьзьми одрь твои и иди въ домъ твои (Мк 2,10–11); и гл҃а имъ мъного притъчами гл҃а се изиде сѣѩі да сѣетъ (Мт 13,3), итд.

Такође, и неуправни говор, који „представља по себи говор у говору, или саопштење у саопштењу“ (Ярцева 1998: 244), заступљен је у сакралном дискурсу МЈ: оучаше бо ученикы своѩ и гл҃ше имъ ѣко сн҃ чл҃вскы прѣданъ бѫдетъ (Мк 9,31); і не обрѣтъшѧ тѣлесе его придѫ гл҃ѭштѧ і авление аньѧлъ видѣвъшѧ іже гл҃ѭтъ і жива (Лк 24,23), итд. Присутно је комбиновање оба типа говора: придѫ садоукеи къ немоу иже глг҃ѭтъ не быти вьскрѣшению и въпросишѧ и гл҃ѭште (Мк 12,18); тъгдажде придѫ оученици его і чоуждаахѫ сѧ ѣко съ женоѭ гл҃аше і никтоже не рече чесо иштеші или что гл҃еші съ неѭ (Јн 4,27), итд.

МЈ карактерише и унутрашњи говор: не начинаите гл҃ати въ себѣ (Лк 3,8); мышлѣахѫ къ себѣ гл҃ѭште аште речемъ сн҃бсе речетъ по что оубо не вѣровасте емоу, аште речемъ отъ чк҃ъ боѣахѫ сѧ людии (Мк 11,31); рече юноше тебѣ глѭ въстни и сиде мрътвы и начѧтъ гл҃ати (Лк 6,47–8).

У дијелу *Јеванђеља* у којем је описано страдање Христово, али и на другим мјестима, наилазимо на синтаксичке форме са три глагола говорења: гл҃а имъ и҃с ты рече обаче гл҃ѭ вамъ (Мт 26,64). „Говор у говору“ или „исказ у исказу“ представљају и сљедеће синтаксичке форме: едини въставъше лъжѫ съвѣдѣтельствоваахѫ на нь гл҃ште ѣко мы слышахомъы-и гл҃ѭштъ (Мк 14,57); онъ же отъвѣштавъ рече емоу ты гл҃ши (Мк 15,2); а еже вамъ глг҃лѭ вьсѣмъ гл҃ѭ бьдите (Мк 13,37). Говор у говору су и сви облици у 1. лицу јд. дати монолошком

невезнички говор, који има граматичке особине управног говора, али који, пошто се налази на граници и нема експлицираног везника, конферансу и туђи говор повезује у једну синтаксичку цјелину. Међутим, за коначне закључке о типовима говора у МЈ потребно је извршити истраживање само са тога аспекта.

[15] Систематизација свих типова и подтипова говора у жанру *Јеванђеља* широка је тема која излази из оквира овог истраживања.

формом у којој Христос говори, на његове ријечи нема реплике ни одговора, а поента започиње синтаксичком конструкцијом: аминъ гл҃ѭ вамъ.

Са наративног аспекта, дакле, закључујемо, да је грађу могуће подијелити у двије основне скупине: а) на глаголе који нису у функцији наратива већ су семантички „пуни“, износе потребну информацију, без обзира на то да ли су у склопу структуре директног или индиректног исказа: отъ избітъка ср҃дца гл҃ѣтъ оуста его (Лк 6,45); что же мѧ зовете гн҃ гн҃ а не творите ѣже гл҃ѭ (Лк 6,46), итд; б) на глаголе који су у функцији конферансе или ауторске дидаскалије. Друга група је далеко бројнија у односу на прву. У функцији конферансе налазе се четири глаголска облика:

а) ППзА у адвербијалној функцији: како рече емоу богъ гл҃ѧ азъ б҃ъ авраамлъ (Мк 12,26); молишѧ и вьси бѣси гл҃ѭште (Мк 5,12); молѣаше и мъного гл҃ѧ (Мк 5,23); мъноzи слышавъше дивлѣхѫ гл҃ѭште (Мк 6,2); въпрашаахѫ гл҃ѭште ѣкоже глѭтъ кънижьници (Мк 9,11); посъла и въ домъ его гл҃ѧ (Мк 8,26); въпрашааше оученикы своѭ гл҃ѧ имъ кого мѧ гл҃ѭтъ чл҃вци быти (Мк 8,27,28); отъвѣшта емоу иоанъ гл҃ѧ (Мк 8,26), итд.

б) имперфект: zане гла҃ахѫ ѣко дх҃ъ нечистъ иматъ (Мк 3,30); онъ же изліха гл҃ааше паче аште ли сѧ ключитъ съ тобоѭ оумьрѣти не отъвръгѫ сѧ тебе такожде и вьси гл҃аахѫ (Мк 14,31); гла҃ахѫ же емоу ты къто еси (Јн 8,25); гла҃аше же и҃с҃ къ вѣровавъшимъ вь нь июдеомъ (Јн 8,31), дроуzни гла҃ахѫ сь естъ х҃ъ ови гла҃ахѫ еда отъ галилѣѭ х҃ъ придетъ (Јн 7,41), итд.

в) аорист: гл҃а имъ идѣмъ въ ближьнаѭ вьси и грады (Мк 1,38); гл҃а емоу хощѫ иштисти сѧ (Мк 1,41); гл҃а немоу никодимъ (Јн 3,4); гл҃а еи и҃с҃ (Јн 4,26); гл҃а имъ и҃с҃ъ моє брашъно естъ да творѭ волѭ посълавъшааго мѧ и съвръшѫ дѣла его (Јн 4,34); сы рече и по семь гла҃ імъ (Јн 11,11); гл҃а и҃с҃ възьмѣте камень гл҃а емоу сестра оумеръшааго марта (Јн 11,39), итд.

г) презент: гл҃а еи дѣвице тебѣ глѭ въстани (Мк 5,41); аминь глаголѭ вамъ (Мк 13,30); нъ гл҃ѭ вамъ (Мк 9,4); ѣко оучитель гл҃тъ (Мк 14,14); гл҃а емоу и҃с҃ аминъ гл҃ѭ ти (Мк 14,30); аминь аминь гл҃ѭ вамъ. не можетъ с҃нъ о себѣ творити ничесоже. аште не еже видитъ от҃ца тв[р]орѧща (Јн 5,19); и ты гл҃еши (Јн 8,52), итд.

4. Закључак. Глагол глаголати као најфреквентнији глагол у *Маријином јеванђељу* употријебљен је у више глаголских облика међу којима су најучесталији: активни партицип презента (315), аорист (290), презент (280), и имперфекат (146). Разлог тако честе употребе глагола глаголати лежи у томе што се у највећем броју примјера наведени глаголски облици налазе у функцији конферансе или ауторске дидаскалије, тј. имају улогу грађења микродискурса са управним или неуправним говором. Глаголи verba dicendi, учествујући у грађењу микродискурса, у функцији су прављења синтаксички компактне цјелине, али без изједначавања ауторског и туђег говора, и да држе то неизједначавање на одређеним граматичким особинама (будући да се управни говор формира по принципу паратаксе, а неуправни по принципима хипотаксе). Даљим истраживањем потребно је кроз више споменика обухватити све глаголе говорења (рещи, отъвещати и др.), чиме би се добила комплетна и прецизнија слика о типовима наративних форми, али и о граматичко-стилским дометима српскословенског језика.

Цитирана литература

Архим. Јустин, Поповић. „Зашто и како треба читати Свето писмо." Свети Теофилакт Охридски, *Тумачење Светоī еванђеља од Марка*. Превели дечански монаси. Манастир Високи Дечани, 2004.

Верещагин, Е. М. *История возникновения древнего общеславянского литературного языка*. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. Москва: Мартис, 1997.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика." *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, Беране–Београд (2011): 43–51.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „Партиципи у српскословенском језику." *Зборник Матице српске за филолоīију и линīвистику* XLII (1997): 21–39.

Ђорђић, Петар. *Старословенски језик*. Матица Српска, 1975.

Ковачевић, Милош. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора." *Српски језик* XVII (2012): 13–38.

Ярцева, В. Н. (гл. ред.). *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*. Москва: Научное издательство „Большая Поссийская энциклопедия", 1998.

Курешевић, Марина. „Апсолутни датив у српској средњовековној писмености." *Зборник Матице српске за филолоīију и линīвистику* XLIX/1 (2006): 35–112.

Мошин, Владимир. *Вуков Нови завјет*. Београд: Просвета, 1974.

Сковородников, А. П. (ред.). *Энциклопедический словарь – справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*. Москва: Наука, 2005.

Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературних языков*. Москва: Наука, 1988.

Хабургаев, Г. А. *Старославянский язык*. Москва: Просвещение, 1974.

*

Gardiner, S. C. *Old Church Slavic*. An Elementary Grammar. Cambrige, 1984.

Prins, Džerald. *Naratološki rečnik*. Biblioteka Književne nauke. Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Večerka, Radoslav. *Sintax aktivnich participii v staroslovenštine*. Praha: Statni pedagogicke nakladatelstvi, 1961.

Извори

Маріинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Трудъ И. В. Яагича. Berlin, 1883. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1960.

Супрасльская рукопись. Трудъ Сергѣя Северъянова. Томъ 1. Памятники старославянскаго языка. Томъ 2. Санктпетербургъ, 1904.

Нови завјет Господа нашеī Исуса Христа. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1984.

Свето писмо староīа и новоīа завјета, Библија. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2012.

Zorica Nikitović

The Verb глаголати in the Codex Marianus

Summary

The verb глаголати is the most frequent verb in the *Codex Marianus* and it appears in this manuscript in several verb forms; the most frequent among them are the active present participle, the aorist, present and imperfect. Such frequent use of the verb глаголати can be explained by the fact that in most examples the mentioned verb forms are used as explanations or author's remarks and they are involved in establishing a micro-discourse with direct or indirect speech. By participating in the micro-discourse, the verbs *verba dicendo* make the whole syntactically compact without eliminating the borderline between the author's speech and other people's speech, maintaining that distinction by grammatical features.

УДК 091=163.1"10"
811.163.1'367.626/.634

ЈОВАНКА РАДИЋ

О еквиваленцији старословенског ѿесо ‖ ѿьто и српског *шта* ‖ *што*

У породици словенских језика српски и старословенски се, поред осталог, издвајају по томе што у категоризацији општепредметне сфере (прецизније – по себи неодређене области "не-људско") користе по две речи: српски *шта* и *што*, старословенски ѿесо (/ѿьсо) и ѿьто. Те упарене јединице препознајемо као речи које категоришу разлику "непосредно доступна /не-људска/ бића" ‖ "доступна или недоступна /физичка не-људска или метафизичка/ „бића“ или „небиће“" (стсл. ѿесо ‖ ѿьто), односно, разлику "/физичка не-људска или метафизичка/ бића" ‖ "небиће" (срп. *шта* ‖ *што*). Анализом су обухваћени контексти с потврдама јединица ѿесо (/ѿьсо) и ѿьто у Маријином јеванђељу, и њима одговарајућа места у Вуковом преводу Новог завјета на српски језик.

Кључне речи: старословенски језик, српски језик, категорије мисли, ѿесо / ѿьсо и ѿьто, *шта* и *што*, "/не-људско/ биће" ‖ "небиће", одређено ‖ неодређено.

Чеса није, ни име не има
Српска народна пословица

Наша основна намера је била да упоредимо срп. пар *шта* ‖ *што* са стсл. ѿесо ‖ ѿьто и утврдимо сличности и разлике у вредностима и функцијама тих категоријалних израза. Показало се, међутим, да је то исувише сложен захват, који нас је одвео далеко од постављеног тематског оквира – и по дубини, и по ширини, и по обиму. Решили смо, стога, да за ову прилику изнесемо тек део оног што је служило као материјал на коме смо у интегралној верзији тога

* Јованка Радић, Институт за српски језик САНУ, Старословенистички одсек.

Рад је резултат истраживања на пројекту Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

истраживања проверавали увиде до којих смо дошли методом логичког редукционизма, спровођеном уз уважавање силогистичких закона препознатих у антици и савремених етимолошких налаза о развојним путевима тзв. упитних заменица. Иако су ти нови увиди – произашли из посматрања категоријалних израза у дијахроној и контрастивној перспективи – умногоме употпунили наше досадашње представе о категоријама мисли (тзв. упитне заменице) и систему који оне образују, њихово представљање остављамо за неку другу прилику, уз наду да већ изложене теоријске поставке (Радић 2010, 2011а, 2011б, посебно 2013) могу бити смерница у разумевању нашег тумачења материјала из старословенског језика.

Неопходно је, ипак, указати на то да је разлика између категорија *шта* "/не-људско/ биће" и *што* "небиће /у потпуности/" у српском језику (в. Радић 2011а, 2011б; уп. Тяпко 2012) максимално објективизирана (безмало претворена у разлику семантичког типа), док је разлика између стсл. категоријалних израза чесо и чьто почивала на разлици ситуативно-субјективног карактера (разлика установљена у прагматичкој димензији, в. Moris 1975: 22, 49). По свему судећи, реч је о разлици која је изворно долазила од деиктика **so* и **to* (ие. и псл. показне заменице)[1] у функцији управног члана псл. сложеница **čьso* и **čьto*,[2] чија је разлика током времена, на овај или онај начин,

[1] Према налазима етимолошких истраживања, деиктици *s-* и *t-* су били познати како индоевропском (**so* и **t^(h)o*, в. Гамкрелидзе 1984: 218) тако и прасловенском (**sъ* и **tъ*, в. Фасмер 1987: *сей*, *то́т*), те је нејасно зашто се реконструисано ие. **k^ueso* (> псл. **čьso*) тумачи као облик „род. п. мест. **k^uo-* / **k^ue-* 'кто, что', где *-so* – дейктич. част., енклитика" /?/. С тим у вези стоји, свакако, и тумачење да је стсл. чесо / чьсо „род. п. мест. чьто" /?!/ (ЭССЯ: **čьso*), те и да је срп. *шта* по пореклу (/ и по функцији) генитив од *што* (в. Радић 2011а: 119–120). Наши увиди иду у прилог тврдњи да стсл. чесо (/ чьсо) „не является формой род. п., но представляет собой сложение вопросит. мест. *čь* и указат. мест *sъ*" (Г. А. Ильинский, према ЕССЯ: **čьso*). И у случају опредељења за ие. порекло, псл. **čь-so* може се тумачити као продужетак оригиналне ие. сложенице исте структуре: категоријално ие. **k^ui-* (псл. **čь-*) + елементарно **so* (псл. **so*) → **k^ui-so* (псл. **čь-so*). Таква творба у свему одговара начину творбе псл. категоријалних израза **kъto* и **čьto*, било да се тумаче као ие. сложенице у којима је елементарно *-to* „продужетак ие. *-t/d*", како је мислио Георгиев (према ЕССЯ: **kъto*), било да се учешће елемента *-to* тумачи као „словенска иновација" (ЕССЯ: **čьto*, **kъto*).

[2] За псл. категорију **čь* могла је бити везана трочлана структура (највероватније **so*‖**ono*–**to*), коју су чинили елементи неосетљиви на разлике у роду и броју (уп. срп. *шта^ово*‖*оно–то*, в. Радић 2010). Ако су се чланови таквих

неутралисана у свим словенским језицима. Мноштво је несумњивих показатеља који говоре да је псл. **čьso* (″непосредно доступна /не-људска физичка/ биће″) у српском језику прешло у надлежност категорије *шта* ″/не-људско/ биће″ (← псл. *čь* ″/све/ не-људско″), која је себи привукла и све модалитете ″биће″ првобитно везане за псл. **čьto*. Као резултат тога пражњења или „статусне деградације" (в. Тяпко 2012: 114) израза **čьto* добијена је специфично српска категорија *што* (″небиће″). Како ћемо видети, овде назначене вредносне односе у оквиру стсл. категоријалног пара чесо ‖ чьто и српског *шта* ‖ *што* потврђују односи између старословенског предлошка и српског превода, што нам, упркос суштинским разликама какве су различито порекло (стсл. чесо и чьто ← псл. **čьso* и **čьto*, срп. *шта* и *што* ← псл. **čь* и **čьto*; уп. Белић 1901: 39, SP: **čь*) и основ (или „место") упаривања (категоријално-прагматичка, или категоријално-семантичка димензија), – даје за право да говоримо о извесној еквиваленцији тих јединица.

Вредност старословенског чесо и чьто испитујемо на примерима њихове употребе у Маријином јеванђељу (МЈ) – идентификованим углавном на основу регистра речи у Јагићевом издању овога споменика (1883: 477–607).[3] Регистроване примере смо „вратили" у контекст и на њему засновали класификацију свих потврда, да би-

структура тицали (/ тичу се) разлика у начину показивања (в. Радић 2013: 21) или степену „усредсређености" (в. Шведова 1998: 12, уп. и другачија тумачења у Klajn 1985: 108–118; Пипер 1988: 15–19; Kordić 2002: 67–84), онда су ситуативно условљене и тумачењу подложне разлике између оног што категоришу стсл. категоријални изрази чесо (/чьсо) и чьто засигурно долазиле од псл. деиктика **so* (ие. **so*) – резервисаног за упућивање на оно што је ситуативно доступно, и од деиктика **to* (ие. **t[h]o*) – неутралног на разлику између ситуативно доступног („ово") и недоступног („оно").

[3] Нова истраживања потврђују старе налазе да је Маријино јеванђеље, глагољски споменик из корпуса старословенских текстова, настало „на терену где се формирала српска редакција старословенског језика" (Грковић-Мејџор 2011: 46), сведочећи да је српска „редакција старословенског језика [...] у свом најважнијем виду, *фонолошком*, била оформљена већ у време настанка МЈ, крајем 10. или почетком 11. века" (50). О томе да би се тај споменик „могао означити најстаријим спомеником ове [српске] редакције" (50) сведочи и сам начин писања категоријалних јединица чьто (чьто / чьто / что; ничьтоже / ничьтоже / ничтоже) и чесо / чьсо (ничесоже / ничьсоже / ничьсоже). Компаративна анализа употребе заменица чесо и чьто у старословенским споменицима могла би показати да ли су редакцијске разлике присутне и у томе најдубљем језичком слоју.

смо потом за њих непосредно везали одговарајућа места у преводу Новога завјета на српски језик (Караџић 1847).[4] Поред „простих“ јединица у прагматички обележеној (упитној) или необележеној (/„неодређеној“, тј. чисто категоријалној) функцији, анализом смо обухватили и две сложене форме: у стсл. изразито ретке изразе сложене с речцом нѣ- (формално обележена неодређеност) и релативно честе изразе сложене с ни- (обележје одричности).

1. „Просто“ чесо (/чьсо)

1.1. Израз чесо доследно категорише физичке ентитете, тј. реална „бића“ као објекте опажања (‘видети’), хтења (‘искати’, ‘молити’, ‘тражити’), поседовања (‘имати’, ‘лишити’, ‘узети’, ‘дати’), или радњи (‘јести’, ‘створити’, ‘довршити’). У питању су, дакле, глаголи који значе активности немогуће без непосредног (стварног и чулног, или у духу „живог“) контакта говорног субјекта или референтног лица, на једној, и категорисаног „предмета“ („бића“), на другој страни:

чесо видѣтъ изидѣте въ поустынѭ (Мт 11.7, 11.8, 11.9 = Лк 7.24, 7.25, 7. 26) – шта сте изишли у пустињи да видите /[...] трску коју љуља вјетар [... или] човјека у меке хаљине обучена/; чесо прошѭ (Мк 6.24) – Шта ћу искати?; чесо ищета (Јн 1.39 = Јн 4.27) – Шта иштете?; чесо есмъ еште не доконьчалъ (Мт 19.20) – Шта ми још недостаје?; (ι) не вѣста сѧ чесо просѧшта (Мт 20.22 = Мк 10.38) – (И) не знате шта иштете; ι аште чесо просите въ имѧ моє (Јн 14.14) – и ако што заиштете у име моје; ѣко аште чесо просите отъ отца въ имѧ моє. дастъ вамъ (Јн 16.23) – ако штогод узиштете у оца у име моје, даће вам;[5] ι не имамъ чесо положити прѣдъ ними (Лк 11.6) – и немам чиме да га послужим;[6] ни да вънидетъ вьзѧтъ чесо отъ домоу своего (Мк 13.15) – нити да улази да узме

[4] Увид у грчи предложак би морао подразумевати сасвим ново истраживачко усмерење, које би, због битно различитог стања категорија у грчком и старословенском језику, захтевало да се за показатељима датих разлика у грчком језику трага на неком другом нивоу. У виду имамо то да на месту два категоријална израза у грчком (τίς и τί) стоје четири у старословенском (който и чьто, которыи / котерыи и кыи, в. Ђорђић 1975: 105), односно, ако се чесо посматра као засебна категоријална реч, што ми и чинимо – чак пет израза.

[5] Могло се превести и са: *Ако било шта узиште од оца у име моје, даће вам.*

[6] Могло се превести и са: *И немам шта да (по)ставим пред њега.*

што из куће своје; ѣко не имѫтъ ти чесо въздати ти (Лк 14.14) – /И блажен ћеш бити/ ако ти они немају чиме вратити;[7] еда чесо лишени бъисте. они же рѣшѧ ничесоже (Лк 22.35) – Да ли вам што недостаје? А они рекоше: ништа;[8] ι не имѫтъ чесо ѣсти (Мт 15.32 = Мк 6.36 = Мк 8.2) – И немају шта јести; ι не имѫштеѥмъ чесо ѣсти (Мк 8.1) – И не имађаху шта јести.

1.2. Бележе се и потврде које указују на могућност да је чесо категорисало и све што је мало (по обиму, степену, количини, величини) – било да се ради о физичким или метафизичким предметима, – што може указивати на тенденцију да та категорија обухвати све што у духу прати жив осет или лако ухватљива и жива представа:

аште оубо ни мала чесо можете чьто о прочинихъ печете сѧ (Лк 12.26) – „Ако, дакле, не можете ни најмање, зашто се бринете за остало“ /ø/;[9] чесо ради гыбѣль си (Мт 26.8) – „Чему ова штета?“ (уп. срп. *рашта / рајшта* < **ради шта*); и по томь не могѫштеѥмь лиха чесо сътворити (Лк 12.4) – и потом не могу ништа више учинити.[10]

1.3. У преводима на српски језик као еквивалент упитног чесо стоји *шта*, док се чисто категоријално („неодређено“) чесо преводи и са *што*, а у оквиру одричних реченичних конструкција и на други начин (*ништа*, *чему*, *чиме* /×2/, ø). По свему судећи, овде се не ради о немогућности да се стсл. чесо преведе српским *шта* (на свим местима као српски преводни еквивалент могло је доћи *шта*, уп. формулације у напоменама), – већ о преводиочевом (Вук Караџић) изразито колебљивом осећају за разлику између *шта* и *што*.[11]

На другој страни, пример чесо ради миро се не продано бъістъ (Јн 12.5), с изразом чесо ради које се преводи узрочним *зашто* („Зашто се ово миро не продаде“, уп. друкчији превод израза и истом контексту, у Мт 26.8: чесо ради – „чему“), може сведочити о томе да је

[7] Могло се превести и са: *И блажен ћеш бити ако ти они не буду имали шта узвратити.*

[8] Требало је превести са: Да ли вам *шта недостаде? А они рекоше: ништа.*

[9] Уп. израз *мало шта му фали* у српском језику.

[10] Могло се превести и са: *и потом, не могући више шта учинити...*

[11] О томе у раду „Категоријалне речи *шта* и *што* у текстовима Вука С. Караџића“, саопштеном на Међународном научном скупу „Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)“, Београд: САНУ, 2014 (у штампи).

још у старословенском језику осећај за разлику између чесо и чьто био увелико поколебан.[12]

2. „Просто“ чьто

Наспрам ситуативно одређеног и субјективним факторима ограниченог стсл. чесо стоји ситуативно неодређено чьто – у чијој надлежности стоји безмало читава област "не-људско". Како ћемо видети, поред „небића у потпуности“, тај израз категорише и сва још неостварена и неодређена физичка „бића“ као „бића по могућности“ (неостварени, непознати, непојмљени / неименовани „предмети“) и метафизичка „бића“ (појмови материјалних и нематеријалних, вањских и унутрашњих „ствари“) – све сем оног на шта је усмерена нарочита пажња. О томе да стсл. категорија чьто обухвата читаво српско *што* и већи део српскога *шта* сведоче и сами преводи на српски језик, у којима на месту стсл. чьто стоји како *што* тако и *шта*:

2.1. "Небиће" је предмет мишљења, хтења, сазнања и сл.:
чьто же сѧ мьнитъ вамъ (Мт 21.28) – шта вам се чини? чьто сѧ вамъ мьнитъ (Мт 18.12) – Шта вам се чини?; чьто сѧ вамъ мьнитъ (Мт 26.66) – Шта мислите?; онъ же рече еи чьто хоштеши (Мт 20.21) – А он јој рече: Шта хоћеш?; чьто мьслите въ себѣ маловѣри (Мт 16.8) – Шта мислите у себи маловјерни?; они же не разꙋмѣшѧ чьто бѣшѧ. ѣже гл҃аше имъ (Јн 10.6) – али они не разумјеше шта то бијаше што им каза; блюдѣте сѧ чьто слышите (Мк 4.24) – памтите [то] што чујете.

2.2. Значење и одређење (име) је "небиће" (чьто у питањима за дефиницију, номиналну или остензивну):
аште ли бисте вѣдѣли. чьто естъ милости хоштѫ а не жртвѣ (Мт 12.7) – кад бисте пак знали шта је то: милости хоћу а не прилога;

[12] У истом раду указујемо и на то да је колебљива разлика између српских категоријалних израза *шта* и *што* условљена колебљивом разликом између оног што та два израза категоришу ("/људско/ биће" ‖ "небиће"). Тамо смо пренели и основне информације о дефинисању термина „биће“ / „Биће“ и „небиће“ / „не-биће“ у антици (Платон и Аристотел), запажања везана за њихову вишесмисленост и повезаност, као и увид о постојању битне разлике између чисто менталног начела „биће“ / „Биће“ / „ограничено“ (једно од три начела људске мисли, в. табелу у Радић 2013: 21) и логичко-језичке категорије „небиће“ / „не-биће“ (Аристотел).

ι оужасѫ сѧ вьси. ι сътѧѕахѫ сѧ къ себѣ гл҃ѭште. чьто оубо естъ се. что оучение новое се (Мк 1.27) – /Исус истерује духа нечистог, а присутни се чуде/ Шта је ово? и каква је ово наука нова?

2.3. "Небиће" је неостварен или неразумљив говор, непрочитан или неразумљив писани текст (упитно и зависно-упитно чьто):

не вѣмь чьто гл҃ши (Мт 26.70) – не знам шта говориш; бѣашете бо имъ очи тѧготьнѣ. ι не оумѣхѫ чьто бѫ отъвѣштали емоу·÷ (Мк 14.40) – и не знадијаху шта би му одговорили; ничьсоже ли не отъвѣштаваеши. чьто сии на тѧ съвѣдѣтельствоуѭтъ (Мт 26.62) – Зар ништа не одговараш [на то] што ови на тебе сведоче?; не отъвѣштаваеши ли ничесоже. чьто сии на тѧ съвѣ(дѣ)тельствоуѭтъ (Мк 14.60) – зар ништа не одговараш [на то] што ови на тебе сведоче?; чьто гле҃ши о тебѣ самомь (Јн.1.22) – шта кажеш за себе? чьто бо естъ оудобѣе решти (Мт. 9.5) – Јер шта је лакше рећи; онъ же рече къ немоу. въ ꙁаконѣ чьто писано естъ како чьтеши (Лк 10.26) – А он му рече: Шта је написано у закону? Како читаш?; слышите чьто сѫдии неправедънъı гл҃тъ (Лк 18.6) – Чујте шта говори неправедни судија; въпроси слышавъшѧѩ. чьто гла҃хъ имъ (Јн. 18.21) – Питај оне који су слушали шта сам им говорио; тъı чьто гл҃еши о немь (Јн 9.17) – Шта велиш ти за њега.

2.4. "Небиће" су стања и активности (делање):

аште хоштѫ да тъ прѣбѫдетъ. доньдеже придѫ. чьто е тебѣ. по мнѣ тъı грѧди (Јн 21.22) доньдеже придѫ. чьто е тебѣ (23) – Ако хоћу да он остане док ја не дођем, што је теби до тога? Ти хајде за мном. Што је теби до тога (уп. изр. *шта* те брига / *шта* ти је?); разоумѣвъ же и҃с рече имъ чьто троуждаате женѫ (Мт 26.10) – А кад разумије, Исус рече им: шта сметате жену?; ι въшедъ гл҃а имъ. чьто шлъвите и плачете сѧ (Мк 5.39) – шта сте узаврели те плачете?; и рече имъ чьто съмѫштени есте (Лк 24.38) – И рече им: Шта се плашите?; ι въпроси кънижъникъı. чьто сътѧѕаате сѧ вь себѣ (Мк 9.16) – И упита књижевнике: Шта се препирете с њима? [претходно види књижевнике где се препиру]; остани чьто естъ намь и тебѣ исе҃ назарѣнине (Лк 4.34) – „Прођи се, шта је теби до нас Исусе Назарећанине?; сего видѣвъ петръ гл҃а исви. гй҃. а сь чьто (Јн 21.21) – Господе! а шта ће [чинити] овај?; нѣсте ли чьли чьто сътвори дв҃ъ (Мт 12.3) – Нијесте ли читали шта учини Давид;

егда же оубо придетъ г҃нь винограда. чьто сътворитъ дѣлателемъ тѣмъ (Мт 21.40) – Кад дође дакле господар винограда шта ће учинити виноградарима онијем?; чьто оубо сътворитъ г҃ь винограда придетъ и погоубитъ тѧжателѧ (Мк 12.9) – Шта ће дакле учинити господар од винограда? Дођи ће и погубити виноградаре; і мы чьто сътворимъ (Лк 3.14) – А ми шта ћемо чинити?; оучителю благы чьто сътворь животъ вѣчьнъı наслѣдъствоуѭ (Лк 18.18) – Учитељу благи, шта да учиним да наслиједим живот вјечни?; і не обрѣтаахѫ чьто сътворѧтъ емоу (Лк 19.48) – И не налажаху шта би му учинили; Рече же г҃ь винограда. чьто сътворѭ посълѭ сн҃ъ мои възлюблѣнъı (Лк 20.13) – Онда рече господар винограда: шта ћу чинити? Да пошљем сина својега; і изведъше и вонъ из винограда оубишѧ. чьто оубо сътворитъ имъ гн҃ъ винограда (Лк 20.15) – Шта ће дакле учинити њима господар од винограда?; оч҃е отъпоусти имъ. не вѣдѧтъ бо сѧ чьто творѧтъ (Лк 23.34) – Оче! Опрости им; јер не знаду шта чине.

2.5. "Небиће" је квалитет:

і въпросишѧ и. чьто оубо тъı еси. илиѣ ли еси (Јн 1.21) – И запиташе га: Ко си дакле? Јеси ли Илија? /[...] Јеси ли пророк?/ (*пророк* – појам квалитета); рече къ нимъ. чьто бо сътвори зъло. ничьсоже достоина съмрътн обрѣтъ о немь (Лк 23.22) – А он им трећи пут рече: Какво је дакле он зло учинио?" (именица *зло* – појам квалитета).

2.6. "Небиће" је ситуативно непостојећи, неостварен, или неодређен предмет:

нь не речетъ ли емоу. оу(го)товаи чьто вечерѣѭ (Лк 17.8) – Него не каже ли му: уготови ми [ø, што] да вечерам; сего ради гл҃ѭ вамъ. не пцѣте сѧ д҃шеѭ вашеѭ что ѣсте. ни тѣломь вь чьто облѣчете сѧ (Лк 12.22) – За то вам кажем: не брините се душом својом /о томе/ шта ћете јести, ни тијелом у што ћете се обући; въпрашаше и аште чьто видитъ (Мк 8.23) – (о слепцу) И пљунувши му у очи метну руке нањ, и запита га види ли што?; рече имъ. имате ли чьто сънѣдъно съде (Лк 24.41) – И рече им: Имате ли овдје што за јело?; приде аште оубо обрѧштетъ на неи чьто (Мк 11.13) – дође не би ли што нашао на њој; да къжьдо ихъ мало чьто приметъ (Јн 6.7) – да свакоме од њих по мало [што] допадне.

2.7. „Небиће“ је узрок (упитно и зависно-упитно узрочно чьто; в. Грицкат 1975: 124):

Чьто мѧ въпрашаеши (Јн 18.21) – Што питаш мене; аште ли добрѣ чьто мѧ биеши (Јн 18.23) – ако ли је добро, за што ме бијеш?; І въпросишѧ и оученици его гл҃ѣѭще чьто оубо гл҃ѣѭтъ кънижъници (Мт 17.10) – И запиташе га ученици његови говорећи: За што дакле књижевници кажу да Илија најприје треба да дође?; І гл҃а имъ чьто стоите сьде весь день празьдьни (Мт 20.6) – И рече им: што стојите овдје вас дан беспослени?; разоумѣвъ же и҆с҃. лѫкавъство ихъ рече. чьто мѧ окоушаате ѵпокрити (Мт 22.18) – Што ме кушате, лицемјери?; І рече имъ чьто тако страшиви есте (Мк 4.40) – За што сте тако страшљиви?; І въздъхнѫвъ дх҃омъ своимъ гл҃а. чьто родось знаменнѣ иштетъ (Мк 8.12) – И уздахнувши духом својијем рече: За што род овај знак тражи?; онъ же вѣды ихъ лицемѣрие рече имъ. чьто мѧ окоушаате (Мк 12.15) – А он знајући њихово лицемјерје рече им: Што ме кушате?; аште оубо ни мала чесо можете чьто о прочинихъ печете сѧ (Лк 12.26) – А кад ни најмање што не можете, за што се бринете за остало?; рече же емоу и҆с҃ъ чьто мѧ гл҃еши блага (Лк 18.19) – А Исус му рече: Што ме зовеш благијем?; чьто отрѣшаата жрѣбѧ (Лк 19.33) – За што дријешите магаре?; и рече имъ чь[т]то съпите (Лк 22.46) – И рече им: Што спавате?; рѣсте къ нимъ. чьто иштете живаго съ мрътвъими (Лк 24.5) – Што тражите живога међу мртвима?; и по что помышленнѣ въходѧтъ въ срд҃ца ваша (Лк 24.38) – И зашто *такове* мисли улазе у срца ваша?; чьто мене иштете оубити (Јн 7.19) – За што тражите да ме убијете?

2.8. Пажљивија анализа би могла показати да у претходној групи има примера са чьто у функцији реторског питања за узрок, сврху или сл.:

Тъгда архиереи растръѕа ризъы своѩ гл҃ѧ. ѣко власфимиѩ рече. чьто еще трѣбоуемъ съвѣдѣтель (Мт 26.65) – /.../ раздрије хаљине своје говорећи: Хули на бога; шта вам требају више свједоци? Ево сад чусте хулу његову; они же рѣшѧ чьто еште трѣбоуемъ съвѣдѣтельства сами бо слышахомъ отъ оустъ его (Лк 22.71) – А они рекоше: Шта нам требају више свједочанства? Јер сами чусмо из уста његовијех.

2.9. Показује се, дакле, да се чьто које у старословенском тексту категорише "небиће" као "доступна или недоступна /физичка не-људска или метафизичка/ „бића“" на српски језик по правилу преводи са *шта*, како је у већини пренесених потврда. Изузетак су примери упитног чьто које категорише квалитет: (1) *зло* – појам квалитета, тј. именица („Какво је дакле он зло учинио?“, или: *Шта је, дакле, он зло учинио*?); и (2) *пророк* – назив по предодређеном својству, појам квалитета („*Ко* си дакле? Јеси ли Илија? [...] Јеси ли пророк?“). Ако је, пак, *Илија* употребљено као синоним са „пророк“ (уп. израз *Два лоша убише Милоша*), и то чьто би ваљало превести са *шта* (уп. *Шта* је...? – *лектор / доцент / асистент* или сл., а не *Ко* је...?). На другој страни стоји чьто у функцији категоризације потпуно "неодређених физичких или метафизичких бића", које се на српски преводи са *што*, по логици ‘што је непознато то је неопојмљено и неопредмећено у менталној сфери, те је „небиће“’. Са *што* се, наравно, доследно преводи чьто које категорише узрок ("небиће у потпуности").

3. Изрази с формално маркираним прагматичким функцијама

Јединицама сложеним с речцама нѣ- (долази као експлицитан знак да говорно или референтно лице не познаје / не жели знати идентитет категорисане „ствари“ – нѣчесо ‘не знам „чесо“’, нѣкако ‘не знам како’) и ни- (долази као знак ситуативно важећег одрицања постојања категорисане „ствари“ – ничесоже ‘ниједна ствар из категорије чесо’) посвећујемо посебну пажњу из разлога што се управо у тим прагматички маркираним употребама повезаних категоријалних јединица понајбоље откривају њихове основне разлике.

Једна од важних и лако уочљивих српско-старословенских разлика јесте та што српски поред *ништа* нема **ништо*, док старословенски поред фреквентнијег ничесоже (/ ничьсоже) има и ничьтоже, и то као сасвим регуларан израз. Разлика се не може разумети друкчије до као одраз тога што српско *што* категорише само "небиће" и то као "небиће у потпуности": искључује сва бића, због чега би бесмислено било казати **ништо*, тј. казати да универзално непостојеће ("небиће") не постоји ситуативно. Супротно овом, старословенска категорија чьто уз "небиће у потпуности" категорише и већину "бића" (бића недоступна непосредним чулима, неостварена или из било ког другог разлога непозната физичка или метафизичка бића и сл.), због чега је сасвим регуларно казати ничьтоже.

3.1. Сложено ничесоже (ничьсоже, ничъсоже)

3.1.1. Слично „простом“ чесо, и сложено ничесоже углавном категорише физичке ентитете, с тим што се овде одриче (а) поседовање (‘имати’, ‘очекивати’, ‘недостати’, ‘дати, дозволити’, ‘примити’, ‘наћи’) физичких ентитета или (б) њихова доступност непосредним чулима (‘ухватити’, ‘узети’, ‘јести’), те и њихово (в) постојање или постање (‘творити, чинити’, ‘успевати’):

(а) ι вь мьнѣ не иматъ ничесоже (Јн 14.30) – и у мени ништа нема; ι въ ѕаимъ даите ничесоже не чаѭще (Лк 6. 35) – и дајте у зајам не надајући се ничему [или: не очекујући ништа (?)]; еда чесо лишени бъсте. они же рѣшѧ ничесоже (Лк 22.35) – еда вам што недостаде? А они рекоше: ништа; не мо(же)тъ чл҃къ приимати ничесоже (Јн 3.27) – не може човјек ништа примати /ако му не буде дато с неба/; и к томоу не оставлѣа(те) его. ничьсоже сътворити оц҃ю своемоу. ли матери своеи (Мк 7.12) – /не даде му/ ништа учинити оцу својему или матери својој; ι пришедъ къ неи ничесоже не обрѣте на неи тъкмо листвие (Мк 11.13) – и дошавши к њој ништа не нађе осим лишћа (о смокви); и ничъсоже не обрѣте не неи (Мт. 21.19) – и не нађе ништа на њој (о смокви);

(б) об ношть вьсѧ трождьше сѧ не ѩсомъ ничесоже (Лк 5.5) – сву ноћ смо се трудили, и ништа не ухватисмо (о риболову); ι въ тѫ ношть не ѩсѧ ничесоже (Јн 21.3) – и ону ноћ не ухватише ништа (о риболову); да ничьсоже не вьѕемлѭтъ на пѫть (Мк 6.8) – да ништа не узимају на пут /осим једног штапа/; ι рече къ нимъ. ничъсоже не вьѕемлѣте на пѫть. Ни жъѕла ни пиры (Лк 9.3) – ништа не узимајте на пут, ни штапа, ни торбе/, ни хљеба.../; ι не ѣстъ ничесоже въ тъı дьни (Лк 4. 2) – и не једе ништа за то дана;

(в) не можетъ сн҃ъ о себѣ творити ничесоже (Јн 5.19) – син не може ништа чинити сам од себе; не могѫ азъ о себѣ творити ничесоже (Јн 5.30) – не могу ништа чинити сам од себе; никтоже бо въ таинѣ ничесоже творитъ (Јн 7.4) – нико пак у тајности ништа не чини ако сам тражи да је познат; ι о себѣ ничесоже не творѭ (Јн 8.28) – и да ништа сам од себе не чиним; не моглъ би творити ничесоже (Јн 9.33) – /Кад он не би био од Бога/ не би могао ништа чинити; ѣко без мене не можете творити ничесоже (Јн 15.5) – Јер без мене не можете чинити ништа; а сь ничьсоже ѕъла не сътвори (Лк. 23.41) – али он никаква зла није учинио [ништа зло (?)];

ничьсоже достонна съмрьти обрѣтъ о немь (Лк. 23.22) – ја ништа на њему не нађох што би заслуживало смрт; видѣвъ же пилатъ ѣко ничесоже оуспѣатъ (Мт 27.24) – А кад видје Пилат да ништа не помаже...; ничьсоже тебѣ ι праведьникоу томоу (Мт 27.19) – немој се ти ништа мијешати у *суд* тога праведника.

3.1.2. У поређењу с „простим“ чесо, уочљива је и једна битна разлика: у споју с негацијом *ни-* (као ничесоже) чесо категорише и говор (уп. Платонов увид да је и говор „биће“), тј. одриче или сам говор о стварима, или, пак, разумевање ствари:

ι въ тъ дьнь мене не въпросите ничесоже (Јн 16.23) – и у онај дан нећете ме питати ни за што /ништа?/; къ томоу же не съмѣахо его въпра(ша)ти ничьсоже (Лк 20.40) – и већ не смијаху ништа да га запитају; ι бес притъчѧ ничесо же (?) гл҃ѣ къ нимъ (Мт 13.34) – и без прича [парабола] ништа не говораше им; и ничесоже емоу не гл҃ѧтъ (Јн 7.26) – и ништа му не веле; никомоуже и ничесоже не рѣшѧ (Мк 16.8) – и никоме ништа не казаше; онъ же ничесоже (!) не отъвѣштаваашe емоу (Лк 23.9) – али му он ништа не одговори; ι ничьсоже не отъвѣшталаше (Мк 14.61) – /мучаше/ и ништа не одговараше; ничьсоже ли не отъвѣштаваеши. чьто сии на тѧ (Мт 26.62) – зар ништа не одговараш /што ови на тебе свједоче/; ι егда на нь гл҃ѧ архиереи и старьци. ничьсоже отъвѣштаваашe (Мт 27.12) – и кад га тужаху /.../ ништа не одговори; и никомоуже не възвѣстишѧ въ тъı дьни. ничесоже о тѣхъ еже видѣшѧ (Лк 9.36) – и никоме не јавише ништа у оне дане од онога што видеше; ι ти ничесоже отъ сихъ не разоумѣшѧ (Лк 18.34) – и они ништа од тога не разумјеше; въı не вѣсте ничесоже (Јн 11.50) – Ви не знате ништа.

3.2. Сложено ничьтоже (ничътоже, ничтоже)

Вредност чьто у ничьтоже углавном је у сагласности с вредношћу „простог“ чьто, с тим што у овај сложени израз не улази чьто које се односи на "небиће" као "небиће у потпуности", какав је, на пример, узрок. То је, наравно, повезано с истим оним логичким разлозима који диктирају изостанак одричног **ништо* (и **ишто*) на целини српског језичког простора, што се потврђује и у доследном превођењу стсл. ничьтоже српским *ништа*.

Уочавају се два различита типа стсл. реченичних конструкција с ничьтоже:

3.2.1. У конструкцијама с дуплом негацијом ничьтоже долази у функцији одрицања могућности постојања бића неке врсте под одређеним условима или за одређена лица – у будућности или свевремено:

нѣсть бо ничьтоже таино еже не явитъ сѧ (Мк 4.22) – Јер нема ништа тајно што не ће бити јавно; аще и съмртъно что испиѭтъ ничьтоже ихъ не врѣдитъ (Мк 16.18) – ако и смртоносно што попију, неће им ништа наудити; ι ничьтоже васъ не врѣдитъ (Лк 10.19) – и ништа вам неће наудити; ι се ничьтоже [съ] достоино съмрьти сътворено естъ о немь (Лк 23.15) – и ето није учинио ништа што би заслуживало смрт; да не погыблетъ ничьтоже (Јн 6.12) – да ништа не пропадне (од хране); ничтоже бо естъ покръвено еже не отъкръвено бѫдетъ (Мт 10.26 = Лк 12.2) – јер нема ништа сакривено што се не ће открити; ι ничтоже не възможьно бѫдетъ вамъ (Мт 17.20) – и ништа вам неће бити немогуће; ничтоже боле повелѣнаго вамъ творите (Лк 3.13) – не чините ништа више него што вам је наређено; ι без-нѣго ничьтоже не бъстъ (Јн 1.2) – и без њега ништа не бива.

3.2.2. Супротно овом, у реченичним конструкцијама без дупле негације ничьтоже долази као својеврсно одређење, тј. као семантичка јединица у значењу ‘безвредна, безначајна ствар’. Наиме, нешто што припада категорији ‘не-људских’, оквирно одређених „бића“ (‘оно што споља улази у човека’, ‘заклетва у храм’, ‘слава’) у поређењу с нечим вреднијим бива вредновано као ‘ништа’:

ничьтоже естъ еже отъ вьнѣѫдоу чл҃вка (Мк 7.15) – ништа нема што би човјека /могло поганити/ од онога што споља /улази у њега.../ [тј. ‘н и ш т а ј е што би...’]; ιже аще клънетъ сѧ цр҃квьѭ. ничтоже естъ (Мт 23.16) – ако се ко куне храмом, то није ништа [тј. ‘то ј е н и ш т а’]; слава моѣ ничтоже естъ (Јн 8.54) – слава моја није ништа [тј. ‘слава моја ј е н и ш т а’].

Дакле, у оваквим примерима ничьтоже не долази као категоријални израз у функцији одрицања ситуативног присуства предмета дате категорије (‘нема ништа’), већ као реч са семантичком вредношћу, тј. као именица (или придев) ничтоже ‘ништавна ствар, безвредна, безначајна ствар’. То говори да би и смисао изворника остао очуван само уколико би и у преводу изостала дупла негација.

О томе да је одрично *ништа* у језичкој свести наших предака (преци говорника српског језика) живело и као семантичка јединица уверљиво сведоче бројне изворне творенице с *ништа*, настале различитим творбеним начинима: *ништи* („ништи и убоги“), *ништак*, *ништавно*, *ништавило*, *поништити*, *уништити* итд. Тако, изгледа, није живело просто категоријално *шта*, које бележимо у ученој речи *штаство*, а засигурно не категоријално *што* (< *čьto*), које се појављује само у вези с другим категоријалним изразима, обично у позицији детерминативне јединице (*штоіде*, *штокад*, *штоко* и сл.). Посебно је илустративно сложено *штошта*, које се примењује углавном у вези с глаголима говорења (нпр. *Прича штошта*, *Пише штошта*) и подразумева ‘бесмислен или лажан говор’, тј. категорише ‘„небиће“ у форми „бића“’.

3.3. Указујемо и на то да изразе сложене с ни- редовно прати же (ничесоже / ничьсоже / ничъсоже, ничьтоже / ничътоже / ничтоже, као и никътоже), које се у оваквим употребама тумачи као „частица усилительная“ (СС: же, 215). Ако то же заиста има функцију „појачавања“, оно се овде не може разумети друкчије до као знак да категорисана област (или начин, уп. никакоже, никакъже) постоји у пуној својој снази, тј. да се не одриче универзално, већ ситуативно. На то посредно указује и то што же никад не прати категоријалне изразе с речцом нѣ-, која у споју с категоријалним речима није негација већ израз „личне“ ситуативне неупућености или неопредељености (не „неодређености“) у погледу ентитета категорисаних датим изразом.

4. Сложено нѣчьто и нѣчесо

Упркос изразито уској и одређеној области "бића" (чесо), старословенски језик уз нѣчьто има и нѣчесо, што на посредан начин може говорити о логичкој утемељености правила по коме је у српском стандарду прихватљиво само *нешто* (не и *нешта*, в. Радић 2011а: 133, 2011б: 105).

4.1. Од укупно три потврде, нѣчьто једном категорише предмет још нереализованог говора – симоне имамъ ти нѣчъто решти (Лк 7.40), једном предмет неразговетног говора – лаѭще его оуловити нѣчъто отъ оустъ его (Лк 11.54), и једном по свему неодређен предмет – ништимъ да нѣчъто дастъ (Јн 13.29).

4.2. У једној јединој потврди нѣчесо без сумње назначава предмет који је „неодређен“ (непознат) за наратора, али одређен за референтно лице, тј. учесника ситуације о којој се приповеда: ι просѧшти нѣчесо отъ него (Мт 20.20). Контекст показује да нѣчесо овде не категорише физички предмет, већ предмет молбе чији се садржај потом и преноси (мати моли Исуса да њени синови седну поред њега).

* * *

Последњи наведени пример доста јасно говори да је разлика ″непосредно доступна /физичка не-људска/ бића″ ‖ ″доступна или недоступна /физичка не-људска и метафизичка/ „бића“ или „небиће“″ (чесо ‖ чьто) сводива на разлику ″/непосредно/ одређено″ ‖ ″не-одређено″, на шта је сводива и разлика ″/не-људска/ бића (физичка или метафизичка)″ ‖ ″небиће″ (*шта* ‖ *што*), карактеристична за главнину српског језика. О еквивалентности односа у оквирима стсл. категоријалног пара чесо ‖ чьто и срп. *шта* ‖ *што* може се, дакле, говорити у томе смислу што стсл. чесо и срп. *шта* категоришу »биће« (само физичко, или и метафизичко), док стсл. чьто и српско *што* категоришу ″небиће″ (само као ‘небиће у потпуности’, или и као ‘неко „биће“’). Разлике се, дакле, могу свести на различит смисао оног што се категорише („биће“), што је повезано с једном суштински важном, рекло би се типолошком разликом.

Наиме, док је српско „одређено“ објективизирано да крајњих могућих граница (на једној страни су »бића« /метафизичка и не-људска физичка/, а на другој ″небиће″ као ‘небиће у потпуности’), старословенско „одређено“ није одређено објективно већ субјективно. По свему судећи, старословенски језик је у категорију чесо (″/не-људска/ бића″) укључивао само она „бића“ о којима носилац језичке свести (говорни или референтни субјекат) има потпуна и искуствено проверена знања, док је све остало подводио под категорију чьто. Односно, сва „бића“ која се не би аутоматски (на основу самознања, непосредних чула или искуствено проверених знања) могла категорисати као както (″људска бића″) или чесо (″не-људска /напоредно доступна/ бића″), у старословенском су категорисана као чьто (″неодређена бића″ или ″небиће″). Разлика између стсл. чесо ‖ чьто (вероватно и псл. **čьso*‖**čьto*) могла би се, дакле, протумачити као језиком установљен механизам који је говорне субјекте

усмеравао да праве и изражавају разлику између оног што им је безрезервно познато, и оног о чему имају половична знања или им је потпуно непознато.

Све потоње категоријалне промене ишле су у правцу мање или више изражене објективизације категорија, што је довело до тога да се у оквиру категоризације "не-људског (бића)" разлика "субјективно одређено (познато)" ‖ "неодређено (познато или непознато)" престане изражавати, тј. да се престане изражавати на нивоу категорија (уп. изразито ретко стсл. нѣчьто и нѣчесо и њима одговарајуће јединице у савременим словенским језицима). Независно од тога да ли је трочлана псл. структура **čьso*‖**čьto–*čь* сведена на један категоријални израз – како је у већини савремених словенских језика (руско *что*, пољско *co*, чакавско *ča*, уп. словеначко *kaj*), или на два – како је у српском језику (*шта* и *што*), – у резултату имамо језичка стања која говорне субјекте усмеравају да разлику између одређених и неодређених не-људских „бића" не постављају у категоријалној димензији (изражавају је само у прагматичкој димензији, по моделу който – нѣккойто; уп. 41 потврду за нѣккойто : 25 за нѣчьто и нѣчесо / нѣчьсо; СС: нѣккойто, нѣчьто). Ако, пак, упоредимо функције категоријалних израза чесо (одређено) и чьто (неодређено) у старословенском с функцијама придевског вида (одређени и неодређени) у српском језику, препознаћемо случај појаве да категоријални израз одређене разлике бива потиснут граматичким начином изражавања те у основи исте разлике. Односно, израз разлике који се опажа (категорије чесо и чьто) је устукнуо пред изразом разлике који се не опажа (придевски вид).

Уочљиво је и да се сва колебања и „кретања" (разлике и промене) вредносних односа у оквиру стсл. категоријалног пара чесо (/чьсо) ‖ чьто у зачуђујуће високом степену подударају с представама о „бићу" и „небићу" изнесеним у Платоновим и Аристотеловим списима. Стога, ако се старословенски језик може посматрати као књижевнојезички варијетет заснован на говору солунских Словена, могло би се помишљати да тај језик својим категоријалним јединицама чесо и чьто изражава већину представа о »бићу« и "не-бићу", некако познатих античким мислиоцима.

Извори и литература

Белић, Александар. О српском језику (1901). *Изабрана дела Александра Белића, седми том: Историја српскої језика (студије, расправе, критике)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, 36–44.

Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. Вс. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

Грицкат, Ирена. *Студије из историје српскохрватскої језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика." *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*. Беране–Београд, 2011, 43–51

Ђорђић, Петар. *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев), 1–. Москва: Наука, 1974–.

Маријино јеванђеље: *Маріинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями*. Трудъ И. В. Яагича. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1960 (1883).

Караџић, Стеф. Вук. *Нови завјет*. Београд: Нолит, 1975 (репринт, 1847).

Пипер, Предраг. *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1988.

Радић, Јованка. „*Који, неки... овај...* – придевске или именичке заменице?" *Српски језик* XV (2010): 609–627.

Радић, Јованка. „Заменице *шта* и *што* у српском језику (на језичком материјалу из романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића)." *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*. Бања Лука – Источно Сарајево: Академија наука и умјетности РС – Филолошки факултет Бања Лука – Филозофски факултет Пале, 2011а, 119–135.

Радић, Јованка. „Заменице *шта* и *што* у 'Граматици црногорскога језика' и у језику Црногораца." *Октоих* 1–2 (2011а): 97–107.

Радић, Јованка. „Заменички систем – основа језика и говора (теоријско-методолошки приступ)." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVI/1 (2013а): 7–24.

СС: *Старословянскый словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русскый язык, 1994.

Тяпко, Галина. „Речи *што* и *шта* у светлу функционалне и педагошке граматике." *Научни састанак слависта у Вукове дане* 41/1 (2012): 113–123.

Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Превод и допълнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогрес, 1986–1987.

Шведова, Ю. Н. *Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства*. Москва: РАН, 1998.

*

Klajn, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.

Kordić, Snježana. *Riječi na granici punoznačnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.

Moris, Čarls. *Osnove teorije o znacima*. Beograd: BIGZ, 1975.

SP: *Słownik prasłoviański*, Tom II. Wrocław: Polska akademija nauk, 1976.

Jovanka Radić

The Equivalence of the Old Slavic ч҃есо ‖ чьто and the Serbian *šta* ‖ *što*

Summary

The paper deals with word pairs which divide the non-defined area of the "non-human" (/ "non-person") into two unequal blocks (Serb. *šta* ‖ *što*, OS ч҃есо ‖ чьто). This is a feature that distinguishes Old Slavic and Serbian from all other Slavic languages, where the function of these word pairs is performed by a single word (Russian *что*, Polish *co*, Czech *co*, Slovak *čo*, Slovene *kaj*, Croatian *ča*, etc.). The paper analyzes the examples of the use of the words ч҃есо (*cheso*) and чьто (*ch'to*) in the *Codex Marianus* (a Glagolitic manuscript from the corpus of Old Slavic texts, originating in the "area where the Serbian redaction of the Old Slavic language took shape") and the corresponding examples in Vuk Karadžić's translation of the New Testament into the Serbian language (1847).

The paired items are identified as words which categorize the distinction between "directly available /physical non-human/ beings" and "available or unavailable /physical non-human or metaphysical/ 'beings'" or the "non-being" (OS ч҃есо ‖ чьто), i.e. the distinction between "beings /physical or metaphysical/" and the "non-being" (Ser. *šta* ‖ *što*). Both distinctions may be reduced to the distinction between the "/direct/ definite" and 'in-definite", though within different dimensions: the Old Slavic "/directly/ definite" is defined in situative and subjective (categorial and pragmatic dimension) and not in objective terms, whereas the Serbian "definite" is objectivized in the highest possible degree (categorial and semantic dimension). Namely, in the Old Slavic language, all "beings" that cannot be automatically (based on self-awareness, direct sensible or experiential knowledge) classified as *kъto* ("human being") or *česo* ("/non-human/ being") are categorized as *čьto* ("non-being"). This phenomenon is identified as a linguistic mechanism that forces speaking subjects to make and express the distinction between what is definitely known and what is merely partially known or totally unknown to them. Quite oppositely, the objectivized categorial distinction in the Serbian language (*šta* "/non-human/ being" ‖ *što* "non-being"), which escapes explanation, is identified as a mechanism that pushes speaking subjects to refer to both known and unknown entities in the same way (or: to refer to unknown entities as if they were known to them), just as it is the case with those languages in which these functions are performed by a single word.

УДК 811.163.1'367.623
811.163.41'376.623

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ

О ПРИДЕВИМА ТИПА *МИЛОСРДАН* (ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ)

У раду се прати судбина лексичке породице придева *милосрдан*, почев од савременог стандардног језика па уназад, све до старословенског. Полазећи од Гусманијевог тумачења стсл. милосръдъ као хибридног калка према ствнем. *miltherzi*, придев *милосрдан* смешта се у контекст сличних образовања (тј. придевских сложеница са првом компонентом *мило-* и оних са другом компонентом *-срд(ан)*) на свим хронолошким нивоима, чиме се пружају додатни аргументи којима се оспорава његова прасловенска старина.

Кључне речи: српски језик, старосрпски, српскословенски, прасловенски, етимологија, сложенице, придеви, *милосрдан*.

Једнотомни *Речник срӣскоӣа језика* Матице српске, као најновији лексикографски извор стандардног српског језика, доноси следеће речи из породице придева *милосрдан*: *милȍсрдан / мӣлоср̄дан* adj. ‘који је доброг срца, који чини добра дела, племенит, човечан, добростив, милостив, дарежљив’, *милȍсрднӣк* m. ‘онај који је милосрдан, онај који помаже људима, чини добра дела; редовник из реда милосрдне браће’, *милȍсрдница* f. ‘она која је милосрдна, која удељује милост (о Богородици); милосрдна сестра’, *милȍсрдно / мӣлоср̄дно* adv. ‘на милосрдан начин, милостиво, добростиво’, *милȍсрднōсӣ / мӣлоср̄днōсӣ / милоср́днōсӣ* f. ‘особина онога који је милосрдан, милосрђе’ и *милȍсрђе / мӣлоср̄ђе* n. ‘осећање сажаљења, самилости, љубави, болећивости према ономе који трпи, пати, милосрдност; доброта, племенитост; добро, милосрдно дело, племенит поступак,

* Марта Бјелетић, Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек.

Овај прилог је резултат рада на пројекту Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етӣимолошкоӣ речника срӣскоӣ језика* (бр. 178007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

доброчинство' (РСЈ).[1] У шестотомном Матичином речнику наведена је још само именица *милòсрднӣшӣво* 'милосрђе' (РМС).

Речник САНУ, заснован како на књижевном тако и на дијалекатском материјалу, проширује овај списак следећим лексемама: *милòсрднӣшӣво* n. 'милосрђе', *милосердије* n. рсл. 'милосрђе': Кадъ у гньизду црног' тежкосерд'я | Излеже се, да га после каля, | Треба имат' са тымъ милосерд'я Суботић Василиј, 1853, *милоср̀див* adj. заст. 'милосрдан', *милосрдије* n. (ссл. *милосрьдие*) заст. 'милосрђе' Његош, *милòсрдсӣвовашӣи* impf. заст. 'помагати из милосрђа, из самилости', *милоср̀ђ̄ење / милосрђе́ње* n. заст. 'милосрђе' (РСА). Већина наведених облика окарактерисана је као застарела, с тим што је уз неке од њих дато и порекло (рускословенски, српскословенски).[2]

Речник ЈАЗУ, као лексикографски извор историјског усмерења, прослеђује наведене речи до њихових првих помена,[3] а породицу придева *милосрдан* проширује следећим лексемама: *милосрд* adj. 'милосрдан', *милосрдиӣи се* impf. 'бити милосрдан', *милосрдњак* m. 'милосрдник', *милосрдњи* adj. 'милосрдан' (само код једног писца), *милосрдовашӣи* impf. 'бити милосрдан', *милосрдсӣво* n. 'милосрђе', *милосрдсӣвовање* n. 'милосрђе' (RJA).[4] На основу

[1] Од облика са негацијом регистровани су следећи: *нѐмилоср̄дан / немилòсрдан* adj. 'који је без милосрђа, немилостив', *нѐмилоср̄дно / немилòсрдно* adv. 'без милосрђа, безобзирно', *немилоср̀дно̄сӣ* f. 'особина онога који је немилосрдан, онога што је немилосрдно', *нѐмилоср̄ђе / немилòсрђе* n. 'одсуство милосрђа, сажаљења, самилости, љубави, бриге према другом, нарочито ономе који пати, немилосрдност, бездушност' (РСЈ). У шестотомном Матичином речнику наведена је још само именица *немилòсрднӣк / нѐмилоср̄днӣк* m. 'онај који је немилосрдан' (РМС).

[2] Од облика са негацијом, осим горепоменутих (в. нап. 1), регистровани су следећи: *немилоср̀див* adj. заст. 'немилосрдан', *немилòсрднӣк / нѐмилоср̄днӣк* m. 'онај који је немилосрдан, онај који је без милосрђа, сажаљења, саосећања за другог', *немилòсрдница / нѐмилоср̄дница* f. 'она која је немилосрдна, она која је без милосрђа, сажаљења, саосећања за другог', *немилòсрдњак̄ / нѐмилоср̄дњак̄* m. заст. 'немилосрдник' Даница 1866 (РСА).

[3] У RJA се не наводе облици: *милосрдница*, *милосрдништво*, *милосрђење*, *милосердије* и *милосрдије*.

[4] Са по једним примером илустроване су следеће речи: *милосрдња* f. 'милосрђе', *милосрдосӣ* f. 'милосрђе' (можда грешком од *милосрдносӣ*), *милосрдовашӣи* impf. 'миловати', *милосрђан* adj. 'милосрдан', при чему се облици *милосрђив* adj. 'што припада милосрђу' и *милосрђиваӣи се* impf. 'бити милосрдан' третирају као непоуздани. Од облика са негацијом регистровани су следећи: *немилосрд*, *немилòсрдан* adj., *немилосрдник* m., *немилосрдносӣ* f., *немилосрдњак* m., *немилосрдсӣво*, *немилòср̄ђе* n. (RJA).

података изнетих у одредницама сазнајемо да је именица *милосрђе* посведочена од XII века, облици *милосрд*, *милосрдан*, *милосрдно* и *милосрдовати* од XIV (при чему се претпоставља да је глагол из црквенословенског), док се реч *милосрдност* појављује тек почетком XVIII века.

Тако се из садашњости враћамо у епоху старосрпског, народног језика Срба у средњем веку из којег се развио савремени српски језик, и српскословенског, књижевног језика Срба у средњем веку, у којој су већ постојале речи: милосрьдие n. 'misericordia': по милосрьдью его MS 5, ꙗви ѡ инѣ великоѥ милосрьдыѥ своѥ MS 90; 'benignitas': донде кральствꙋ ми поклисарь града Дꙋбровника са всакою любьвью и милосрьдьемь MS 254, прѣписмо с милосрьдьемь господина Радосава себе за брата MS 343; милосрьдовати (се) impf. 'misereri': милосрьдовавь ѡ инѣ Првовенчани 5, милосрьдовавши се и сьзидахъ храмь MS 110; милосрьдь adj. 'misericors': богь милосрьдь ѡ нась боудеть Теодосије 81; милосрьдьнь adj. 'misericors': милосрьдноѥ сьнитиѥ на землю MS 86, призрѣви на ме милосрдьниме си ѡкоме MS 110; 'benignus': да бꙋде милосрьдьнь (краль) Дꙋбровникꙋ MS 241, милосрьдно примамо ѡпьћинꙋ града Дꙋбровьника за наше прѣѣтели MS 254, много милосрьдно захвалюемо Пуцић 5, немилосрьдие n. 'immisericordia': милосрьдноую оутробоу ѡть нась немилосрьдїемь заключи Теодосије 119 (Даничић).[5]

Ако се по хронолошкој оси спустимо још једну степеницу ниже, доћи ћемо до старословенског односно црквенословенског. У најстаријим канонским споменицима налазимо следеће облике: милосрьдие n., милосрьдовати impf., милосрьдъ adj., милосрьдьнъ adj. (CC). У нешто млађим, такође црквеним изворима, забележене су и речи милосръдьно adv., милосръдьствие n. (SJS).[6] Најшири скуп лексема које припадају овом гнезду доноси Миклошичев речник, у великој већини на основу српскословенских извора: милосръдити сѧ impf., милосръдие n., милосръдовати impf., милосръдъ adj., милосръдьно adv., милосръдьствие n., немилосръдъ adj. (Miklosich).

[5] Извори које Даничић користи у речнику овде носе другачије скраћенице: Првовенчани – *Живот св. Симеуна. Написао краљ Стефан*; Пуцић – *Споменици сръбски. Преписао кнез Медо Пуцић*; Теодосије – *Живот светога Саве. Написао Теодосије*; MS – F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Wien, 1858.

[6] Прашки речник, наравно, бележи и облике: милосръдие n., милосръдовати impf., милосръдъ adj., милосръдьнъ adj. (SJS).

На овој степеници ћемо се привремено зауставити, иако постоје и тумачења према којима се придев *милосрд(ан)* пројектује на прасловенску раван, те се реконструише његов праоблик **milosьrdъ(jь)* (уп. ЭССЯ 19: 42).

Порекло разматраних речи није сасвим јасно. Преглед досадашњих тумачења, уз прихватање једног од њих, недавно је изложила Ж. Шарапаткова (Šarapatková 2012), а ми ћемо то овде укратко поновити.

За предложак стсл. милосръдъ, милосръдьнъ најчешће се узима лат. *misericors* 'милосрдан' или ствнем. *armherz* или гот. *armahairts* 'id.'. Други део сложенице је у свим наведеним речима семантички идентичан (стсл. -сръдъ, лат. *-cors*, ствнем. *-herz*, гот. *hairts*). Проблем представља значење првог дела, тј. поређење стсл. милъ са лат. *miser-* и герм. *arm-*. Првобитно значење придева **milъ* било је 'мио, пријатан', 'драг, вољен', 'привлачан' итд. У старословенском, за разлику од осталих словенских језика, придев милъ и његови деривати припадају хришћанској терминологији, пошто служе за исказивање хришћанске љубави према ближњему.[7] Лат. *miser* значи 'јадан, убог, несрећан', такође 'сиромашан, безначајан, лош' итд. Лат. *misericors* је несумњиво предложак германских сложеница, ствнем. *armherz* и гот. *armahairts*, јер се са њима семантички поклапа: герм. *arma-* значи у ствнем. 'јадан, убог, низак, непокретан', у старонордијском 'несрећан', али и 'који узрокује несрећу', у староенглеском 'усамљен' итд. Ни лат. *miser-*, ни герм. *arma-* нису, дакле, једнозначни синоними слов. *mil-*.

Лат. *misericors* се сматра калком гр. εὔσπλαγχνος 'добросрдачан', што се опет спотиче о семантичку разлику у првом делу сложенице, лат. *miser-* према гр. εὔ- (гр. σπλάγχνα означава унутрашње органе – плућа, срце, бубреге; значење 'срце' се у Септуагинти и Новом завету преноси, под семитским утицајем, на 'душевно стање', одатле 'саосећање, милосрђе'). Због тога у ову везу сумња Х. Хумбах (Humbach 1969: 352n, цитат према: Šarapatková 2012: 220) и сматра да је она могућа једино под претпоставком да се лат. *miser* семантички приближило лат. *misereri* 'саосећати, сажалити се' и стекло и значење 'саосећајан', слично као што се гот. *arma-* у *armahairts* приближило речи *arman* 'смиловати се'. Лат. и герм. сложеница имала би, дакле, значење 'који има саосећајно срце'.

[7] В. и Šarapatková 2014.

Другачији предложак за стсл. милосръдъ нашао је Р. Гусмани (Gusmani 1982–1983: 106–109, цитат према: Šarapatková 2012: 221) – ствнем. *miltherzi* 'милосрдан', 'који има саосећајно срце', што је адаптација англосаксонског *mildheort* 'id.' које је, према његовом мишљењу, енглеска мисија донела на просторе источних Франака; тамо се овај термин сусрео са лат. калком *armherzig*. Слов. милосръд(ьн)ъ је, дакле, вероватно преузето из ствнем. *miltherzi*, и то као хибридни калк: његов први део је био прилагођен слов. придеву *mil-* и уобичајеном начину творења домаћих сложеница са спојним вокалом -о-. Истовремено је под утицајем ствнем. *milt-* 'саосећајан' дошло до семантичког помака од 'мио, драг' до 'саосећајан', 'достојан сажаљења' који је у старословенском обухватио целу породицу придева *milъ*, док је у осталим словенским језицима остао ограничен само на први део сложенице. Други део *-herzi* је био преведен. Овакви хибридни калкови могли су настајати управо тамо где је део преузимане сложенице био гласовно близак словенској лексичкој јединици. Стсл. сложеница милосръдъ, која означава једну од основних хришћанских особина, била је вероватно на чешком простору (уп. стчеш. *milosirdný*) преузета од франачких (баварских) мисионара још пре доласка византијске мисије и затим као згодан термин укључена у старословенски. Постала је саставни део хришћанске терминологије у скоро свим словенским језицима[8] (Šarapatková 2012: 219–221).

У даљем излагању анализираћемо разматрани придев у контексту сличних образовања (на свим хронолошким нивоима) и, полазећи превасходно од српског материјала, између осталог покушати да пружимо додатне аргументе којима се оспорава његова прасловенска старина.

Један од првих таквих аргумената јесте објашњење дато у RJA под одредницом *милòсрђе*: „ово није права народна ријеч (није јој се нашла ниједна потврда из простонароднога штокавског говора у грађи за овај рјечник сакупљеној), него више књижевничка (као и *милосрдан*). Слабо се налази и у другим слав. језицима" (RJA VI 684).[9]

[8] Уп. мак. *милосрден*, буг. *милосърден*, слн. *milosŕden*, чеш. *milosrdný*. Стпољ. *miłosier(d)ny* преузето је из старочешког, док је рус. *милосéрд(н)ый* преузето из старословенског, да би се затим проширило у украјински и белоруски.

[9] У одредници се такође прати фонетски развој разматране речи: „у штокавском говору до XVI вијека било је *милосрдје*, у XVI и XVII вијеку и у XVIII

Дато објашњење подупире и чињеница што је Вук у свој *Рјечник* од читаве лексичке породице унео само ову именицу, и то само у изразу *Госпа од милосрђа* 'Црква милостиве Госпе', са потврдом из Дубровника (Вук).[10]

Да бисмо стекли јаснију представу о статусу придева *милосрдан* у српском језику, морамо га сместити у окружење осталих придевских сложеница које у свом саставу садрже компоненте *мило-* и *-срд(ан)*. Почећемо од сложеница са првом компонентом *мило-*.

Речник САНУ доноси обиље примера:[11] *мȉловидан / милòвидан* 'пријатан за гледање', *милòгласан* 'који лепо пева, који има пријатан глас; који лепо звучи, милозвучан', *милòгук* 'који мило гуче, прича', *милòдух* 'мирисан, миришљав', *милòдушан* 'који је благе нарави, добродушан, кротак; који има пријатан мирис', *мȉлозбо̄ран* 'слаткоречив', *милòзвук*, *мȉлозвӯчан / милòзвӯчан* 'благозвучан, мелодичан', *мȉлокр̄ван* поред *милòкрв* заст. 'доброћудан, благ; умилан', *милòлик* 'леп, љубак', *милòљубан* поред *милòљубак* заст. 'љубак, леп', *милòмирȉсан* заст. 'миомирисан', *милòок* 'који има лепе очи, благ поглед', *милòрек*, *милòречан* 'лепорек, речит; слаткоречив', *милòсȉасан* 'стасит', *милòшȕжан* 'сетан', *милòћуд*, *милòћудан* 'доброћудан', *милòчӯјан* 'милозвучан'(РСА).[12]

Поред ових речи, које нису ни на који начин маркиране (осим понегде као заст. = 'з а с т а р е л о'), у речнику се наводе бројни примери пропраћени следећим квалификаторима:

до половине било је и *милосрдје* и *милосрђе*, а од половине XVIII вијека до данас само је *милосрђе*. Што неки шток. писци још и у другој половини XVIII вијека пишу *милосрдје*, то је према старијим писцима" (RJA VI: 685).

[10] Уп. А. Лома. *Од Св. Саве до Вука: сведочанство српског народног језика*. Међународни научни скуп „Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)", 4–6. децембар 2014, Београд.

[11] Овде ћемо се ограничити само на придевске сложенице (које не морају обавезно имати идентичну творбу као *милосрд(ан)*), не наводећи при том њихове изведенице (нпр. само *милòгласан*, али не и *милогла̀сак*, *милòгла̄сје*, *милòгласно*, *милòгласно̄ст*). Такође не наводимо прилошке, именичке и глаголске сложенице, иако њихов број није занемарљив (уп. нпр. *милòслӯшно* 'милозвучно, мелодично', *милòмужа*, *милòмужица* 'жена која много воли свог мужа', *милола̀гати* 'обасипати ласкањем').

[12] Матичин једнотомник бележи следеће примере: *мȉлозвӯчан*, *мȉлокр̄ван*, *милòлик*, *милòок* и *милòрек* (РСЈ).

1. ‘к о в а н и ц а’ — *мȉлобōјан* ‘који је пријатних боја’, *мȉлокрōјан* ‘који је лепог кроја, складан’, *милȍлетāн* ‘који се односи на пријатно лето, летњи’, *мȉлодāран* ‘милосрдан, милостив; добротворан’[13];

2. ‘п е с н и ч к и’ — *мȉлоīрдан* ‘склон нечему грдном, наопаком (?)’, *мȉлодрȕжан* ‘с којим је пријатно дружити се’, *милȍноī* ‘који има лепо грађене ноге’, *мȉлопōјан* заст. ‘који лепо пева; милозвучан, мелодичан’, *милȍсладак* ‘милозвучан, благозвучан’, *милȍслāсāн* ‘пријатан, угодан’, *мȉлоцветāн* ‘пун цвећа, цветан’, *милȍшāран* ‘шарен’;

3. ‘к о в а н и ц а’ + ‘п е с н и ч к и’ — *мȉлобрȕјан* ‘милозвучан’, *мȉлозрāчан* ‘зрачан, светао, блистав’, *мȉлокрāсан* ‘прекрасан, диван’;

4. ‘н е о б и ч н о’ — *мȉлодȉван* ‘мио, диван, леп’, *милȍскладан* ‘пријатан за слушање’, *милȍслāван* ‘мио и славан’, *милȍслȕтāн* ‘који слути нешто мило’;

5. ‘н е р а с п р о с т р а њ е н о’ — *милȍтāјан* ‘тајанствен’, *милȍтвōран* ‘милосрдан’, *милȍтечан* ‘милозвучан’, *милȍуст* ‘милозборан, слаткоречив’ (РСА).

Од народних речи из категорије која нас овде интересује (а које носе квалификатор ‘п о к р а ј и н с к и’ или ‘е т н о г р а ф и з а м’) Речник САНУ наводи сложенице *мȉлодрāī* ‘име одмила’, *мȉлодрāīа* ‘id.’,[14] *мȉлōка* ‘име овци’[15] (РСА).[16]

[13] Од *мȉлодâр* ‘дар из милости, милостиња’ < нем. *Gnadengabe* (RJA).

[14] Уп. и следећа имена одмила: *мȉлобрāт*, *мȉлодух* / *милȍдух*, *милȍрāнка*, *милȍрāнче* (РСА).

[15] Уп. и следећа имена животиња: *милȍбара* / *мȉлобара*, *милȍбера* / *мȉлобера* ‘име кози’, *милȍдȕнка* ‘име овци’ (РСА).

[16] Посебну групу сачињавају народни ботанички називи: *мȉлобōд* ‘васиљак; шафраника’, *мȉлобȕд* / *милȍбуд* ‘селен; сиљевина’, *миловéзак* ‘бели слез’, *мȉлоīлēд*: Милоглед је некакво корење, што га циганке дају момцима, па ће их, као бајаги, девојке волети, *мȉлоīлече* ‘Listera ovata, обзев’, *милода* ‘селен; сељевина’, *милодер* ‘милодух, селен (?)’, *мȉлодȕн* ‘селен’, *мȉлодух* / *милȍдух* ‘селен; сиљевина’, *милȍдучица* ‘селен’, *милȍдушац*, *милȍдушка* ‘селен’, *милодȕвљевина* ‘лишће и цвеће милодуха; милодух’, *милȍмужница* ‘трава која има чудотворну моћ да омили мужу жену’, *мȉлотрн* ‘назив за неке врсте гладиша, Ononis hircina, O. procurrens, O. spinosa’. Народне су и следеће сложенице: *милȍбрука* ‘спадало, шаљивџија; весела згода, шала’, *милȍбруковић* ‘спадало’, *милȍīлāвка* зоол. ‘вијоглавка’, *милȍрāјски* ‘који је као из раја’ (РСА). Последња потврда је сумњива. Ради се о стиху (десетерац) народне песме, забележеном у области Тимока: *мили куме, милорајско цвеће*, где је записивач могао низ од два атрибута *мило рајско* схватити као сложеницу.

Речник ЈАЗУ доноси знатно мањи број сложеница са *мило-*, од којих је већина горе већ поменута, али наводи и неке нове: *милолажан* ‘ласкав’,[17] *милообразан* ‘који је мила образа’, *милохо̄тан* ‘драговољан’. Од сложеница потврђених само једним примером бележи следеће: *миловољан* ‘милостив’, *милодан* ‘мило, милостиво дан’, *милодишан* ‘који мило дише, тј. мирише’, *милојадан* ‘мио и јадан, тужан’, *милоличан* ‘милокрван’, *милољудан* ‘мио људима’, *милопӯн* ‘мио и пун (о класу)’ (RJA).[18]

Ако се опет вратимо у језичку прошлост, уочићемо да је број придевских сложеница са првом компонентом *мило-* крајње ограничен. За старосрпски и српскословенски посведочени су практично само придеви који су тема овог рада, милосрьдь и милосрьдьнь, као и облик милосрьдьчьнь (Zett 1970: 219 s.vv. *milosrьdь*, *milosrьdьnь*, *milosrьdьčьnь*).[19] Овде ипак треба ставити две ограде. Прво, у текстовима који су до нас дошли има мало узорака чистог старосрпског језика, јер је књижевни језик Срба у средњем веку био српскословенски.[20] Стога не можемо знати да ли је народни језик

[17] Овај придев је развио богату породицу, уп. *милолаїање*, *милолаїати*, *милолаж*, *милолажа*, *милолажац*, *милолажица*, *милолажити*, *милолажница*, *милолажник*, *милолажност*. Од свих поменутих речи у РСА је забележен само глагол *милолаїати* (в. нап. 11).

[18] Од читавог обиља овде набројаних сложеница са првом компонентом *мило-* (укључујући поред придевских и оне остале), Вук у свом *Рјечнику*, поред именице *милòсрђе*, региструје још само ове: *милòбрука*, *милòбруковић*, *милòду* / *милòдух*, *мѝлокрван* (Вук).

[19] У Цетовој студији (Zett 1970), као и у етимолошком речнику старословенског језика (ESJS), старословенске речи су транслитерисане и дате латиницом. Ми ћемо их наводити у оригиналу.

[20] „У богослужбеним књигама и другим штивима верске садржине старословенски је био једини језик који се смео употребити. Али поље његове употребе било је далеко шире. И највећи део средњовековне српске књижевности, оригиналне и преводне, био је исписан тим језиком. […] Српскословенски преовлађује и у надгробним натписима, као и у записима по књигама, који најчешће потичу од монаха. Ипак се тај језик често меша с домаћим језичким елементима, очигледно зато што многи од записивача нису у потпуности владали црквеним језиком. У правним документима стање је било сложеније. Законици су у овом погледу подељени: српскословенски је језик преведених текстова, док је Душанов законик, настао у српској средини, редигован претежно народним језиком, с нешто примеса црквеног. У повељама српскословенски су по правилу уводи (аренге) […], док у самој диспозицији преовлађује народни језик. У владарским даровницама манастирима аренге су опширне,

познавао још нека композита са иницијалном компонентом *мило-*. Њихова слаба заступљеност у Вуковом *Рјечнику* (в. нап. 18) могла би бити индикативна у том погледу. Друго, лексички слој сложеница у српскословенском језику до сада је само делимично проучен. Богата Цетова студија, која нам је послужила као извор, ограничена је самом грађом, иако жанровски разнородном.[21]

Слична је ситуација и у старословенском, где имамо забележене само придеве *milosrъdъ* и *milosrъdьnъ* (ESJS 475–476 s.v. *milъ*), али ни овде није извесно да су то биле и једине сложенице са иницијалном компонентом *мило-*. „Поређење са канонском грађом, наиме, не даје потпун одговор на питање да ли су одређена лексема или творбени модел постојали у периоду старословенског канона, будући да ваља правити јасну разлику између појмова *речник ст̄арословенских ст̄оменика* и *речник ст̄арословенскої језика*, о којем споменици само делимично сведоче" (Грковић-Мејџор 1999: 181).

Коначно долазимо и до раздобља из којег немамо никаквих писмених потврда – до периода прасловенског језика – о чијој лексици можемо износити само претпоставке.

Поред придева **milosьrdъ(jь)*, у московском прасловенском речнику реконструисана су још три слична образовања са нултим суфиксом: **milokrъvъ(jь)*, **milolikъ(jь) / milolicьjь*, **milovidъ(jь)*. За придев **milosьrdъ(jь)* Трубачов, додуше, наводи тумачење према којем је у питању калк према лат. *misericors*, али га доводи у сумњу из творбених разлога: „привлачи пажњу архаична творба речи – присуство старог безафиксалног адјективног облика *-sьrdъ* од **sьrdьce*. Ово је нарочито уочљиво при поређењу са каснијом варијантом

теолошки фундиране и брижљиво стилизоване у складу с правилима византијске реторике. […] С друге стране, народни језик је суверено господарио у пословним списима световног карактера: у писмима, у имовинским документима, па углавном и у повељама које су српски владари издавали Дубровнику" (Ивић 2014: 33–34).

[21] „Потоња истраживања текстова који нису укључени у ову студију откривају нове сложенице у нашим старим текстовима, оригиналним, преводним, али и онима који припадају фонду општецрквенословенске литературе. У циљу добијања потпуније слике о овом слоју српскословенског речника неопходно је проучити далеко већи број споменика" (Грковић-Мејџор 1999: 179). У новије време на томе се увелико ради, уп. Недељков / Шкорић 1997; Барако 1999–2001; Grković-Major 2003; Никитовић 2008; Никитовић 2010; Никитовић 2011; Никитовић 2014.

сложенице, заступљеном у рус. *милосердный*, пољ. *miłosierny*, с.-х. *милосрдан* и др.“ (ЭССЯ 19: 42).[22]

Придев **milokrъvъ(jь)* реконструисан је само на основу српско-хрватских и руских потврда (id. 37), при чему је с.-х. заст. *милȍкрв* забележено једино код Сарајлије (РСА), док се пример из Стулићевог речника сматра непоузданим (RJA). Придев **milolikъ(jь)* реконструисан је на основу српско-хрватских, македонских и бугарских потврда (id. 37–38), али се с.-х. реч, први пут забележена у Шулековом немачко-хрватском речнику, сматра калком према нем. *von holdem Anlitz* (RJA). Придев **milovidъ(jь)* реконструисан је на основу српско-хрватске, руске (именица!) и украјинске потврде, али је с.-х. придев забележен само у једном примеру код Павлиновића, са недовољно јасним значењем (RJA), док је именица *мȉловӣд* m. ‘леп призор’ окарактерисана као песничка (РСА). Овој групи придружује се и именица **milomǫža* – првобитно сложени придев архаичног (бесуфиксалног) типа од **milъ* и **mǫžь* (ЭССЯ 19: 38).

У речнику се још наводе антропонимске сложенице различитих творбених типова: **milobǫdъ*, **milodanъ*, **milodorgъ*, **milodrugъ*, **milogostь*, **moloněgъ*, **miloradъ*, **miloslavъ* (ЭССЯ 19: 36–38),[23] неретко реконструисане само на основу примера из једног језика, или на основу једне једине потврде, или пак на основу ретких речи, каква је нпр. *милодан* ‘мило, милостиво дан’, забележена само у једном примеру код Зоранића (RJA).

Прелазимо на сложенице са другом компонентом *-срд(ан)*. У савременом језику, судећи по *Обратном речнику српскога језика*, регистровано их је свега неколико: поред *милȍсрдан / немилȍсрдан*, ту су још и *злȍсрдан*, *лакȍсрд* и *свѐсрдан* (ОРСЈ).[24] Размотрићемо сваку понаособ.

[22] У речнику се реконструише и негирани облик **nemilosьrdьnъ(jь)* – сложеница одречног **ne* и придева *milosьrdьnъ(jь)*, каснија варијанта у односу на стари безафиксални адјективни облик *milosьrdъ(jь)* (ЭССЯ 24: 155).

[23] За детаље в. нап. 37.

[24] Као извори за овај речник коришћена су разна лексикографска остварења, између осталих РМС, РСА (првих 16 томова) и већи део рукописа РСЈ (детаљније в. ОРСЈ VIII–IX). „Ауторова је намера била да у овај речник унесе што је могуће више речи које спадају у савремени српски књижевни језик, као и супстандардне и нестандардне речи (у стандардном облику) шире распрострањености […] а да изостави баласт (разне дијалекатске фонетске варијанте,

Придев *злосрдан* није забележен код Вука. Речник САНУ доноси следеће потврде: *зло̀срд* ‘срдит, љутит, гневан; назлобрз, једак’ Далм. и Херц., ЦГ, *зло̀срдан* ‘id.’ књиж., Пољица, *злоср̀дује* n. арх. ‘љутња, гнев’, *зло̀срдити (се)* покр. ‘љутити (се)’ ЦГ, Пољица, Далм. и Херц., *зло̀срдно̄ст* f. ‘љутитост, срдитост, гнев’, *зло̀срднути (се)* ‘љутнути се, расрдити се’ необ., *зло̀срђа* m. необ. ‘љутица’ (РСА).[25] Из Речника ЈАЗУ сазнајемо да се придев *злосрд* среће у изворима од XV до почетка XIX века,[26] облик *зло̀срдан* од XVI века (код западних писаца и лексикографа, али и у Пољицама и Лици), именица *злосрдност* од XVI до XVIII века (код западних писаца), глагол *злосрдити се* од XVIII века, *злосрднути* само у Шулековом немачко-хрватском речнику, именица *злосрђе* ‘срџба, гнев’ само код два дубровачка писца, једног из XVI а другог из XVIII века, *злосрђење* само у једном примеру, те да постоји и придев *злосрдит* (RJA). У старосрпском / српскословенском посведочен је облик зълосрьдь са претпостављеним грчким предлошком *δυσκάρδιος (Zett 1970: 315 s.v. *zьlosrьdь*).[27] У старословенском, међу композитама на зъло-, ова сложеница није забележена (в. Цејтлин 1977: 238–240; уп. и ESJS: 871 s.v. *srъdьce*).

непознате и неуобичајене архаизме, лоше или натегнуте оказионализме и сл.). Елементе за то пружа у великој мери Речник САНУ, али он је тек на половини. […] Захваљујући великом броју и великом обиму извора и сразмерно широким критеријумима […] *Обратни речник* представља у овоме тренутку вероватно најпотпунији […] инвентар речи српскога језика“ (op. cit. IX–X).

[25] У речнику књижевног језика забележени су облици: *зло̀срдан*, *зло̀срдно̄ст*, *зло̀срднути се* (РМС).

[26] На основу извора које цитира Цет јасно је да прве потврде потичу из XIV века, а не из XV, како се каже у RJA (Zett 1970: 315).

[27] „Ако за неку сложеницу нема еквивалента у грчком, то је могуће тумачити двојако. Или се ради о самосталном црквенословенском (старосрпском) образовању по наслеђеним или преузетим обрасцима, или непотпуна документованост средње- и новогрчке лексике у коришћеним речницима спречава изналажење постојеће грчке речи. Ова друга могућност је вероватнија за мноштво образовања. Замисливо је, додуше, да су животопользьнь, женьскородьнь, златоподатель, вѣньцонмленитъ, прьвогласьць независна аналошка образовања, али би вредело труда потражити у византијским језичким споменицима *ζωοφελής, *γυναικογενής, *χρυσοδότης, *στεφανώνυμος, *πρωτόηχος. Такве конструкције […] само су предлози који морају бити верификовани или […] одбачени. Тек након тога чини се оправданим да се прихвати старосрпско-црквенословенско домаће образовање. Такав поступак води рачуна о чињеници да један знатан део извора нису преводи и да велика маса литургијске, хагиографске и хомилетске [проповедне] традиције није узета у обзир“ (Zett 1970: 113, превод наш).

За прасловенски немамо података, из простог разлога што прасловенски речници још нису дошли до слова *z*-.[28]

Далеко мање потврда има придев *лакосрд*. Вук га не доноси, а Речник САНУ региструје само три облика: *лакòсрд* ‘који се лако расрди, напрасит, прек, плах’, *лакòсрдица* m. / f. нераспр. ‘особа која се лако расрди, прзница’, *лакòсрдōсӣ* f. ‘пргавост, напраситост, плахост’ (РСА). Речник ЈАЗУ бележи само придев *лакосрд* код Милићевића (RJA). У старосрпском / српскословенском нема потврда овог придева (није регистрован у: Zетт 1970), као ни у старословенском (у: Цейтлин 1977 уопште се не помињу сложенице са компонентом льгько-). Али зато се овај придев пројектује на прасловенску раван као **lьgъkosьrdъ(jь)*, а реконструише се на основу српско-хрватске потврде и супротних по значењу источнословенских облика: струс. *легкосердый* ‘добродушан’ и рус. дијал. *легкосе́рдый* ‘љубазан, срдачан’, ‘попустљив, помирљив’ итд. (ЭССЯ 17: 74). Треба напоменути да је у руском придеву други члан изведен од именице **sьrdьce*, а у нашем од глагола **sьrditi (sę)*.

Придев *свѐсрдан* се од осталих разликује тиме што на месту прве компоненте има заменицу. Вук у свом *Рјечнику* бележи само прилог *свѐсрдно*, *свѐсрдо* (Вук). У Матичином речнику књижевног језика регистровани су следећи облици: *свѐсрдан* ‘веома срдачан’, *свѐсрдицē*, *свѐсрдно* adv. ‘од свег срца’, *свѐсрднōсӣ* f. (РМС). Речник ЈАЗУ доноси следеће потврде: *свѐсрд* (са напоменом да се јавља само до краја XVIII века), *свѐсрдо*, *свѐсрдан*, *свѐсрдно*, *свѐсрднōсӣ*, *свѐсрȑе* (RJA).[29] У старосрпском / српскословенском посведочен је прилог вьсесрьдо, вьсесрьдьно који је, по Цету, образован према гр. ὁλοκαρδίως (Zетт 1970: 304 s.vv. *vьsesrьdo*, *vьsesrьdьno*), док се у етимолошком речнику старословенског језика не даје грчки предложак стсл. вьсесръдь (ESJS 871 s.v. *srъdьce*).[30]

Судећи по грађи изложеној у Цетовој студији, старосрпски / српскословенски је располагао много већим бројем придевских

[28] Старина речи би се, наравно, могла утврдити, али то би захтевало додатно истраживање.

[29] Речник САНУ није дошао до слова *с*-.

[30] И сам Цет, међутим, констатује да је неизвесност при препознавању преведеница највећа код образовања са придевом, бројем и заменицом у првом члану, уколико они имају појачавајућу функцију, нпр. у случајевима као што су благонарочить, трисвѣть, вьсеблагь (Zетт 1970: 111).

сложеница са другом компонентом *-срд(ан)*. Већина њих је данас или застарела, или се у потпуности изгубила из језика. У питању су следећи придеви:

1. благосрьдь, благосрьдьнь (гр. εὐκάρδιος) (Zетт 1970: 150 s.vv. *blagosrьdь*, *blagosrьdьnь*) – Речник ЈАЗУ наводи облике *блаѝосрд* 'benignus, studiosus' (XII и XIV век), *блаѝосрдан* (Данило, XIV век), *блаѝоср̄ђе* (XIV век) (RJA); Вук, РСА, РМС, РСЈ немају;

2. велеѥилосрьдьнь (нема гр. предлошка) (Zетт 1970: 288 s.v. *velemilosrьdьnь*) – Вук, РСА, РМС, РСЈ, RJA немају;[31]

3. высокосрьдь (гр. ὑψηλοκάρδιος) (Zетт 1970: 296 s.v. *vysokosrьdь*) – Речник ЈАЗУ наводи облик *високосрд* 'који је висока, горда срца, охол, надмен', с напоменом да је из глагољског бревијара (RJA); Вук, РСА, РМС, РСЈ немају;

4. высосрьдь (гр. ὑψηλοκάρδιος) (Zетт 1970: 297 s.v. *vysosrьdь*) – Вук, РСА, РМС, РСЈ, RJA немају;

5. вьсеѥилосрьдь, вьсеѥилосрьдьнь (гр. πανελεήμων) (Zетт 1970: 301 s.vv. *vьsemilosrьdь*, *vьsemilosrьdьnь*) – Речник ЈАЗУ наводи облик *свемилосрдан*, само у једном примеру (RJA); Вук, РМС, РСЈ немају;

6. добросрьдь (гр. εὔσπλαγχνος) (Zетт 1970: 181 s.v. *dobrosrьdь*) – Речник САНУ наводи облике *добро̀срд*, *добро̀срдан* 'доброћудан, добродушан' (РСА); Речник ЈАЗУ наводи облике *добро̀срд* 'који је добра срца' (већ од XIV века као лично име), *добро̀срдан*, *добросрђе* тј. *добросрдје* 'добро срце' (са напоменом да је из руског) (RJA); Вук, РМС, РСЈ немају;

7. жестокосрьдь, жестокосрьдиѥ (гр. σκληροκάρδιος, ἡ σκληροκαρδία) (Zетт 1970: 316 s.vv. *žestokosrьdь*, *žestokosrьdije*) – Речник САНУ наводи облике *жес̄токо̀срдāн*, *жес̄токоср̀дечан* заст. 'жесток, гневан, окрутан, бездушан' (према рус. *жестокосердный*), *жес̄токоср̀дēчје* заст. 'неумољивост, окрутност, бездушност' (РСА); Речник ЈАЗУ наводи облике *жес̄токосрд* и *жес̄токосрђе* као непоуздане, и *жес̄токосрдан* као „јамачно славено-српски израз" (RJA); Вук, РМС, РСЈ немају;

[31] Речници наводе само ове облике: *велѐсрдно* 'herzensgern, lubentissime' Бока (Вук), *вѐлесрдно* / *велѐсрдно* заст. 'врло срдачно, веома радо, свесрдно' (РСА), *велѐсрдан* 'који је пуна срца, свесрдан', *велѐсрдно* 'од свег срца, врло радо' (РМС), *велѐсрдан* 'веома срдачан или усрдан' (RJA).

8. жестосрьдие (ἡ σκληροκαρδία) (Zett 1970: 317 s.v. *žestosrьdije*) – Речник САНУ наводи *жестòсрд* песн. 'плах, напрасит' Змај (РСА); Речник ЈАЗУ наводи облике *жестосрдан*, *жестосрдати се*, *жестосрдити*, *жестосрдовати* са јединим потврдама из XVI века, *жестосрдство* са потврдама само код једног писца и *жестосрђе* из Доментијана (RJA); Вук, РМС, РСЈ немају.

9. единосрьдь, единосрьдьнь (гр. ὁμόθυμος, ὁμοθυμαδόν) (Zett 1970: 202 s.vv. *jedinosrьdь*, *jedinosrьdьnь*) – Речник ЈАЗУ наводи облике *единосрд* (само прилог *единосрдо* у књигама писаним црквеним језиком), *единосрдан* 'у којега је исто срце, иста воља, жеља као у другога, сложан' (само прилог *единосрдно*, XIV и XV век), *едносрд* (1452), *едносрдо* (1405), *едносрдан* (1452), *едносрдно* (1432) (RJA); Вук, РСА,[32] РМС, РСЈ немају;

10. мьногомилосрьдьнь (гр. πολύελεος, πολυεύσπλαγχνος) (Zett 1970: 227 s.v. *mьnogomilosrьdьnь*) – Вук, РСА, РМС, РСЈ, RJA немају;

11. мьногосрьдьнь (гр. πολύελεος) (Zett 1970: 229 s.v. *mьnogosrьdьnь*) – Вук, РСА, РМС, РСЈ, RJA немају;

12. тежькосрьдь, тежькосрьдьнь (гр. βαρυκάρδιος) (Zett 1970: 280 s.vv. *težьkosrьdь*, *težьkosrьdьnь*) – Речник ЈАЗУ наводи облик *тешкосрд* 'који је тешка, тврда, окрутна срца', са примером из Доментијана (RJA); Вук, РМС, РСЈ немају.

Условно се може констатовати да су од наведених сложеница у старословенском посведочене оне које садрже иницијалне елементе: благо-, жесто-, едино-, тѫжько-, а поред њих још и: дрьѕо-, ино-, люто-, оплаѕо-, слабо- (в. ESJS 871 s.v. *srъdьce*). Са друге стране, у старословенском нису посведочене следеће од наведених сложеница: велемилосрьдьнь, высокосрьдь, высосрьдь, вьсемилосрьдь, вьсемилосрьдьнь, добросрьдь, жестокосрьдь, жестокосрьдие, мьногомилосрьдьнь, мьногосрьдьнь, што би евентуално могло значити да се ради о српскословенским иновацијама.[33] Поред тога, како су претежно у питању образовања

[32] Само *едносрдачан* необ. 'сав прожет истим осећањима' (РСА).

[33] Наравно, стално треба имати у виду чињеницу да „лексика стсл. споменика не даје праву слику стсл. лексике, те појава 'нових' лексема у редакцијским текстовима у односу на речник канонских споменика не значи аутоматски да је реч о црквенословенској или редакцијској иновацији. Неопходно би било најпре урадити речнике посебних редакција, да би се на основу њиховог поређења утврдило који сегменти евентуално припадају стсл. наслеђу, а у којим

чији први чланови имају појачавајућу функцију (в. нап. 30), није лако утврдити да ли се ради о калковима или не.[34]

Ситуацију на прасловенском плану могуће је сагледати само делимично, што због недовршености два прасловенска речника, што због огромне диспропорције у њима обрађеног материјала (SP: *A – G*; ЭССЯ: *A – otъtęgnǫti (sę)*).

У краковском речнику регистрована је само једна придевска сложеница са другом компонентом *-sьrdъ* – облик *dobrosr̥dъ*, реконструисан на основу с.-х. *добро̀срд* 'benignus, clemens', српсл. добросрьдь 'misericors', чеш. заст. *dobrosrdý* 'benignus, clemens', струс. добросьрдыи 'милосрдан, сажаљив', рус. заст. *добросе́рдый* 'добродушан', укр. *добросе́рдий* 'добар'. Упућује се на синонимне облике проширене суфиксом *-ьnъ*: чеш. заст. *dobrosrdný*, с.-х. *добро̀срдан*, укр. *добросе́рдний*. Придев се изводи од израза *dobro sr̥dьce* и пореди са *milosr̥dъ* (SP 3: 304–305), што би могло значити да и аутори краковског речника сматрају потоњи придев прасловенским образовањем. Занимљиво је да се у ЭССЯ придев ***dobrosьrdъ(jь)* не реконструише.

Остали примери су из московског речника. Поред горепоменутог **lьgъkosьrdъ(jь)* (ЭССЯ 17: 74), ту су још три придева: **lьgosьrdъjь*, реконструисан на основу једне струс. потврде: *льгосьрдыи = легосердыи* 'незлопамтив' (id. 17: 67); **l'utosьrdъ(jь)*, реконструисан само на основу срп.-сл. лютосръдъ, уз напомену да је његова прасловенска старина проблематична, али да структура друге компоненте сведочи о архаичности образовања (id. 15: 228); **laskosьrdъ(jь)*, реконструисан на основу стсл. ласкръдь f. 'пожуда', ласкосръдъ adj. 'edax', слн. *láskrn* 'лаком на посластице', рус.-цсл. *ласкосьрдыи* 'неумерен, лаком', 'љубазан, срдачан', *ласкърдыи*, *ласкръдыи* 'неумерен у јелу' (id. 14: 40), чија је крајња етимологија нејасна (в. ESJS: 403–404 s.v. *laskrъdь*).

доменима се јављају могуће редакцијске иновације, како творбене тако и семантичке" (Грковић-Мејџор 2005: 14–16).

[34] „Регионална распрострањеност и врста текста пружају у том случају додатни критеријум. Ако нека сложеница долази само у дубровачким и босанским исправама – натписи и писарски записи такође донекле одражавају народни језик – требало би одустати од тога да је означимо као преведеницу, као у случајевима […] мьногосрьдьнь […] мьногодилосрьдьнь […] велемилосрьдьнь. Црквенословенски утицај се природно не може искључити у тим некњижевним текстовима […] и у неким случајевима питање мора остати отворено" (Zett 1970: 111).

Изложени материјал упућује на одређене закључке. Прво, придев *милосрдан* у српском (и хрватском) језику највероватније није народна реч (Вук га не бележи, а у грађи за Речник ЈАЗУ нема потврда овог придева из народног говора).[35] Историјске потврде сачуване су не само у контекстима писаним српскословенским језиком, већ и у онима где је језик старосрпски (в. горе примере из Даничићевог речника). Упркос архаичној творби, семантика придева у словенским језицима указује на то да он није могао бити образован пре примања хришћанства, чиме се практично искључује његово прасловенско порекло. Остаје, ипак, минимална могућност да је можда постојао псл. придев **milosьrdъ*[36] у неком другом, првобитном значењу, које се изгубило након његовог укључивања у хришћанску терминологију. У оба случаја морало би се радити о старијем, дођирилометодијевском слоју хришћанске лексике (а не староцрквенословенском), чиме се објашњава претежно књижевни карактер речи уз недостатак непосредног грчког предлошка.

Да би се појаснило питање карактера и старине придева *милосрдан*, додатно су размотрене српске сложенице које садрже исте творбене елементе.

Анализа показује да сложенице са првом компонентом *мило-*[37] нису изразито честе у савременом српском стандардном језику. Њихова знатна бројност у књижевном језику релативизује се чиње-

[35] Потребно би било испитати његов статус и у осталим словенским језицима.

[36] Као што је можда постојао и псл. придев **dobrosьrdъ* (в. горе).

[37] Сложена лична имена нису била предмет овог разматрања, па се изнете констатације односе искључиво на анализирану апелативну лексику. Међутим, имена са елементом *mil-* (као првим или другим чланом) нису ретка у словенској антропонимији, уп. чеш. *Milobud*, пољ. *Miłobǫdz* < **milobǫdъ*, срп. *Мѝлодāн* < **milodanъ*, *Мѝлодрāī*, *Милдраī* (стсрп. Мильдрагь), *Мѝодрāī* < **milodorgъ*, *Миодруī* (стсрп. Мильдроугь), *Мѝлдрӯī* < **milodrugъ*, *Миоīостѿ* (стсрп. Мильгость), стчеш. *Milhost* < **milogostь*, струс. *Милонњгь* < **milonĕgъ*, срп. *Мѝлорāд* < **miloradъ*, *Мѝлослав* (стсрп. Милославь), *Мѝлосав* (стсрп. Милосавь), стчеш. *Miloslav*, струс. *Милославъ* < **miloslavъ* (ЭССЯ 19: 36–38); срп. заст. *Боīомил*, буг. *Богомѝл*, чеш. *Bohumil*, глуж. *Bohumił*, пољ. *Bogumił*, блр. *Багумíл* < **bogomilъ* / **bogumilъ* (ЭССЯ 2: 159), стчеш. *Bolemil* < **bolʼemilъ* (id. 186), стчеш. *Dalimil* < **dalimilъ* (ЭССЯ 4: 186), стчеш. *Dobromil* < **dobromilъ* (ЭССЯ 5: 43), срп. *Дрāīомио* (стсрп. Драгомиль), стчеш. *Drahomil* < **dorgomilъ(jь)* (id. 75–76), срп. *Лихомил* (стсрп. Лихомиль) < **lixomilъ* (ЭССЯ 15: 93), срп. *Радомил* (стсрп. Радомиль), стпољ. *Radomił* < **ordomilъ* /* *radomilъ* (ЭССЯ 32: 149).

ницом да највећи број примера чине песничке речи и кованице. У народном језику сложенице са *мило-* присутне су у одређеним лексичко-семантичким групама (имена одмила, имена животиња, ботанички називи), али њихова бројност далеко заостаје за бројношћу сличних образовања у књижевном језику. Сложенице са *мило-* нису биле продуктивне ни у старијим фазама развоја језика (старосрпски / српскословенски < старословенски). За већину сложеница са **milo-*, реконструисаних у ЭССЯ, прасловенска старина није извесна (што се неретко сигнализира и у самом речнику).

Сложенице са другом компонентом *-срд(ан)* такође нису честе у савременом српском стандардном језику. Слична је ситуација и у књижевном и у народном језику, где је број сложеница са *-срд(ан)* крајње ограничен. У старијим фазама развоја језика (старосрпски / српскословенски < старословенски) сложенице са *-срд(ан)* су биле знатно продуктивније, с тим што се у већини случајева радило о грчким калковима. Прасловенска старина сложеница са **-sьrdъ*, реконструисаних у ЭССЯ, такође није извесна, али за њихово разматрање на прасловенском плану не располажемо довољно репрезентативним корпусом.

Изнете чињенице, пре свега оне о ненародном карактеру придева *милосрдан* у српском језику и непоузданој прасловенској старини сложеница са компонентама **milo-* и **-sьrdъ*, на посредан начин поткрепљују тезу о пореклу стсл. милосръдъ (< ствнем. *miltherzi*) сведочећи да овај придев, по свој прилици, није могао настати нити бити позајмљен у прасловенском периоду, чиме се додатно оспорава његово свођење на псл. **milosьrdъ(jь)*.

Литература

Барако, Татјана. „Прилог познавању сложеница у српскословенском језику (Димитрије Кантакузин, *Посланица кир Исаији*)." *Прилози проучавању језика* 30–32 (1999–2001): 71–76.

Вук: Вук Стефановић Караџић. *Српски рјечник (1852)*, I–II. Сабрана дела Вука Караџића, књига једанаеста (прир. Ј. Кашић). Београд: Просвета, 1986.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О приступу испитивању сложеница у српскословенском језику (на грађи рукописа РР I 28)." *Ћирилске рукописне књиге библиотеке Матице српске. Акатисти, стихологије, богородичници*, VII. Нови Сад: Матица српска, 1999, 178–188.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О методологији проучавања црквенословенског језика.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVIII/1–2 (2005): 11–20.

Даничић, Ђуро. *Рјечник из књижевних старина српских*, I–III. Београд: Вук Караџић, 1975 (фототипија издања из 1863–1864. године).

Ивић, Павле. *Преглед историје српског језика*. Павле Ивић, Целокупна дела, VIII (ред. издања М. Радовановић, прир. А. Младеновић). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.

Недељков, Љиљана, Катица Шкорић. „Прилог проучавању српскословенских сложеница.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2 (1997): 201–207.

Никитовић, Зорица. „Сложенице у Доментијановом *Житију Светог Саве*.“ *Прилози проучавању језика* 39 (2008): 49–68.

Никитовић, Зорица. „О сакралној семантици српскословенских сложеница високог стила.“ *Филолог. Часопис за језик, књижевност и културу* I (2010): 125–142.

Никитовић, Зорица. „Српскословенске сложенице у ‘веку светлости’ (функционалностилски аспект).“ *Филолог. Часопис за језик, књижевност и културу* III (2011): 166–178.

Никитовић, Зорица. *Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 2014 (у штампи).

ОРСЈ: Мирослав Николић (ред.). *Обратни речник српског језика*. Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ – Палчић, 2000.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1–6. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1976.

РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 1959–.

РСЈ: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.

Цейтлин, Раля Михайловна. *Лексика старославянского языка*, Москва: Наука, 1977.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев), 1–. Москва: Наука, 1974–.

*

ESJS: *Etymologycký slovník jazyka staroslověnského* (red. E. Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989–.

Grković-Major, Jasmina. „Compounds in Varlaam and Ioasaph: Hilandar Slavic Manuscript No. 422.“ *Monastic Traditions. Selected Proceedings of the Fourth International Hilandar Conference* (eds. Ch. E. Gribble, P. Matejic). Bloomington: Slavica, 2003, 129–141.

Gusmani, Roberto. „Il modello del paleoslavo *milosrъdъ*." *Incontri linguistici* 8 (1982–1983): 103–109.

Humbach, Helmut. „Aksl. *milosrъdъ*, got. *armahairts* und lat. *misericors*." *Die Welt der Slaven* 14 (1969): 351–353.

Miklosich, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. *Lexicon linguae palaeoslovenicae* (red. J. Kurz, Z. Hauptová), 1–. Praha: Academia, 1958–.

SP: *Słownik prasłowiański* (red. F. Sławski), 1–. Wrocław etc.: PAN, 1974–.

Šarapatková, Žofie. „Staroslověnské *milosrъdъ* a staročeské *milosrdný*." *Cesty slov* (ed. P. Nejedlý, M. Vajdlová). Praha: Ústav pro jazyk český, 2012, 218–224.

Šarapatková, Žofie. „Poznámka k staroslověnskému adjektivu ѥилъ." *Studia Borysiana. Etymologica – diachronica – slavica* (red. M. Jakubowicz, B. Raszewska-Żurek). Warszawa: Instytut Slawistyki PAN – Fundacja Slawistyczna, 2014, 95–98.

Zett, Robert. *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln – Wien: Böhlau-Verlag, 1970.

Marta Bjeletić

The Adjectives of the Type *milosrdan* (a contribution to the study of compounds in the Serbian language)

Summary

Based on Gusmani's interpretation of the Old Slavic ѥилосрьдъ as a hybrid calque of the Old High German *miltherzi*, the paper traces back the development of the lexical family of the adjective *milosrdan* in the Serbian language, from the modern standard language to the Old Slavic. The conclusion is reached that in Serbian, the adjective *milosrdan* did not originate from vernacular language, while historical evidence of its use can be found not only in contexts written in Old Slavic but also in those written in the Old Serbian language. Although its formation is archaic, the semantics of this adjective in Slavic languages show that it could not have been formed before the adoption of Christianity, which practically denies the possibility of its Proto-Slavic origin.

In order to explain the character (whether it is a vernacular or a literary word) and the time of origin of the adjective *milosrdan*, it is placed in the context of similar word-formation structures (i. e. the adjectival compounds with *milo-* as the first component and those with *-srdan* as the second component) at all chronological levels.

The analysis has demonstrated that: a) the compounds with *milo-* as the first component are not particularly frequent in modern standard Serbian; in the literary language, such compounds generally belong to the poetic lexicon; in the vernacular language, they can be found in some lexical-semantic groups (petted names, names of animals, botanical names); the compounds containing *milo-* were not productive even in earlier stages of language development (Old Serbian / Serbo-Slavic < Old Slavic); for most compounds containing **milo-* a Proto-Slavic origin cannot be confirmed; b) the compounds with *-srd(an)* as the second component are also not frequent in the modern standard Serbian language and the situation is similar in the literary and vernacular languages; in earlier phases of language development (Old Serbian / Serbo-Slavic < Old Slavic), the compounds containing *-srd(an)* were considerably more productive but in most cases such words were Greek calques; a Proto-Slavic origin of the compounds containing **-sьrdъ* cannot be confirmed and the lexical corpus for their analysis in the Proto-Slavic context is not substantially representative.

The presented facts indirectly corroborate the hypothesis on the origin of the Old Slavic милосрьдъ, demonstrating that the adjective could not have originated or been adopted in the Proto-Slavic period and disputing the assumed association with the Proto-Slavic **milosьrdъ(jь)*.

УДК 821.163.1.09-97 Ћирило, свети
821.163.1.09

НАТАША ДРАГИН

Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23)

У раду се на основу српскословенског преписа Хил 23 (крај XIII – прва четвртина XIV века) анализирају синтаксичке одлике *Проїласа*, прве старословенске оригиналне песме, која се данас углавном приписује Св. Ћирилу. Испитивање различитих категорија из домена синтаксе падежа и синтаксе реченице, инфинитивних и партиципских конструкција, као и глаголских времена и начина показало је да се текст *Проїлас*а у великој мери приближава говорној основици, будући да је у њему прилично сужен инвентар и фреквенција изразито књишких црта посведочених у преводним списима старословенског канона, у чему је пресудну улогу одиграла намена овог дела. Пружајући драгоцено сведочанство о жанровској раслојености првог словенског књижевног језика, оно је још једном потврдило да се ради формирања што прецизније и потпуније представе о функционалним стиловима старословенске писмености у раном периоду њеног развоја у разматрање мора узимати разноврсно редакцијско наслеђе, у којем српски споменици заузимају значајно, а како се на примеру *Проїласа* види, понекад и незаменљиво место.

Кључне речи: *Проїлас*, Константин Филозоф, Хиландар № 23, синтакса, старословенски језик, функционално раслојавање.

1. Увод. Настајући у процесу превођења, дакле, на релацији *текст*→*текст*, први словенски књижевни језик у великој мери је обликован према захтевима језика изворника (Večerka 1971; Пенкова 1985). Осим на лексичкој равни, утицај грчког најснажније се испољио у сфери синтаксе, где истраживачи (Бирнбаум 1968: 33–34;

* Наташа Драгин, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Рад је резултат истраживања на пројекту Историја српског језика (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Вечерка 1968: 758–760) разликују две основне групе особина: (а) директне калкове, тј. структурно неиманентне црте и (б) структурне категорије активиране под спољним факторима, које су до тада остале неразвијене или биле периферног карактера. Наведени утицаји најизразитији су у домену хипотаксе и партиципских и инфинитивних конструкција, док су сасвим ретки у оквиру просте реченице и падежног и предлошко-падежног система, који у бити остају словенски (Попова 1976; Грковић-Мецор 2001: 9–18).

Представа о наведеном синтаксичком устројству старословенског, из добро познатих разлога, формирана је искључиво на темељу преводних списа конфесионално-литургијског типа (СС: 13–25), док су сазнања о приликама у оригиналним текстовима и осталим видовима литературе тога доба прилично ограничена. Како ће старословенски временом, у различитим фазама свога развоја (Schaeken–Birnbaum 1999: 13–18; Holzer 2002: 192–200), почети да се шири на све значајне области друштвеног живота (Дуриданов 1993: 537–538), намеће се питање у коликој мери су ванјезички чиниоци попут разнородног садржаја, карактера и намене дела утицали на избор одређених језичких средстава и степен њихове заступљености у тексту. Да бисмо, дакле, у извесној мери проширили нашу представу о функционалној раслојености старословенског језика у разматрање је неопходно укључити све оне списе који су се очували само у редакцијском корпусу (в. Радојичић 1963; Мирчева–Бърлиева 1987: 487–495), а чији настанак се без икакве сумње смешта у старословенско раздобље.

Један од најзначајнијих текстова с оваквом судбином је свакако *Проїлас свеѿої јеванђеља*, чије ауторство се данас углавном доводи у везу са Св. Ћирилом, мада се јављају и гледишта да је реч о делу Константина Преславског.[1] Ова прва старословенска оригинална песма одликује се једноставним, а ипак изразито снажним уметничким изразом, који је у жанровском погледу веома тешко омеђити. *Проїлас* као жанр преседан, како се у литератури сликовито одређује

[1] Литература о *Проїласу* прилично је обимна, а њен шири преглед доносе: Станчев–Велинова 2003: 336–340. У српској средини, с изузетком Радојичића (1963: 99; 1988: 11–16), аутори овај састав приписују Константину Преславском (Дучић 1884: 111–113; Трифуновић 1970: 252; 1985: 548; 1994: 156; Павловић–Маринковић 1975: 57–59; Богдановић 1991: 52, 138; Јовановић 2012: 16–19).

природа овог текста, обједињује у себи обележја различитих књижевних врста (Трендафилов 2004). У рукописном наслеђу старијег датума увек претходи тексту српскословенског четворојеванђеља,[2] док је најмлађи препис из XVI века сачуван непотпун у једном зборнику руске редакције (Тројице-Сергијева лавра, № 214).

2. Обележја синтаксе. Овај рад, узимајући у обзир све наведене карактеристике, а пре свега чињеницу да је реч о изворном саставу потпуно независном од грчког предлошка, има за циљ да стил дела[3] сагледа кроз призму односа према синтаксичким средствима првог словенског књижевног језика, како у домену падежних система и реченице тако и у сфери партиципских и инфинитивних конструкција и глаголских времена и начина. Релевантним у том погледу сматраће се следећи нивои анализе (уп. Грковић-Мејџор 2007: 434–437): а) однос према категоријама које су још у канону испољиле већи или мањи степен конкурентности; б) однос према синтаксичким грецизмима као изразито књишким цртама и обележјима високог стила, карактеристичног за богослужбене списе; в) евентуални утицаји народног језика.

2.1. У рукопису категорија двојине није посведочена. Остале бројне конструкције с лексемама пєть и тьма у складу су с нормом књижевног језика и уз њих стоји генитив множине (Вечерка 1963: 190–191; СС: 714): словєсь пєть 3а/2, т҃мѹ словєсь нєраѕоумьнь 3а/5–6.

2.2. Будући да у *Проїласу* нису уочене имперсоналне конструкције, које одликује инконгруентност реченичног предиката, размотриће се пре свега специфична питања из домена атрибутске и предикатске конгруенције.

[2] Данас су позната три таква споменика: Хиландар № 23 (крај XIII – прва четвртина XIV века); Москва, Државни историјски музеј, збирка А. И. Хлудова № 13 (XIV век); Санкт Петербург, Руска национална библиотека, збирка А. Ф. Гиљфердинга № 2 (XIV век) (шире о њима: Турилов 2010).

[3] Анализа се заснива на једном од најстаријих преписа Хил 23, а према фототипском издању у: Радојичић 1963: 1–5. Ранија испитивања правописних, фонетских и морфолошких црта овог рукописа, иначе, показала су да је он настао највероватније на основу руског предлошка (Драгин 2013: 173), што несумњиво сведочи о томе да је број рукописа *Проїласа* у том раном периоду редакцијских писмености био већи од сачуваног узорка.

Семантички збирна именица братиꙗ добила је уз себе заменицу у Н мн. ж. рода: в҆се братиꙗ 3а/3–4. Рукописи канона, када је у питању атрибутска конгруенција ове лексеме, сведоче о колебању како у погледу рода тако и у погледу броја (у једном примеру иста заменица добија облик јд. ж. рода, а у другом форму множине м. рода) (Ходова 1980: 118–119). Када је реч о предикатској конгруенцији, преовладало је слагање *ad sensum*, те посведочени глагол налазимо у форми множине, што у потпуности одговара стању у старословенском језику (Ходова 1980: 118–119): да и в҆се братиꙗ разꙋмѣꙗ҆ть 3а/3–4.

Множинска форма предиката уочена је и уз именицу народь, мада је још у канону забележено двоструко слагање: *ad formam* (једнина) и *ad sensum* (множина) (Ходова 1980: 121–122): слышите словѣн҆скь народь вьсь 2б/19–20.

Спорадично у *Проїласу* се јављају поремећаји у конгруенцији активног партиципа презента, на шта је у литератури већ скренута пажња (Драгин 2013: 172).

2.3. У пасивној конструкцији агенс је исказан спојем отъ + генитив: даръ бо ѥсть ѿ бг҃а сь дань 2а/18–19. Наведена предлошка конструкција уз пасивни партицип претерита у старословенским јеванђељским текстовима била је равноправна са слободним инструменталом (Bräuer 1952: 152), који у појединим српским редакцијским споменицима постаје доминантно средство за исказивање агенса у наведеном типу пасива (Драгин 2007: 157–158; 2013: 36).

2.4. Номинална предикатска допуна доследно добија форму номинатива, што одсликава стање у старословенском, где се инструментал сретао сасвим ретко (Бауэрова 1963: 305–307). Посведочене су следеће врсте исказа: а) с глаголом быти у презенту и футуру – нь все ни лѣпо ни видило ѥсть 2в/9–11, иже бо сихъ словеса гл҃ющє по/д/бні боꙋдоуть врага оубити 3в/21–3г/3; б) с глаголом ꙗвлꙗти се – паче же сего дш҃а безбоꙋков҆на ир҆тва ꙗвлꙗѥт҆ се вь гл҃вцѣх҆ 2г/6–8. Уз имѣти среће се двоструки акузатив: да не оуль имоуще неразꙋм҆нь 2г/14–16. Само по изузетку номинална допуна се уводи поредбеним везником ꙗко *као*: ꙗко камена твореть чл/о/вѣка 2г/4–6, бо҃ꙋ ꙗвльше се ꙗко храбри 3г/10–11.

2.5. Уз негиране глаголе објекат у главнини потврда има форму генитива: ѥг/д/а словесе бж҃ꙗ не слышить 3а/19–20, кто бо вѣры сеѥ не вѣсть правы 3б/4–5, иже бо ѥзыци не любите врага 3в/7–8 итд. Појава акузатива је ретка и као у старословенском своди се на одређену врсту исказа (Вечерка 1963: 207–209): а) реторско питање: кыи б/б҃/чл҃вкь не разоумѣѥть кыи не приложіть притче моудрыѥ сказающа бесѣды прави нашь 3а/6–11; б) апстрактни појам као објекат: ни аще ѥзыки вса оумѣѥть можеть сказати нем/о/щь сихъ 3б/15–18.

2.6. Глаголи из класе *verba sentiendi* (видѣти, слышати, оуслышати) увек везују за себе објекат у акузативу: а) ѡкоу видещю бж҃ию тварь всоу 2в/8–9; б) слышите слово ѿ ц҃а бо приде 2б/21–2в/1; в) глоусии оуслышеть слово боуков'ноѥ 2а/13–15. Ова доследност у тексту могла би се у извесној мери приписати утицају народног говора, будући да прилике у канону сведоче о доминацији генитива уз глагол оуслышати (Вечерка 1963: 215; Večerka 1993: 261). У прилог томе говори и стање посведочено у другим редакцијским текстовима (Драгин 2007: 164; 2013: 38).

2.7. Доминантно средство за исказивање посесије у *Проіласу* су присвојни придеви, а њихова позиција у односу на појам који одређују у подједнаком броју случајева је препонована односно постпонована: бж҃ию тварь 2в/9, дарь бж҃ии 2а/19–20, 2б/1 итд. Најчешће се изводе од именица које означавају бића (Вечерка 1963: 194): Бог (божии, господьнь), човек (чловѣчьскь, словѣньскь), животиња (скотьскь). У том погледу изузетак представљају придеви громьнь, кьнижьнь, тоуждь.

Посесивни генитив у већини примера праћен је детерминатором, а може се наћи како испред појма који одређује тако и иза њега: мира сего тлю ѿложити 2б/13–14, сь противʼникомь дш҃ь нашихъ 3в/3–5. Лична имена и друге именице из категорије *живо* (+) у овој улози се не јављају (уп. Молошная 1989: 140), осим у случају псеудопосесивне конструкције из наслова, која се и не може сматрати интегралним делом *Проіласа*, али је такође могла настати још у старословенском периоду: бл҃женаго оучителꙗ нашего костантина философа слово (<= *слово које је написао блажени учитељ наш Костантин*). Посесивност у овој категорији се уводи посредно, без одредбе, показном заменицом сь: нем/о/щь сихъ 3б/17–18, сихъ словеса 3в/21–3г/1.

Најмањи број потврда има посесивни датив, који данас у свим словенским језицима представља архаичну особину, која се повлачи пред доминацијом посесивног генитива (Молошная 1989: 149). Њиме се у посведоченим примерима истиче блиска повезаност два ентитета, који се налазе у односу неотуђиве припадности (Головачева 1989: 45): ѥлико лѣпотоу своиѩь дш҃аѩь видите 2б/8–10, ѿврьзѣте прилежⷭно оуѩоу дври 3в/10–11, главоу троуще непріѧзни велⷭми 3в/15–16. У тексту се јавља и један пример градационог датива, који је у старословенском био конкурентан градационом генитиву, чије исходиште је заправо јеврејски језик (тзв. *Gen. hebraicus*) (Večerka 1989: 137; 1993: 195): вь вѣки вѣкоѩь 4а/4–5. У канонском периоду и редакцијским писменостима ове две категорије с осталим псеудогрецизмима и грецизмима задобијају статус изразито књишких црта (Мразек 1963: 251–252; Драгин 2013: 57).

2.8. Конкурентност слободног генитива и конструкције оть + генитив, забележена у старословенском језику у великом броју различитих исказа (Вечерка 1963: 211–218), присутна је и у тексту *Проіласа*. У компаративној конструкцији с прилогом паче, који у овом случају поприма значење *више* (*него*) нема уметања предлога: паче же сего 2г/6, паче гноѩ гноѥщи 3а/13–14. Уз глаголе који се одликују семантиком одвајања и удаљавања у најширем смислу уочена је двојака реализација генитива: а) с предлогом: избѣжати ѿ огнѧ горещаго 2б/16–17, ѥже чл҃вки вⷭсе ѿлоучить ѿ житиѧ скотⷭска и похоти 2г/12–14; б) без предлога: тако дш҃а всака ѿпадаѥть жизні 3а/16–17, пльти бѣжеще тлѥ гноѥвⷭныѥ 3г/5–6. Генитив извора уз глагол боѧти се посведочен је без предлога, што се уклапа у прилике и у другим редакцијским текстовима (Драгин 2007: 173; 2013: 39, 144): ѿ҃а боѧти се 2в/20.

2.9. Негација у *Проіласу* уводи се по правилу речцом не, а само по изузетку везником ни. Партикула не поставља се непосредно испред реченичног елемента на који се односи: оуста бо ѩже сладⷭка не чюють 2г/3–4, кто ѩожеть притⷭче вⷭсе обличающе безь книгь ѥзыки не вь гл҃сѣ смысльнѣ гл҃юща 3б/11–15, нази бо вси безь книгь ѥзыци брати се не ѩогоуще безь ѡроужиѧ сь противⷭникоѩь дш҃ь нашихь 3б/21–3в/5 итд. Одступање од овог правила уочено је само једанпут: да не оуѩь иѩоуще неразоуѩⷭнь тоужⷭ/д/иниѩⷭ ѥзыкоѩь слышеще слово ѩако ѩѣдна звона гла/с҃/ слышите 2г/14–19.

Негација ни у оба примера претходи предикату и тада његово негирање партикулама изостаје: нь все ни лѣпо ни видимо ѥсть 2в/9–11, ни аще ѥзыки вса оумѣѥть можеть сказати нем/о/шь сихъ 3б/15–18. Иста ситуација посведочена је и у исказу с прилогом николиже: дарь бж҃ии дш҃аць николиже тлѣѥ 2б/1–3. Реч је о особини која се, према досадашњим испитивањима, показала као обележје пре свега текстова писаних високим стилом српскословенског језика (Петковић–Поломац 2013: 18). У старословенским споменицима она се јављала ређе у односу на конструкције с двоструком негацијом (Горшков 1963: 210). Граматике је третирају као старију црту на путу одумирања, а њено обнављање у познијим рукописима приписују утицају грчког предлошка (Вайан 1952: 391–392).

2.10. Међу адвербијалним конструкцијама уочене су падежне и предлошко-падежне везе с просторним, временским и значењем циља, сврхе. Анализа се усмерава првенствено на форме које из дијахронијске перспективе добијају посебну вредност, било да су обележене извесним степеном конкурентности или су потиснуте другим средствима.

Поред већ поменутих падежних конструкција с просторним значењем, а у којима је била присутна конкурентност слободног генитива и везе оть + генитив (в. тачку 2.8), скрећемо пажњу и на везу генитива с предлогом оу (Ходова 1966: 102–104): стоѥще ѡ десноую оу бж҃иꙗ прѣстола 3г/11–13. Њоме се упућује на близину објекта уз који се одвија радња или нешто налази. То је чини веома блиском конструкцијама близъ + генитив и при + локатив (СС: 92, 499), али се оне у овом тексту не јављају.

Уз прелазни глагол са семантиком достављања, испоручивања приносити, где се објекатска улога уско преплиће са значењем просторне усмерености радње (Правдин 1956: 26), реализује се датив са кь, док се уз вьздаꙗти среће конкурентно средство, слободни датив: а) побѣдоу приносеще кь бо҃у доброу 3г/3–4; б) ѡ҃лтвоу свою вьздаѥ прѣж/д/е бо҃у 2г/21–3а/1.

Од акузативних конструкција с просторним значењем уочена је само веза с предлогом о у устаљеном изразу о десн(оу)ю (страноу), посведочена већ у канону (СС: 387): стоѥще ѡ десноую оу бж҃иꙗ прѣстола 3г/11–13.

Уз глагол падати, где је била могућа реализација акузатива и локатива с предлогом на (Aitzetmüller 1981: 17), преовладало је статичко схватање радње, тј. акценат је стављен на место, а не на сам процес, те се јавља локатив (уп. Топоров 1961: 206): ꙗко сѣмене падающа на нивѣ 3б/6–7.

Посведочен је и један облик локатива без предлога, којем се може приписати месно значење. Још у старословенским јеванђељским текстовима ова црта је била ретка, обухватала је свега 0,5% свих примера локатива места (Бауэр 1963: 265). Известан број тих примера могуће је објаснити случајним изостављањем предлога вь, што би и овом приликом могао бити случај. Занимљиво је међутим да и у осталим преписима *Проіласа* овај стих гласи исто (уп. Ивановъ 1931: 31): ꙗко бо тлꙗ пльтехъ настоить все тлещи паче гноꙗ гноѥщи 3а/11–14.

С временским значењем у тексту је посведочена веза вь + акузатив: ра/д/гующе се сь анг҃лы вь вѣкы 3г/15–16, ꙗко томоу по/д/баѥть всака слава чьсть же и хвала бж҃иꙗ выноу сь ѡ҃цемь и сь ст҃ымь дх҃омь вь вѣки вѣкомь ѿ всеѥ твари аи҃нь 3г/21–4а/6. Њоме се исказује време у целости захваћено глаголском радњом (Геродес 1963: 325), а акузатив том приликом може се јавити с одредбом или без ње, што у потпуности одражава прилике у канону (Ходова 1971: 126), али и у проученим редакцијским текстовима (Драгин 2007: 214).

Једина посведочена конструкција којој би се могло приписати значење циља, сврхе јесте такође веза акузатива с предлогом вь: готови вь плѣнь моукы вѣчныѥ 3в/5–7. Реч је о особини за коју се верује да као синтаксички калк улази у старословенски језик и редакцијске писмености, док у народним говорима доминирају други спојеви, а пре свега на + акузатив (Геродес 1963: 322).

2.11. У тексту се јављају сва четири типа партиципа, али се њихова учесталост и распон синтаксичко-семантичких могућности за реализацију (Грковић-Мејџор 1997: 21–39) у великој мери разликују.

Употреба пасивних партиципа се своди на појединачне примере, који су у оба случаја у предикативној улози: а) партицип презента – нь все ни лѣпо ни видимо ѥсть 2в/9–11; б) партицип претерита – дарь бо ѥсть ѿ б҃а сь дань 2а/18–19. Ниску фреквенцију има и активни партицип претерита (3х), посведочен у следећим функцијама:

а) детерминативни партицип – кыи бо слоухъ громнаго тоутна не слышавь можеть ба боѩти се 2в/17–20; б) секундарни предикат (герунд) као трансформ временске реченице са значењем претхођења у времену – ѿтврьзѣте прилежно оумоу дври ѡроужиѥ приѥмше тврьдо нн҃ѩ ѥже кѹють книгы гн҃ѥ главоу троуще непрїѧзни вел'ми 3в/10–16, бо҃у ѩвльше се ѩко храбри стоѥще ѡ десноую оу бж҃иѩ прѣстола ѥгда ѡг҃нѣм' соудить ѥзыкомь 3г/10–14. Упадљива карактеристика текста, на другој страни, јесте честа употреба активног партиципа презента, који ниједном није посведочен у улози именског дела предиката, као и у склопу конструкције апсолутног датива.

Само једанпут, праћен „чланским" иже (Kurz 1972: 82–84), он је у форми супстантива добијајући тада субјекатску позицију у реченици: иже бо сихъ словеса гл҃юще по/д/бні боудоуть врага оубити 3в/21–3г/3.

Детерминативни тип партиципа има знатно већу фреквенцију, а у подједнаком броју примера посведочен је у улози како трајног тако и ситуационог детерминатора (Ivić 1983: 135–138; Белић 1999: 470): а) бо҃у поюще гл҃вкі молоуюшемоу 3г/19–20; б) ноздри же паки цвѣта не оухающи како разоумѣѥт' се бж҃иѥ гю/д/ 2в/20–2г/3. Будући да је код првог семантичког типа значење партиципа независно од времена предиката, допуна у виду прилога николиже има изразито емфатичку вредност и јавља се у циљу истицања свевременог карактера наведеног својства: дарь бж҃ии дш҃аль николиже тлѣѥ 2б/1–3. У случају ситуационе детерминације, када је интерпретација партиципа директно условљена формом предиката, такође се уочава симултаност глаголских радњи. Предикат се том приликом изражава следећим категоријама: а) презент – се же в'се мы братиѥ замышлѧюще гл҃ѥмь свѣть по/д/бающь 2г/9–11; б) самостални предикативни партицип с футурским значењем – иноу же паки прит'чю м/б҃/удроу зѣло да гл҃ѣмь гл҃вци любеще се хотеще расти бж҃иѥмь растомь 3а/20–3б/4; в) императив – иже бо ѥзыци не любите врага брати же се мыслеще с ниль зѣло ѿврьзѣте прилежно оумоу дври 3в/7–11.

Активни партицип презента у функцији самосталног предиката среће се ретко, што је одлика и канонских текстова (Večerka 1961: 93–98). Поред управо наведеног исказа 3а/20–3б/4, где се партицип јавља као трансформ помоћног глагола сложеног футура, а што иначе није необична црта редакцијских споменика (Грковић-Мејцор 1997: 22; Драгин 2007: 257), издвајамо још два исказа у којима

му је могуће приписати ову вредност: тако и дш҃а всака безь буковь не видещи бж҃иꙗ законa добрѣ законa книж'на дх҃овнаго законa ран бж҃ии ꙗвлꙗюще 2в/11–17, бо҃у ꙗвльше се ꙗко храбри стоюще ѡ десноую оу бж҃иꙗ прѣстола ѥгда ѡгнѥм' соудить ѥзыкомь 3г/10–14.

Најчешће овај партицип добија улогу секундарног предиката, кондензујући том приликом како паратактичке тако и хипотактичке структуре (Večerka 1961: 116–146). Својства независне реченице добија уз предикат трајног вида, исказујући значење пратилачке околности: се же в'се мы братиѥ замышлꙗюще гл҃ѥмь свѣть по/д/бающь 2г/9–11. У једном случају има функцију прилошке одредбе за начин: ꙗко бо тлꙗ пльтехь настоить все тлещи паче гноꙗ гноѥщи 3а/11–14. Посведочен је и партицип из групе глагола саопштавања, који уз предикат истог типа уводи директни говор: оучеть вьсь народь гл҃юще 2б/7–9. Ова врста синтаксичко-семантичког удвајања, пореклом из јеврејског, преко грчког улази у старословенску писменост а потом и у редакцијске текстове (Кравар 1982: 306; Грковић-Мецор 2007: 435; Драгин 2007: 262; 2013: 63). Реферишући о радњи која из угла говорника има другостепени значај, односно, споредну синтаксичку позицију, он се јавља и као трансформ следећих зависних реченица: а) временска – мл҃твоу своѥ вьздаѥ прѣж/д/е бо҃у ꙗко хощю словесь петь изрещи да и в'се братиꙗ разоумѣють неже т'моу словесь неразоумьнь 2г/21–3а/6; б) узрочна – тако дш҃а всака ѿтпадаѥть жизні бж҃иꙗ не имоущи живота ѥг/д/а словесе бж҃іꙗ не слышить 3а/16–20; в) погодбена – кто можеть прит'че в'се обличающе без' книгь ѥзыки не вь гл҃сѣ смысльнѣ гл҃юща 3б/11–15; г) намерна – се бо ст҃ы пав'ль оуче ре/ч/ 2г/20–21.

2.12. Инвентар хипотактичких везника у тексту *Проїласа* своди се на следеће лексеме: аще, бо, да, ꙗко, ꙗкоже, ѥгда, ѥлико. Њихова реализација у потпуности одговара стању забележеном у старословенским канонским споменицима (СС: 75–76, 94, 181, 793–794, 795–796, 798, 802–803).

Највећу фреквенцију имају узрочне реченице, које се по правилу уводе веником бо. Реч је о узроку типа образложења, а позиција зависне реченице је увек постпонована: тѣм'же оуслышите словѣни вси дарь бо ѥсть ѿ б҃а сь дань 2а/16–19. Само једанпут у овом типу реченице среће се ꙗко и тада је у питању завршна формула која затвара текст *Проїласа*: бо҃у поюще ч҃лвкі милоуюшемоу ꙗко томоу по/д/обаѥть

всака слава чьсть же и хвала бж҃ꙗ выноу сь ѡ҃ц҃емь и сь ст҃ыи҃мь дх҃омь вь вѣки вѣкомь ѿ всеѥ твари аи҃нь 3г/19–4а/6.

Временске реченице су такође постпоноване и уводе се везником ѥгда: тако дш҃а всака ѿпадаѥть жизні бж҃ꙗ не имоуши живота ѥг/д/а словесе бж҃ꙗ не слышить 3а/16–20.

На почетку погодбене реченице стоји аще: ни аще ѥзыки вса оумѣѥть можеть сказати нем/о/шь сихь 3б/15–18.

Намерне реченице почињу лексемом да: ꙗко хощю словесь петь изрещи да и в'се братиꙗ разоумѣють неже т'моу словесь неразоумьнь 3а/1–6. Конкурентно средство форми *да* + презент у овом типу исказа могао је бити инфинитив, који у *Проиласу* налазимо у јединој супинској конструкцији: х҃с҃ гредеть ѥзыки сьбрати 2а/8–10.

Начинско-поредбене реченице, међу којима се разликују оне квалификативног и квантитативног типа (Павловић 2009: 210), уводе се везницима ꙗкоже, ꙗко, ѥлико, а њихова позиција може бити препонована и само по изузетку постпонована. У *Проиласу* превагу односи први поменути синтаксичко-семантички тип (екватив не реченице квалификативног типа), у оквиру којег су посведочени следећи структурни модели: а) с препонованом зависном реченицом – ꙗкоже пр҃роци прорекли соуть прѣж/д/е х҃с҃ь гредеть ѥзыки сьбрати 2а/6–10; б) с постпонованом зависном реченицом – б҃а познаюуть ꙗко достоить 2а/15–16; в) с препонованом зависном реченицом и деиктичким прилогом тако у својству кореферента: ꙗко бо без' свѣта радость не боудеть ѡкоу видещю бж҃ию тварь всоу нь все ни лѣпо ни видимо ѥсть тако и дш҃а всака безь боуковь не видещи бж҃ꙗ закона добрѣ закона книж'на дх҃овнаго закона ран бж҃ии ꙗвлꙗюще 2в/6–17. Екватив не реченице квантификативног типа почињу везником ѥлико и у тексту долазе у низу, обједињене у јединствену песничку слику: ѥлико лѣпотоу своимь дш҃амь видите любите и ра/д/уите се ѥликоже хотеть грѣхь т'моу ѿврѣщи и мира сего тлю ѿложити и ѥлико житиѥ ранскоѥ ѡбрѣсти и избѣжати ѿ огнꙗ горещаго вьньмѣте нн҃ꙗ ѿ в'сего оума 2б/11–19.

Релативне реченице уводе се заменицом иже, док се конкурентне лексеме кыи и которыи у овој функцији не јављају (уп. Александров 1958: 153–154; Večerka 1982–1983: 15): слышите слово ѿ б҃а бо приде слово иже крьмить дш҃е чл҃вчьскиѥ слово ѥже крѣпить ср/д/ца и оумы 2б/21–2в/4. Конгруенција у роду релативне заменице, осим у наведеном примеру (слово иже крьмить дш҃е чл҃вчьскиѥ), изостаје само

још једном: се же в'се мы братие замышлꙗюще гл҃ѥмь свѣть по/д/бающе ѥже чл҃вки в'се ѿлоучить ѿ житиꙗ скот'ска и похоти 2г/9–14. У питању је особина потврђена већ у канону (Александров 1958: 154), а спорадично присутна и у другим редакцијским текстовима (Грковић-Мецор 1996: 54).

2.13. У тексту *Проїласа* посведочена је крајње сведена синтаксичко-семантичка реализација глаголских времена и начина. Будући да је реч о песничком саставу, није необичан изостанак наративних средстава имперфекта и плусквамперфекта, а веома сужену употребу бележе и аорист и перфекат, који се изводе од глагола свршеног вида (рещи и прорещи). Њихова улога у посведоченим стиховима има извесних сличности, будући да су се оба облика нашла у служби актуелизације одређених библијских цитата. Аористом се то чини на живљи и непосреднији начин, тј. увођењем директног говора, док је код перфекта преовладало резултативно значење и њиме се само констатује одређено стање, релевантно из позиције датог тренутка: а) аорист – рѣше бо ѡни слѣпии прозреть глоусии оуслышеть слово боуков'ное 2а/11–15; се бо ст҃ы пав'ль оуче ре/ч/ мл҃твоу свою вьздае прѣж/д/е бо҃у ꙗко хощю словесь петь изрещи да и в'се братиꙗ разоумѣють неже т'моу словесь неразоумьнь 2г/20–3а/6; б) перфекат – проглась ѥсть ст҃го ѥу/г҃/лиꙗ ꙗкоже пр҃роци прорекли соуть прѣж/д/е х҃сь гредеть ѥзыки сьбрати 2а/5–10. Највећу фреквенцију међу глаголским временима има презент, што је несумњиво одраз изразито декларативног и декламативног карактера *Проїласа*. У форми свршеног вида презент поприма значење футура (слѣпии прозреть глоусии оуслышеть слово боуков'ное 2а/12–15), док таквих примера с глаголима имперфективног вида нема, осим у случају быти (ꙗко бо без' свѣта радость не боудеть ѡкоу видещю бж҃ню тварь всоу 2в/6–9). Реч је о особини која је иначе у старословенском одликовала већи број глагола, а које је једино у контексту било могуће оквалификовати као форме презента или пак простог футура (Горшков 1963: 185–187). Једини пример сложеног футура јавља се у оквиру партиципске конструкције хотеще расти бж҃ниѥмь растомь 3б/2–4, док остале могућности с глаголима имѣти и начети изостају. У тексту нема ни потврда тзв. императивног презента, који иначе припада групи псеудогрецизама, тачније хебраизама који преко грчког улазе у први словенски књижевни језик (Birnbaum 1996: 41). Значење наредбе и подстицаја

уводи се искључиво императивом, који уз презент представља најфреквентнији глаголски облик у овом саставу, док се потенцијал не реализује. Занимљиво је да се овај глаголски начин никада не јавља у негираној варијанти, а због доследне употребе другог лица множине нема ни потврда аналитичких форми императива.

3. Закључак. У целини посматрано, може се констатовати да је избор синтаксичких средстава *Проїласа* упадљиво сужен у односу на прилике забележене у канонским споменицима, што је у великој мери допринело приближавању језичког израза говорној основици. Ово приближавање остварило се на два нивоа: а) у потпуној елиминацији или свођењу изразито књишких црта високог стила на појединачне примере; б) у елиминацији појединих системских особина и давању предности конкурентној форми за коју постоји ослонац у дијалекатској бази.

У овом делу, дакле, изостаје читав низ категорија које су настале или су активиране под страним утицајем, било да је реч о грецизмима или псеудогрецизмима: имперсоналне конструкције с инфинитивом (номинатив + инфинитив, датив + инфинитив, акузатив + инфинитив), иже које супстантивира целу синтагму, еже с инфинитивом, градациони генитив, презент са значењем императива, предикативни партицип, апсолутни датив. Следеће књишке црте јављају се само у појединачним потврдама дајући тексту обележја високог стила: супстантивни партицип праћен „чланским“ иже, градациони датив, удвајање глагола саопштавања. Инвентар хипотактичких везника у тексту такође је знатно сужен у односу на канонске изворе, а њихове функције и значења у потпуности одражавају старословенско стање. Када је реч о елиминацији изворно словенских црта, због релативно малог обима текста, утицају дијалекатске базе могуће је са сигурношћу приписати само замену супинске конструкције инфинитивом и изостанак имперфективног презента с футурским значењем, осим у случају глагола быти. Архаичан призвук тексту у извесној мери даје и слободни локатив места (?), који је још у канону био у фази одумирања. Деловање говорне основице, како су показала испитивања других редакцијских споменика, огледа се још у превласти акузатива над генитивом уз глагол оуслышати, појави једноструке уместо двоструке негације,

карактеристичне за старословенске списе, доминацији посесивног генитива над посесивним дативом, појави генитива извора уз глагол боѩти сѧ без предлога отъ. Поремећај у конгруенцији партиципа, као и релативне заменице иже такође се може приписати утицају живог говора, у којем је рано изгубљен ослонац за ове категорије.

На овај начин *Проїласу* је обезбеђен висок степен разумљивости и пријемчивости не само у писаној форми већ и приликом јавног читања. Пресудну улогу у обликовању стила и језичког израза нису одиграли толико садржина и природа текста колико спољашњи, ванјезички чиниоци, попут специфичног друштвено-историјског контекста и аудиторијума којем је био намењен. Све ово показује, дакле, да се старословенски језик не сме посматрати као једна монолитна и статична структура, чије реконструисане подсистеме налазимо у граматикама, већ пре свега као социолингвистички феномен у свом историјском ходу, подложан не само регионалном већ и функционално-стилском варирању. Рукопис *Проїласа* Хил 23 представља тако још једну потврду тезе да се канонски и редакцијски споменици морају сагледавати и проучавати као јединствена и недељива целина с развијеним системом жанрова, који се током развоја црквенословенске писмености све више богатио и усложњавао. У реконструкцији функционалних домета те писмености у раном периоду њеног развоја, као што се види, удео српскословенских рукописа је драгоцен, а понекад и незамењив.

Цитирана литература

Александров, Феодор. „О значениях и функциях местоимений „который“, „иже“ и „кый“ в основных памятниках древнеболгарского языка.“ Вл. Георгиев и др. (ред.). *Славистичен сборник том I. Езикознание*. София: Българската академия на науките, 1958, 145–163.

Бауэр, Ярослав. „Беспредложный локатив в старославянском языке.“ Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 263–285.

Бауэрова, Марта. „Беспредложный творительный падеж в старославянском языке.“ Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 287–311.

Белић, Александар. *Исшорија срйскоі језика.* Изабрана дела Александра Белића, четврти том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Бирнбаум, Генрих. „Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения.“ Henry Kučera (ed.). *American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists, Prague, 1968 August 7–13. Vol. I: Linguistic Contributions*. The Hague – Paris: Mouton, 1968, 29–63.

Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

Вайан, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1952.

Вечерка, Радослав. „Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке.“ Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 183–223.

Вечерка, Радослав. „Относительно проблематики влияния греческого на старославянский.“ Vladimir Georgiev et al. (ed.). *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, VI: Linguistique*. Sofia: Académie bulgare des sciences, 1968, 753–762.

Геродес, Станислав. „Старославянские предлоги.“ Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 313–368.

Головачева, Арина Виталевна. „Категория посессивности в плане содержания.“ Вяч. Вс. Иванов (ред.). *Категория посессивности в славянских и балканских языках*. Москва: Наука, 1989, 44–111.

Горшков, А. И. *Старославянский язык*. Москва: Государственное издательство «Высшая школа», 1963.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О синтаксичким одликама „Житија св. Симеона“ од св. Саве.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* 25/2 (1996): 43–56.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „Партиципи у српскословенском језику.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/1 (1997): 21–39.

Грковић-Мејџор, Јасмина. *Питања из старословенске синтаксе и лексике*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2001.

Грковић-Мејџор, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.

Драгин, Наташа. *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет, 2007.

Драгин, Наташа. *Споменици српскословенске писмености: језик и текстологија*. Нови Сад: Тиски цвет, 2013.

Дуриданов, Иван (ур.). *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. София: Българска академия на науките, 1993.

Дучић, Н. „Старине хиландарске.“ *Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884): 1–116.

Ивановъ, Йорданъ. *Български старини изъ Македония*. София: Българската академия на наукитѣ, 1931.

Јовановић, Томислав. *Хрестоматија средњовековне књижевности. Том I. Старословенска и преводна књижевност.* Приредио и на савремени српски језик пренео Томислав Јовановић. Београд: Филолошки факултет, 2012.

Кравар, Мирослав. „Синтаксички грецизми у старословенском језику хрватске редакције." *Научни састанак слависта у Вукове дане* 8/I (1982): 299–313.

Мирчева, Бойка, Славия Бърлиева. „Приложение: предварителен списък на кирило-методиевските извори." *Кирило-Методиевски студии* 4 (1987): 486–516.

Молошная, Татьяна Николаевна. „План выражения категории посессивности." Вяч. Вс. Иванов (ред.). *Категория посессивности в славянских и балканских языках*. Москва: Наука, 1989, 112–215.

Мразек, Роман. „Дательный падеж в старославянском языке." Иосиф Курц (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка. Сборник статей*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 225–261.

Павловић, Драгољуб, Радмила Маринковић. *Из наше књижевности феудалног доба*. Избор, редакција, превод и коментари др Драгољуб Павловић и Радмила Маринковић. Београд: Просвета, 1975.

Павловић, Слободан. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века.* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Пенкова, Пиринка. „Гръцко влияние върху старобългарски език." Петър Динеков (ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия том I*. София: Българска академия на науките, 1985, 554–562.

Петковић, Јелена, Владимир Поломац. „Слагање негација у старосрпском језику." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVI/2 (2013): 7–22.

Попова, З. Д. „К вопросу о греческом влиянии на падежную и предложно-падежную систему старославянского и древнерусского языков." *Вопросы языкознания* 2 (1976): 99–105.

Правдин, А. Б. „Дательный приглагольный в старославянском и древнерусском языках." *Ученые записки Института славяноведения* XIII (1956): 3–120.

Радојичић, Ђорђе Сп. *Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености*. Приредио Ђорђе Сп. Радојичић. Београд: САНУ – Нови Сад: Матица српска, 1963.

Радојичић, Ђорђе Сп. *Старо српско песништво IX–XVIII век*. Крушевац: Багдала, 1988.

СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков).* Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994.

Станчев, Красимир, Вася Велинова. „Проглас към евангелието." Лиляна Грашева (ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия том III*. София: Академично издателство „Марин Дринов", 2003, 336–340.

Топоров, В. Н. *Локатив в славянских языках*. Москва: Академия наук СССР, 1961.

Трендафилов, Христо. „Проглас към Евангелието: жанр-прецедент и функционална множественост.“ Електронно списание LiterNet, 02. 04. 2004, № 4 (53) <http://liternet.bg/publish3/htrendafilov/proglas.htm> 03. 06. 2012.

Трифуновић, Ђ. „Константинова (Ћирилова) књижевна дела у светлости неких Фотијевих књижевноестетичких погледа.“ Харалампие Поленаковиќ и др. (ур.). *Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски*. Книга 1 (23–25 мај 1969 Скопје–Штип). Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1970, 249–259.

Трифуновић, Ђ. „Дар Светога Духа и словенски језици. Поводом 1100-годишњице Ћирила и Методија.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик* XXXIII/3 (1985): 545–550.

Трифуновић, Ђорђе. *Стара српска књижевност*. Београд: Филип Вишњић, 1994.

Турилов, А. А. „К изучению южнославянской рукописной традиции „Прогласа Константина Философа“.“ Мария Йовчева (ред.). пѣнїє ѥдало гєѡргию. *Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов*. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2010, 346–357.

Ходова, К. И. „Синтаксис предлога ѹ с родительным падежом в старославянском языке.“ *Scando-Slavica* XII (1966): 96–114.

Ходова, К. И. *Падежи с предлогами в старославянском языке (Опыт семантической системы)*. Москва: Наука, 1971.

Ходова, К. И. *Простое предложение в старославянском языке*. Москва: Наука, 1980.

*

Aitzetmüller, R. „Beobachtungen zur syntaktischen Verwendung von Lokativ und Akkusativ im Altbulgarischen und Serbokroatischen.“ Eckhard Weiher (ed.). *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes* Tom. XV, Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag. Freiburg: U. W. Weiher, 1981, 14–42.

Birnbaum, Henrik. „Language Contact and Language Interference: The Case of Greek and Old Church Slavonic.“ *Suvremena lingvistika* 41/42 (1996): 39–44.

Bräuer, Herbert. *Der persönliche Agens beim Passiv im Altbulgarischen: eine syntaktische Untersuchung*. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur – Wiesbaden: Franz Steiner, 1952.

Holzer, Georg. Altkirchenslawisch. Miloš Okuka & Gerald Krenn (Hrsg.): *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Band 10. Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Klagenfurt: Wieser Verlag, 2002, 187–202.

Ivić, Milka. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta, 1983.

Kurz, Josef. *Kapitoly ze syntaxe a z morfologie staroslověnského jazyka*. Praha: Universita Karlova, 1972.

Schaeken, Jos, Henrik Birnbaum. *Die altkirchenslavische Schriftkultur: Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler (mit Textproben, Glossar und Flexionsmustern)*. München: Verlag Otto Sagner, 1999.

Večerka, Radoslav. *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

Večerka, Radoslav. „Vliv řečtiny na staroslověnštinu." *Listy filologické* 94, 2 (1971): 129–151.

Večerka, Radoslav. „Souvětí se závislými větami relativními v staroslověnštině." *Slovo* 32–33 (1982–1983): 15–52.

Večerka, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax I. Die lineare Satzorganisation*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher, 1989.

Večerka, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II. Die innere Satzstruktur*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher, 1993.

Nataša Dragin

The Syntactic Features of the Proglas by Constantine the Philosopher (Hil 23)

Summary

The paper deals with the syntactic features of the *Proglas* (*Foreword*), the first original Old Church Slavonic poem, which is usually attributed to St Cyril and is known from three Serbian and one Russian source. The analysis based on its Serbian Church Slavonic manuscript copy *Hil 23* (late 13th century – the first quarter of the 14th century) seeks to cover various categories in the domain of the syntax of the cases and the syntax of sentence structure, infinitive and participial constructions, as well as the tenses and verbal modes, and offer answers to the following issues: a) the attitude toward those features that exhibited a greater or lesser competing potential in the OCS canon; b) the attitude towards the Graecized syntax as a high-style feature, typical of liturgical books; c) a possible impact of the vernacular language. According to the analysis, in terms of the choice of syntactic means, the text of the *Proglas* highly approximates ordinary speech; this is primarily manifested in the abandonment of Graecized forms as a distinctly literary feature of the high style or their reduction to isolated examples, on the one hand, and favouring those competing linguistic means in the literary language which are rooted in the dialect basis, on the other. Such a striking contrast to the circumstances reflected in the translated writings within the core corpus of OCS manuscripts, which is primarily determined by the purpose of the composition, reveals the genre diversification of the first Slavonic literary language, which must not be observed as a monolithic and static structure whose reconstructed subsystems can be found in grammars, but primarily as a sociolinguistic phenomenon subject to both regional and functionally stylistic variation. As confirmed by this example, the written monuments of the Serbian redaction play a great, sometimes irreplaceable, role in highlighting the functional range of the OCS literacy in an early stage of development.

УДК 821.163.1.09-94 Владислав Граматик
821.163.1.09:811.163.1

МАРИНА КУРЕШЕВИЋ

Функционалностилске одлике језика житија Константина Филозофа из Рилског зборника Владислава Граматика: хипотактичке структуре

У раду се истражују синтаксичко-семантичке одлике хипотактичких структура у Житију Константина Филозофа у препису Владислава Граматика из Рилског зборника (1479. година). Анализиране су зависно-сложене реченице и њима функционално конкурентне партиципске и инфинитивне конструкције. Циљ овог истраживања је двоструk – најпре, да се утврди да ли се у овом домену језичког система на почецима словенске писмености језик оригиналних текстова разликовао од језика преводне литературе у регистру употребљених средстава, као и на плану организације реченичне структуре, а потом, да се на основу процентуално исказаног фреквенцијског односа конкурентних средстава, пре свега у домену књишког регистра и њему конкурентних нормативних могућности које постоје и у вернакулару за исказивање истих хипотактичких значења, одреди функционалностилски статус језика овог дела.

Кључне речи: Житије светога Ћирила, старословенски, хипотакса, функционални стилови.

1. Уводне напомене. У црквенословенској литератури сакралног карактера господарила је вековима синтаксичка структура која је, познато је, била саткана од различитих слојева – општесловенског (са минималним уделом дијалектизама) и књишког, у којем се преплићу латентно присутни словенски језички елементи оживљени утицајем језика оригинала (тзв. синтаксички неологизми) и елементи настали као директна позајмица из језика оригинала, пре свега грчког, али и латинског језика (тзв. синтаксички калкови)

* Марина Курешевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Рад је резултат истраживања на пројекту Историја српског језика (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

(Večerka 1989: 28). Како је први словенски књижевни језик никао из словенског дијалекта који је до тада функционисао само као говорни идиом, те у којем хипотакса није била до краја формирана,[1] јасно је да се страни језички утицај на овом језичком нивоу нарочито испољио у домену инфинитивне и партиципске фразе, као и зависносложене реченице, којима су се исказивали хипотактички односи, а које представљају одлике пре свега писаног језика (Грковић-Меџор 2001: 19).

Малобројни су текстови оригиналног карактера настали у првим годинама постојања словенске писмености, који би, услед непостојања директног страног предлошка, на непосреднији начин могли да сведоче о синтаксичком потенцијалу првог словенског књижевног језика. Нажалост, њих, као и споменике старословенског канона, немамо сачуване у аутографима већ у каснијим преписима. Међу њима посебно место заузимају Панонске легенде (Житија Ћирила и Методија), списи који истовремено представљају драгоцен извор наших сазнања о животу словенских првоучитеља и о старословенском језику. То су најстарије словенске хагиографије. Написане су крајем IX века. Иако се име њиховог писца поуздано не зна, претпоставља се да би то могао бити неко од њихових најближих сарадника, Климент или неко други (Павловић–Маринковић 1968: 27; Bratulić 1985: 16, 17).

Најстарији сачувани преписи животописа Ћириловог потичу тек из XV а Методијевог из XII века (Šafařík 1873: III; Bratulić 1985: 16). Међу њима је и препис Житија Константина Филозофа Владислава Граматика у Рилском зборнику из 1479. године, који је одабран за предмет нашег истраживања (Šafařík 1873: 1–25).[2]

[1] Ово се закључује на основу проучавања хипотаксе најстаријих словенских вернакуларних споменика у којима још увек није завршен процес формализације свих типова зависносложене реченице (уп. нпр. следеће студије Bauer 1960; Игря 1979; Павловић 2009). Разлог томе је што је хипотакса у еволутивном смислу млађа од паратаксе, као и чињеница да на њен развој свакако утичу и неки ванлингвистички фактори, као што је ширење писмености, на пример (Грковић-Меџор 2007: 42–43).

[2] У цитираном издању П. Шафарик (1873: III) наводи како се определио да управо овај Владислављев препис Ћириловог житија стави у основу свог издања јер је у језичком погледу најчистији, као и стога што се једино за њега знало место и време настанка.

Владислав Граматик, средњовековни писар и књижевник, премда се по једнима везује за Трновску књижевну школу (Данчев 1983: 246), а по другима за Ново Брдо (Богдановић 1991: 225–226; Грковић-Меџор 1993: 23–27), својом књижевном заоставштином задужио је подједнако и Србе и Бугаре. Иза себе је оставио четири зборника који укупно премашују 4300 страна, чиме се сврстао у најплодније православне писце и књижевнике XV века. Последњи Владислављев зборник, у науци назван Рилским панегириком (по манастиру у којем се чува), настао је 1479. године у манастиру Матејац на Скопској Црној Гори, о чему сведочи његов запис на крају поменутог споменика. Неки научници сматрају да је Владислав Граматик овај зборник саставио по поруџбини управе Рилског манастира (Данчев 1983: 66). Писан је ресавским правописом и српском редакцијом, као и остала његова дела, а у њему су, поред текстова који припадају српској књижевности, највећим делом заступљени текстови аутора који се везују (и) за бугарску књижевност (попут Јефтимија Трновског, Григорија Цамблака и Јоасафа Видинског) као и састави посвећени културној прошлости бугарског народа (Данчев 1983: 65–75), што Владислава Граматика квалификује правим представником општебалканске православне духовне заједнице која у средњем веку није знала за националне границе. Језик у његовим оригиналним делима, *Слову о преносу мошти Јована Рилскої* и *Похвали Димитрију*, открива веома доброг познаваоца граматичке норме српског средњовековног књижевног језика који уме да пише и високим и нижим функционалним стилом тог језика (Грковић-Меџор 1993: 25–27).

Иако животописи словенских првоучитеља, Житије Константина Филозофа (ЖКФ) и Житије Методија (ЖМ), имају исту историјску и књижевну вредност, они се међу собом разликују по својој друштвеној намени. Док је ЖКФ настало као „апологија његовог учења о равноправности словенског језика, писма и богослужења с латинским и грчким језиком, писмом и богослужењем" (Bratulić 1985: 16), ЖМ јесте „апотеоза словенске цркве као самосталне институције коју је Рим одобрио, а која је политички везана за словенске кнежевине" (Bratulić 1985: 17). Различита друштвена намена ових текстова испољила се и на језичкостилском плану. Многи истраживачи су истицали да је стил казивања у ЖКФ у естетском

погледу живописнији, те да је он у ЖМ „без приповедачког и књижевно-ликовног захвата" (Трифуновић 1963: 193), тј. да има претежно хроничарски карактер.

2. Предмет и циљ истраживања. Главни предмет нашег истраживања јесте синтаксичко-семантичка анализа хипотактичких структура, тј. зависносложених реченица и њима функционално конкурентних партиципских и инфинитивних конструкција у Житију Константина Филозофа у препису Владислава Граматика из Рилског зборника. Циљ овог истраживања је двострук – најпре, да се утврди да ли се у овом домену језичког система на почецима словенске писмености језик оригиналних текстова[3] разликовао од језика преводне литературе у регистру употребљених средстава, као и на плану организације реченичне структуре, а потом, да се на основу тих налаза као и на основу процентуално исказаног фреквенцијског односа конкурентних средстава, пре свега у домену књишког регистра и њему конкурентних нормативних могућности које постоје и у вернакулару за исказивање истих хипотактичких значења, закључи да ли је ово дело писано вишим или нижим функционалним стилом[4] средњовековног књижевног језика. С тим циљем нашу анализу смо најпре усмерили на идентификовање репертоара хипотактичких везника, одређивање њихове семантичке специјализације и степена синтаксичке интегрисаности зависне реченице у надређену реченичну структуру, а потом и на утврђивање фреквенцијског односа конкурентних средстава (номиналних

[3] Оригинални текстови у већој-мањој мери могу да одражавају особености граматичке структуре живог језика.

[4] Иако су на конкретну реализацију црквенословенског језика у средњем веку утицали многи фактори, попут жанровске припадности текста, његове друштвене намене, порекла, садржине, афинитета аутора, владајућег стила епохе и сл., у палеославистици се усталило мишљење да приликом истраживања тог језика треба разликовати његове две основне варијанте, које се могу назвати и двама функционалним стиловима тог језика, вишим и нижим. За одређивање функционалностилског статуса текста на синтаксичком нивоу основним се сматра однос употребљених књишких и вернакуларних језичких средстава (Грковић-Мејцор 2007: 427–442), мада би се као додатни параметри могли издвојити и степен поштовања норме на формалном и функционалном плану приликом употребе књишког регистра језичких средстава, као и степен прожимања црта књижевног и вернакуларног језика на структурном плану реченице (уп. Курешевић 2014).

и вербалних, књишких и вернакуларних) употребљених у истом синтаксичко-семантичком контексту.

Иако је текст одабран да буде предмет анализе писан српском редакцијом старословенског језика и потиче с краја XV века, треба претпоставити да се у њему на синтаксичком плану у великој мери одражава филолошко умеће оригиналног аутора, тј. старословенско стање,[5] мада не треба занемарити ни удео преписивача, тј. спорадичне иновације каснијег датума.

3. Анализа. Анализирану грађу разврстали смо према структурно-функционалном критеријуму на: а) реченични комплекс са релативном реченицом, б) реченични комплекс са адвербијалном реченицом и в) реченични комплекс са допунском реченицом.[6]

3.1. *Реченични комплекс са релативном реченицом*. Релативне реченице су, с обзиром на своје индоевропско порекло (Меје 1965: 206), очекивано представљале најфреквентнији тип зависне реченице у овом тексту. Забележене су у 97 случајева. Међу њима се према функционалном критеријуму разликују адјективне и супстантивне релативне реченице. Оба типа су се у старословенским споменицима у реченични комплекс вишег ранга уводила релативизаторима **j*- типа, анафорско-демонстративног порекла, при чему се супстантивне релативне реченице сматрају књишком категоријом, будући да су оне у вернакуларним текстовима увођене речима **k*- типа, по пореклу упитно-неодређене семантике (Bauer 1967: 52–55; Večerka 2002: 206).

[5] Познато је да су националне редакције старословенског језика, у ствари, представљале само варијанте заједничког црквенословенског језика будући да су се у својој вишој стилској реализацији међу собом разликовале првенствено на фонетском плану, док је језгро релативно стабилних особина на морфолошком, синтаксичком и лексичком плану, наслеђено из старословенског језика, омогућавало циркулацију књига писаних тим језицима на целом простору Православне Славије.

[6] Имајући на уму недовољно формализовану разлику између паратаксе и хипотаксе у старим текстовима словенских писмености (Хабургаев 1974: 399–401), термином ‘реченица’ именујемо заправо релативно аутономан ентитет (уп. Večerka 2010: 181–194) који се семантички интерпретира као ‘релативна’, ‘временска’ и сл. на основу формалних маркера (везника или речи у везничкој функцији) помоћу којих се он интегрише у сложени реченични комплекс.

Адјективне релативне реченице (пр. 1) су у ЖКФ забележене скоро у две трећине случајева (59,8%), док су у осталим случајевима забележене супстантивне релативне реченице (34,8%) (пр. 2) и реченице које само формално подсећају на релативне, а које на синтаксичком плану не функционишу као детерминатори именског појма, већ као експликација претходно исказаног пропозитивног садржаја (5,4%) (пр. 3). У свим случајевима забележена је употреба релативне заменице иже, ѥже, ꙗже у функцији њиховог релативизатора, која је у огромном броју случајева (95,5%) употребљена у конгруентном облику.

1. видите ли водоу юже никтоже неимат кромѣ азь? (7/18–19)[7]
2. которыи ꙁаконь дасть богь чловѣкѡмь прьвѣе? ꙗѡусеѡвь ли иже вы дрьжите? (11/7–8)
3. сь фїлосѡфь юныи нелюбить житїа сего. да неѡтпоустиль его ѡбщитини, нь постригьше его ѡтдадиль на поповьство и слоужбоу. да боудеть вивлиотекарь оу патрїарїха вь светѣи софїи, еда понѣ тако его оудрьжиль. еже и сьтворише емоу. (4/5–9)

На структурном плану се издвајају малобројни примери адјективних релативних реченица са инкорпорираним антецедентом (4,5%) (пр. 4) и оних које су неким реченичним чланом екстрапониране од својих антецедената (26,8%) (пр. 5). Овакве структуре, спорадично забележене и у другим старословенским споменицима, не представљају утицај грчког језика, већ трагове еволуцијски старијег језичког стања (Večerka 2002: 203, 204–205).

4. иꙁбѣри себѣ ѡть нихь, юже хощеши подроужїе и на помощь сьврьсть себѣ (2/3–4)
5. видѣхь единоу краснѣишоу вьсѣхь лицемь […] еиже бѣ име софїа, сиречь прѣмоудрѡсть, сїю иꙁьбрахь. (2/5–6)

У истим синтаксичко-семантичким контекстима забележени су и партиципи одређеног или неодређеног вида са незнатно нижом учесталошћу од функционално конкурентних релативних реченица (пр. 6). О томе сведоче процентуални односи номиналног и вербалног средства у функцији именског детерминатора 43,5% : 56,5% и

[7] Примере смо наводили ортографијом каква је и у њиховом издању. Број у загради означава страну и ред(ове) на којима се пример у издању налази.

у функцији именског појма 46,4% : 53,6%. Њихово присуство у црквенословенским текстовима се сматра књишком цртом из групе синтаксичких неологизама, будући да су то категорије које су или као латентно могуће активиране под утицајем грчког језика (супстантивизирани партицип) или је на њихову фреквенцију утицао језик грчких оригинала (детерминативни партицип) (Večerka 1961a: 35; Грковић-Мецдор 2001: 17). На чистоту књижевног језика указује и чињеница да у ЖКФ нису забележене формалне грешке приликом њихове употребе. У два примера (7,1%) уз супстантивизирани партицип забележена је и употреба релативне заменице у функцији члана (пр. 7). Овакве структуре, будући несвојствене словенском језичком систему, третирају се као синтаксички калкови (Kurz 1972: 84).

6. а) пїамь вь име бога единого, сьтворшаго вьсоу тварь (10/3–4)
   б) прѣпитавыи иногда исраильтѣны вь поустыни, ть имать и нам ѕдѣ дати пищоу (8/1–2)
7. боже мои, иже еси вьсе аггелскые чины и беспльтные силы сьставиль, […] иже вьсегда послоушаен творцїихъ волю твою (24/12–15)

3.2. *Реченични комплекс са адвербијалном реченицом.* Међу адвербијалним реченицама најсродније релативним су оне за исказивање времена, места и начина, будући да их уводе средства која су изведена од **j-* основа, првобитно демонстративно-анафорске семантике. У ЖКФ у функцији везника временских реченица забележена су следећа средства: ѥгда (7×), ѩко(же) (5×), доньдеже (5×), прѣжде даже (2×) (пр. 8), у функцији везника месних реченица прилози идеже (2×) и ѩможе (1×) (пр. 9), а у функцији везника начинских реченица прилог ѩко(же) (31×) (пр. 10). У два случаја као семантички еквивалент временској реченици забележена је релативна реченица уведена предлогом вь уз акузатив показне или релативне заменице која се ослањала на именицу дьнь у својству антецедента (пр. 11).

8. а) егда же и роди мати, вьдаше его доилици (1/28)
   б) и ѩко бысть ѡбѣдныи часъ, абїе принесе моужь некыи брѣме вьсакое (8/4–5)
   в) неѡстави ихъ, доньдеже рекоше сами (19/8–9)
   г) прѣжде даже болещїа нероди, прѣжде даже непрїинде рождьство, болѣѕны избѣжа и роди моужьскыи поль (14/1–2)

9. а) и тако сь ракою положише и вь гробь, о десноу страноу ѡлтара вь црькви светаго клименьта, идеже начеше многаа чюдеса бывати (25/11–13)
   б) есмы же вьси мы прїатели твоемоу царствоу, и готови на слоужбоу твою ꙗможе потрѣбоуюши (17/8–9)
10. а) неподобно юсть вь есень цвѣть искати ни старца на воискоу гнати, ꙗко юношоу нѣкоего нестора (4/26)
    б) почто нетворите, ꙗко(же) повелѣваешь? (6/32)
11. и разыдоше се сь обѣда, нарѣкше дьнь, вь оньже бесѣдоуть о вьсѣхъ сихъ (10/37–38)

Употреба забележених језичких средстава у функцији везника као и начин структурирања реченичног комплекса са реченицом у значењу места, времена или начина одражава стање потврђено и у другим старословенским споменицима (уп. Večerka 2002: 217, 232, 239, 242, 265). Може се рећи да се забележено стање, у погледу регистра употребљених везничких средстава, одликује семантичком неиздиференцираношћу појединих речи у функцији везника за увођење ових типова адвербијалних реченица (уп. нпр. ꙗкоже које је могло да уводи и временске и начинске реченице или юегда које је могло подједнако да уводи временску реченицу са значењем антериорности и симултаности), што је одраз стања у вернакулару у време настанка словенске писмености. У погледу начина структуре сложене реченице, употреба корелатива у функцији прецизирања значењских односа унутар зависносложене реченице или у функцији формалних показатеља јаче кохезионе везе међу суседним реченичним предикацијама, који се сматрају особином говорног језика, те који су у писаном тексту уклањани, забележена је само у два случаја (6,4%) приликом творбе реченичног комплекса са начинском зависном реченицом (пр. 12).

12. такоже навыче вьси, ꙗкоже би едино ѡть нихъ навикноути (3/18–19)

Како изражавању места и начина није било својствено исказивање партиципима и инфинитивима, произилази да је за процену функционалностилског статуса језика којим је ово дело писано релевантан једино конкурентан однос временских реченица и номиналних средстава за исказивање истог значења. У старословенском језику се значење темпоралне идентификације у таутоагентним

конструкцијама могло исказати герундски употребљеним партиципима, док је конструкција апсолутног датива била резервисана за хетероагентне конструкције, мада се ретко сретала и у таутоагентним структурама (уп. Večerka 1996: 176–198). Веома ретко у овом значењу била је употребљена и апсолутна инфинитивна реченица уведена временским везницима (уп. Večerka 2002: 264). Док се партиципи сматрају синтаксичким неологизмима, на чију употребу је грчки утицао само у смислу повећања њихове фреквенције (Večerka 1961a: 126) или у реактивирању средства које је било на путу свога нестанка (Грковић-Мејцор 2008: 77), дотле инфинитивне конструкције у овом синтаксичко-семантичком контексту представљају синтаксичке калкове (Večerka 2002: 264). У ЖКФ су као конкуренти временској реченици забележени герундски употребљен партицип и апсолутни датив (пр. 13), номиналне структуре чија се фреквенција употребе у односу на своје функционално-семантичке конкуренте може илустровати следећом релацијом 77% (герунд) : 16% (апсолутни датив) : 7% (временска реченица).

13. а) герунд: слышавша же словеса сїи родителїа его рекоста къ немоу (2/7–8); и поучае се силь сѣдѣше въ домоу своемь, оуче се изъ оусть книгамь св. грїгорїа богослова (2/24–25)
    б) АД: оутишившоу се морю велми, дошьдьше начеше копати поюще. (9/4–5); и въ прьвыи часъ молитвоу творещоу емоу нападоше нань оугри (9/12–13)

Важно је истаћи да је конструкција апсолутног датива у временском значењу забележена у 12% у таутоагентним структурама (пр. 14), што је више него у преводним споменицима старословенске писмености (уп. Stanislav 1933–34: 13) а мање него у споменицима редакцијске писмености (уп. Курешевић 2006: 105).

14. и трьпещоу емоу езоу мнѡгы дьны, единою видѣвь божїе явленїе, начеть пѣти сице: (24/2–3)

Зависне реченице са узрочном семантиком, забележене у ЖКФ, у структуру реченице вишег ранга уводиле су се следећим језичким средствима: ибо, бо, яко, понеже и зане (пр. 15). Ако се изузме везник ибо, забележен само у једном примеру, који има изразито књишки карактер (уп. Bauer 1972: 79), остала средства су забележена са

више потврда. Најфреквентније средство у овом функционално--семантичком домену јесте синтаксичка партикула бо[8] (23×), чија употреба показује слабију синтаксичку повезаност међу суседним предикацијама у узрочном односу. У употреби везника ꙗко (8×) у овом значењу огледа се једна од важних особина хипотактичких структура старословенских текстова, а то је употреба везника чија је функција била сигнализовање зависног синтаксичког односа међу суседним предикацијама, док му се конкретна семантика индуковала тек из контекста. Најнижу фреквенцију имају везници понѥже (6×) и ѕанѥ (4×) који иступају као специјализовани маркери зависних узрочних реченица. Стање потврђено у ЖКФ у погледу регистра језичких средстава у функцији узрочних везника, као и у погледу начина структуре реченичног комплекса са узрочном реченицом поклапа се са стањем и у другим старословенским споменицима (уп. Večerka 2002: 298; СС 1999: 229–230, 479). Забележена ситуација одсликава стање вернакулара у то доба, а то је недовршен процес формализације зависне узрочне реченице.

15. а) ибо аще безгласьнь дасть се, како разоумѣете писанїе или гоуденїе? (22/4–5)
    б) иди, филозофе, къ людемь силь и сьтвори слово и ѡтвѣть светѣи троици […] инь бо никтоже неможе достоино сего творити (8/19–20)
    в) вь дъни прїемшоу ми роукоу ихъ извести ѥ ѡть землѥ егѵпьтьскые ꙗко тїи непрѣбыше вь заветѣ моемь и азь вьзненавидѣхъ ихъ. (12/12–13)
    г) тѣмже неподобить намь зазирати, понѥже риллꙗном вьси даемь дань (6/12–13)
    д) жрьтьвь ѡть роукь вашихъ непрїемлю, зане ѡть вьстокъ сльнца до западь име мое славит се вь езыцѣхъ (12/30–31)

[8] Када енклитика бо иступа као синтаксичка партикула (термин је према Преображенская 1991: 81), она указује на различите нијансе узрочно-последичних односа међу суседним реченичним предикацијама остварујући синтаксичке везе различите чврстине. Од контекста (лексичког значења управног глагола, његовог граматичког облика, као и на основу модалности целе реченице) зависи да ли се употреба енклитике бо идентификује као конектив помоћу којег се на нивоу паратаксе уводи неко објашњење, оцена или додатни коментар претходно реченог или је његова употреба блиска узрочном везнику.

Спорадично, ова семантика се могла контекстуално индуковати и из герундски употребљених партиципа или конструкције апсолутног датива, при чему је њихова семантика неретко била спецификована и употребом везника ꙗко (пр. 16). Овако употребљене партиципске конструкције забележене су у приближно пет пута мање случајева од реченице са истом семантиком.

16. ты же, ꙗко светые троице сын слоуга и оученикь, шьдь противи се имь (5/18–19) нарече є трнезычныкы, ꙗко пилатоу тако написавшоу на тїтлѣ господни. (20/8–9)

Адвербијалне реченице за исказивање намерно-последичне семантике[9] уз управне глаголе који су исказивали радњу срачунату на постизање неког циља у ЖКФ најчешће су биле увођене везником да (18×) (пр. 17), док су везници еда, ꙗко и како забележени у по једном случају (пр. 18). Зависни предикат је, притом, чешће био формализован презентом (71,4%) него потенцијалом (28,6%). Од стања потврђеног и у другим старословенским споменицима (уп. Граматика 1993: 507; Večerka 2006: 230), одступа једино употреба везника како са потенцијалом (уп. пример *в* под бр. 18), у чијој употреби се огледа иновација пореклом из вернакулара, каснијег датума, унета, вероватно, од стране преписивача.

17. а) богь милостивыи и щедри ожидаеи покаанїе чловѣчьско, да быше вьси спасени были и вь разоумь пришли (1/4–6)
    б) се же бысть по сьмотрѣнїю божїю, да боудеть добра корѣне добра ѡтрасль (1/30–31)
18. а) сь фїлозофь юныи нелюбить житїа сего. да неѡтпоустиль его ѡбщини, нь постригьше его ѡтдадиль на поповьство и слоужбоу. да боудеть виблиотекарь оу патрїарьха вь светѣи софїи, еда понѣ тако его оудржиль. (4/5–8)
    б) даю законь мои вь пльти ваше ꙗко боудеть междоу мною и тобою (11/27–28)

[9] Како у старословенским споменицима није до краја формализована разлика између намерних и последичних иреалних реченица, будући да се оба типа реченице односе на сферу субјунктивног, а често се и уводе истим везницима (уп. Večerka 2002: 316), одлучили смо се да ова два семантичка типа разматрамо заједно у оквиру истог, шире схваћеног намерно-последичног домена, тј. функционално-семантичког поља финалности.

в) ꙗвлꙗе, сь тѣми, сь нимиже бѣше польѕнѣе оукланꙗе се оть оукланꙗющихь се вь стрьпьты. како би въ млѣсто ѕемльныихь небесная приобрѣль (3/22–23)

Финитна реченица је потврђена како у хетероагентним, тако и у таутоагентним структурама. У истим синтаксичко-семантичким околностима као конкурентно номинално средство забележена је и употреба инфинитива (пр. 19).

19. а) таутоагентне структуре: и тако разыдоше се почити (15/22)
    б) хетероагентне структуре: и вьда до пети десеть оученикь оучити се имь (20/32)

Кад је у питању однос финитне реченице и инфинитива, запажа се да је унутар хетероагентних структура финитна реченица три пута учесталија од свог конкурентног средства, док је унутар таутоагентних структура инфинитив забележен у два пута више случајева него финитна реченица. Ниједанпут није забележена апсолутна конструкција датив + инфинитив, нити књишка конструкција ꙗко + инфинитив, каснијег датума.

Уз интранзитивне глаголе кретања (типа ити, поутити се, сѣсти, вьстати), који су са зависном предикацијом ступали у таутоагентне односе, као и уз каузативне глаголе кретања (типа послати), који су са зависном предикацијом ступали у хетероагентне односе преко заједничких денотата, у функцији циљне/намерне допуне пропозитивног типа забележена су једино номинална средства, инфинитив и супин, са приближним бројем потврда (пр. 20). Оваква ситуација карактерисала је и друге старословенске споменике[10].

20. а) сѣдоше людїе ꙗсти и пити и вьсташе играти. (15/11–12)
    б) и иде светить оученикы свое. (18/30)

Адвербијалне реченице за исказивање услова забележене у ЖКФ, било да исказују реални (42×) или иреални услов (3×), биле

[10] Једно истраживање (Вукадиновић 2011), спроведено на корпусу Маријиног јеванђеља а посвећено супинским конструкцијама, потврдило је да у том споменику супин доминира уз интранзитивне глаголе кретања у односу на остала конкурентна средства, инфинитив и да-реченицу, а да се уз глаголе који имплицирају кретање (у нашој терминологији каузативни глаголи кретања) појављује, али не доминира. Уп. такође и Večerka 2002: 335–342.

су увођене везником аще који је могао да се комбинује и са другим језичким средствима творећи спојеве попут аще бо, да аще, аще ли и сл. и уносећи на тај начин додатну семантику у исказ. Семантичка разлика између два типа условних реченица успостављала се на основу употребе глаголског начина на позицији протазног предиката: реалан услов се исказивао индикативом, а ирреални потенцијом глагола (пр. 21). Такво стање потврђено је и у другим старословенским споменицима (уп. Večerka 2002: 345, 351–353, 354–355).

21. а) аще ложеши юношоу сего прѣпрѣти, пакы столь свои прїимеши (4/18–19)
    б) аще бо би авраамь неѥль се по ѡбрѣзанїе, нь дрьжаль ноевь завѣть, небы се дроугь божїи нарекль (11/37–12/1)

Забележене условне реченице су са управном реченицом у 13,3% случајева биле повезане посредством корелатива то или тогда, које, исказујући комуникативну а не синтаксичку зависност, представљају траг паратактичког односа међу суседним предикацијама (пр. 22). Временом, са јачањем међуреченичне кохезије оваква функција корелатива слаби (Večerka 2002: 358–362). Будући да грчки језик није имао пандан за корелативе, они се сматрају средством које је у књижевни језик продирало из вернакулара, док се у првим преводима њихово уклањање сматрало стилизацијом према грчким узорима (Bauer 1972: 400–420).

22. аще хощете прьвыи законь дрьжати, то ѡть ѡбрѣзанїа оуклоните се сетно. (11/10–11)

3.3. *Реченични комплекс са допунском реченицом.* Међу допунским реченицама забележеним у старословенском језику могу се разликовати три типа, класификована према њиховој илокутивној вредности, која су се скоро доследно и формално разликовала: асертивне увођене везником ꙗко, волунтативне везником да и дубитативне упитним прилозима, односно заменицама или партикулама ли, аще или еда у функцији везника (Večerka 2002: 399–402). Поред синдетских финитних реченица, допунски пропозитивни садржај је могао да буде исказан и финитном реченицом асиндетски повезаном са управном, као и многобројним номиналним средствима (конструкцијом са двоструким падежима, хетероагентним или таутоагентним

инфинитивом, апсолутним инфинитивним конструкцијама, као и конструкцијом акузатив + партицип) (Večerka 2002: 439–449). Како је начин исказивања допунског садржаја био директно условљен граматичко-лексичким својствима управних речи, дистрибуцију и фреквенцијски однос функционално конкурентних средстава за исказивање допунског пропозитивног садржаја у ЖКФ пратили смо посебно у оквиру исте семантичко-синтаксичке позиције.

Уз фазне, модалне, волунтативне и каузативне[11] глаголе у функцији допуне пропозитивног садржаја забележена су само нефинитна средства: инфинитив, који је ступао у таутоагентне или хетероагентне односе са управним предикатом (пр. 23), а једанпут и конструкција датив + инфинитив (пр. 24).

23. а) и начеше кланѧти се ѥмоу (9/17)
    б) неможеть бо никтоже противити се словесеѣь моиѩ (4/17)
    в) отроче же невьсхотѣ ѥти тоуждь сьсьць никакоже разѣѣ матерныи (1/29)
    г) нѡставлѧеть человѣча рода ѡтпасти ослабленїеѣь и вь сьблазнь неприлазнинои прїити и погыбноути (1/7–9)
24. богь нехоте емоу навыкноути житенскынхъ вещеи, нь оудобь оулови и (2/19)

Док је уз јусивне глаголе забележен само хетероагентни инфинитив, којим се маркирао субјунктивни карактер пропозитивне допуне (пр. 25), уз комуникативне глаголе референцијалног карактера забележене су различите могућности: хетероагентни инфинитив (6×), индиректни говор уведен везником ꙗко[12] (8×), полудиректни говор[13] (34×) и јукстапонирани директни говор (189×) (пр. 26).

25. по сеѣь повелѣ папа двѣма епископома, фарьмосоу и гондрихоу, светити словесїеѣь словеньскые оученикы (23/21–22)

[11] Под каузативним глаголима подразумевамо само оне глаголе сложене рекције који имају значење „учинити да ко (не)учини што, да буде, постане што“ као и глаголе дозволе и забране (уп. Ружић 2006: 161).

[12] Напомињемо да су сви примери индиректног говора непоуздани, будући да формалне разлике између њега и полудиректног говора нема.

[13] Полудиректни говор је онај који се уводи помоћу jako recitativum, а да притом реченица која се уводи задржава сва формално-граматичка обележја директног говора.

26. а) и понѥже то тако сьтвори, наречеѩь ли вы того ради дрѣвоу и оусмѡѩь и ѡрьстеѩь чьсть творити и кланѩти се (14/37–38)
    б) и сьбравше сьбор обличише и, ꙗко неправо глаголѥть, и изгнаше его (4/15–16)
    в) и глаголѥть ꙗко ѩногы ризы и злато имаѩь (9/29–30)
    г) рѣше же юдеи: како вы свининоу и зачиноу ꙗдоуще непротивите се богоу? (15/5–6)

Уз глаголе менталних манифестација у функцији допунског пропозитивног садржаја забележена су различита синтаксичка средства, вербалног и номиналног типа, међу којима је постојала разлика на семантичком плану. Док се допунском асертивном реченицом уведеном везником ꙗко (8×) у исказ уносио висок степен уверености говорника у реализацију радње, употребом номиналних средстава (2×) у исказ се уносио призвук непроверене информације[14] (пр. 27).

27. а) демонскые ѡбразы виждоу, и ѩню ꙗко христїаны тоу вьноутрь живоуть. (5/32–33)
    б) и аще кто ѩнит се пророкь быти или доуховьнь (23/5–6)

Уз глаголе перцепције двоструко чешће је забележена конструкција акузатива са партиципом (8×), него реченица (4×), међу којима се такође успостављала разлика на семантичком плану. Номиналном структуром се исказивала директна евидентност, а вербалном перцептивно знање до којег се стиже посредним путем[15] (пр. 28).

28. а) человѣка обрѣть глаголюща тою беседою (8/34–35)
    б) слышавь же, ꙗко светыи клименть еще вь мори лежить (8/38–9/1)

Инфинитив је забележен као једина допуна у позицији атрибута уз именицу (1×) (пр. 29), а као доминантна допуна и у позицији субјекта унутар имперсоналних структура (9×), уз које је као конкурентно средство инфинитиву забележена и реченица уведена везником ꙗко (1×) (пр. 30).

[14] Више о оваквој прагматичкој интерпретацији инфинитивних конструкција уз глаголе менталних манифестација, в. у Курешевић 2010.

[15] Више о овој семантичкој разлици в. у Грковић-Мејџор 2010.

29. логоѳеть дасть емоу власть над вьсѣмь домѡмь и вь царевоу полатоу сь дрьзновенїемь вьходити (3/25–26)
30. а) потрѣба ѥсть тебѣ тамо ити (19/2)
    б) тѣмже неподобаєть намь зазирати (7/13)
    в) ꙗвѣ ꙗко иже обѣ (6/37)

Можемо да констатујемо да је у ЖКФ унутар функционално-семантичког поља експликативности по питању регистра употребљених везничких средстава забележена ситуација идентична оној потврђеној и у другим старословенским споменицима. Највиши ступањ интегрисаности допунске реченице у реченичну структуру вишег ранга потврђен је уз когнитивне и перцептивне глаголе, тј. глаголе обележене семантичким обележјем [фактивност +], а најнижи уз комуникативне глаголе. Међу забележеним нефинитним средствима процентуално доминирају општесловенска средства (инфинитив уз фазне, модалне, волунтативне, каузативне глаголе, уз именице и унутар имперсоналних структура), у мањем проценту су забележене књишке употребе инфинитива које имају ослонац у систему словенског језика (инфинитив уз комуникативне и јусивне глаголе у функцији индиректног говора), док изостају типични калкови попут употребе инфинитива са чланом еже.

4. Закључна разматрања. На основу целовитог погледа на синтаксичко-семантичке особености употребе хипотактичких структура у овом тексту могу се извести следећи закључци: 1) у одабиру језичког средства запажен је отклон од употребе синтаксичких калкова (осим у ретким случајевима употребе заменице иже у својству члана уз супстантивизирани птц. и једном употребљеног узрочног везника ибо), 2) у погледу степена семантичке специјализације везничког средства којим се зависне реченице уводе у структуру вишег ранга, као и на плану организације реченичне структуре, забележена је идентична ситуација као и у другим старословенским споменицима, 3) фреквенцијски однос конкурентних номиналних и вербалних средстава у оквиру функционално-семантичког поља атрибутивности показује незнатну превагу вербалних структура над номиналним конкурентима, док се у оквиру функционално-семантичког поља темпоралности, финалности и експликативности предност даје номиналном над вербалним начином изражавања.

Међу забележеним номиналним структурама потврђена су како средства општесловенског карактера тако и књишка средства из категорије синтаксичких неологизама, али се предност давала првима. Приликом употребе књишког регистра номиналних средстава забележено је поштовање норме на формалном и функционалном плану у великој мери, што посредно говори о високој језичкој култури писца и(ли) преписивача. Досада изнети резултати упућују на закључак да је ЖКФ писано негованим књижевним језиком који је, због отклона од компликованих и неразумљивих књишких конструкција, вероватно био у великој мери разумљив тадашњем читаоцу.

Специфичну одлику језичкостилског израза овог текста представља процентуално доминантна употреба директног и полудиректног говора у односу на индиректни уз комуникативне глаголе, као и спорадична употреба хипотактичких везника[16] уз партиципе у циљу прецизирања њихове семантике. У овоме се, могуће је, огледа један од начина прилагођавања књижевног језика тадашњим говорним обрасцима у истраживаном домену језичког система.

Са филолошког аспекта ово истраживање показује да је језичкостилски израз овог житија у домену исказивања хипотактичких значења сличнији стилу којим је у средњем веку писана наративна проза профаног карактера (средњовековни романи, повести и сл.) него стилу житијне литературе.[17] То је књижевни језик који се избором језичких средстава приближава вернакуларном језичком систему, по чему ово житије и у језичком погледу заузима специфичан статус међу другим житијима.[18] Забележено стање је,

[16] У преко 7% уз партиципе је забележена и употреба паратактичких везника, у чему се огледа траг некадашње вербалне природе партиципа. Овакве структуре потврђене су и у старословенском (Večerka 1961a: 130–131). Њихова фреквенција временом расте, нарочито у наративним текстовима. Њихова појава у старословенским и редакцијским споменицима се сматра утицајем вернакуларне базе (Грковић-Мејџор 2007: 174–187).

[17] Ради поређења уп. резултате изнете нпр. у Курешевић 2012 и Драгин 2007.

[18] У литератури се истиче да се ово житије издваја од грчких и касније из словенских житија не само по томе што се у њему подробно прати световни развој Константинов са доста појединости – од рођења до дечачких и јуношких дана, све до одговорних послова у Византијском царству, већ и по томе што се у њему прозни ток у деловима житија скоро потпуно гради кроз дијалоге (Трифуновић 1976: 30–31).

претпостављамо, било условљено како садржином тако и друштвеном наменом текста – да се сачува од заборава просветитељски рад Константина Филозофа.

На основу свега реченог можемо закључити да је текст ЖКФ у време када је настао писан нижим функционалним стилом књижевног језика. У том смислу, он је важно сведочанство о постојању функционалностилске издиференциране употребе књижевног језика од самих почетака словенске писмености.

Цитирана литература

Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

Вукадиновић, Милица. *Супинске конструкције у Маријином јеванђељу*. Мастерски рад (ментор проф. др Јасмина Грковић-Мејџор). Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за српски језик и лингвистику, 2011.

Граматика: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. Иван Дуриданов (ред.). София: Издателство на Българската академия на науките, 1993.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „Димитрије Кантакузин. Владислав Граматик." (Предговори). *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1993: 9–27.

Грковић-Мејџор, Јасмина. *Питања из старословенске синтаксе и лексике*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2001.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „Ка реконструкцији прасловенске синтаксе." *Зборник Матице српске за славистику* 73 (2008): 71–83.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О конструкцији акузатива са партиципом (типолошки и когнитивни аспекти)." *Јужнословенски филолоґ* LXVI (2010): 187–204.

Данчев, Георги. *Владислав Граматик – писател и книжовник*. София: Българската академия на науките, 1969.

Данчев, Георги. *Страници из историята на Търновската книжовна школа*. София: Наука и изкуство, 1983.

Драгин, Наташа. *Језик Теодосијевоґ Живота светоґ Саве: у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет, 2007.

Игря 1979: *Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Сложное предложение*. Виктор Иванович Борковский (ред.). Москва: Издательство „Наука", 1979.

Курешевић, Марина. „Апсолутни датив у српској средњовековној писмености." *Зборник Матице српске за филолоґију и линґвистику* XLIX/1 (2006): 35–112.

Курешевић, Марина. „О конкурентној употреби акузативних конструкција (са партиципом и инфинитивом) и допунске реченице у Српској Александриди." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIII/1 (2010): 79–92.

Курешевић, Марина. *Синтаксичке одлике Српске Александриде.* Докторска теза (ментор проф. др Јасмина Грковић-Мејџор). Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за српски језик и лингвистику, 2012.

Курешевић, Марина. „Ка дефинисању црквенословенског језика нижег стила: на примеру исказивања семантичке субординације." Зборник радова са Међународног научног скупа „*Славянская духовная культура: этнолингвистические и филологические исследования (к 90-летию Н. И. Толстого)*". Беч, 11–13. децембра 2013. године, 2014. (у штампи)

Павловић, Слободан. *Старосрпска зависна реченица.* Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

Преображенская, М. Н. *Служебные средства в истории синтаксического строя русского языка XI–XVII вв. (сложноподчиненное предложение).* Москва: Институт русского языка АН СССР, 1991.

Ружић, Владислава. *Допунске реченице у савременом српском језику.* Нови Сад: Матица српска, 2006.

СС: *Старославянкий словарь, по рукописям X–XI веков.* Р. М. Цейтлин, Радослав Вечерка и Э. Благова (ур.). Москва: Издательство „Русский язык", 1999.

Трифуновић, Ђорђе. „Ћирило и Методије." *Књижевност и језик* 3 (1963): 184–193.

Трифуновић, Ђорђе. *Кратак преглед југословенских књижевности средњега века: записи са предавања Ђорђа Трифуновића.* Београд: Филолошки факултет, 1976.

Хабургаев, Г. А. *Старославянский язык*. Москва, 1974.

*

Bauer, Jaroslav. *Vývoj českého souvěti.* Praha: Nakladatelství Čehoslovenské akademie věd, 1960.

Bauer, Jaroslav. „К развитию относительных придаточных предложений в славянских языках." *Вопросы языкознания* 5 (1967): 47–50.

Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby.* Brno: Universiteta J. E. Purkyně, 1972.

Bratulić, Josip. Predgovor. *Žitija Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela.* Preveo i protumačio Josip Bratulić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985: 5–26.

Kurz, Josef. *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazika*. Praha: Universita Karlova, 1972.

Meje, Antoan. *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika.* Beograd: Naučna knjiga, 1965.

Stanislav, Jan. „Dativ absolutný v starej cirkovnejslovančine." *Byzantinoslavica* V (1933–34): 1–112.

Šafařík, Pavel Josef. *Památky dřevního písemnictví jihoslovanův*. Praha: Nákladem B. Temského, 1873.

Večerka, Radoslav. *Syntax aktivních participií v staroslověnštině.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961a.

Večerka, Radoslav. „Ke konkurenci vztažných vět a participií v staroslověnštině (príspěvek k stylistickému hodnocení staroslověnských prekladu z rečtiny)." *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university* (1961b): 35–45.

Večerka, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax I: Die innere Satzorganisation*. Freiburg: Weiher Verlag, 1989.

Večerka, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax III: Die Satztypen: Der einfache Satz.* Freiburg: Weiher Verlag, 1996.

Večerka, Radoslav. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV: Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz.* Freiburg: Weiher Verlag, 2002.

Večerka, Radoslav. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků.* Olomouc – Praha: Univerzita alackého v Olomouci Nakledatelství Euroslavica, 2006.

Večerka, Radoslav. Entwicklungsvoraussetzungen und triebkräfte der Slavischen Syntax. Hansen, Björn, Jasmina Grković-Major (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 74). München – Berlin – Wien (2010): 181–194

Извор

Šafařík, Pavel Josef (prir.). „Život sv Konstantina řečeného Cyrilla: z rukopisu XV. století." 2. izdanje. *Památky dřevního písemnictví jihoslovanův*. Praha: Nákladem B. Temského, 1873: 1–25.

Marina Kurešević

Functionally Stylistic Features of the Language of the Life of Constantine the Philosopher in the Rila Panegyric by Vladislav the Grammarian: hypotactic structures

Summary

The paper seeks to examine the syntactic and semantic features of hypotactic structures in the *Life of Constantine the Philosopher* in the manuscript copy made by Vladislav the Grammarian in the Rila Panegyric (1479). It presents an analysis of complex sentences and the functionally competing participial and infinitive structures. The aim of this study is twofold: to establish whether the language of original texts in early Slavic literacy was different from the language of translated literature in terms of the range of hypotactic conjunctions and the organization of sentence structures; furthermore, it seeks to determine the functionally stylistic status of this composition's language based on the percentually expressed frequency ratio of competing linguistic means, primarily in the domain of literary means and the competing normative possibilities which also exist in the vernacular for expressing the same hypotactic meanings. The study has confirmed that the language of this composition does not differ from other Old Slavonic literary monuments in terms of the range of hypotactic conjunctions and the types of sentence structure. Within the functionally semantic field of attributiveness, temporality, finality and explicativeness, a high percentage of the use of nominal means has been observed. The means of a generally Slavic character prevail; literary means that belong to syntactic neologisms have also been found, whereas syntactic calques are reduced to a minimum. Furthermore, the specific feature of the linguistic stylistic expression of the *Life of Constantine the Philosopher* is the percentage prevalence of direct and semi-direct speech, as well as the sporadic use of hypotactic conjunctions in combination with participles aimed at specializing their meaning. From a functionally stylistic point of view, it can be concluded that this composition uses a literary language which in terms of the choice of linguistic means is highly similar to the vernacular language system, due to which this hagiography has a specific status among other hagiographies. The described situation was presumably determined both by the content and the social purpose of the text: to preserve from oblivion the enlightening work of Constantine the Philosopher.

УДК 091(=163.1)"10/12"
811.163.1"18"

ВИКТОР САВИЋ

Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића

На првој празној страници Кијевских листића каснија рука је исписала одломак из Посланице апостола Павла Римљанима и нарочиту молитву светој Богородици. У науци је запажено да се ради о „грешнику Димитрију“ који је оставио трага и у другим рукописним књигама са Синаја на прелазу XI–XII век (особито налази Х. Микласа, уз ранију идентификацију Ј. Тарнанидиса). Ово је прилог лоцирању његова порекла као и тачну одређењу редакције којом се служио, а која је на први поглед, барем у овом фрагменту, заклоњена наслагама старинске ортографије. За разлику од мисалног дела одломка, који је писан моравско-панонским варијететом старословенског језика, за прву страницу је, ипак, важно питање редакције, а не толико дијалекатских трагова из неког од слојева, јер је она писана у тзв. редакцијском периоду старог словенског књижевног језика. Уз несумњив шири словенски значај који овоме књижевном делатнику припада, с обзиром на историјску позорницу на којој се документовано јавља, уз помоћ анализе његова књижевног језика он се може повезати с одређеном словенском средином у којој се формирао и из које је потекао.

Кључне речи: Кијевски листићи, Синајски служабник, Димитријев псалтир, Димитрије „Олтарник“ (Синаит), српска редакција старословенскога језика.

1.

Кијевске листиће чини седам глагољицом писаних пергаментских листова, за које се у науци узима да су, ако не најдубље, оно изузетне старине у односу на све остале споменике старословенског

* Виктор Савић, Институт за српски језик САНУ, Старословенистички одсек.

Рад је резултат истраживања на пројекту Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

језика. Фрагментом су, пре свега, обухваћени делови латинске мисе – древног Грегоријанског сакраментара (Sacramentarium Gregorianum),[1] које је користио свештенослужитељ током обреда. На првој страни, која је овом приликом привукла нашу пажњу, излаже се (а) перикопа из Павлове посланице Римљанима (XIII.11–14 и XIV.1–4) која је у вези с Великим постом (на Истоку се чита у Сиропусну недељу, в. Мирчев–Кодов 1965: 23–27, 258; Stefanović 1989: 107–108, 184, а на Западу почетком поста (коризме), в. Pantelić 1985: 27), и (б) орација светој Марији (по пореклу отпусна молитва Super populum изговарана на Благовести, Jagić 1890: 57, Pantelić 1985: 27), с редоследом који није уобичајен ни у источној ни у западној служби. Очито је реч о осамостаљеној древној орацији, која је прешла из службене у приватну молитвену употребу (Pantelić 1985: 27–28). Претпоставља се да је листиће око 1870. године пронашао у манастиру Свете Катарине на Синају архимандрит Антонин (Капустин) (1817–1894), настојатељ Руске духовне мисије у Јерусалиму (в. Німчук 1983: 7–9).[2] Отац Антонин је 2. маја 1872. године, како својеручно пише на подставном листу књижне целине, поклонио ове листиће библиотеци Кијевске духовне академије.[3] Одатле су 1934. године пренети у Националну библиотеку Украјине у Кијеву,[4] где се и сада налазе, у рукописном одељењу (сигн. ДА/П 328).

За највећи, мисални део одломка (1б–7б = *Kuj*$_1$) верује се да је настао у X веку (обично друга половина – крај столећа), ако не и раније (чак у доба Велике Моравске, Večerka 2006: 98), што би зна-

[1] За предложак Кијевских листића послужио је сакраментар који се у IX веку користио у Аквилејској патријаршији, с којом су биле повезане епископије Салцбурга, Регензбурга и Пасаува, а под овима су се, до формирања Словенске цркве, налазиле Моравска и Панонија (Vrana 1975: 8).

[2] Ова мисија је, иначе, снажно деловала у Палестини у већем делу XIX и почетком XX века, а њен први настојатељ био је архимандрит Порфирије (Успенски). Мисија је била најактивнија под руководством оца Антонина (1869–1894), када је изграђен велики број цркава и манастира и других установа, и организован прихват огромног броја руских ходочасника у Свету земљу.

[3] Отац Антонин је био лично везан за Кијевску духовну академију, будући да је на њој студирао, замонашио се и једно време радио као наставник на богословским предметима.

[4] О историјату премештања књиге в. Німчук 1983: 13. Ова библиотека (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) више пута је мењала име, а доскора се звала Централном научном библиотеком Академије наука Украјине.

чило да је то најстарији из групе тзв. „канонских старословенских споменика“ (са смисленим, везаним текстом),[5] мада би се овоме из више разлога могло приговорити. За прву страну (1а = *Kuj*$_2$), пак, узима се да је настала на прелазу XI у XII век (Jagić 1890: 58, Pantelić 1985: 32).[6] Читав фрагмент су писале три руке – млађа (секундарна) познијим глагољичким писмом (1а), док је главнина изведена старијом, „висећом“ глагољицом: ситнијим словима (1б–2б, р. 7 = *Kuj*$_1$: А), односно крупнијим словима (остатак – 7б = *Kuj*$_1$: Б, в. Кульбакинъ 2008: 92–94, 119, Pantelić 1985: 44–48, Ягичъ 1911: 122, 129–130).

Рукописни остаци се налазе у картонском повезу оца Антонина с почетка 70-их година XIX века, пресвученом тамнозеленом кожом, украшеном златотиском, с додатим подставним листовима од папира. Први пергаментски лист је слободан јер му недостаје парњак (осми лист), а остали су повезани. Занимљиво је питање откуда је уопште прва страна првобитно остављена празном, да би касније била попуњена текстом, ако збиља постоји толики хронолошки јаз између *Kuj*$_1$ и *Kuj*$_2$.[7] Најлогичнијим нам се чини да је била предвиђена за ликовно украшавање, што се из неког разлога није остварило (уп. Німчук 1983: 30; овакав одговор се даје и за целе празне стране Синајског псалтира 3/N, које је попуњавао исти писар; в. Tarnanidis 1988: 92).

Приликом преповезивања прекомерно су срубљене маргине наштрб текста (нарочито 1а, 4а, 5а–б). Листови су малог формата с немного текста на страни (22–25 р., обично 24), и њихова се данашња величина оквирно креће на око 14,5 × 10,5 цм (в. прецизно Німчук 1983: 23).

[5] Јосип Хам је, пак, изнео изузетно смело мишљење да су Кијевски листићи фалсификат чешког слависте Вацлава Ханке (1791–1861), настали средином XIX века. У томе је он, ипак, остао усамљен у науци, што су оповргли неки од потоњих истраживача (в. Pantelić 1985: 17, Минчева 1995: 258).

[6] Слично закључује и Ст. М. Куљбакин у својој глагољској палеографији: почетак, односно прва половина XII века, као накнадни глагољски умеци у Зографском јеванђељу (Кульбакинъ 2008: 118); В. В. Нимчук је мислио и [дубље] у XII веку, па и касније (1983: 29, 34); Ј. Врана их, пак, смешта у XI век (1975: 19).

[7] Јосип Врана је претпоставио да прва страница Кијевских листића представља наставак текста коме су они били припојени. Наиме, *Kuj*$_1$ је могао бити непотпун мисал, по типу *libelli missarum*, намењен мисионарима, чија је прва страна остала празна, па је касније допуњена текстом из другог сакраментара који у себи садржи одломак из апостолара, за које се зна да су (уз јеванђелистаре) присутни у сакраментарима тек од XI и XII века (1975: 16–17).

Текст је у основи писан мрким мастилом, а посебно су уочљиве киноварне партије с насловима и упутствима за свештеника (рубрике).

Мада ови листови обима непотпуне тетраде представљају само остатак некадашње знатно обимније књижне целине, њихов значај за науку је немерљив. Својим највећим делом они фиксирају рану, „великоморавско-панонску“ етапу старословенске писмености с познатим западнословенизмима („моравизмима“) у фонолошком и донекле морфолошком систему (доследно *c*, *z* < **tj* (**ktj*), **dj*, с примерима пріємлѭцє 3а, р. 12, помоцьѭ 5а, р. 17, подаѕь 1б, р. 5–6, такоѕє 4б, р. 4 итд.; *šč* < **stj*, **skj*, с примерима на очишчєниє 5а, р. 15–16, ѕдашчіті 5а, р. 18 итд. / *-ъть* instr. sg. *ŏ*-основа, с примерима надъ оплатъмь 2б, р. 18, обраѕъмь итд., спорадично и у осталим споменицима, Николић 1978: 117; *mne* gen. sg. pron. pers., нпр. и у Прашким листићима, Исто: 141; Вечерка 1994: 37–38, Минчева 1995: 253, Večerka 2006: 98). Глагољица из овога споменика образац је најстаријег типа и у палеографском смислу разликује се од потоњих споменика. Задуго је овај одломак важио за једини познати старословенски споменик који у себи садржи првобитни словенски, западнохришћански обред, разуме се, као превод латинског изворника, али прожет источним лексичким и фразеолошким елементима.[8]

Рукопис је први у науку увео знаменити руски филолог Измаил Иванович Срезњевски (1812–1880), представивши га на Археолошком конгресу у Кијеву, у време одржавања велике археолошке изложбе (1874), где је и он био изложен.[9] Срезњевски га је издао глагољицом, уз ћириличку транскрипцију, извршивши његову основну анализу и идентификацију садржаја (Срезневскій 1876: 491–492, 529–545). Од тада је рукопис доживео више издања, од којих се, чини нам се, издвајају неколика: Јагићево из 1890, издање с латинским текстом из 1928. године (Mohlberg 1928: 207–320) и у

[8] Данас је то још и Синајски мисал, нађен 1975. године у манастиру Свете Катарине на Синају (5/N), оквирно датован XI веком, такође малога формата као и Кијевски листићи (за опис и питања која се њиме отварају в. Tarnanidis 1988: 103–108). Међу врло старе глагољске споменике с латинском мисом иду и Бечки листићи (уп. Mareš 2000a: 207).

[9] На истој тој изложби Стојан Новаковић се први пут сусрео с отргнутим листом Мирослављева јеванђеља, чуваним у Русији, давши му, по повратку у Београд име: „Мирослављево јеванђеље“. Годину дана раније И. И. Срезњевски је објавио и овај лист.

хрестоматији из 1949 (Weingart–Kurz 1949), које је поновљено 1983. године, као додатак исцрпне студије о овоме споменику у којој се сумирају знања о њему до тога времена (Німчук 1983: 103–128).[10]

Палеографски, графијски, ортографски и језичко-редакцијски разлози, поред текстуалне посебности, утицали су на то да се прва страна Кијевских листића издвојено посматра у односу на остатак споменика. Давно је примећено да је у њену писању коришћена познија, графијски упрошћенија глагољица у којој постоји само једно „јер", што је супротно главнини споменика у коме се доследно разликују оба „јера" (осим два изузетка), што је нарочита црта која сведочи о његовој старини у односу на све остале старословенске „канонске споменике". Јосип Хам је правилно уочио палеографску везу између ове странице и 19 накнадно уписаних пасхалија у Синајском служабнику,[11] маленом литургијском фрагменту од три листа (= *Син*$_2$; 1979: 94, 118).[12] Остајући на томе трагу, Марија [сестра Агнезија] Пантелић (1915–2008) детаљно их је анализирала и показала да су оба рукописа потекла од исте руке (1985: 29–32, 54).

Још у XIX веку запажено је да из више разлога настанак овога фрагмента треба везати за јужнословенско подручје, уз опаску да му у основи лежи бугарско-македонски предложак. И заиста, ту је јужнословенска језичка „арома", битно другачија од западнословенске, одражене у главном делу споменика (на првом месту *št*, *žd* : *c*, *z*).[13]

[10] Корисна синтеза о овоме изузетном споменику дата је и пре две деценије у Кирило-методијевској енциклопедији (в. Минчева 1995: 248–260).

[11] Јосип Хам је, међутим, одмах одустао од своје хипотезе увидевши да скраћенице и лигатуре из *Син*$_2$ не постоје у *Киј*$_2$ (1979: 93–94, 118; Pantelić 1985: 26).

[12] Синајски служабник је, као што је показао Рајко Нахтигал, део Синајског еухологија (раније су то још закључили Леополд [Лавослав] Вацлав Гајтлер, Ватрослав Јагић и др., Nahtigal 1925: 222–223, 228–232, 286), вероватно с почетка књиге (Nahtigal 1925: 260, Pantelić 1985: 18), коју чини 137 глагољских листова из XI века (СС: 20, Пенкова-Цибранска 2003). Највећи део књиге је у манастиру Св. Катарине (Sin. Slav. Ms 37 и 1/N), а четири листа су у Санкт-Петербургу (РНБ, глаг. 2 и глаг. 3; БАН, 24.4,8). Пасхалије су двостубачно дописане на преосталом повеликом празном простору једног од листова литургијског фрагмента после завршне молитве свлачења (молитва съвлачаще сѧ). Ради се о датумима пуног месеца у марту–априлу у току једнога деветнаестогодишњег лунарног циклуса, на основу чега се израчунавају датуми Ускрса (в. Pantelić 1985: 24–25).

[13] Истраживачи су давно повезали *Киј*$_2$ са [западно]јужнословенским подручјем, мада су запазили да у њему није спроведена нека посебна редакција (нпр. Jagić 1890: 58, Pantelić 1985: 32–33; Німчук 1983: 34; Vrana 1975: 16–19).

Ту су и палеографски, а затим и језички и шири културноисторијски разлози који показују да се ова страна, скупа са *Син*$_2$, [територијално и хронолошки] може повезати с ћириличким помеником из Синајског служабника (= *Син*$_3$, Pantelić 1985: 35–36, 41, 54). Иста веза постоји и с неколиким забелешкама и молитвама у „Димитријеву псалтиру" (= *Псалт*$_д$), па и с другом руком у Синајском мисалу (Miklas 2000: 123), што су два новооткривена споменика из XI века (о њима Tarnanidis 1988: 3/N, 92–94, 5/N, 103).[14] Међу поменутим глагољским рукописима у ограниченој мери, дакле, налази се рука образованог писара који се потписао у Синајском псалтиру 3/N као „Димитрије" (Miklas et al. 2012: 31, 133–139). Димитријев рукопис има карактеристичан, некалиграфски изглед, који одаје вешт (увежбан), али и прилично груб и готово немаран потез, зависан и од начина резања пера и његова држања приликом писања (уп. Pantelić 1985: 29; в. палеографску таблицу у Miklas et al. 2012: 109–111). Рукопис у *Киј*$_2$ је брижљивији од онога у *Син*$_2$ и *Псалт*$_д$.[15] Може се уочити и палеографска блискост између *Киј*$_2$/*Син*$_2$ и *Син*$_3$ иако су писани различитим писмима. Оно што је речено за Димитријев глагољски дуктус може се пренети и на ћирилицу *Син*$_3$. Потези писара *Син*$_3$ одају човека који је ослоњен на глагољицу (у дубљој перспективи можда и латиницу, уп. Vrana 1975: 17): слова су крупна, незграпна, широка (с тенденцијом да стану у квадратни модул). Штета је што се у *Киј*$_2$ (и *Син*$_2$) не налази „ђерв" које је у *Син*$_3$ посуђено из глагољице, јер би то био солидан путоказ за атрибуцију. Оно је, како Петар Ђорђић с правом истиче, истога, прелазног типа као и у Гршковићевим и Михановићевим одломцима апостола, на путу од обле ка угластој глагољици (1971: 71): ⰿ, ⰿ (в. Vajs 1932: 85). Ако се сагледа сразмера међу графичким компонентама слова, оно припада истој развојној линији која води од Маријина јеванђеља: ⰿ (в. Илчев 1985: 492), преко Синајског псалтира: ⰿ (в. Илчев 1985: 492), и

[14] За први споменик (3/N) Б. Велчева је мишљења да је из XI века (Велчева 2003а: 417), што је у реду, али за други (5/N) сасвим произвољно закључује да је из времена Првог бугарског царства, управо X века (Велчева 2003б: 615). – Детаљна истраживања ових рукописа су тек у току, под руководством проф. Хајнца Микласа у Бечу.

[15] Димитријева слова су дупло већа од просечних у *Син* и *Псалт*, што може бити последица ослабљеног вида. У време остављања ових забелешки он би могао бити човек у годинама.

разликује се од главнине Кијевских листића: ⰻ, и Прашких листића: ⰻ (за оба в. Vajs 1932: 85). Форме у *Син*$_3$, међутим, показују, на први поглед, већу сличност с првим двема варијантама код главног писара Псалтира: ⰻ, ⰻ, (в. Miklas et al. 2012: 87) него с ликовима истога слова у *Псалт*$_д$: ⰻ, ⰻ (в. Miklas et al. 2012: 149, 1r; 289, 140v).[16] Да ово може да завара, потврђује чињеница да и међу ликовима „ђерв“ у *Син*$_3$ постоје извесне разлике: ⰻ, ⰻ (в. Vajs 1932: tab. XVII), што значи да је варијабилност за писара овога поменика – и то већ на синхроној равни – могућа; а затим – у свим ликовима овога слова код главнога писара издваја се вертикални стуб с петљом (укључујући и прва два), за разлику од потврда из *Псалт*$_д$ и *Син*$_3$. Идеју о подударности између потеза *Син*$_3$ и главног писара Псалтира уклониће сравњење с појединачним ћириличким умецима који су прегледно дати у палеографској таблици уз фототипско издање Димитријева псалтира: иако има блиских облика слова, постоје још значајније разлике – повремено код ⰰ, ⰴ, ⰵ, редовно код ⰽ, ⰾ, итд. (в. Miklas et al. 2012: 112–113). Оно што нас код *Син*$_3$ враћа вези с Димитријем јесте општи утисак о низању и обликовању слова, дуктус писара. Поред тога, за оба „ђерва“ видимо аналогне графичке елементе код одговарајућих слова у Димитријевим глагољским партијама: две подне петље у ⰼ стреме угластим формама, што одговара двама завојима у ⰼ, а ту је и готово истоветна петља на стубу код слова ⰻ. Без сумње постоје заједнички потези у обликовању ћирилице и глагољице: пречка (т – ⰽ, п – спојница у ⰼ), пречка с привеском (ъ – средњи крак ⰻ), а нарочито петља (ⰰ, ⰱ, ъ, ѣ – ⰻ, ⰾ, ⰾ, ⰾ, ⰻ; ⰿ изгледа као обрнуто ь); читав облик слова ⰵ, преко обележја назалности, уграђен је у глагољске јусове ⰵ, (ⰻⰵ), ⰻⰵ, ⰾⰵ. Оно што развејава све дилеме јесте подударност између заједничких слова грчкога алфабета које Димитрије даје у

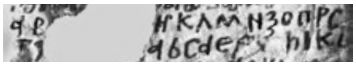

абецедару на првој страни Псалтира: (слика према: Miklas et al. 2012: 149, 1r) и ћириличких слова у *Син*$_3$. Занимљиво је, ипак, да у Димитријевим партијама у *Кij*, *Син* и *Псалт* не налазимо ћириличких уметака, као и то да у трима абецедарима које прилаже у *Псалт*$_д$ (1a) ниједан није ћирилички (Tarnanidis 1988: 97). Присуство неадаптираног глагољског

[16] Утврђено је да су на Синајском псалтиру 3/N радила три писара, један помоћни, и најмање два коректора (Miklas et al. 2012: 74–77, 133–139).

„ђерв“ у ћириличком тексту поуздано говори у прилог велике старине *Син*$_3$, веће од оне која се може утврдити за српске изворе из друге половине XII века који имају уобличену, „ћириличку“ варијанту. То овај споменик помера ка почетку истога столећа, односно свршетку претходног.[17] Из глагољице је и ретко слово „пе“ о коме детаљно говори М. Пантелић (1985: 39–40).[18] Повремено изузимање финалног „јер“ у именима сусрећемо, на исти начин, и у старијем, Темнићком натпису, насталом до средине XI века. Од пунктуацијских знакова у *Син*$_3$ наизменично се користе средња тачка и двотачка. Двотачка је уобичајена у *Син*$_2$ (као и у *Псалт*$_д$); у *Киј*$_2$, иако доминира тачка, двотачка ипак фигурира у наслову (ћирилици по типу и одговара глагољско насловно писмо), а једном и у основном тексту.[19] Смене пунктуацијских знакова (уп. Pantelić 1985: 53) заједно с развојем дуктуса могу указивати на проток времена у раду једнога човека. Очито је да можемо говорити о различитим стваралачким фазама истога писара, те тако у релативној хронологији имамо на првоме месту *Киј*$_2$, па *Син*$_3$, и у приближно истој фази *Син*$_2$ и *Псалт*$_д$.

Марија Пантелић је, ослањајући се на графичку истоветност *Киј*$_2$ са *Син*$_2$, и њихову очигледну блискост са *Син*$_3$, утврдила на основу јављања неких од имена из овога поменика, која се могу везати за деловање Дубровачке цркве, да сви ови споменици у погледу свога настанка указују за ширу околину Дубровника – од Дубровачке Астареје (првобитни копнени простор града) до полуострва Пељешца са хумским залеђем (1985: 54). – Може ли се нешто одређеније рећи о редакцијским одликама *Киј*$_2$ (осим уопштеног, да је „јужнословенске редакције“), као и о провенијенцији писара, након свега изреченог? У приступу овоме проблему потребно је раздвојити правописна од језичких питања, тј. чињеницу да се конзервативан „старословенски“

[17] У вези с присуством глагољског „ђерв“ у *Син*$_3$ потребан је, ипак, додатан опрез. У Хумачкој плочи, тако, у којој такође долази до мешања појединих глагољских слова, „ђерв“ је ћириличко (*ѧ⟨ѹхан⟩ѧ⟨є⟩ла*). То значи да је и наш писар могао имати у своме „арсеналу“ ѧ, али да је, будући у разнородној словенској средини, где овакво ћириличко слово није било довољно познато, посегао за глагољским, да не би изазивао забуну.

[18] Слово задржава облик средњовековнога грчког „фи“ [$p^h > f$], из кога такође происходи до данас веома слично последње слово јерменскога писма: ֆ, „фе“ [*f*] (в. у овој књизи В. Станишић, 158).

[19] О ортографским подударностима в. Pantelić 1985: 36–38.

(етимолошки) правопис, као што је добро познато, дуго задржао у средњовековним словенским рукописима, на пример на српском тлу регуларно до XII века,[20] имајући своје рецидиве дубоко у XIII веку. Потребно је, такође, фокусирати се на фонолошки систем овога извора јер се редакције међусобно и у односу на старословенску подлогу поглавито разликују у фонологији (Грковић-Мејџор 2011: 46; уп. Грицкат 1975: 31). А затим, све време треба водити рачуна о разлици која постоји између предлошка и преписа (који у овом случају долазе с различитих терена). [Неизоставно се, затим, треба осврнути на друге изворе који су помоћним методама раније приписани истоме писару.] Ево тих црта:

– Искључива употреба *št* и *žd* на месту прасловенских **tj* и **dj*.

– Готово доследна употреба назала оба реда, при чему „мало јус“ нема „прејотовану“ варијанту (ѫ / ѭ и ѧ, уп. Кульбакинъ 2008: 119, Велчева 1999: 108): приближи сѧ р. 3, облѣцѣте сѧ р. 9, изнемагаѧи р. 14, приѧтъ р. 17, своѧ р. 22 / орѫжие р. 5, изнемагаѭщаго р. 11, сѫмънѣниѣ р. 12, ѣдѫщаго р. 15, 16, не осѫждаѧ{етъ} р. 15, {… о}|сѫждаѧи р. 17–18, ꙁастѫпление р. 24. Овакав образац је, како ми схватамо, настао у релацији са стабилизованим ранећириличким системом[21] и одаје човека који долази из средине у којој се укрштају глагољица и ћирилица. „Прејотовано мало јус“ (глаг. ѭ) које би у себи обједињавало обе функције (*ę*/*ję*) било би наставак ћириометодијевске графије (попут двовалентнога глаг. є: *e*/*je*). Међутим, у *Киј*$_2$ имамо посла с очито подмлађеним стањем (Vrana 1975: 18), што је вероватно својствено Димитрију у ранијој развојној фази, и изгледа да стоји у вези с његовим основним образовањем. Ипак, у *Псалт*$_д$ сусрећемо и ово слово (укупно четири јуса), можда под утицајем стања у главнини рукописа, или писаревих измењених навика (в. потврде у Tarnanidis 1988: 94).

– Два полугласника су се стопила у један о чему сведочи систематска употреба једног, „дебелог јер“ у писању (уп. Кульбакинъ

[20] На то посебно скреће пажњу Јасмина Грковић-Мејџор расправљајући о редакцијским одликама Маријина јеванђеља (2011: 48–49).

[21] Као што је то по реконструкцији Николаја Сергејевича Трубецког: ѫ (*oN*), ѭ (*öN*), ѧ (*eN*) (Trubetzkoy 1954: 39–40). Како подвлачи Петар Ђорђић, изузетно је ретко присуство ѭ у раним ћириличким јужнословенским споменицима; оно одликује споменике писане у Русији, док је јединствени ћирилички знак ѧ имао двојаку вредност у X веку (1971: 35), пре фонолошке еманципације *j* и издвајања знака за јотацију (ѥ).

2008: 119, Велчева 1999: 108). Ретко изостаје „јер“, па чак и у слабом положају: въ дни р. 5, отъ всѣхъ р. 25. Овакво стање, укупно узев, одговара раноштокавском развоју.[22] Па ипак, на четири места у одломку из апостолскога текста засведочена је „старословенска“ вокализација полугласника: денъ р. 3, темънаѣ р. 4, ръвен{ниѥи}[23] р. 8, силенъ р. 20 (уп. Vrana 1975: 18, Велчева 1999: 108). Ако бисмо питању пришли с традиционалних уверења, због спорадичног карактера појаве, може се узети да је по среди заостатак из источнојужнословенског предлошка (књишка црта). Ово би се, пак, лако могло негирати чињеницом да вокализација *ə* > *е* у периферијским зонама западнојужнословенског ареала није необична, што и М. Пантелић чини, упозоравајући да се, осим за македонски терен, исти рефлекс може везати и за „зетско-хумско подручје“ (1985: 33). Ствар је, међутим, најлакше објашњива тиме што је српско-хрватски унификовани полугласник позадуго био затворенији од *е* (о чему сведочи колебљиво писање у страним изворима: *е*/*i*), те да се у процесу отварања постепено и споро артикулационо померао ка *ä* и *а*,[24] али да је *ə* дуго било блискије средње постављеном *е* него њему парном, али природно лабијализованом *о*, уз Ивићеву претпоставку да је то могао бити глас и иначе померен нешто напред, реда *е*: *ə*^{e} (1991: 15–16; в. 19–20).

– „Јери“ се доследно чува, а сходно претходном пише се на специфичан начин, као ъи (уп. Кульбакинъ 2008: 119, Велчева 1999: 108).[25]

– Искључива употреба „дебелог јер“ показује да у случају вокалних *r̥* и *l̥* код којих се наслеђују палатални фонемски парњаци, као и код низа у фонетском смислу палатализованих сугласника,

[22] С друге стране, чак се и данас у чакавским говорима могу чувати рефлекси вокализованих полугласника у слабом положају (типа *malin* / *melin* (*млин*), gen. sg. *pasa* (*ūса*), Okuka 2008: 21).

[23] Овај пример заправо има другачији статус од осталих јер се реч, управо овако написана, усталила у зрелој српској редакцији (али и шире, као дублетна форма; в. SJS 35: s. v. рьвьниѥ, 658), и налазимо је, разуме се, истоветну у Матичину и Шишатовачком апостолу.

[24] Не чуди, стога, што су раширене потврде за *а* врло позне, тек из XIV века.

[25] Пишући, својевремено, о Гршковићеву одломку апостола, В. Јагић, уз примедбу да исти правописни „обичај“ у писању „јерија“ влада и у *Киј*$_2$, као и у неким другим древним споменицима, доста обазриво вели: „кому је до тога, да тражи танке разликости међу хрватским и српским глаголским старинама, просто му било од мене, да назове управо тај начин писања ъи – српским“ (1893: 97).

палатализованост није релевантна црта (уп. пъѣнъствили р. 7 с „дебелим јер“ за редуковано *î* у слабом положају).

– Нема примера за *dz*.

– Чување *l*-epentheticum у једном примеру: прнемлѣте р. 12.

– Графема „јат“ због глагољског правописа (и одсуства лигатуре ꙗ) користи се у духу старог наслеђа („правилна употреба“, Кульбакинъ 2008: 119), у функцији обележавања *ja/'a*: Братнѣ р. 1, темънаѣ р. 4, ѣко р. 5, пъѣнъствили р. 7, оугодиѣ р. 10, сѫмънѣниѣ р. 12, ѣст{и …} р. 13, да ѣстъ · ѣ{дъи …} р. 14, {… н}ѥ ѣдѫщаго р. 15, не ѣдъи ѣдѫщаго р. 16 / нъинѣ р. 1; очито да се и императив прнемлѣте р. 12 чита тако, као [*пријемљаште*] (в. Ђорђић 1975: 159, Николић 1978: 185). Ако се питању приступа из перспективе потоњег, добро познатога српског језичког стања, у први мах би се могло рећи да је „тешко одредити“ фонетску вредност „јата“. У приступу раним споменицима, међутим, заборавља се важна чињеница, да је српско-хрватско „јат“ све до краја XI века (што је време настанка овога споменика), представљало „дифтонг непотпуног образовања (отприлике *ęä*)“, након чега је у процесу прогресивне асимилације сведено на монофтонг (Ивић 1991: 14–15). Питање, стога, на овоме месту постаје излишно, с обзиром на то да традиционална двострука вредност графеме ѣ одговара тадашњем српском изговору.

Општејужнословенским редакцијским цртама приписујемо присуство *št* и *žd*. То је, управо, након трансформације моравско-панонског наслеђа на балканском тлу (после 885) постало једно од маркантнијих својстава јужнословенског варијетета старословенског језика.[26] Доследно разликовање ѫ / ѭ и ѧ, чување „јерија“, епентетског *l*, као и графичка примена „јата“ у вредности *ja/'a* део је општег старословенског наслеђа, које се у првом и последњем случају много пре XII века на ширем простору преноси само као мотивисана инертност правописног система (с нормама тада важећег

[26] Мишљења смо да је старословенски језик до истека прве половине X века живео у својим варијететима, „предстандардном“ – солунском – који је под знаком питања, „стандардним“ – великоморавском, панонском, јужнословенском (уп. Večerka 2006: 12), а да је, након тога, у времену престанка важења прасловенских интегришућих језичких фактора, под притиском значајно измењених језичких прилика на локалном и регионалном нивоу, у окружењу појединих народних говора наставио свој, пре свега фонолошки развој у виду појединачних редакција, које израстају на подлози преживелог, источнојужнословенског варијетета.

етимолошког правописа). О ужередакцијској припадности неког извора, *št* и *žd* у јужнословенском контексту, а нарочито *ы* у датом времену, заједно с ортографским ограничењем у употреби „јата“ (с обзиром на малочас изречену напомену) – у начелу одређеније не могу да говоре. Тек присуство епентетског *l* може да иде у прилог западнојужнословенског ареала, као и подразумевана контрола језичког осећања у разликовању назалних слова, поред важне унификације полугласника. Иза у основи тачне употребе јусова крије се разликовање рефлекса назала у изговору (када самих назала реално више нема).[27] У споменицима с бугарско-македонског говорног подручја у назначеном, редакцијском периоду дошло би до њихова значајна мешања у писању, које би у XII–XIII веку постало масовна појава.[28] Овде имамо само један пример огрешења о норму, иза *j*, у орацији светој Марији: ѹгп{ъва}|ѧщѧѧ р. 23–24 (уп. Німчук 1983: 29; код старца Симеона слично и чешће; в. ниже), мада услова има више. Томе се, напросто, испречило поменуто језичко осећање писара, што значи да је ова потврда део писарева књижевног образовања (због западнога порекла текста мање је вероватно механичко преузимање из предлошка).[29] За писара Димитрија је, иначе, утврђено да, иако не напушта назална слова, остајући доследно на линији књижевне традиције с упадљиво добрим осећајем за њихово разликовање, понављамо, – спорадично, на два места у *Псалт*д, ипак греши на особен, „српски“, односно „западнојужнословенски“ начин у писању: 1) пише лигатуру ѹ (глаг. ѩ) уместо въ – ѹ сѵ҃то ѡ҃рн[ѥѫ] 1а, р. 19;[30] 2) обрнуто, спроводи хиперкорекцију у корист назала ѫ уместо ѹ – ѫделѣти 144а, р. 10 (Miklas et al. 2012: 32; уп. читања у Tarnanidis 1988: 93, 94). Из овога примера видимо да он врши књишку

[27] Још је Степан Михаилович Куљбакин показао да је у српским споменицима све до истека прве половине XII века нормално било коришћење јусова (1925: 22).

[28] Уп., нпр., стање у Асеманијеву јеванђељу из средине XI века, које већ садржи заметак ове појаве код једног од преписивача (Kurz 1970: 23–25), односно стање у Бојанском палимпсесту с краја истога столећа (Велчева 1999: 101).

[29] Да су јусови могли подлегати мешању у писаном језику као артифицијелна, књижевна црта, без утемељења у реалном говору, видимо и на ширем плану, у удаљеном подручју на коме је, нпр., деловала Кратовска школа (Рибарова 2005: 93, 101).

[30] То је, управо, један од кључних разлога што В. Јагић закључује и за Маријино јеванђеље да је написано на простору штокавског дијалекта. „Чакавцы, какъ извѣстно, еще до сихъ поръ произносятъ въ какъ va“ (Ягичъ 1960: 425).

„назализацију“ свога израза, дајући му тиме књижевну форму (то смо и малочас казали: јусови су саставни део његова образовања, његова схватања књижевнојезичке писане норме). Димитрије је, тако, штокавац (по закључцима Х. Микласа и др.)[31] – ништа мање него преписивач Маријина јеванђеља.[32] То значи да се у XI веку књишки јусови читају на штокавски начин, као /*u*/ и /*e*/ (изговорна норма): ꙁастѫпленїе р. 24 [*заст҃упљеније*]; ѵꙁнемагаѭщаго р. 11 [*изнемаїајуш҃таїо*] / прїѧтъ р. 17 [*прїјет҃*] итд. Да се Димитрије успешно носи с предлошком и властитим образовањем које, очито, умногоме почива на источним и југоисточним изворима (тј. штивима), у којима су језички процеси у духу народне источнојужнословенске језичке стихије поодмакли, види се по врло ограниченим одступањима од подмлађене црквенословенске правописно-језичке норме.[33] Још се само може навести усамљено мешање назала после ѫ у вѧѫѫн (1а, р. 8, 9; уп. Велчева 1999: 94), опет у партиципу као књишкој категорији, па чак и бъдъщаго ум. бѫдѫщаго, несумњиво бугарско-македонско по своме пореклу, посведочено у *Псалт҃*д (140б, р. 19–20). Ретко мешање назала постоји не само у Маријину јеванђељу (в. Ягичъ 1960: 424) него и касније, у неким од споменика већ поприлично уобличене српске редакције, чак и с већим бројем потврда. На пример, „погрешну“ употребу јусова сусрећемо код старца Симеона, једног од писара Вуканова јеванђеља (1196–1202). Осим што у овоме споменику јусови функционишу преосмишљени, као елементи

[31] Иако М. Пантелић у својој студији то за писара *Киј*$_2$/*Син*$_2$ и *Син*$_3$ не истиче, то се подразумева јер је дубровачко залеђе штокавско (у дијалекатском смислу источнохерцеговачко; простирање овога дијалекта на запад је историјско, с ослонцем на простор Захумља, до обала Неретве).

[32] В. читав низ примера замене ѫ / ѭ : оу / ю и обрнуто (Ягичъ 1960: 423–424).

[33] У прошлости је било и мишљења да је због доминантних источнојужнословенских црта овај Димитрије бугарског порекла (Велчева 1999: 94, J. Схакен). Борјана Велчева је у своме прегледу позних бугарских глагољских споменика истакла оно што се на први поглед види само на основу стања у *Киј*$_2$, без његова довођења у везу с другим рукописним остацима који су атрибуирани Димитрију: да овде нема хрватских језичких црта, као ни западнобугарских (Велчева 1999: 108), уз сагласност с Јосипом Хамом да се он језички и правописно може везати за Охридски апостол (дакле да се његови извори могу тражити у кругу Охридске школе), уз примедбу да се рани хрватски споменици разликују од ових елиминисањем јусова (Велчева 1999: 111). То је по њој несумњиво један од „касних бугарских глагољских споменика“ (Исто).

јотационог система (систем настао на домаћем тлу), старац Симеон их користи етимолошки мотивисане, као самосталне јединице ортографског система, којима се чува наслеђено, старије стање (веза са старословенском подлогом и источним редакцијама). Оно што је најзанимљивије јесте то да ѧ и ѩ за њега, између осталог, представљају и еквиваленте слова ѹ (ю), „што се јасно види из примера типа сѧботѧ поред соѹботоѹ“ (Пешикан 1979: 156; в. и 157–158). Између оваквих споменика, хронолошки и типолошки стоји и Димитријева писана заоставштина, изгледајући, тиме, сасвим уклопљена у општи развојни ток српске рукописне традиције.

„Тешкоћа“ у тумачењу Димитријеве употребе полугласника, слично, лежи и у чињеници да, осим „обичне“ употребе једног „јер“ и одговарајућег рефлекса реда *е*, што се може заснивати на штокавском говорном осећању, у *Псалт*д постоје замене историјског *ъ* с *о*: вонъꙁѫ 1а р. 14, кротокъ 140б р. 2 (уп. Велчева 1999: 94). Мешању рефлекса полугласника, разуме се, може се и другачије приступити, тако да се његов узрок види у графичким грешкама. Због графичке сличности ҍ : ѐ познати су примери њихове случајне замене када писар заборави да напише један део слова (уп. Николић 1978: 49). Доказ: пришолъ (ѿьшѐѧ҃ѐ) 140а р. 2–3 – по „Димитријеву“ правопису овде је очекивано пришълъ (ѿьшѐѧ҃ѐ; етимолошки пришьлъ; осим ако се овде не ради о некој од познатих старословенских асимилација, в. Николић 1978: 47–48). – Сви рефлекси полугласника *ъ*, *ь* > *о*, *е*, пак, могу се тумачити и као наслаге из македонског предлошка, редовно заступљене у читавом низу српских редакцијских споменика XII–XIII века (нпр. црьковь, любовь, создати, вонь, бисерь, велен, праведьныи итд.).

Укупно узев, у анализираним текстовима у фонолошком смислу спроведена је српска редакција старословенског језика, „ухваћена“ у раној фази (за зрелију фазу, фонолошки истоветну с овом, в. Јерковић 1984: 56–58). Изговорна и правописна норма још су у привидном, контролисаном раскораку.

2.

Доносимо текст *Киј*$_2$, рашчитан и смисаоно испарцелисан, глагољицом и у ћириличкој транслитерацији, праћен одговарајућом ћириличком транскрипцијом:

Epistula ad Romanos sancti Pauli apostoli, cap. XIII.11–14, XIV.1–4

|1 [XIII.11] {Ш҃ьѧ҃мꙋѧ ꙗ҃ѩꙋꙗѧ ш҃ѧꙋ-
ѯѩ {ꙗ҃р(ѧ)ѡ҃{{ѩ ѧ҃ѩр(ѧ)ѧ(ѩ)ꙗ҃р}}|2ꙋѩ · ѧꙋ
ѩѡ҃ѧѧ ѱѧьѩѱѧѡ҃ѩ · [12] ꙗ҃ѩ{{ѱ҃ѩ
ѡѧрѧ}} |3 ѧ ѧѩ҃ꙗ҃ѩ ꙗьꙋш҃ѧꙋѯꙋ ѧє · ѩ҃ѡ҃ѱь҃ѩ{{ѡѧѡ҃ѩ}} |4 ѡ҃ѭѩ ѧѧѧѧ ѩ҃ѩ-
ѡ҃ѩ҃ꙗѧѧ · ꙋ ѩш҃ѧѧѵѧ{ѡ҃{{ѩ ѧє}} |5 ѱ҃ѩ
ѩьѩєѯꙋѩ ѧѱѧѡ҃ѡ · [13] ѧ҃ѩ ѱ҃ѩ ѧ҃ꙗꙋ
ш{{ѧ(ѧ)ѡ҃ѩѩ}}|6ьѧ҃ѡ҃ѩ҃ꙗ ѩ҃ѩѧꙋѡ҃ѩ · ꙗ҃ѩ
ѩ҃ѩѡ҃ѩѧ҃ѩь{ѧ{{ѧ҃ꙗ}}|7ꙋꙋѡ҃ꙋ · ꙋ ꙗ҃ѩѧ҃ꙗ҃ѩ-
ѧ҃ѡ҃ꙋѡ҃ꙋ · ꙋ ѧ҃ꙗш҃ѩ{{ѧѧ҃ꙗꙋꙋ}}|8ꙋꙋ
· ꙋ ѧ҃ѡ҃ѩѧѧѧ҃ꙗꙋꙋѡ҃ꙋ · ꙋ ь҃ѩ҃ѱѩ-
ꙗ҃{ꙋ{{ꙋ҃ꙋꙋ}} |9 ꙋ ѡ҃ѧ҃ѱꙋѧ҃ѡ҃ꙋꙋ · [14]
ꙗ҃ѩ ѩш҃ѧѧꙋѧ҃ѡ҃ѩ ѧє {{ѡ҃(ѩѧꙗѩѧ҃ѩ)ꙋ҃ѩ
ꙋ}}|10ѧ(ѭѧ҃ѩ)-ьь(ѩѧ҃ѡ҃ѩ)ꙋ҃ѩ · ꙋ ꙗѧ҃ѩ-
ѡ҃ꙋ ѭѡ҃ѩѧꙋѧ҃ ꙗ҃ѩ ѡ҃ꙋѩь{{ꙋ҃ѡ҃ѩ ꙋ}}|11ѩ
ꙗѩь҃ѩ҃ѡ · [XIV.1] ꙋѡ҃ꙗ҃ѩꙋ҃ѡ҃ѡ҃ѧ҃ѥєꙋ҃ѡ҃ѩ
ѯѩ ꙋ{{ѩ ꙋ҃ѧь҃ѧ}} |12 ꙗьꙋѩꙋ҃ѧ҃ѧ҃ѡ҃ ·
ꙗ҃ѩ ꙋ҃ѩ ѧ҃ѩєꙋꙋ҃ѩ҃ꙗ҃ꙗꙋ҃ѧ ꙗ{{ѩꙋꙋ҃ѩꙋ}}-
|13шѧ҃ѩ҃ꙗꙋꙋ҃ѩ · [2] ѩꙋ҃ѩ ш҃ѩ ꙋ҃ѧь҃ѭѩ҃ѡ҃ѩ
ѧ҃ѧ҃ѡ{{ꙋ ꙋ҃ѩ҃ѧ҃ѡ}}|14 ѡ ꙋѡ҃ꙗ҃ѩꙋ҃ѡ҃ѡ҃ѡ҃ѥєꙋ
ѡ҃ѩѧꙋꙋ ѧ҃ѡ ѧ҃ѧ҃ѡ · [3] {ѧ{{ѧ҃ѩꙋ ꙗ҃р}}|15ѩ
ѧ҃ѧ҃ѩ҃ѥєꙋ҃ѡ҃ѩ ѧ҃ѡ ꙗ҃ꙗ ѩ҃ѧ҃ѩ҃ѥєѯ҃ѧ҃ѡ⟨ѩ҃ѩ⟩ ·
ѧ҃ѡ ꙗ҃ꙗ ѭ{{ьѡ҃ѧ}}|16ѩ҃ѩ · ꙋ ꙗ҃ꙗ ѧ҃ѧ҃ꙋ
ѧ҃ѧ҃ѩ҃ѥєꙋ҃ѡ҃ѩ ѧ҃ѡ ꙗ҃ꙗ ѩ{{ѧ҃ѩ҃ѥєѯ҃ѧ}}|17ѡ҃ѩ
· ш(ѩѡ)ѩ ш҃ѩ ꙋ ꙗьꙋє҃ѩ · [4] ѩ҃ѩ ь҃ѩ҃ѩ{ѩ
{{ѩ҃ѧꙋ ѩ}}|18ѧ҃ѩєѯ҃ѧ҃ѡ҃ѥєꙋ {ѧ}ѩ҃ѭѯ҃ѧ҃ѩ҃ѩ
ьѡ҃ш : ѧꙋ{ѩ{{ѩ҃ꙋꙋ}} |19 ѡ(ѩѧꙗѩѧ)ѭ :
ѧ҃ѩ҃ѩꙋ҃ѩ ѧ҃ꙋ ꙗ҃ѡ҃ѧ҃ѩ҃ѩ · ѧ҃ѩ҃ѡ;ꙗ҃ѩ{{ѩ҃ѩ
ѯ҃ѩ}} |20 ѧ҃ꙋѧ҃ѩ;ꙗ҃ѩ ш҃ѩ ѡ(ѩѧꙗѩѧ)ѩ ꙗ҃ѩ-
ѧ҃ѩ҃ѡ҃ꙋѩ҃ѩ҃ꙋ-ꙋ {?}

|1 [XIII.11] {Братиѣ нъинѣ ближе
{н(а)ѧ{{ъ съп(а)с(є)н}}|2не · ли егда
вѣровахомъ · [12] но{{щъ оуспѣ}}
|3 а денъ приближи сѧ · отъ-
ръ{{ѕѣмъ}} |4 оубо дѣла темъ-
нѣ · и облѣцѣ{ѧ{{ъ сѧ}} |5 въ
оружие свѣтоу · [13] ѣко въ дни
б{{л(а)гоо}}|6бразъно ходимъ ·
не коѕълогр{а{{ѣн}}|7ними[34] · и
пъѣнъствими · и любо{{дѣни-
и}}|8ми · и стоудодѣниими · и
ръвен{и{{ими}} |9 и ѕавистъми ·
[14] нъ облѣцѣте сѧ {{г(осподъ)мъ
и}}|10с(оусъ)-хр(ъсто)мъ · и плъти
оугодиѣ не твор{{ите в}}|11ъ похоти
· [XIV.1] изнемагаѭщаго же в{{ъ
вѣрѣ}} |12 приемлѣте · не въ сѫ-
мънѣниѣ п{{оумъи}}|13шлениѧъ ·
[2] овъ бо вѣроуетъ ѣст{{и въса}}|14
а изнемагаѧи ѕелие да ѣстъ ·
[3] {ѣ{{дъи н}}|15е ѣдѫщаго да
не осѫжда⟨етъ⟩ · да не оу{{ка-
рѣ}}|16етъ · и не ѣдъи ѣдѫщаго
да не о{{сѫжд}}|17аетъ · б(ог)ъ
бо и приѧтъ · [4] тъи къ{о {{еси
о}}|18сѫждаѧи {с}тоуждего раба
: св{о{{емоу}} |19 г(оспод)оу : сто-
итъ ли падетъ · стане{{тъ же}}
|20 силенъ бо г(оспод)ъ постави-
тъи-и {?}

[34] Вероватно тако (в. Нимчук 1983: 33; козълогр(ан)иими, Срезневскій 1876: 492, Jagić 1890: 57. У Прашком старословенском речнику се оставља упитна могућност за постојање хапаксне именице коѕьлогранние, SJS 15: 38). Ако не и: коѕълогр{а{{к(т)ан}}|ними, јер треба водити рачуна о броју обрезивањем потрвених слова (ако изузмемо прва два реда, у сваком наредном недостају, отприлике, по четири слова). У другим је апостолима овде коѕьлогласованними,

Oratio ad sanctam Mariam

|21 : ѯ(ѱє)ѿѧѹ ѹѹнь : ѻѩѹѩ-
ѧ[ѹ]ѹ{{ѩ ѯє :}}|22 ѿнѹѹѹѿ ѻ(ѩѯѻѩ-
ѧ)ѹ ьнѣѩѹ ѯѱѩє · {ѹ{{ѹь}}|23ѻѩѹѹѹ
ѿнѻѩѱѧѧѩѹ · ѹ ѭ{ѻ{{ѩѱн}}|24є-
ѹєє ѱѩ ѿнѯѿѩєѻѧѩѻѹ · ѣ{ѧ{{н-
ѫѩ}|25ѻѧѹ ѹнь : ѹ ѩѿѩ ѱѯѧѩ
{ѯ{{ѭѻѩѯ}}|26ѿнѿѩ ѻншѹѩ ѯѩѿѱѩ-
ь ѻ{{ѩѹ ѣ}|27ѯ ѻѩѹнѧѹ · ѻ(ѩѯѻѩѧ)н
ьнѧѹ ѻншѩѻѩ ·

|21 : С(ВѦ)ТѢИ МАРИ : ПОМО-
Л[И]М{{ЪСѦ :}}|22 Ѕащити г(оспо-
д)и рабъи своѧ · {м{{иръ}}|23нъими
ѕаповѣдъми · и оу{п{{ъва}}|24ѧ-
щѧѧ въ ѕастѫпление · б{л{{а-
ѫе}|25нѣи марии : и отъ всѣхъ
{с{{оупос}}|26татъ нашихъ сътвори
н{{ъи бе}|27с печали · г(оспод)а ра-
ди нашего ·

Српскословенско читање

Братија ныња ближе нам [с(ь)пасен]ије · ли јегда вѣровахом · но[шт успѣ] а ден приближи се · отвр[зѣм] убо дѣла темнаја · и облѣцѣм [се] вь оружије свѣту · јако вь дни б[лагоо]бразно ходим · козлогра[јан]ӣми · пјанствӣми · и љубо[дѣнӣ]ми · и студодѣнӣми · и рьвен[ӣми] и завистми · нь облѣцѣте се [Господьм И]сус-Хрстом · и плти угодија не твор[ите в]ь похоти · изнемагајуштāго же в[ь вѣрѣ] пријемљате · не вь сумнѣнија п[омы]шљенӣм · ов бо вѣрујет јаст[и вса] а изнемагајеј зелије да јаст · ја[ды н]е јадуштāго да не осужда[јет] да не у[кара]јет · и не јады јадуштāго да не о[сужд]ајет · Бог бо и пријет · ты кто [јеси о]суждајеј [с]туждēго раба : сво[јему] Господу : стојит ли падет · стане[т же] силен бо Господ поставиты-и ·

: Светѣј Марӣ : помолим [се :] Заштити Господи рабы своје · м[ир]ными заповѣдми · и уп[ва]јуштеје вь заступљеније · бл[аже]-нѣј Марији : и от всѣх с[упос]тат наших сьтвори н[ы бе]с печали · Господа ради нашего ·

нпр. у Христијанопољском (в. за текстолошку слику у SJS, нав. место). У оба случаја можемо претпоставити грађење сложенице с ономатопејским глаголом, или **grajati* (уп. Нимчук 1983: 33) или **grak(t)ati*, у основи са значењем ’правити грају, вриштати, галамити, кричати, крештати‘ (в. ЭССЯ: 101–102), који, када се односе на људе, подразумевају присуство семантичке компоненте ’узбуђено – у весељу, са циком‘ (словенском сложеницом се само по смислу, не и дословно прати грчки текст: κώμοις, „у [прекомерном] гошћењу, пировању, банчењу“, идући заједно с „пијанчењем“, грч. μέθαις).

[Напомена: Питања транскрипције српскословенских текстова у главним потезима су решена за млађе текстове, и то пре свега на основу тзв. „посрбљених споменика“ из млађе епохе (XVII–XVIII век).[35] Нису, међутим, сва питања с једнаком пажњом разматрана. Недоумице нарочито могу искрснути приликом читања споменика из дубље старине за које је логичан продужетак старих правописно-језичких традиција (X–XII в.). Пошто су они настали пре главнине „типично“ српских споменика, њихова је физиономија другачија од оне која се у млађим споменицима испољава – у њима је (због ограничене посведочености) само насумична најава оног развојног тока чији ћемо врхунац видети у столећима која следе. Како овом приликом имамо посла с таквим једним спомеником, с опрезом прибегавамо нешто конзервативнијем читању од онога које је раширено у нашој средини. Али, морају се, у исто време, уважити и општи резултати штокавског развоја који је прешао крупне кораке пре XI–XII века, и који је нашао особеног одраза у говорној (касније и писаној) домаћој редакцији старословенског језика.[36]]

[35] Велики продор у овој области начинио је Вук Стеф. Караџић у књизи *Примјери срѿско-славенскоїа језика* (1857), откривши рукописе с посрбљеним правописом (Јерковић 2004: 70). У раду смо за српскословенски језик консултовали, пре свега, прилоге Петра Ђорђића (1961–1962, 1971: 204–216, 1975: 222–224) и Вере Јерковић (2004), али и Александра Ломе за историју српскога народног језика (2013: 20–21; 2011: 8–10).

[36] Кад се узму у обзир ране општештокавске говорне црте, видљиве у Димитријеву књижевнојезичком изразу, које и након стабилизовања неће мењати српска редакција (унификовани полугласник (*ə*), вероватно реда *е*, можда и на ширини српскога простора у назначеном периоду – овде је оправдано представљање као *ь*, и не само из традиционалних разлога; присуство *ъı* – у нашем случају обично доношено као *ы*; присуство *ѣ*; српска деназализација), остаје као спорно читање графије -н-. Има ли одговарајућег, високог вокала предњег реда у групама -нѥ/-нꙗ, кад имамо потврду графијског колебања (пъѣнъствнцıн). Превагу убедљиво односе примери с „нормализованим“ правописом, што показује да је у току процес реституције редукованих *ы* и *і* у књижевном систему, што је у наредним вековима постало својство обеју „наших“ редакција (тј. српске и хрватске, в. Ђорђиħ 1975: 224; уп. 1971: 214). Својевремено је В. Јерковић предложила за строже књижевне текстове књишко читање облика придевске и заменичке промене dat.-loc. sg. f. на *-ji* (*новеји*, *нишѿији*, *нашеји*, *ѿоји*), за разлику од оних који су прожети србизмима (2004: 78), идући за предлогом П. Ђорђића да се облици императива двојако транскрибују, према српскословенском, односно српском изговору (1971: 215). Ово, међутим, питање, тражи посебну проверу на великом узорку. Пре свега, Ђорђићеви примери другачије гласе од

3.

Одакле је, дакле, „Димитрије грешник“? Пре три деценије Марија Пантелић је, као што смо рекли, на основу разложне анализе закључила да је прва страна Кијевских листића, касније њему приписана (када је научној јавности омогућен детаљан увид у новопронађене синајске рукописне драгоцености, пре свега захваљујући раду Х. Микласа), заједно с пасхалијама Синајскога служабника, аналогно ћириличком поменику из истог фрагмента, настала на простору под јурисдикцијом Дубровачке цркве (отприлике од дубровачког залеђа према Пељешцу и Захумљу; в. напред). За Димитрија, аутора више забелешки у Синајском псалтиру 3/N, Јанис Тарнанидис је закључио, на основу једне делимично сачуване речи – види се само ѻл[...], да је носио нарочито звање „олтарника“ (Tarnanidis 1988: 93).[37] Отуда се он у литератури потом називао Димитријем „Олтарником“. Недавно је утврђено да се на датоме месту, по свему судећи, ипак налази само оштећена забелешка узвика ѻл[є] (Miklas et al. 2012: 31). Остаје, ипак, Тарнанидисово [интуитивно] повезивање Димитрија са српским тлом: јединствена лексема ѻльтарьникъ, наиме, нашла се у Миклошичеву Лексикону преко усамљене српске потврде из XVII века (в. Tarnanidis 1988: 95–96). За Димитрија је, такође, изнета претпоставка да, осим што борави у високој планинској области, још и

интерпретираних и односе се на специфичне случајеве којих нема у народном језику (свршетак на *-м*), и потом, сам је Ђорђић закључио да облике типа свѣтон и у књижевном језику треба читати: *светој* (1971: 215). Мало је вероватно да је Србима у овом случају било могуће читање другачије од онога које је контролисало говорно осећање, посебно због специфичног начина бележења, које пати од познатих ограничења. У српском језику се још у доисторијско време изгубило интервокалско *-j-* (*-voc.-^{j}i > *-voc.-*i* > -voc.-*i̯* = *-j*). За приступ нашем тексту од користи је и једно раније летимично Ђорђићево запажање да се облик носєн у nom. sg. m. ptc. praes. act. може читати као *носеј* (1961–1962: 73–74). У нашем прилогу маркирани су знаком за дужину само производи сажимања вокала, не и компензациона дуљења вокала, којих је морало бити након губитка полугласника у слабом положају, а чије резултате и данас чува српски језик (у српскословенском изговору њих је свакако било и у хибридним формама, поред оних које су подударне с народним говором: нпр. *нōшт̄*, *дēн*, *ст̄ојūт̄*, *бōī* итд.).

[37] Тарнанидисова књига је изазвала велико интересовање у науци, и већ су у одговорима на њу изнета и друга мишљења. Занимљива је Ткадлчикова претпоставка да се овде налазио придев, у смислу „mnich olympský“, уз претпоставку да је Димитрије дошао с Олимпа у Витинији (Tkadlčík 1989: 166).

долази из такве регије, због неколицине конкретних реалија које се јављају у његовим белешкама у оквиру Синајскога псалтира – због молитве да вуци не улазе у кошаре (ѡ⟨о⟩л⟨и⟩тва о влъцѣ да не вълазитъ въ кошарѫ 2а, р. 2–3, в. Tarnanidis 1988: 93), односно молитве у којој се обраћа своме заштитнику, св. Димитрију Солунском, где помиње медведе, вукове и лисице (чловѣкъ естъ вѧжѧи зѣръ ѥедвѣдъ и ѥедвѣдицѧ : вл{ъ}къ и влъчицѧ : лисицѧ и {ли}сичищъ, 1а, р. 8–12, уп. Tarnanidis 1988: 93) (нпр. Велчева 1999: 99). У недавном фототипском издању Димитријева синајскога псалтира због интерференције различитих писаних традиција, као и због штокавске говорне подлоге овога писара закључује се да је он однекле с простора Дукље – Зете, одакле се „из црквено-политичких разлога“ преселио у Свету земљу у XI веку (Miklas et al. 2012: 133).

Утисак да *Киј*$_2$ одише источнојужнословенском „аромом“ није у колизији с његовим српским пореклом. То је у исто време извор за рану бугарско-македонску писменост (пре свега са становишта ортографије), као и за прво столеће српске редакције старословенског језика, коју због конзервативних ортографских наслага видимо правописно неосамостаљену, као део формално неиздиференциране јужнословенске писмености, али фонолошки присутну већ задуго, свакако и у другој половини XI века. Управо овако су, до дубоко у XII век, изгледали српски споменици, још заробљени у својој графијско-ортографској спољашњости. На такав закључак упућују (а) одлике црквенојезичких споменика из последњих деценија XII и почетка XIII века, и даље оптерећених наслагама старијега правописа[38] и, још више, (б) важна чињеница да се у наредним вековима на српском терену чува значајно наслеђе Ћирила и Методија и њихових ученика, што је одраз данас недовољно видљивога континуитета између IX/X и XII/XIII века. То је очекивано када знамо да се добар део српског говорног подручја столећима, уз веће или мање прекиде, налазио у саставу Бугарске цркве – потоње византијске „Архиепископије Бугарске“ с новим центром у Охриду (924(?)–1019–1219).

[38] Владимир Мошин разликује „световно“ („пословно“) писмо владарских канцеларија у којима се врло рано упрошћава графијско-ортографски систем од „црквеног“ („литургијског“) писма које је спорије мењало свој правопис, поглавито у погледу употребе јусова (Mošin 1962: 75), у чему се ослања на раније Белићеве закључке.

На првом месту ту је Рас као средиште епископа Србије, али и Београд, Ниш, Призрен, Липљан итд. (Равић 2013: 62, 86, 372, Калић 1979: 29, Новаковић 2002[2]: 145).

Приликом грађења опште слике у коју се смештају *Киј*$_2$ и *Син*$_2$ значајну улогу је имала чињеница да се на истом глагољском литургијском фрагменту са Синаја, на једном те истом листу, налазе, у приближно истом времену накнадно дописане, глагољске пасхалије (2а) – испод молитве свлачења која би могла представљати завршницу литургије пређеосвећених дарова на Велики петак (Pantelić 1985: 26) и ћирилички поменик (2б) – испод Василијеве молитве „предложенију хлеба".[39] Ћирилицом дописана хришћанска имена попуњавају само ⅔ празног блока, она се уредно нижу, што значи да је списак осмишљен, и да је могао бити настављен.[40] Заставица је остављена празном приликом писања служабника, вероватно да би послужила као диптих. Нека од имена се понављају што потврђује да се ради о списку за помињање на проскомидији, приликом приношења хлеба (источни обред). Ту се, међутим, не мора радити о именима мртвих (како се обично мисли), него и о именима живих,[41] што може бити од значаја за просуђивање о околностима или месту настанка ове забелешке. Међу именима постоји и „Дмитар", можда баш „нашега" Димитрија, будући да је у поменику и у његову псалтиру име кондензовано у суштини на исти начин (с истом синкопом иза које, након даљег упрошћавања, резултира и данашње српско *Митар*): дмитръ · дмтръ (*Син*$_3$) : дътръ, али и дмт҃ръи (*Псалт*$_д$, Tarnanidis 1988: 92, 94, 95). Марија Пантелић је навела потврде већине имена у називима црквишта и цркава на релацији Дубровник – Стон, признајући да се овакви општехришћански називи могу очекивати и на „зетско-хумском простору" (а ми додајемо: и много шире – готово на целом српско-хрватском подручју; уз напомену: изостављено је име *С(и)меон*, које и није тако

[39] У православној цркви литургија св. Василија Великог служи се само у неке дане, између осталог и у Велику суботу (в. Мирковић 1966: 53), што би овде имало смисла, будући да се у том случају ради о сукцесивном низу који води ка Ускрсу.

[40] По Нахтигалову запажању само последње име је накнадно дописала иста рука (1925: 268).

[41] На проскомидији се из четврте просфоре ваде честице за здравље и спасење живих, а из пете просфоре за спомен и опроштај грехова умрлих и свих светих који су умрли (Мирковић 1966: 61–62).

раширено). Појава имена *Петрунија* и *Ромалд*, пак, снажно говоре у прилог јурисдикције Дубровачке епископије (Pantelić 1985: 36). Једино мистериозно остаје име *Мастал*, мада се ни за (*св.*) *Ромуалда* не налази директна веза с Дубровником (Pantelić 1985: 33–34).

Најозбиљнији аргумент за везивање *Син*$_3$ с Дубровником (у ужем или ширем смислу) заиста представља присуство имена *Петрунија*, као домаће варијанте имена ранохришћанске римске мученице *Петрониле* (*st. Petronilla*). Делић њених моштију, наиме, налази се у Дубровнику,[42] па је, због легендарне везе са св. Петром али и веровања у њене исцелитељске моћи против грознице, она нарочито поштована у граду, а претпоставља се и околини и широм митрополије, о чему говори и постојање њена личног имена у народу (в. Pantelić 1985: 34–36). Аутору помињане студије, даље, прихватљива је вокализација секундарног полугласника у сонантској групи *-vьl* (Pantelić 1985: 38), што је, начелно узев, у реду. У извору се, међутим, јавља и семеон, име с руским фонетизмом (из струс. сьмеонъ, сьменъ изводи се до данас постојеће *Семён*, в. Фасмер III: 598; према грч. Συμεών), па би се, онда, у том кључу могла гледати и имена павелъ (рус. *Павел*, стсл. и струс. павьлъ, в. Фасмер III: 180), иванъ (в. Фасмер II: 113–114), кꙋзъм (рус. *Кузьма*, в. Фасмер II: 403; према грч. Κοσμᾶς), мада их у том лику има и на словенском југу; преостала имена су необојена и не захтевају посебну напомену. Лична имена *Мастал* и *Ромалд* посведочена су у средњем веку на југу Италије (Војводство Амалфи и суседство) у аристократским круговима, и ван црквених редова. Облик мастал ъ потпуно одговара италијанском *Mastalo* (одн. лат. *Mastalus*), као и роумалдъ италијанском *Rom(u)aldo* (лат. *Rom(u)aldus*).[43]

Имамо, дакле, палеографске разлоге (ако се сагледа глагољско наслеђе на ширем простору Далмације), па чак и графијске појединости из ћириличког *Син*$_3$ (пре свега тзв. „пе“ и његова веза са столећима млађим Лајпцишким лекционаром), као и успомену на

[42] Део моштију св. Петрониле, заједно с остацима Домициле, Нереја, Ахила, Панкрација, Сергија и Вакха донео је у Дубровник из Рима легендарни оснивач епископске цркве Св. Петра у Расу, Радослав – Павлимир Бело (*Bello*), Часлављев сродник, потомак протеранога српског кнеза (Живковић 2004: 65, 179–185; подробније Живковић 2003: 10, 17–20, 28).

[43] Најпознатији су амалфијски владари Мастал I и Мастал II из X века, као и неколико векова старији лангобардски војвода Ромуалд (син краља Гримоалда) у суседном Беневенту.

св. Петронилу. Све ово би говорило у корист простора под контролом Дубровачке епископије. Међутим, тако рана употреба ћирилице у дубровачком залеђу тек би морала да се докаже,[44] а затим, у Димитријеву књижевнојезичком изразу постоје несумњиви елементи који припадају источнојужнословенском наслеђу (нарочито повремено мешање јусова, можда и вокализације полугласника),[45] које је у литургијској сфери нормално циркулисало кроз византијску „Архиепископију Бугарске" (Охридску архиепископију), евентуално и Драчку митрополију која је била истога, источног обреда (и имала у својим оквирима и словенски живаљ). У приморским епископијама које су гравитирале Сплитској цркви (од најстаријих времена Котор, преко Дубровника и Стона), с претежно романским становништвом у градовима које је слушало латинско богослужење (в. Јиречек 1962: 51–58), словенско богослужење је било могуће само у дубљем залеђу,[46] и то у традиционалном виду, на глагољицом писаној редакцији старословенског језика обликованој по локалном (српском) говорном обрасцу, унеколико другачијем од посведоченог у *Киј*$_2$.[47] Могло би се, ту, дакле, радити само о простору Дубровачке архиепископије, а не епископије (ужа област), и то о оном на коме је дошло до накнадног преклапања јурисдикција двеју цркава. О „укрштању" је тешко говорити јер би то значило истовремено деловање двеју цркава; изгледније је да се ради о простору с кога је једна црква

[44] По Новаковићеву логичном резоновању ћирилица је релативно касно продрла у Зету, свакако нешто позније у односу на Рашку, али све то скупа било је знатно раније него у Јадранском приморју и његову залеђу (2002[2]: 142–143).

[45] Будући да је ова језичка појава у Димитријеву времену тек у зачетку, то сведочи о Димитријевим свежим (ако не и сталним) везама с културним простором у коме се она одражава у писаној речи.

[46] У непосредној близини романско-византијских градова у начелу нема места за словенску литургију (а тиме и словенску књигу). Па ипак, ни званичне папске забране из 925. и 1061. године нису постигле њено потпуно укидање (уп. Равић 2013: 128; о прогону „Methodii doctrina" на помесним саборима у Сплиту, пре свега због негативног односа Латина у градовима, в. Јиречек 1962: 57–58). У Хрватској су слободе обновљене 1248/1252. године (уп. Намм 1970: 194).

[47] Јужно и источно од реке Цетине, дуж хрватско-српске етничке и првобитне државне границе, могло би се говорити о „првој српској редакцији" (ако је ње уопште било). Она је могла настати из старословенског варијетета усвојеног у време формирања Методијеве панонске архиепископије, после позива папе Јована VIII упућеног српском кнезу Мутимиру, 873. године или нешто касније, али свакако знатно пре 925. године (Савић 2013: 165–166).

(са својим традицијама) заменила другу. То је, дакле, простор на коме се, макар у свакодневној употреби, рано проширила ћирилица (иако је и глагољица витална)[48] и који се непосредно напаја наслеђем св. Климента (Охридског). До краја XI века то могу бити и Дукља и Србија (уп. Новаковић 2002[2]: 128–131, 144),[49] али је, изгледа, само прва у назначеном периоду потпала под непосредну зависност од цркве у Дубровнику.[50] Култ св. Петрониле будући локалног, ограниченог карактера, ипак није могао с једнаком снагом допирати у

[48] На том простору ћирилица је вероватно већ увелико владала у административно-правној употреби. Добар показатељ актуелног стања је однос између писама у Синајском служабнику: по традицији глагољица је на богослужењу (које се, више-мање, зна напамет); у поменику, међутим, који тражи посебну пажњу, прибегава се практичнијем решењу – имена се исписују ћирилицом, која је, по томе се види, нешто обичнија записивачу и његовим корисницима, без обзира на то што се исти писар служи глагољицом за своје записе у синајском псалтиру 3/N.

[49] Дукља и Србија, за разлику осталих српских држава, нису биле под утицајем снажних приморских црквених центара (Равић 2013: 370).

[50] Из разматрања, дакле, отпада узани простор омеђен Дубровником на југу и Неретвом на западу, схваћен као „јужнохрватски ареал", уз прилагање, очито с фиктивним насловом, „Повијесне карте јужне Хрватске" (Pantelić 1985: 54; 37), на којој су именом забележене само српске средњовековне државе у дубровачком залеђу. Из подтекста се назире поимање „предмиграционог распореда хрватскосрпских нарјечја" (Brozović 1970: 38) које, противно сачуваним раносредњовековним изворима, нуди пројекцију стања образованог према ситуацији из каснијих векова. Проблем за овакву интерпретацију лежи у томе што, ако се пројекција и прихвати, она предвиђа континуирано присуство чакавског дијалекта на западном делу Пељешца, као и „западноштокавског наречја" у непосредном залеђу Дубровника у правцу Неретве и даље Цетине – а у споменицима који се палеографским путем приписују обрађиваном писару нема ни чакавских елемената (који би обликовали хрватску редакцију) ни западноштокавских (у оваквом кључу: прелазних према чакавским): такви маркери напросто нису посведочени. Очито је да Димитрије долази из дубине штокавске територије. Да поменемо овом приликом, илустрације ради, у документарном смислу неспорне одлуке другог помесног сабора у романско-византијском Сплиту (928). Тамо се у односу на црквено седиште Далмације јасно раздвајају источне епископије – стонска, дубровачка и которска („ecclesie vero alie, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana", в. Равић 2013: 42, нап. 143) од оних које су у западном делу – задарске, рапске, крчке и цреске (в. превод пуног текста одлука Живковић 2004: 124). За папске изасланике сасвим на трећој су страни хрватске епископије (северозапад), којима, из перспективе Свете столице, настоји да насилно управља нински епископ (јер је у ранијим временима нинска црква имала само презвитера) и није постојало такво заједништво међу епископијама које он хоће себи да потчини (в. Живковић 2004: 124). У одлукама првог сабора (925) јасно је истакнуто да је и „хрватски епископ [...] потчињен митрополијској цркви" (в. Живковић 2004: 121).

све пределе архиепископије, нарочито не у удаљене и оне који су тек ушли у њен састав.[51] Стога се, о концу, према данашњем степену нашега знања, мора претпоставити релативно узан северозападни простор ове покрајине према Травунији (у којој је стабилизован дубровачки црквени утицај),[52] изнад которског и рисанског залива према тзв. „Подгорју" (Submontana):[53] дакле планински предео на тромеђи (в. ИЦГ: 331), или евентуално мало јужније.[54]

Тешко је одгонетнути у којим околностима је неки писмен и образован монах могао из ових крајева допрети до Свете земље,

[51] Након повратка Далмације у оквире Римске цркве 923. године по одлуци цара Романа Лакапина (920–944), одржани су сабори 925. и 928. године и уређене су прилике у Сплитској архиепископији, чији је Дубровачка црква интегрални део, да би, постепено, до краја столећа она добила и сопствену архиепископију (Живковић 2004: 70–71, 88, 141; 142). Претпоставља се да је Дубровачка архиепископија формирана у другој четвртини X века (између 928. и 950, Равић 2013: 42, 369), те да су се под њеном јурисдикцијом нашле Захумље и Травунија, отприлике у последњој четвртини XI века Дукља, након изузимања из Драчке митрополије (Равић 2013: 107, 112, 372–373), под непознатим околностима у другој четвртини XII века и западни део Србије, под именом „Краљевство Србија", за шта се касније (1187–1238) пружало објашњење да се ради о Босни („Regnum Serviliae quod est Bosna"), док је источни део остао под „Охридском архиепископијом" (Равић 2013: 129, 130, 191–192, 373).

[52] Како образложено запажа Тибор Живковић – иако ће током читавог средњег века Дубровник истицати своје црквено првенство на српске земље, то је реално имало основа пре свега према Травунији (Живковић 2004: 198). Уосталом, према одлукама Првог сплитског сабора Дубровник и Котор међусобно деле јединствену епархију (Живковић 2004: 121), што би се морало односити на јединствену словенску територију у залеђу оба града – Травунију (Равић 2013: 37–38; уп. Живковић 2004: 121). Касније се Котор потчињава Баринју (Равић 2013: 101–102), а Дубровник у своме саставу има и Росе, на изласку из Бококоторског залива (у повељама „Котор, тј. Росе", Равић 2013: 176, 373). Најновија истраживања показују да је, упркос бројним фалсификатима, изгледа, црква у Дукљи остала у саставу Дубровачке архиепископије готово читаво столеће, те да је Барска архиепископија основана тек 1199. године (Равић 2013: 108, 197–202, 373, 377).

[53] На северу ова је линија ишла планинским гребенима Прекорнице, Његоша, Бјелашнице и Вележа, у дубини према Морачи, Оногошту, Гацку и Невесињу (ИСН: 162 и нап. 14). О „Подгорју" в. ИЦГ: 314–316.

[54] То све под условом да се прихвати веза Петрунијe с култом св. Петроније, за коју се залагала М. Пантелић, мада би спорадично мешање назала у омеђеном времену пре говорило у корист Рашке која је кроз непрекидну црквену организацију непосредно примала споменике са словенског југа у којима је ова појава тек узимала маха. Укрштање глагољских и ћириличких традиција такође су нормалне за Рашку у томе периоду, али и присуство латинског хришћанства (у супстрату). О значајним траговима у топонимији в. Лома 1990: 16.

односно до Синаја, и истовремено доћи у додир с Русима и људима с југа Италије. Кодиколошка анализа је показала да је Димитрије радио на псалтиру који је без сумње написан на Синају или у Јерусалиму у последњим деценијама XI века; палеографска анализа показује да су писари који су учествовали у његову настанку „западнобалканскога" порекла (Miklas et al. 2012: 126). Шири оквир за настанак *Киј*$_2$, *Син*$_3$ и *Син*$_2$ представља крај XI и почетак XII века, што је време формирања словенске колоније на Синају (Розов 1925–1926: 122), али у ширим оквирима и време владавине византијског цара Алексија I (1081–1118). Добро је познато да је Синај привлачио ходочаснике од Запада до Русије и пре крсташких ратова, понајвише након проналаска моштију св. Катарине Александријске; чувена је и вештина италијанских трговаца који су се, идући за својим послом, кретали по широком простору источног Медитерана.[55] Па ипак, не треба сасвим искључити могућност Димитријева одласка на Блиски исток у време Првог крсташког рата (1096–1099). Познат је, тако, сусрет између грофа Рајмонда Тулуског и дукљанског краља Бодина у Скадру, током Првог крсташког похода (ИСН: 196). Могао се тада и Димитрије преко Драча упутити на Свету земљу. С друге стране, нормански авантуриста Боемунд Тарентски, син Роберта Гвискарда, истовремено је кренуо из Амалфија поморским путем у Византију. Тако су се, на истом простору, могли наћи сви ови људи чија су имена забележена у *Син*$_3$. Неки од феудалаца, учесници похода, водили су са собом читаве породице, чиме би се могла објаснити измешаност мушких и женских имена у поменику. Чињеница да је диптих остао непопуњен, да је само једно име накнадно додато, и то у журби, могла би говорити томе у прилог. До овако наглог прекида услова за његово коришћење, који се после дуго неће обновити,[56] могло је, најпре, доћи у ратним околностима.

[55] Познато је, између осталих, и значајно присуство Амалфићана у Цариграду, где су имали и своју четврт и своје цркве, па чак и на Светој Гори, где су имали свој манастир (в. Магдалино 2001: 86–87, 98–101, 111–112), у непосредном додиру с православнима. Људи чија се имена налазе у поменику можда никада нису били на Светој земљи, него су по жељи њихових сродника или по другој основи уписани да буду помињани на проскомидији (осим свештених лица овим помињањем пре свега би били обухваћени добротвори и ктитори цркве).

[56] Да су услови обновљени у реалном времену и да је наставила да постоји потреба за њиме, поново би се уписивала имена.

Литература

Велчева, Боряна. „Късната българска глаголица." *Кирило-методиевски студии*, 12. София, 1999, 87–152.

Велчева, Боряна. „Псалтир на Димитър Олтарник." *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. София, 2003а, 417–418.

Велчева, Боряна. „Синайски мисал." *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. София, 2003б, 615–616.

Вечерка, Р. „Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика старославянских рукописей." *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1994, 26–43.

Грицкат, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд, 1975.

Грковић-Мецор, Јасмина. „О формирању српске редакције старословенског језика." *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, зборник радова. Беране–Београд, 2011, 41–51.

Ђорђић, Петар. „О транскрипцији српскословенских текстова." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* IV–V (1961–1962): 69–75.

Ђорђић, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*. Београд, 1971.

Ђорђић, Петар. *Старословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.

Живковић, Тибор. „Легенда о Павлимиру Белу." *Историјски часопис* L (2003): 9–32.

Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд: Историјски институт, 2004.

Ивић, Павле. „Путеви развоја српскохрватског вокализма." *Изабрани огледи*, II. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991, 5–74.

Илчев, Петър. „Глаголица." *Кирило-методиевска енциклопедия*, I. София, 1985, 491–509.

ИСН: *Историја српског народа*. Прва књига. *Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)* (ур. Сима Ћирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1994².

ИЦГ: *Историја Црне Горе*. Књига прва. *Од најстаријих времена до краја XII вијека*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1967.

Јерковић, Вера. „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему." *Jugoslavenski seminar za strane slaviste* 33–34 (1984): 55–66.

Јерковић, Вера. „О транскрипцији српскословенских текстова." *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4, Нови Сад, 2004, 70–86.

Јиречек, Константин. *Романи у градовима Далмације током средњега века*. Превео Стојан Стојановић. Зборник Константина Јиречека, II (ур. Георгије Острогорски). Београд: САНУ, 1962 [1901–1904].

Куљбакин, Ст. М. *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: СКА, 1925.

Кульбакинъ, С. М. *Славанская палеографія*. Бѣлградъ: Институт за српски језик САНУ, 2008.

Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу." *Ономатолошки прилози* XI (1990): 1–18.

Лома, Александар. *Три огледа старога српског језика*. Београд, 2011, 1–16. <http://www.aleksandarloma.com/PDF/Nastava/Stari_srpski_jezik.pdf>

Лома, Александар. *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљавању старосрпског топономастичког речника и бољем познавању општесловенских именословних образаца*. Београд: САНУ, 2013.

Магдалино, Пол. *Средњовековни Цариград. Студија о развоју урбаних структура*. Београд: Clio, 2001.

Минчева, Ангелина. „Киевски листове." *Кирило-методиевска енциклопедия*, II. София, 1995, 248–260.

Мирковић, Лазар. *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве*. Други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије и седмична богослужења). Београд: Св. арх. синод Српске православне цркве, 1966².

Мирчев, К., Хр. Кодов. *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.* София: БАН, 1965.

Николић, Светозар. *Старословенски језик*, I. *Правопис. Гласови. Облици*. Београд, 1978.

Німчук, В. В. *Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемности*. Київ: Академія наук Української РСР, 1983.

Новаковић, Стојан. *Први основи словенске књижевности*. Приредио Томислав Јовановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002 [1893].

Пенкова, Пиринка, Марияна Цибранска. „Синайски евхологий." *Кирило-методиевска енциклопедия*, III. София, 2003, 604–614.

Пешикан, Митар. „Колико је писара писало Вуканово јеванђеље." *Јужнословенски филологе* XXXV (1979): 147–159.

Равић, Ивана П. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд, 2013 [одбрањена докторска дисертација у рукопису].

Рибарова, Зденка. *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*. Скопје: МАНУ, 2005.

Розов, Владимир. „Српски рукописи Јерусалима и Синаја." *Јужнословенски филологе* V (1925–1926): 118–129.

Савић, Виктор. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост. Нарочито с освртом на *ć* и *đ*." *Ђурђеви стубови и Будимљанска епархија*, зборник радова. Беране–Београд, 2011, 155–169.

Срезневскій, И. „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ.“ *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*. Томъ XV, № 1. Санктпетербург, 1876, 491–492, 529–545.

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994.

Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Превод и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогрес, 1986–1987.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (ред. О. Н. Трубачев), 7. Москва: Академия наук СССР, 1980.

Ягичъ, В. И. *Памятникъ глаголической письменности. Маріинское четвероевангеліе, съ примѣчаніями и приложеніями*. Graz, 19602 [Berolini, 1883].

Ягичъ, В. И. „Глаголическое письмо.“ *Энциклопедія славянской филологіи*. Вып. 3. III. Санктпетербургъ, 1911, 51–262 + XXXVI.

*

Bláhová, Emilie. “Ioannis C. Tarnanidis | The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai.” *Byzantinoslavica* L (Prague, 1989): 64–68.

Brozović, Dalibor. „O početku hrvatskog jezičnog standarda.“ *Kritika* III/10 (1970): 21–42.

Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*. Zagreb, MMIV.

Delikari, Angeliki. “Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N) adiectis foliis medicinalibus. [...] Wien: Holzhausen, 2012, 301pp.” *Cyrillomethodianum* XIX, (Thessaloniki, 2014): 119–121.

Hamm, Josip. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1970³.

Jagić, V. „Grškovićev odlomak glagolskog apostola.“ *Starine* JAZU XXVI (1893): 33–161.

Jagić, V. *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente*. Wien, 1890.

Kurz, Josef. „Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu.“ *Slovo* 20 (1970): 5–28.

Mareš, František Vaclav. “Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj.” *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Praha, 2000, 203–210 [1993].

Mareš, F. V. *Cyrilometodejska tradice a slavistika*. Praha, 2000, 591–601.

Miklas, Heinz. “Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (sin. slav. 5/N).” *Glagolitica. Zum Ursprung der slavishen Schriftkultur*. Wien 2000, 117–129.

Miklas et al. 2012: *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N)*. Ad editionem phototypicam praeparaverunt Melania Gau, Dana Hurner, Fabianus Hollaus, Florianus Kleber, Martinus Lettner, Henricus Miklas. Sub redactione Henrici Miklas. Wien, 2012.

Mohlberg, L. C. *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI–VII*. Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, ser. 3, Memorie, v. 2, Roma, 1928, 207–320.

Mošin, V. „O periodizaciji rusko-južnoslovenskih veza." *Slovo* 11–12 (1962), 13–130.

Nahtigal, R[ajko]. "Starocerkvenoslovanski evhologij." *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* II. Ljubljana, 1925, 221–288.

Okuka, Miloš. *Srpski dijalekti*. Zagreb, 2008.

Pantelić, Marija. „O Kijevskim i Sinajskim listićima." *Slovo* 35 (1985), 5–56.

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1–52, Praha: Československá akademie věd – Slovanský ústav, 1958–1997.

Stefanović, Dimitrije E. *Apostolus Šišatovacensis (anni 1324)*. Wien: ÖAW – SANU, 1989.

Tarnanidis, Ioannis C. *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988.

Tkadlčík, Vojtěch. "Ioannis C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 363 s." *Slavia* 56/1–2 (Praha, 1989): 165–170.

Trubetzkoy, Nikolaus S. *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem* (her. von Rudolf Jagoditsch). Wien: ÖAW, 1954.

Vajs, Josef. *Rukověť hlaholské paleografie. Uvedení do knižního písma hlaholského*. V Praze: Slovanský ústav, 1932.

Večerka, Radoslav. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha, 2006.

Vrana, Josip. *Najstariji hrvatski glagoljski Evanđelistar*. Beograd: SANU, 1975.

Weingart, M., J. Kurz. *Texty ke studiu jazyka a písmenictví staroslověnského*. Praha, 1949.

Viktor Savić

The Redaction Features of the First Page of the Kiev Folios

Summary

Since the 19th century, the first page of the Kiev Folios (*Kij*$_1$) has been studied separately from the rest of the written monument (due to specific palaeographic, graphic, orthographic and linguistic features, the character of redaction, textual features and the content). It was written out at the turn of the 11th and 12th centuries by Demetrios (Sinaites), a scribe of a very recognizable handwriting style. Placed in the context of other Demetrios' notes, especially those in the Psalter, which was named after him (*Psalt*$_D$), *Kij*$_1$ clearly appears as a very archaic text of the Serbian redaction dating from the period preceding its orthographic differentiation based on the East South Slavic variety of the Old Slavonic language. The deposits of an ancient orthography which remained in long and persistent use in the Serbian environment, primarily in ecclesiastical texts, confuse researchers who seek to analyze and identify the monuments of literacy of the Serbian-speaking world. A clear insight into Demetrios' written legacy, as well as the proper interpretation of the redaction features of the *Codex Marianus*, offer more reliable instruments for the identification of the oldest Serbian Slavonic monuments of literacy. What was previously blurred and unfathomable now appears as a literary and linguistic continuity that spans the period between the 10th and 12th centuries. The language of Demetrios is literary and it contains most elements that are typical of the Serbian Slavonic language (differences among redactions are mainly phonological): it keeps the dominant East South Slavic substructure in the consonant system, while interweaving into it a peculiar Shtokavian vocalism (in his time, there were no nasals, the phonetic value of the semivowel was unified as *ъ*^{e}, *yeri* and *yat* had not been substituted and the latter still remained an incompletely formed diphthong) within the limits of pronounceability tolerable in a local literary norm without compromising the external unity of the Old Church Slavonic language. As opposed to contemporary Middle Bulgarian monuments, Demetrios' notes are generally marked by the "correct" usage of the "yus" letters controlled by the Shtokavian idiom (due to different reflexes of the nasals). For him, the use of the "yus" letters was a reflection of a literary culture. In Serbian ecclesiastical monuments, after a gradual evolution, the "yus" letters were finally and ultimately substituted with other letters as late as the first decades of the 13th century (in the conservative written monuments from Bosnia they were sporadically retained even longer). Individual examples of an "incorrect" usage persisted for a long time: not only that they can be found in the *Codex Marianus* and, as expected, in Demetrios' writings, but they also appear in a "late"

example – Vukan's Gospel (1196–1202), e.g. in the sections written by *Starac* (senior) Simeon. A palaeographic analysis confirms that Demetrius also wrote a memorial (*pomenik*) in the *Liturgikon* of Sinai (*Sin*$_3$), on the back side of the page with his Paschal annex (*Sin*$_2$). This is important because, along with the arguments put forward by M. Pantelić, it helps shed light on the origin of the "sinful Demetrios". In the final instance, a relative chronology among Demetrios' notes can be established because graphic and orthographic difference reveal different creative stages of this scribe (his handwriting changes, becoming less meticulous and even coarser; the punctuation also changes; in addition to the "small yus" another one is introduced, as a ligature): *Kij*$_2$ precedes *Sin*$_3$, while *Sin*$_2$ and *Psalt*$_D$ are almost contemporaneous to *Sin*$_3$. In the memorial (*pomenik*) in *Sin*$_3$, names that reveal Russian phonetism can be found, while names such as *Mastalъ* (Mastalus) and *Romaldъ* (Rom(u)aldus) may be assumed to have originated from southern Italy (Amalfi and Benevento). Demetrios may have found himself together with these people in the Holy Land during the First Crusade (1096–99) but he could have also encountered them in different circumstances. It is reliably known that the Crusaders passed through the Serbian lands and that they encountered King Bodin in Scutari; furthermore, a group of Crusaders departed from Amalfi; on the other hand, pilgrims visited Mount Sinai even before the Crusades). It may be concluded that Demetrios originated from the area that came under the jurisdiction of the Dubrovnik Archbishopric not long before the period discussed in the paper – namely, from the mountainous region on the boundary between Travunija, "Submontana" and Dioclea. The local cult of St Petronilla could have hardly reached either the remote areas of the Archbishopric or those which had become a part of it shortly before that period. Accordingly, it is reasonable to assume that Travunija, where the supreme jurisdiction the Dubrovnik Archbishopric had been established in an earlier period, had an intermediary role in its spreading. In these regions, the Cyrillic script was in everyday use. While the assumption that the situation in the 11th century was similar in the immediate surroundings of Dubrovnik would have to be supported by reliable evidence, an analogous situation is indisputably confirmed for the territory of Serbia and Doclea. The redaction features of the Serbian Slavonic language used by Demetrios were shaped under the decisive influence of the East South Slavic literary tradition (though scarce, the confounding of the nasals is very important). If we exclude the areas beyond the highest mountain ridges (Serbia), the only part of the Adriatic coast where the mentioned factors could have developed in the late 11th century was the region that had until shortly before that period been exposed to the influence (through the Metropolitanate of Durrës) of the Orthodox Church organization with the seat in Ohrid.

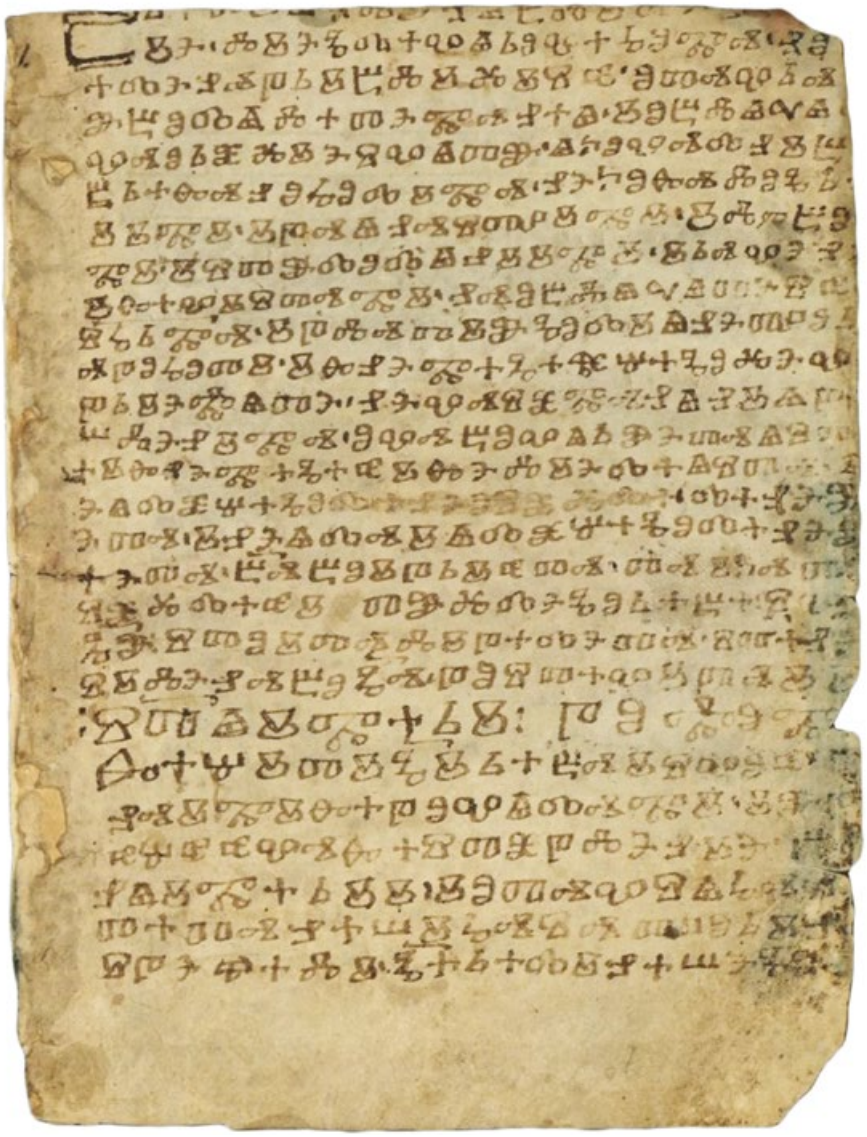

Прва страница Кијевских листића

УДК 091(=163.1)"1441/1442"
811.163.1'373.611

ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ

Сложенице у Горичком зборнику

У раду се из угла творбе ријечи анализирају сложенице у Горичком зборнику. Горички зборник је начинио Никон Јерусалимац за Јелену Балшић, а рукопис је настао на острву Горици на Скадарском језеру 1441/1442. године. Истраживање је усмјерено ка анализи морфемске структуре сложеница, тј. утврђивању творбених основа, суфикса, префикса и интерфикса. Сложенице су у овом раду класификоване у оквиру творбених категорија и творбених модела којима припадају.

Кључне ријечи: сложеница, сложена именица, сложени глагол, сложени придјев, творбена база, творбени формант, интерфикс, суфикс, творбени модел.

0. *Горички зборник* је сачинио Никон Јерусалимац за Јелену Балшић, а препис је урађен 1441/42. године (Синдик 2004: 192) за цркву Благовјештења Пресвете Богородице, Јеленину задужбину на острву Горици (Брезовица – Бешка) у Скадарском језеру. *Горички зборник* садржи преписку Јелене и Никона, организовану у више поглавља: учење цркве о разним теолошким проблемима; поглавље о Јелени и њеним прецима (гдје Никон користи грађу српских родослова и љетописа, – житије Светог Симеона од Стефана Првовенчаног и Житије Светог Саве од Теодосија); Устав за монахе (који пише по Јеленином налогу, за њену задужбину Свете Богородице Горичке); повијест о јерусалимским црквама и мјестима у пустињи; слиједи исповиједање вјере, и, на крају, Јеленино писмо у коме говори о пријему дјела свог духовника Никона (Спремић 2004: 92). Грчко поријекло Никоново огледа се у присуству грчких палеографских, минускулних и курзивних елемената (Спремић 2004: 94–95).

*Јелица Стојановић, Филозофски факултет у Никшићу, Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности.

У раду ћемо се бавити сложеницама у *Горичком зборнику*, а циљ нашег рада јесте: 1) утврдити који су најчешћи творбени начини настанка сложеница, узимајући у обзир творбену мотивацију и творбене елементе, као што су несамостални творбени форманти (префикси, суфикси, интерфикси / спојни вокали) и компоненте са лексичким значењем (основе пунозначних ријечи), 2) истражити творбене моделе сложеница са становишта њихове продуктивности, 3) испитати продуктивност и бројност лексичких компонената које се налазе у првом дијелу сложене лексеме, 4) истражити продуктивност суфикса, 5) представити сраслице и њихов однос према сложеницама.

По страни ћемо оставити многа неријешена питања у вези са сложеницама: питање „спојног вокала" (именовање, функција, шта јесте „спојни вокал"); подјела на ендоцентричне и егзоцентричне (да ли су ендоцентричне сложенице у српском језику „погрешне" [Клајн 2002: 18], да ли уопште постоје у српском језику [Радић 2014: 29]); однос сложеница и сраслица, итд. Проблеми су неријешени не само у приступима творби ријечи у савременом српском језику, већ и у дијахронији – гдје су проблеми још сложенији, нарочито када су у питању калкови. У оквиру одређених модела у уџбеничкој литератури се по правилу наводе исти, углавном типични и недвосмислени примјери. Међутим, проблем се усложњава када се приступи анализи одређеног корпуса као цјелине, са циљем да се све потврде класификују према одговарајућим творбеним моделима. Управо се то показало у нашем истраживању, али се ми у овоме раду не можемо исцрпније бавити теоријским проблемима, већ ћемо покушати да у оквиру одређених модела представимо сложенице у *Горичком зборнику*, с циљем да што потпуније прикажемо корпус једног српскословенског споменика.

1. Иако је очекивано да знатан број сложеница у *Горичком зборнику* по поријеклу представља калкове према грчком језичком обрасцу, у овом раду се овим проблемом међујезичких контаката нећемо бавити. Лексички слој везан за сложенице није до краја проучен ни у старословенском језику, нити у његовим посебним редакцијама па је, самим тим, теже стећи и приказати општију слику овог проблема. Сматрали смо да је *Горички зборник*, као извор, погодан

за ово истраживање јер се ради о саставу изразите духовне и богословске оријентације, у којем је употреба сложеница природна и уобичајена појава.

Словенски језици (ако се пореде са грчким и германским) нијесу нарочито склони творби слагањем. Углавном се у старијој литератури може срести мишљење да словенски језици из прасловенског насљеђују релативно ограничен број ријечи овог типа, било да је ријеч о изворно словенским творбама или прасловенским калковима (Meilet 1934: 347–378). Савремена испитивања донекле, рекло би се, редигују (или преиспитују) овакво традиционално мишљење јер, према новијим истраживања (и историјских и савремених словенских дијалеката), сложенице нијесу стране словенским говорима. Постоје и у староруским повељама XI–XIV вијека, и у савременим српским и бугарским дијалектима (Ћупић: 1997; Кочев 1988; Вялкина 1966: 156–195), гдје су могле бити наслијеђене и из давнина (према: Грковић-Мецор 2007: 397–398). Недостају потпуније студије везане за ову проблематику, а ни дијалекатска лексика овог типа такође већином није сакупљена, испитана и обрађена. Зна се да у старијем слоју личних имена у словенским језицима претежу имена са двије основе, што недвосмислено говори да је у појединим областима именовања творба слагањем била заступљенија од извођења. Управо је за најстарији слој словенских личних имена карактеристично да су састављена од двије основе, док су словенска имена од једне основе најчешће секундарна и каснија, настала од сложених или сраслих имена.[1] Код Милице Грковић налазимо податке да су на почетку XIII

[1] „Истраживања најбољих познавалаца индоевропске антропонимије показују да су најчвршћи слој имена у индоевропској заједници чинила сложена имена, састављена од две компоненте. Већина народа је сачувала ову структуру (Словени, Грци, итд.), а код неких је овај тип доста рано нестао, као што је случај са Римљанима. Број лексемских минимума који суделују у грађењу личних имена варира од језика до језика. У том погледу грчки је најбогатији, има 1000, староиндијски је незнатно оскуднији, има 900, германски 500, авестијски 180, старокелтски 340, словенски 220... Словенски ономастикон је у погледу сложеница наставак индоевропског стања. Први писани словенски извори потврђују да се и после распада прасловенске заједнице овај тип у различитим крајевима чувао и настављао живот. Као што је већ речено, јужни Словени, међу којима су била и српска племена, из општесловенске заједнице су наследили и понели огроман фонд имена ове врсте. У првим вековима свога живота на Балкану чували су добро сложена имена у свом антропонимијском систему“ (Грковић 1983: 44).

вијека (на основу повеље Стефана Првовенчаног манастиру Жичи) сложена имена „као и у ранијим вековима била веома бројна. Једна четвртина свих имена јесу сложени облици од две основе“ (Грковић 2004: 51). У прилог томе да словенским језицима у одређеним сферама именовања није страно слагање, иде и то што су у „српском језику као називи родова и врста у животињском и биљном свету сразмерно честе сложенице (исп. *биљојед*, *месождер*, *свашшојед*, *мравојед*, *белоушка*, *медвед*, *кукувија*; *чуваркућа*, *милодух*, *їороцвеш*, *драїољуб*; *вириїон*, *вукодлак*)“ (Радић 2014: 25).

Један од основних начина лексичког богаћења старословенског језика били су творбено различити калкови према грчким моделима. Ово се посебно односи на сложенице.[2] Како резимира Ј. Грковић-Мејџор (2007: 398), у старословенском долази до „умножавања калкова, али и до слободнијег приступа њиховом стварању, те се као еквивалент једне грчке ријечи јавља више словенских сложених, грчка синтагма се преводи сложеницом и сл. (Цејтлин 1973: 414–434; Цејтлин 1977). Овај процес се наставља и у редакцијама старословенског језика (тиме и у српскословенском), гдје је првенствени извор нових лексема било превођење текстова са грчког (Христова 1994: 253–258; Тихова 1994: 391–400)“. До сада је само дјелимично проучен лексички слој старословенског језика, нарочито онај који се тиче сложеница. Вјероватно најопширнију студију о сложеним ријечима имамо од Роберта Цета (Грковић-Мејџор 2007), која је, међутим, ограничена на номиналне сложенице.

2. Као што смо на почетку рада истакли, сложенице ћемо класификовати у оквиру одговарајућих творбених категорија, а унутар тих категорија груписаћемо их према начинима творбе и творбеним моделима. Пажњу ћемо, такође, посветити првој лексичкој компоненти сложеница.

[2] За високи стил религијског дискурса карактеристично је обиље сложеница, често грађених по грчким моделима, али је њихова честа употреба стварала услов и за њихово активно стварање и ширење у црквеној писмености. „Сложные слова, по данным многих исследований, модифицировали исходные греко-византийские модели, так как взаимодействовали с содержанием всего текста в интерпретации переводчика“ (Петрухина 2012: 275).

2.1. Именичке сложенице

А. Сложенице настале морфемском творбом (са интерфиксом): а. композицијом или комбинацијом композиције и суфиксације (комбинованом творбом ријечи)[3], б. префиксацијом од других сложеница

а) Композиција и комбинација композиције и суфиксације

Именичка основа + именичка основа:

бог-: богонравїе (20б/21)[4]; богоꙗти (119б/15); слав-: славоразꙋмь (19б/3); чрѣв-: чрѣвобѣсїе (252б/6).

Именичка основа + глаголска основа:

бог-: боголюбїе (51б/15); богословїе (18б12, 135б/2); богословьць (55а/2), боголюбьць (32б/12); богодьхновенїе (216а/1); богоꙗвленїе (218а/14, 213а/19, 195б/21, 55а/3,8); боговидьць (272б/13); богородителница (273а/7); богословь (20б/14); блед-: бледословць (219б/19); блѣдословїе (109б/14, 2); христ-: христолюбьць (9б/5, 12а/5, 46б/18, 31б/14); христолюбїе (86а/12); дꙋх-: дꙋхоборьць (249а/5, 249а/7); род-: родоначельникь (55б/8), родꙋначельникь (57а/12,13); чловѣк-: чловѣколюбїе (13б/14, 24б/18, 25а/4, 61а/1, 129b/13, 122б/1); идол-: идолотворьць (66а/17); идолослꙋженїе (80а/22); идолослꙋжитель (269b/15); славославїе (119б/14, 3; 127б/16, 214б/5); трꙋд-: трꙋдолюбїе (17б/2); рꙋк-: рꙋкоꙁаемникь (42б/22); рꙋкоположенїе (141а/1, 173а/1, 2); рꙋкоположникь (253б/16); стльп-: стльпотворенїе (78а/13); стльпотворьць (78а/21); чꙋд-: чꙋдотворенїе (131а/20); мѵро-: мѵроизлитїе (131а/20); пꙋт-: пꙋтишествїе (138а/11); срьдьц-: срьдцовѣдьць (171а/1); ꙁаконо-: ꙁаконоположенїе (176а/6); колено-: коленопоклоненїе (184б/13, 212а/3); грѣх-: грѣхопаденїе (195а/18, 14).

Најфреквентнији тип је са бог- у првом дијелу (9 сложеница), потом идол- 3; најфреквентније у употреби су сложенице: чловѣколюбїе 6; христолюбьць 4; богоꙗвленїе 5.

Придјевска основа / прилог + именичка основа:

[3] Ни овдје терминологија није усаглашена: у неким граматикама се употребљава термин сложено-изведене ријечи, сложене изведенице и сл. (Стевановић 1991; Клајн 2002; Симић 2001. и др.), а у другим термин „комбинована творба ријечи“ (Станојчић-Поповић 1999; Кликовац 2002), итд. У класификацијама често долази до мијешања критеријума: семантичког и „последњег чина у творби“ (о овоме: Ђуровић 2007: 205–214).

[4] Примјере ћемо давати у складу с правописом који одликује Горички зборник, односно правописним тенденцијама које су за њега карактеристичне, без обзира на појединачна одступања (о овоме: Стојановић 2003).

благ-: благонравїе (9а/6, 17б/20,21, 20б/11); благовѣрїе (18б/9, 3); благосильство (22а/7, 4); благосрьдїе (23а/18, 22а/14, 37а/20, 5); благодарїе (22а/10, 6, 129а/4, 272а/ 4, 5, 14); благочьстїе (86а/10, 107а/3, 133б/17,11, 169а/19, 170б/20, 175а/16, 10); благовѣстникь (105б/21, 107б/21); благоꙋтробїе (129б/14,15), благородїе (157б/6); благоразꙋмїе (167б/1); зл-: зловѣрїе (88а/10, 89а/13, 4); злат-: златоꙋсть (256б/11); земльн-: земльновластьць (81а/4); цѣл-: цѣломꙋдрїе (14б/19, 162б/17, 87а/16); мил-: милосрьдїе (129б/11, 112а/21, 111б/8); присн-: приснодѣва (154а/17, 111б/20, 221а/4); чрьн-: чрьноризьць (251а/6, 14); равн-: равночьстїе (27а/8); млад-: младоꙋмїе (256б/15, 257а/10).

Најфреквентнији тип је са благ- у првом дијелу (10 сложеница); најчешће у употреби су сложенице: благодарїе 6; благосрьдїе 4; благонравїе 4.

Придјевска основа / прилог[5] + глаголска основа:

добр-: добродѣтель (8б/21, 12а/20, 17б/6, 20а/21, 30а/13, 33б/6, 33б/13, 41а/14, 41б/21, 41б/21, 47а/4, 14, 171б/21, 113а/1, 145б/8); добробить (53б/16); благ-: благоꙋханїе (20б/3, 62а/17, 150б/5, 151а/11, 102а/13); благовонїе (150б/10, 150б/15, 150б/22, 127б/21); благоговѣнїе (32б/22, 174б/4, 174б/12, 8, 193а/18, 238б/13, 243б/13); благосѭтанїе (27б/1, 108а/6, 108б/22, 9); благоволенїе (102а/15, 12); благовѣщенїе (152б/17, 153а/12, 153а/16, 218а/18, 229а/18, 13); стран-: странолюбїе (71а/6); зл-: злословїе (19а/12,3), злопомленїе (42б/3); сꙋх-: сꙋхоѩдїе (249б/5); празн-: празнословїе (176а/12).

Најфреквентнији тип је са благ- у првом дијелу (6 сложеница); најфреквентније у употреби су сложенице: добродѣтель 16; благоговѣнїе 7, благовѣщенїе 6, благоꙋханїе 5; благовонїе 4, благосѭтанїе 4.

Замјеничка основа + именичка основа:

сам-: самовластїе (11б/3).

Замјеничка основа + глаголска основа:

сам-: самодржьць (175а/12); самовидьць (131б/17); вьсе-: вьсепытателница (51а/1).

Бројна основа + именичка основа:

един-: единочедь (13а/12); прьв-: прьвостольства (140б/3); четвор-: четвородесетница (195б/22, 196а/5).

Бројна основа + глаголска основа:

един-: единопоклоненїе (218б/1); шест-: шестословїе (28б/8).

[5] Када је у првом дијелу прилог, у питању могу бити сраслице, гдје је -о саставни дио прилога.

б) Сложенице настале префиксацијом, тј. додавањем префикса на сложену именицу:

нєꙁлопоꙗинатєль (41а/21).

Б. Сложенице настале синтаксичком творбом, тј. срастањем двеју или више синтаксичких компонената са лексичким значењем у једну сложену реч:

полꙋнощница (182б/15); полꙋнощїє (148а/19). За дьждꙗнапролитїа (52б/19) нијесмо сигурни да ли представља синтагму или може бити сраслица, у примјеру: и прьвыи дн҃ь сьтвори бь҃ свѣть … и ѕвѣꙁды и облакы дьждꙗнапролитїа. Такође и: ꙗногодароносїа (138а/12) – сь снижє и ꙗногодароносїа.

У корпусу нема примјера с глаголом у првом дијелу.

Када је у питању прва творбена компонента именичких сложеница, најфреквентнији је тип са основом именице бог- у првом дијелу (9 различитих сложеница). Са придјевском основом / прилогом у првом дијелу најфреквентније су сложенице са благ- (18 различитих сложеница). Најфреквентнија сложеница је добродѣтель, забиљежена 15 пута, потом благочьстїє 8, благовѣнїє 7, благовѣщенїє 6, благодарїє 6; чловѣколюбїє 6; благоꙋханїє 5; богоꙗвленїє 5, христолюбьць 4; благосрьдїє 4; благонравїє 4, благовонїє 4, благосьꙗетанїє 4.

Најфреквентнији тип је са именичком основом у првом дијелу – 34 примјера (општепознат као фреквентан тип); затим са придјевском основом (или прилогом) – 32 примјера; са замјеничком основом је 5 примјера; и са бројном основом 5 примјера.

Највећи број сложеница добијен је комбиновањем композиције и суфиксације. Према нашој грађи, најчешће се јављају сложенице са суфиксом *-ије* (-їє) – 53 примјера: христолюбїє, богословїє, богонравїє, боголюбїє, богодьхновенїє, богоꙗвленїє, чловѣколюбїє, идолослꙋженїє, ꙁлопоꙗенїє, ꙁлословїє, ꙁловѣрїє, славославїє, трꙋдолюбїє, стльпотворенїє, чꙋдотворенїє, ꙗуроиꙁлитїє, пꙋтишествїє, рꙋкоположенїє, ꙁаконоположенїє, коленопоклоненїє, грѣхопаденїє, чрѣвобѣсїє, благонравїє, благовѣрїє, благосрьдїє, благодарїє, благоꙋханїє, благоговѣнїє, благосьꙗетанїє, благочьстїє, благоволенїє, благовѣщенїє, благодарїє, благоꙋтробїє, благородїє, благораꙁꙋмїє, странолюбїє, цѣлоꙗꙋдрїє, блѣдословїє, милосрьдїє, сꙋхоꙗадїє, равночьстїє, ꙗладоꙋмїє, праꙁнословїє, дьждꙗнапролитїє, самовластїє, вьсьꙗинєнїє, ꙗногодароносїє, единопоклоненїє, шестословїє. Слиједе примјери са -ьць (13): христолюбьць богословьць, боголюбьць, боговидьць,

бледословць, идолотворьць, дꙋхоборьць, стльпотворьць, срьдцовѣдьць, ѕемльновластьць, чрьнориѕьць, самодржьць, самовидьць; -ица (4): богородителница, полꙋношница, вьсепытателница, четвородесетница; -никь (5): роукоѕаемникь, родоначелникь, родꙋначел'никь, рꙋкоположникь, благовѣстникь; -тель (3): идолослꙋжитель, добродѣтель, неѕлопоминатель; -ство (2): благосильство, прьвостольство; са нултим суфиксом (3): богословь, добробить, единочедь.

2.2. Придјевске сложенице

А. Сложенице настале морфемском творбом (са интерфиксом): а. композицијом или комбинацијом композиције и суфиксације, б. префиксацијом од других сложеница

а) Композиција и комбинација композиције и суфиксације

Именичка основа + придјев:

бог-: богоѹгодно[6] (17б/15 житїе, 33б/4 дѣло); богосвѣтлын (141а/20), богомꙋдрын (220а/21); богомрьѕкын / богомрьѕкаа (221а/16, 222б/16).

Именичка основа + именичка основа:

бог-: богочловѣчна (268а/20); богоначелнын (109б/19); страст-: страсточьстна (9а/8).

Именичка основа + глаголска основа:

бог-: богопосланын (136а/15); богоглаголива / богоглаголивын (20б/18, 100б/6, 162а/15); боголюбивь (41а/19); богочьстиво / богочьстивь (171а/17, 175а/20); богодьхновеныи (216а/1, 272б/7); богоносныи (100а/16, 108а/13, 122а/11, 130а/17, 138б/6, 209б/16, 223а/14, 221а/12, 222а/6); боговѣщаныи (100б/10); богопосланын (104а/10); богонаставленын (138а/7); богобоѧѕнива (239б/2); чловѣк-: чловѣколюбное (164б/6); христ-: христолюбивь / христолюбивын (29б/21, 132а/5); мед-: медоточныи (16б/7); сребр-: сребролюбивь (41а/18); мир-: мироѹиждителное (51б/18); мироточивь / мироточивїе (102а/14, 130б/7, 131б/11); рꙋк-: рꙋкописанныи (77б/10); рꙋкотвореныи (82а/8), крьв-: крьвоточивын / крьвоточивиа (80б/16, 81б/10); трꙋд-: трѹдолюбныи (272б/6).

Најфреквентнији тип је са бог- у првом дијелу (16 сложеница); најчешће је употријебљена сложеница богоносныи 9, потом богоглаголива / богоглаголивын 3, мироточивь 3.

Придјевска основа / прилог + именичка основа:

[6] Придјеве биљежимо у облику номинатива једнине, у роду и виду у којем се јављају у тексту.

благ-: благонадежда (13б/17); благоразꙋмно / благоразꙋмное (18б/14, 272а/8); благочьстное (152б/8); благоѡразныи (244б/12); благомощнаа (273а/6); добр-: доброхꙋдожныи (51а/18); жив-: живоначелнаа (223а/14); злат-: златозарныи (98а/5); присн-: приснопамєтны (99б/3); присноцвьтыи (126б/8); равн-: равночисльное (104а/7);

Прилог + именичка основа (придјев):

много-: многоразличные (11б/12), многоразлична (178а/1); многоцвѣтно (75а/10, 272б/11); мал-: маломощны 97а/18. Ако је друга творбена компонента придјев, могло би се говорити о сраслици (нпр. многоразлична, маломощны).

Придјевска основа / прилог + глаголска основа:

благ-: благопристꙋпьнь (8б/10); благолюбивыи (16б/3); благопрїєтно (32а/4); благородное / благородныи (88а/22, 128б/21, 132а/20, 134б/14, 137б/22, 138б/12, 149б/12); благосьчєтаннаа (87а/14); благоꙋханыи (123б/13); благообрадованьь (137а/20); благополꙋчно (141б/7); благодарованыи (143а/18); благоговѣнныи (174б/4); благоподатливь (174б/21); благословнаа (193б/3, 199б/22); благосьчєтаннаа (87а/14); зл-: злорасльна (249а/5); злочьстивь (249а/3); жив-: живоподателны (266б/12); животворещыи / животворещаа (108а/19, 8, 94б/4, 155а/1); нищ-: нищелюбива / нищелюбивь (41а/20, 174б/21); добр-: добродѣтелныи (99б/18, 145б/8); высок-: высокорастимь (54а/11); остр-: острожелно (57а/11); тих-: тыхолюбиваа (272а/8); прав-: православныи (99б/2, 161б/19, 161б/19); равн-: равнославнаа (223а/116); равносꙋщна (223а/19); трꙋдн-: трꙋднолюбныи (77б/11); присн-: присноставимь (132а/3); свєт-: свєтородныи (108а/4); сꙋх-: сꙋхоꙗдивь (234а/10); мимо-: мимоходнїє (238б/14, 243б/14);

Придјевска основа/прилог + придјев:

благонарочить (137б/1); смєрномꙋдрь (254а/1, 175б/9); цѣломꙋдрь / цѣломоудрыи (117б/16, 174б/22); благоꙋсрдное (272а/12).

Највише је сложеница са благ- у првом дијелу (21); најчешће је забиљежена сложеница благородное / благородныи (7 пута).

Замјеничка основа + именичка основа:

вьсе-: вьсесрьдчано (16а/19); вьсеславнаа (10б/); вьсекрѡвьна (51а/16); сам-: самовластнаа (16б/22).

Замјеничка основа + глаголска основа:

вьсе-: вьсеславнаа (10б/).

Бројна основа + именичка основа:

осм-: осмосьтное (58б/9); единопрестольнаа (271б/15,16); четвор-: четвороѹгльно (259б/17); трое-: троеѹгльно (259б/17), седмодесетолѣтныи (106б/18).

Бројна основа + придјевска основа:

единомѹдрь (218б/12); единомоудрьно (281а/10).

Бројна основа + глаголска основа (партицип):

един-: единородныи (154а/14, 15); единосѹщаа (223а/13); єдиносьставнаа (271б/15,16); прв-: прворожденыи (62а/12); прьвозданыи (259а/4); трь-: трьклетыи (221а/16);

Глаголска основа + глаголска основа (партицип):

люб-: люботрѹдныи (166б/19); твор-: твореѹгоднаа (112б/14).

б) Сложенице добијене префиксацијом (префикс + придјевска сложеница):

нелицемѣрнаа (17б/22); нерѹкотвореныи (80б/20); немноголѣтна (9а/8);

Б. Сложенице настале синтаксичком творбом (сраслице):

полѹ-: полоудьньнь (78а/2); полѹношныи (260а/18); полѹдьньныи (260а/18); доста-: достачѹдесна (178а/1); достахвалныи (270б/7); три-: тридневно (153б/13); трисьставное / трисьставнаа (108а/4 271б/7). За дльгошколчато (259б/19) нијесмо сигурни да ли представља синтагму или може бити сраслица, у примјеру: нь дльгошколчато вь подобїе ѥанцоу.

Највећи број примјера добијен је комбиновањем композиције и суфиксације. Међу примјерима придјевских сложеница највише је оних са суфиксима -ьнь, -нь, -ень и сл. (81 примјер): богопосланыи, богоѹгодно, богоносныи, боговѣщаныи, богоначелныи, богонаставленыи, богодьхновеныи, богочловѣчно, чловѣкоколюбное, медоточныи, морозиждителное, рѹкописанныи, рѹкотвореныи, нерѹкотвореныи, златозарныи, трѹдолюбныи, люботрѹдное, нелицемѣрнаа, полѹношныи, полѹдьньныи, благопристѹпьнь, благонадежда, благоразѹмно, благопрїетно, благочьстное, благосьчетаннаа, благомилено, благородное / благородныи, благоѹханыи, благообрадовань, благополѹчно, благодарованыи, благоговѣнныи, благоразѹмное, благословнаа, благошбразныи, благоѹсрдное, благословна, благомошнаа, живоначел'наа, живоподателны, доброхѹдожныи, добродѣтелныи, острожелно, трѹднолюбны, православны, приснопамѣтны, равночисльное, равнославнаа, равносѹщна, светородны, цѣломоудрыи, живоподателны, немноголѣтна, многоразличные, многоцвѣтны / многоцвѣтно, многолюбезно, многолюбовна, достачѹдесна, достахвалныи, маломошны, мимоходнїе, осмосьтное, тридневно, единородныи,

единомоудрьно, єдиносьставнаа, единопрестольнаа, четвороѹгльно, троеѹгльно, прворожденыи, прьвозданыи, трисьставное / трисьставнаа, вьсесрьдчано, вьсеславнаа, вьсекрѡвьна, самовластнаа, седмодесетолѣтныи, твореѹгоднаа; са суфиксима -ить, -ать, -еть су 3 примјера: благонарочить, дльгошколькыато, трьклетыи; на -ещыи/-ещаа, -ѹщаа су сљедећи примјери: животворещыи / животворещаа, единосѹщаа, и један примјер на -иль: высокорастиль; са -ив- / -лив- је 15 примјера: злочьстивь, богоглаголива / богоглаголивыи, боголюбивь, христолюбивь / христолюбивыи, сребролюбивь, богочьстиво / богочьстивь, благочьстивь / благогочьстивыи, мироточивь / мироточивїе, крьвоточивыи / крьвоточиваа, благолюбивыи, благоподатливь, нищелюбива / нищелюбивь, сѹхогадивь, тыхолюбиваа, богобоазнива; са суфиксом -скыи (1): богомрьзкыи / богомрьзкаа; без суфикса (4): богомѹдрыи смерномѹдрь, цѣломѹдрь / цѣломоудрыи, единомѹдрь.

Када је ријеч о првој творбеној компоненти придјевских сложеница, најфреквентнији је тип са основом именице богъ (бог-), – 16 примјера различитих сложеница, најфреквентнија сложеница је богоносныи (9 пута употријебљена), а са придјевом у првом дијелу најфреквентније су сложенице са благ- (21 тип); најчешће је употријебљена сложеница благочьстивь / благогочьстивыи употријебљена 8 пута, потом благородное / благородныи употријебљена 7 пута. Забиљежено је 29 сложенице са именицом у првом дијелу, 52 са придјевом / прилогом у првом дијелу; 13 са бројем, 4 са замјеницом и 2 са глаголом.

Б. Сложенице настале синтаксичком творбом (сраслице):

За многолюбезно нијесмо сигурни да ли представља синтагму или може бити сраслица, у примјеру (136а/9, і мно҃лю҃безно прїеть его цр҃ь).

2.3. Глаголске сложенице

Како налазимо у славистичкој литератури, словенски језици нијесу склони грађењу глаголских сложеница: веома су ријетке у оригиналним дјелима, како у староруским (Вялкина 1974: 156–195), тако и у старосрпским споменицима. Углавном представљају калкове са грчког (у преводима), при чему се често наспрам сложенице у грчком јавља друго рјешење у словенском (Грковић-Мецор 2007: 407). И у савременом српском језику сложених глагола има веома мало када се упореде са овим творбеним типом у другим, несловенским

језицима (Белић 1931: 23, Николић 1972: 273). Тип сложеница које садрже глаголску основу у првом дијелу (изузев императивних сложеница) није развијен у словенском (Грковић-Мецор 2007: 406), а није заступљен ни у *Горичком зборнику*.[7] У грчком језику тип сложеница са глаголом у првом дијелу је развијен.

У *Горичком зборнику* глаголске сложенице нијесу фреквентне:

благ-: благодѣтѣлствовати (28б/3); благотворити (28б/5), благословити (108б/3); благоꙋкрасити (151б/10); благовѣствовати (168б/8); благоизволити (134б/21); благоволити (136а/16, 51б/12, 77б/13); благоꙋхати (152а/3); благодарити (129а/21, 142б/5, 233б/21); жив-: живописати (153б/1); єдин-: єдиномꙋдрьствовати (220б/16); дльг-: дльготрьпѣти (68а/11).

И код глагола је најпродуктивнији тип са благ- у првом дијелу: 10 сложеница, од укупно забиљежених 13 глаголских сложеница.[8]

Често се као показатељ мањег или већег утицаја грчког наводи тип сложеница који у свом саставу има глаголску основу *љуби-*. У грчком се она досљедно јавља са *љуб-* (тј. φιλ-) у првом дијелу, док је у овом рукопису глаголска основа превасходно у другом дијелу. У *Горичком зборнику* је чест тип са основом *љуб-* у другом дијелу:

боголюбїе, боголюбьць, христолюбьць, христолюбїе, чловѣколюбїе, тыхолюбиваа, странолюбїе, трꙋдолюбїе, боголюбивь, чловѣколюбное, христолюбивь / христолюбивыи, сребролюбивь, трꙋдолюбныи, благолюбивыи, нищелюбива / нищелюбивь, трꙋднолюбны, многолюбовна.

Само је један примјер са основом *љуб-* у првом дијелу (као у грчком): люботрꙋдныи.[9]

[7] У Горичком зборнику забиљежено је 13 сложених глагола, дакле, овај тип не можемо сматрати за фреквентан. Осим тога, појединачни су примјери са глаголом у првом дијелу (само 2 код именичких сложеница). Поређења ради, у Врхобрезничком рукопису забиљежено је 10 (Стојановић 2009), а у Грешних спасеније 40 сложених глагола (Стојановић 2008). Оба рукописа су из XVII вијека.

[8] Глаголски облик у другом дијелу може бити инфинитив, презент, аорист, имперфекат и партиципи (презента актива, претерита актива): б҃лгодѣтѣлствоуєт се дш҃а 28б/3, бл҃готворити ѿреци 28б/5, правое бг҃ословить 108б/3, бл҃годарехоу 142а/5, бл҃гоꙋхрасих се 151б/10, бл҃говѣствоуєть 168б/8, бл҃гоизволи҃ ѣ҃ь 134б/21, бл҃говолить дш҃а 136а/16, бл҃гоꙋхае лежи҃ 152а/3, живописꙋєт се ср҃це 153б/1, єдиномоудрьствоуі҃ѡ 220б/16, бл҃годареще гл҃ю҆ть 129а/21, бл҃годареці 233б/21, бл҃говолившу 51б/12, 77б/13, дльготрьпѣщоу б҃оу 68а/11.

[9] Другачија је ситуација у неким другим српскословенским споменицима (нпр. Грешних спасеније гдје није незнатан број сложеница са *љуб-* у првом дијелу, Стојановић 2008).

2.4. Прилошке сложенице

Забиљежени су појединачни примјери: велегласно (велегласно гл҃аше 151б/2), богоѹгодно (тьїїю дрьжеще се оупованїемь... добро и бг҃оѹгодно 162б/21); благоѹмилєнно (молє се емоу 62б/15).

3. Најчешћи начин грађења сложеница јесте помоћу интерфикса, што, како се наводи у литератури, представља традиционални индоевропски начин слагања. Александар Белић сложенице дијели на двије групе, од којих је једна новија по постанку (настала срастањем), а друга старија (са спојним вокалом), тј. разликује „синтагматске спојеве новијег доба, у којима свака сложеница претставља део реченице, управо групу речи синтаксички (функцијом и значењем) повезане“ и „сложенице синтагматске старијег доба или сложенице са спојним вокалом *о* (или *е*)“ (Белић 2000: 109). Сложенице са спојним вокалима *о* и *е* Белић доводи у везу с временом када још није било развијене флексије нити засебних падежа (нпр. *рукоѿвор* „оно што је руком рађено“ садржи компоненту *руко-* са значењем инструментала, а *ѵлухонем* компоненту *ѵлухо-* која „претставља стару основу (или стари облик)“, Белић 2005: 108), те су се тада ти „односи делова сложенице одређивали према њихову значењу (унутрашњим, а не спољашњим обликом). Како су се ти облици тада завршавали најобичније вокалом *о*, то се он и назива спојни вокал“ (Исто). Запажено је да и већина новијих сложеница има спојни вокал, било „по аналогији са старим сложеницама, било (што је вероватније) по аналогији с флексивним облицима с вокалом *-о* или *-е* у наставку“ (Клајн 2002: 24). Дакле, према овој поставци, основни критеријум за подјелу сложеница јесте да ли постоји „спојни вокал“ (који се различито у литератури и назива: спојни вокал, везивни вокал, везивна морфема, интерфикс, и сл. [Клајн 2009: 32], а и на различите начине тумачи). Веома су различита мишљења у вези са тим шта представља интерфикс (спојни вокал), да ли је то „морфема бар делимично аналогна префиксу и суфиксу, или је пак морфонолошки елеменат са чисто формалном функцијом везивања“ (Клајн 2002: 23)[10], или је

[10] „Општи је закључак да спојни вокал нипошто није у свим случајевима неки засебни ’интерфикс’“, каже Клајн, те: „да је спојни вокал заправо завршни сегмент првог форманта, а не засебан формант, равноправан са друга два. Самим тим присуство или одсуство спојног вокала не сматрамо за најважније обележје

нешто треће. Преносећи мишљење Белића и Шанског (1958), који „порекло 'спојног вокала' види у старом 'тематском суфиксу *-о-*', тј. у старим *-о/јо-* основама", Радић (2014: 27) закључује да се све „своди на налаз да у старим словенским сложеним речима и нема спојног вокала, већ да је *о* (/*е*) долазило као завршетак њиховог првог дела", доводећи уопштавање тих вокала у овој позицији у везу с њиховим „неутрумским граматичким обележјем" (Радић 2014: 31).[11]

Даље, као дилема се јавља и шта се све може подвести под „спојни вокал". Клајн, на примјер, констатује да „статус спојних вокала *о* и *е* није споран" (Клајн 2002: 24), док Маројевић говори о интерфиксу *о* и његовом аломорфу *е*, који могу бити замијењени нултим интерфиксом *ø* (Маројевић 2005: 695). Поставља се и питање да ли у „спојне вокале" „убројити *-и-* / *-у-* / *-ø-*, и када (Клајн 2002: 23–29; Бариħ 1980: 24, 26; Радић 2014: 27–49, Маројевић 2005: 691–697, итд.), „или су формације типа *боīумил* сраслице (са падежним *у*), а оне типа *лезилебовиħ* императивне сложенице" (Радић 2014: 29). Овдје се мишљења такође разликују, а појединачни примјери траже посебна тумачења (Маројевић 2005: 691–697). Остављајући по страни ове спорове, ми ћемо представити наш корпус у цјелини, уз употребу термина и модела који нам се чине најпогоднији за класификацију примјера.

а) У *Горичком зборнику* најчешће налазимо интерфикс *-о-*. Примјера има много, дајемо дио корпуса: богословьць, богомати, богородителница, чловѣколюбїе, идолослѹженїе, славославїе, дѹхоборьць, трѹдолюбїе, роукозаемникь, родоначелникь, стльпотворьць, чѹдотворенїе, рѹкоположникь, законоположенїе, коленопоклоненїе, грѣхопаденїе, чрѣвобѣсїе, златоѹсть, благонравїе, благовѣстникь, благодарїе, земльновластьць, цѣломѹдрїе, бледословць, тыхолюбиваа, смерномѹдрь, чрьноризьць, младоѹмїе, самовластїе,

на основу кога се врши прва двојна подела свих сложеница, како су то чинили неки од досадашњих истраживача" (Клајн 2002: 27).

[11] Ј. Радић је мишљења да „оно што граматографија представља као спојни вокал припада првом делу сложеница: сладо- у сладолед или рибо- у риболов су аломорфи коренских јединица слад- и риб-, којима о (/ е) придолази као назнака несамосталне (детерминативне и доследно нереференцијалне) употребе" (Радић 2014: 25), или, „долази као знак да дата семантичка јединица није усмерена ни на шта друго до на значење надређене јој јединице која се у сложеници поставља на друго место" (Исто: 35).

самодржьць, самовидьць, многодароносїе, единочедь, шестословїе, прьвостольства, богопосланыи, боголюбивь, богоносныи, богомꙋдрыи, чловѣколюбное, медоточныи, идолотворьць, рꙋкотвореныи, трꙋдолюбныи, благопристꙋпьнь, благоꙋханыи, добродѣтелныи, высокорастимь, трꙋднолюбны, сꙋхоꙗдивь, осмосьтное, единородныи, четвороꙋгльно, благодарити, итд.

б) У преглашеној варијанти јавља се *-е-* у свега неколика примјера: нищелюбива / нищелюбивь, вьсепытателница, вьсесрьдчано, вьсеславнаа, вьсекрѡвьна.

Иза ц такође се јавља *-о-*, што може бити аналошки процес: срьдцовѣдьць.

Није мали број ни примјера гдје се *-о* (рјеђе *-а*) јавља (или може посматрати) као саставни дио прилога у првом дијелу сраслице, нпр.: многолюбезно, многоразлична, многолюбовна, маломощны, мимоходнїе, достачꙋдесна, достахвалныи.

в) Јавља се и један број сраслица које у првом дијелу имају падежне форме: полꙋ- (полꙋнощница 182б/15, полꙋнощїе 148а/19, полꙋнощныи 260а/18 полоꙋдьньнаа 78а/2)[12]; родꙋначелникь (57а/12,13, падежни облик окамењене флексије); пꙋтишествїе 138а/11 (падежни облик окамењене флексије, остаци старе *ĭ*-промјене, могуће стари лок. јед. без предлога); дьжднапролитїе 52б/19 (придјев у генитиву); три- (падежни облик *ĭ*-промјене); тридневно (153б/13), трисьставное / трисьставнаа (108а/4 271б/7).

4. Посматрано у цјелини, најфреквентније су сложенице са благ- у првом дијелу (52 сложенице: 18 именичких, 24 придјевске, 10 глаголских), а далеко су најфреквентнији и примјери од различитих сложеница са благ- у првом дијелу. Најфреквентнија сложеница је добродѣтель, забиљежена 15 пута (потом благочьстїе 8, благочьстивь / благогочьстивыи 8, благородное / благородныи 7, благовѣнїе 7, благовѣщенїе 6, благодарїе 6, чловѣколюбїе 6, благоꙋханїе 5, богоꙗвленїе 5, христолюбьць 4, благосрьдїе 4, благонравїе 4, благовонїе 4, благосьчетанїе 4). Када је прва творбена компонента именица, најфреквентнији је тип са бог- (24 сложенице: 9 именичких, 16 придјевских), најфреквентнија

[12] „Компоненту полу- ипак треба сматрати беспредложним локативом (у значењу ’у половини‘) који је срастао с другом којом компонентом, тако да је -у окамењена флексија, а не интерфикс“ (Марјевић 2005: 692).

сложеница је богоносныи, 9 пута употријебљена. Ово доста пластично говори о духовној преокупацији и свијету средњовјековног човјека који је посвећен вјери, Богу, благом, добром. Ово и иначе представљају у црквенословенском најфреквентније сложенице: „В Словаре русского языка только с компонентом благо- представлено 563 сложных слов, а с компонентом бого- и богу- 377 композитов. В словарях современного русского языка слов с такими элементами зафиксировано несколько раз меньше. Это объясняется прежде всего обмирщением, секуляризацией русской картины мира, из которой ушло понимание Бога как важной категории человеческого бытия, определяющей не только духовную, но у всю жизнь человека в целом. Секуляризация русской картины мира уничтожила большую часть композитов с компонентом бого-; из 377 слов, по данным Сводного словаря с современной русскоь лексики, осталось, всеми суфиксальными производными чуть более 50“ (Петрухина 2012: 279–280).

5. У *Горичком зборнику* ексцерпирали смо преко 200 сложеница (90 именичких, 101 придјевску, 13 глаголских и 3 прилошке), што значи да су сложенице веома фреквентне. Већина од њих није заступљена и(ли) није уобичајена у савременом српском језику, али одговара црквенословенским моделима. Као и у великом броју црквенословенских рукописа, и у *Горичком зборнику*, велико присуство сложеница и однос саставних дјелова, говори о грчком утицају, односно, наводи на претпоставку да се често ради о сложеницама насталим лексичким калкирањем. То, на другој страни, не умањује значај домаћих сложеница, чији би настанак био немогућ без творбене мотивације ријечи домаћег поријекла и домаћих творбених средстава. Грчки модели су углавном прихватани уколико одговарају словенским типовима сложеница, а уколико се грчки модел разликује, често је преобликован. У прилог томе говори веома ниска фреквенција глаголских сложеница, као и ријетки случајеви глаголске основе у првом дијелу сложеница.

Цитирана литература

Белић, Александар. *Српски језик (образовање речи – сложенице и суфикси)*. Београд, 1931.

Белић, Александар. *Савремени српскохрватски књижевни језик. Други део: Наука о грађењу речи* у: Александар Белић, Изабрана дела 14, Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика. Библиографија радова, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

Вялкина, Л. В. „Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI–XIV вв.". *Лексикология и словообразование древнерусского языка*. Москва: Наука, 1996, 156–195.

Грковић, Милица. *Имена у Дечанским хрисовуљама.* Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике, 1983.

Грковић, Милица. „Историјски пут српског именослова". *Предавања из историје језика*. Лингвистичке свеске 4 (Нови Сад, 2004): 43–69.

Грковић-Мејџор, Јасмина. „Сложенице у роману Варлаам и Јоасаф (Хил. 422)". *Списи из историјске лингвистике*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007, 397–412.

Ђуровић, Сања. „О неким спорним примерима за модел комбиноване творбе речи у савременом српском језику." *Српски језик и друштвене кретања*. Зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Књига I. Крагујевац, 2007.

Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику*. Део 1. Слагање и префиксација. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2002.

Кликовац, Душка. *Граматика српскога језика за основну школу*. Београд: Српска школска књига, 2002.

Кочев, Иван, Емилия Кочева, Лиляна Домусчиева. „О народной основе словообразовательных моделей сложных существительных в староболгарском языке". *X международен конгрес на славистите: резюмета на докладите*. София, 1988, 36.

Маројевић, Радмило. „Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1)". *Српски језик* X/1–2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика. Студије српске и словенске. Серија I, VIII, Београд, 2005, 685–781.

Meilet, A. *Le slave commun*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1934, 347–378.

Николић, Берислав. „Основни принципи творбе у речи у савременом српскохрватском књижевном језику". *Наш језик* XIX (1972–1973): св. 1, 7–20; св. 2–3, 142–154; св. 4–5, 273–286.

Петрухина, Елена В. „Использование словообразовательных ресурсов церковнославянского языка в современом русском языке". *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. Зборник радова са четрнаесте међународне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Београд: Филолошки факултет, 2012.

Радић, Јованка. „Спојни вокал: граматичка реалност или граматичарска конструкција“. *Традиција и иновације у савременом српском језику*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 2013, 25–42.

Симић, Радоје. *Српска граматика*, I. Београд: МХ Актуел, 2001.

Синдик, Надежда. Кодикологија Горичког зборника, Никон Јерусалимац. *Зборник Зетске Свете горе I. Никон Јерусалимац, Вријеме – личност – дјело, Зборник радова са међународног научног симпосиона на Скадарском језеру 7–9. септембра 2000. године*. Приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк). Цетиње: Светигора, 2004, 185–201.

Спремић, Момчило. „Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“. *Зборник Зетске Свете горе I. Никон Јерусалимац, Вријеме – личност – дјело, Зборник радова са међународног научног симпосиона на Скадарском језеру 7–9. септембра 2000. године*. Приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк). Цетиње: Светигора, 2004, 73–111.

Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик*, I. Београд: Научна књига, 1991.

Станојчић, Живојин, Љубомир Поповић. *Граматика српског језика за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Стојановић, Јелица. „Неке лексичке особености рукописа Грешних спасеније“. *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*. Научни скупови. Књига 90. Одјељење умјетности. Књига 31. Радови са научног скупа Подгорица, 23. и 24. мај 2008. Подгорица: ЦАНУ, 2008, 73–80.

Стојановић, Јелица. „Сложенице у Врхобрезничком љетопису“. *Зборник радова са Међународног научног скупа Српски језик у употреби*. Књига I. Крагујевац, 2009, 63–71.

Стојановић, Јелица. „Правопис Горичког зборника“. *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Одбор за српски језик САНУ. Књ. 5. Београд, 2013, 503–523.

Тихова, Мария. „Към преводите на търновска книжовна школа“. *Търновска книжовна школа* 5. Велико Търново, 1994, 391–400.

Ћупић, Драго, Жељко Ћупић. „Речник говора Загарача“. *Српски дијалектолошки зборник* XLIV (1997).

Христова, Боряна. „Към впроса за преводаческото изкуство на Търновската книжовна школа“. *Търновска книжовна школа* 5. Велико Търново, 1994, 253–258.

Цейтлин, Р. М. „Характеристика лексических и словообразовательных средств старославянского языка“. *Славянское языкознание*. VII международный съезд славистов. Москва: Наука, 1973, 414–434.

Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка*. Москва: „Наука“, 1977.

Jelica Stojanović

Compounds in the Gorica Miscellany

Summary

The *Gorica Miscellany* was compiled by Nikon of Jerusalem for Jelena Balšić, on the island of Gorica in Lake Skadar, in 1441/42. The paper deals with compounds in the *Gorica Miscellany* with the aim of identifying the most common mechanisms of compound formation, exploring the generative models of compounds from the perspective of their productivity, examining the productivity and abundance of lexical components contained in the first part of a complex lexeme, exploring the productivity of suffixes, and describing blends and their relationship with compounds. As far as the first formative component is concerned, the most frequent compounds are those that begin with благ-. When the first formative component is a noun, the most frequent type is that which begins with bog-. The most frequently used compound is добродѣтель. In the *Gorica Miscellany*, we are able to excerpt more than 200 compounds (90 noun, 101 adjectival, 13 verb and three adverbial compounds), which means that compounds are very frequent in this book. Most of them are not typical of and/or are not common in modern Serbian language, but they correspond to Old Church Slavonic models. Similar to many Old Church Slavonic manuscripts, the significant presence of compounds and the relationship of their constituent parts in the *Gorica Miscellany* reveal the Greek influence, i. e. they suggest that compounds might have been a result of lexical calquing. Greek models were usually adopted if they corresponded to Slavic types of compounds; in case Greek models were different, they were often remodelled. This is also confirmed by a very low frequency of verb compounds, as well as rare cases of a verb base as the first element of a compound.

УДК 811.163.41"17/18"
811.163.1'276.6:52"04/14"

ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ

Астрономија код Срба од XIII до XIX века: (дис)континуитет терминолошког система

У раду се упоређује терминологија из области астрономије забележена у (1) српским средњовековним списима – према грађи забележеној у публикацији Н. Јанковића *Астрономија у старим српским рукописима* (1989) – са терминолошким системом регистрованим у (2) уџбеницима и приручницима из XVIII и XIX века, публикованим код Срба у периоду 1783–1867. Поређење се спроводи ради уочавања сличности и разлика, тј. степена континуитета у терминолошком систему астрономије од првих превода међу Србима посвећених овој области знања (XIII в.) до времена када астрономија код Срба почиње да се конституише као научна дисциплина, схваћена у духу тадашње западноевропске традиције. Посебна пажња посвећена је стању у старословенском језику, те је додатно поређење реализовано на основу грађе забележене у старословенском речнику (*Старославянский словарь* (*по рукописям X–XI веков*)).

Кључне речи: терминологија, астрономија, старословенски језик, српскословенски језик, књижевни језици код Срба у XVIII и XIX веку.

1. Увод. Корени астрономије, као дисциплине чији је основни задатак изучавање кретања, положаја, облика и величине небеских тела, сежу у дубоку прошлост те се често наводи да се ова наука везује за сам освит цивилизације. Дивећи се савршенству космоса, древни Етиопљани, Кинези, Халдејци, Египћани, Вавилонци и становници претколумбовске Америке (углавном свештеници) посматрали су небеска тела и космичке појаве, и у тежњи да их објасне најчешће их приписивали вишој сили (боговима). Због тога се ови народи и

* Исидора Бјелаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Рад је резултат истраживања на пројекту Историја српског језика (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

сматрају првим астрономима. Ипак, тек од класичних учења Грка[1], Римљана, а нешто касније (у средњем веку) и Арабљана долази до значајног напретка у начину проучавања космоса (в. Јанковић 1989: 38; Димитријевић 2008: 6–7). Дуготрајним посматрањем небеских тела уочене су како правилности у смени дана и ноћи, годишњих доба и сл., тако и законитости у положају звезда и Сунца, што је олакшавало свакодневни живот људи (у пољопривреди, сточарству[2]), као и њихову оријентацију у времену и у простору (нпр. у морепловству) (Димитријевић 2008: 7).

Свој изразит успон астрономија доживљава од XV века, након великих поморских открића и појаве научника попут Коперника и Галилеја, да би у XIX веку добила статус научне дисциплине и доживела револуционарне скокове рађањем астрофизике, увођењем радио-телескопа и сл. (Димитријевић 2008: 7–8).

1.1. На основу сачуваних докумената посвећених проучавању космоса (искључиво превода), закључује се да се Срби у средњем веку у научни простор астрономије укључују углавном под утицајем Византије и (нешто мање) Рима (Јанковић 1989: 1, 9). Средњовековну европску астрономију карактерисала је, наиме, својеврсна испреплетеност научне егзактности (присутне у класичним учењима старих Грка – Птоломеја, Плутарха и др.) и црквене догме, што се одразило и у сачуваним средњовековним списима код Срба (Јанковић 1989: 3). Истовремено, у српској културној сфери тог доба постојао је и незанемарљив утицај апокрифа. Досадашња истраживања, дакле, указују на то да су знања из астрономије у периоду од XIII до XV века код Срба добијана на основу превода (1) дела класичних хеленских филозофа, (2) тумачења црквених отаца (Василија Великог, Јована Златоустог и др.) и (3) апокрифа (Јанковић 1989: 189). До сада није пронађено ниједно оригинално дело ове тематике, писано на српском говорном подручју, које би датирало из средњег века (Јанковић 1989: 189).

[1] Тако већ у III в. п. н. е. Аристарх расправља о хелиоцентричном систему, Хипарх у II в. п. н. е. израђује први каталог звезда, које дели на шест група с обзиром на степен сјаја, Птоломеј у I в. н. е. уводи теорију о геоцентричном систему и даје синтезу грчке астрономије.

[2] Познато је да се датуми за обављање појединих пољских радова везују за одговарајуће празнике, а они за тачке у које долази Сунце у свом привидном годишњем кретању око Земље (Јанковић 1989: 43).

Док је у ученој Европи до наглог напретка астрономије дошло у периоду од XV до XVIII века, са гашењем српске средњовековне државе губиле су се и везе с тадашњом европском научном мисли, те су се у српском културном кругу све до XVIII века искључиво преписивали они рукописи ове тематике који су у свету науке давно постали превазиђени и застарели (Јанковић 1989: 2).[3]

Тек крајем XVIII и почетком XIX века Срби поново почињу да се активно укључују у токове европске научне мисли, о чему сведоче дела (углавном преводног карактера) Орфелина, Рајића, Соларића, Стојковића и др. С оснивањем Кнежевине Србије у првој половини XIX века долази до развоја школства и образовања, што намеће потребу за одговарајућим уџбеницима, који у том периоду почињу да се објављују у релативно већем броју.

Ипак, астрономија се у Србији развија у правом смислу речи тек од друге половине XIX века, када Милан Недељковић 1887. године оснива астрономску опсерваторију у Београду, да би почетком XX века доживела, чини се, свој врхунац са открићима научника светских размера – Милутина Миланковића (в. Бихаљи-Мерин 1978: 406; Krleža 1958; Димитријевић 2008: 8).

2. Предмет истраживања и корпус. Пратећи грађу забележену у (1) старословенском језику – на основу дела *Старославянский словарь* (*по рукописям X–XI веков*) (1994)[4] – и у (2) српским средњовековним списима од XIII до XVIII века – на основу речника у монографији Н. Јанковића *Астрономија у старим српским рукописима* (1989)[5] – и поредећи је са терминолошким системом регистрованим у уџбеницима и приручницима из области астрономије у периоду од 1783. до 1867, публикованим међу Србима на руском, доситејевском

[3] У Бугарској и у Русији читана су, сматра се, готово иста астрономска дела као и у Србији, при чему се Русија раније отворила астрономским учењима западне Европе (Јанковић 1989: 8).

[4] Будући да ниједан од списа који је обрађен у овом речнику није уско специјализован за област астрономије, ексцерпиране су оне лексеме које се тематски уклапају у ово подручје, што наравно указује на то да су термини регистровани у овом периоду схваћени у најширем смислу речи.

[5] Пошто Н. Јанковић у свом речнику не бележи термине за фундаменталне појмове попут Земље, неба и сл., контролни корпус представљао је Рјечник из књижевних старина српских Ђ. Даничића (1863–1864).

и српском народном језику[6], наметнуло се питање које истовремено представља и централни предмет проучавања у овом раду: да ли, и у којој мери, постоји континуитет у развоју терминолошког система из области астрономије од првих писаних докумената (X–XI век), односно од првих превода међу Србима (XIII в.) до времена када астрономија код Срба почиње да се конституише као научна дисциплина, схваћена у духу тадашње западноевропске традиције? Посебна пажња обраћена је и на порекло заједничких термина, као и на то које су се јединице међу њима инкорпорирале у савремени терминолошки апарат српског језика.

3. Анализа. Како би се стекао што бољи увид у сличности и разлике међу регистрованим терминима, забележена грађа подељена је на неколико терминолошких скупина: (1) астрономија (називи за научну дисциплину и научнике); (2) васиона (општи називи за космос, галаксије, небеска тела и њихове делове); (3) општи називи за параметре важне приликом описивања небеских тела и њиховог кретања (координате, површина, обим, путања и сл.); (4) астрономске појаве; (5) Сунчев систем (називи за Сунце, планете, појаве карактеристичне за поједина небеска тела); (6) Месец; (7) звезде и сазвежђа; (8) астероиди.[7]

3.1. Астрономија – називи за научну дисциплину и научнике

Иако у грађи на старословенском језику није забележен ниједан термин који би се односио на астрономију и астрономе, регистроване су две лексеме у вредности ‘астролога’ – /ѕвѣѕдозьрьць/, /ѕвѣѕдозьрець/. У рукописима од XIII до XIX века, с друге стране, забележено је више термина у семантичкој вредности (1) ‘астрономије’ – ѕвѣздочтениѥ (од XIII), /ѕвѣздозаконниѥ/ (од XIV), /ѕвѣздословниѥ/

[6] Подаци о корпусу из предстандардне епохе развоја српског књижевног језика дати су на крају рада. Сви регистровани примери из овог корпуса транскрибовани су према упутствима А. Младеновића (1979) у складу са начелима правописа стандардног српског језика (Пешикан 2010).

[7] Овом приликом изван оквира истраживања остале су следеће тематске целине: временске јединице (нпр. година, месец и сл.), стране света, годишња доба и месеци, картографија, мерни инструменти, мерне јединице за простор и опсерваторијуми.

(од XIV), /ѕвѣздочьстиѥ/, /ѕвѣздочьтиѥ/ (од XIV), /ѕвѣздьница/ (од XVI), /ѕвѣздочьтьскоѥ оучениѥ/ (XIX), /ѕвѣздни ѕаконь/ (од XVII), и (2) 'астронома' – /ѕвѣздочьтьць/ (од XIII), /ѕвѣздоблюститель/, /ѕвѣздозаконьникь/ (од XIV), /ѕвѣздоиспитатель/ (XVIII), /ѕвѣздословь/. У свим регистрованим примерима у питању су сложене форме у чијим се првим сложеничким деловима налази основа *звезд-*. Четири лексеме одговарају ситуацији у приручницима из XVIII и XIX века (в. табелу[8]). Поред тога, у вези са термином /звездочтеније/ уочава се семантичка разлика у посматраним корпусима. Наиме, док се у грађи Н. Јанковића /звездочтеније/ употребљава у вредности 'астрологија' (од XIII века), у анализираним публикацијама из предстандардне фазе развоја српског књижевног језика дати термин има значење 'астрономије', чиме би се могла поткрепити претпоставка о некадашњој неодвојивости ове две дисциплине.

Највећи број назива ове тематске групе регистрован је у приручницима из XVIII и XIX века: /астроном/, /звездоведац/, /звездозритељ/, /небозритељ/, /звездар/; /астрономија/, /звездовежество/, /звездогадателство/, /звездоиспитателство/, /наука о звездама/, /звездознанство/; /астрономски/, /астрономически/, /звездозрителни/, /звездочетни/, /звездогледни/, /звездарнички/, /звездарски/; /космографија/, /светопис/. Иако и међу овим примерима доминирају сложене форме у чијим се првим сложеничким деловима налази основа *звезд-*, у овом корпусу забележени су и интернационализми попут /астроном/, /астрономија/ и /космографија/.

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
	ѕвѣздоиспитатель – 'астроном' (XVIII)	звездоиспитатељ
	ѕвѣздословь – 'астроном, астролог'	звездослов
	ѕвѣздочтениѥ – 'астрологија' (од XIII)	звездочтеније – 'астрономија'
	ѕвѣздочьтьць – 'астроном' (од XIII)	звездочтец

[8] У овој табели, као и у табелама у оквиру осталих потпоглавља, наводе се искључиво термини који су били заједнички барем у два посматрана корпуса. Требало би напоменути да под заједничким подразумевам и оне лексеме код којих постоји разлика само на фонетском плану, редакцијске природе (нпр. вьсхождениѥ и восхожденије и сл.). Да није тако урађено, поређење би се могло реализовати на веома малом броју примера, тј. оних речи чији фонетски састав није претрпео промене током историјског развитка.

3.2. Васиона (општи називи за космос, галаксије, небеска тела и њихове делове)

Осим термина /въселєнаꙗ/, /ѡиръ/, /ѕвѣѕда/, /опашь/, који егзистирају од најстаријих времена (уз очекиване фонетске и графијске варијације), остале терминолошке јединице потичу углавном из XVIII века: /глава/ (комете), /месец/ – 'сателит', /небесно тело/, /неподвижна звезда/, /созвездије/, /хвост/. Термини /репь/ и /репата ѕвѣѕда/ бележе се од XIV века, /опашата ѕвѣѕда/ – од XV, а /ѡирозданиѥ/ тек од XVII века.

Уочава се разлика у анализираним корпусима у погледу семантичке вредности лексеме /звезда/. Она се, наиме, у старословенским текстовима употребљавала у вредности 'звезде' и 'светлости', да би од XIII века била регистрована у значењу 'звезде' и 'планете', од XIV века – 'комете', а у тестовима из XVIII и XIX века у значењу 'звезде', 'планете' и 'небеског тела уопште'.

У грађи на старословенском језику регистровани су и придеви /въселеньскъ/, /ѡирьнъ/, /ѡирьскъ/ – 'светски', који нису потврђени у текстовима из каснијег периода. За поједине појмове у рукописима од XIII до XIX века забележени су, такође, термини који нису присутни у текстовима приручника из XVIII и XIX века: за 'реп комете' – /барꙗкь/ (од XVIII); за 'сателит' и /сьпоутница/, за 'сазвежђе' /образь/ (од XIII), /сьлюблениѥ/ (од XIII), /сьставь/ (од XIII), за 'комету' /блистаньница/ (од XVI), /блюдаюштаꙗ ѕвѣѕда/, /власꙗтаꙗ ѕвѣѕда/ (XVIII), /ѕвѣѕда барꙗклиꙗ/, /ѕвѣѕда пернашица/, /ѕвѣѕда сь доугомь/, /ѕвѣѕда сь троуломь/, /косматаꙗ ѕвѣѕда/ (XVIII), за 'планету' /гредоуштаꙗ ѕвѣѕда/ (од XIII), /ѕвѣѕда/ (од XIII), /плавающтаꙗ ѕвѣѕда/ (од XIII), /льстьница/ (од XIV), /льстьнаꙗ ѕвѣѕда/ (од XV), /блаѕньнаꙗ ѕвѣѕда/ (XVI), /блюдаюштаꙗ ѕвѣѕда/, /движоуштаꙗ ѕвѣѕда/ (од XVI), /прѣльстьнаꙗ ѕвѣѕда/ (XVI). Ипак, најразуђенију грађу нуде приручници из XVIII и XIX века. Овом приликом наводе се само поједини примери ради илустрације: за 'астероид' – /астероид/, /планетоид/, /звездица/, /мали планет/, /планетић/, /средњи планет/, /узгредна велика планета/; за 'васиону' – /васиона/, /васијона/, /свет/, /миросостав/, /небесни простор/; за 'звезду' – /солнце/, /звезда неподвижна/, /непокретна звезда/, /стојећа звезда/, /непокретница/, /стална звезда/, /звезда стална/, /звезда фикса/; за 'сателит' – /сателит/, /спутник/, /сопутник/,

/планета вторична/, /сопутешественик планете/, /вторична планета/, /пратиоц/, /трабант/, /мала планета/, /узасобна планета/, /споредна планета/, /сапутник/, /пратилац/, /побочан(-чни) планет/, /супланета/ и др. (в. Бјелаковић 2012: 111–112).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
въселєнаꙗ / въселєна / въселєниѥ – ‘земља на којој живимо’	вьселєнаꙗ (од XIII – ‘земља на којој живимо’; од XVII века ‘васиона’)	вселена/всељена/васеолена
	мироѕданиѥ (од XVII) – ‘васиона’	мирозданије – 1. ‘васиона’; 2. ‘планетарни систем’
миръ – ‘земаљски свет у целини, цео свет’	миръ (од XIII)	мир
	глава (комете) (од XVIII)	глава
ѕвѣѕда – 1. ‘звезда’; 2. ‘светлост’	ѕвѣѕда – 1. ‘звезда’; 2. ‘планета’ – од XIII; 3. ‘комета’ – од XIV	звезда – 1. ‘звезда’; 2. ‘планета’; 3. ‘небеско тело’
	мѣсєць – ‘сателит’ (XVIII)	месец
	нєбєсноє тѣло	небесно тело/тјело
	нєподвижнаꙗ ѕвѣѕда (XVIII) – ‘звезда’	неподвижна звезда
опашь – ‘реп комете’	опашка / опашь (од XVIII)	
	опашата ѕвѣѕда (од XV) – ‘комета’	опашаста звезда
	рєпь (комете) (од XIV)	реп
	рєпата ѕвѣѕда (од XIV) – ‘комета’	репата звезда
	систєма свѣта (XVIII) – ‘Сунчев систем’	система света
	сьѕвѣздиѥ (XVIII) – ‘сазвежђе’	созвездије / созвјездије
	хвость (од XVIII) – ‘реп (комете)’	хвост

3.3. Општи називи за параметре важне приликом описивања небеских тела и њиховог кретања (координате, површина, обим, путања и сл.)

Иако су у анализираном речнику старословенског језика забележене само две форме глаголских именица којима се денотира кретање у најширем смислу (движєниѥ, течєниѥ / течєньє), сасвим је могуће да су од најстаријих времена идентичне форме упућивале и на кретање небеских тела, што потврђују и сачувани српски

средњовековни рукописи (од XIII/XIV века): /течениѥ/, /движениѥ/, /прѣходь/, /обьтечениѥ/. Поред тога, од најстаријих времена датира и лексема /небо/, која највероватније није нашла своје место у речнику Н. Јанковића због свог општег карактера. Термини /ось/ и /наклонениѥ/ забележени су тек од XVIII века.

Иако постоје сличности међу регистрованим терминима ове тематске групе (в. табелу), уочене су и извесне разлике те је, на пример, поред термина /движениѥ/ у старим српским рукописима регистровано и /видѣниѥ/, /подвижениѥ/, /хожденениѥ/, /шьствиѥ/, /шьстиѥ/. С друге стране, у уџбеничкој литератури XVIII и XIX века уочава се право обиље међу терминима који денотирају далеко шири појмовни круг од оног присутног у средњем веку. Међу терминолошким јединицама овог тематског поља ради илустрације издвајамо следеће: /елипса/, /јужни пол/, /северни пол/, /кретање/ (али и /двизање/, /движење/, /мах/, /ход/, /неботеченије/, /ток/), /екватор/, /полутар/, /равнитељ/, /сфера/ (али и: /мирни круг/, /круг небесни/, /небесни круг/, /звездано небо/, /звездани шар/), /хемисфера/ (али и /плоскокружије/, /полукружије/, /половина/, /пола/, /полукругла/, /полутина/) и др. (в. Бјелаковић 2012: 113–114).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
	ось – ‘пол’ (XVIII)	оса – 1. ‘оса’; 2. ‘пол’
движениѥ – не у терм. значењу	движениѥ (од XIV) – ‘кретање’	движеније / движење
	наклонениѥ (XVIII) – ‘нагиб’	наклоненије
небо	небо[9]	небо
небесьнъ (и небеськъ)	небесьнъ (XIII), небеськыи[10]	небесни
	обьтечениѥ (од XIII) – ‘окретање’	оптеченије
	прѣходь (од XIII) – ‘долазак неког небеског тела у одређени положај’	преход
течениѥ / теченье – ‘кретање’	течениѥ (од XIII)	теченије

[9] Наведена форма забележена је у *Рјечнику из књижевних старина српских* Ђ. Даничића (1863).

[10] Дате форме регистроване су, такође, у *Рјечнику из књижевних старина српских* Ђ. Даничића (1863).

3.4. Астрономске појаве

У највећем броју забележених примера ове тематске скупине реч је о глаголским именицама, што је и очекивано будући да се њима денотирају различите астрономске појаве и феномени. У рукописима до XVIII века ове именице, уколико су грађене према моделу /трпни придев + суфикс *-je*/, појављују се искључиво у оној структури у којој се чува морфемска граница, док се форме са реализованим новим јотовањем (нпр. /помрачење/) појављују у анализираним уџбеницима предстандардне епохе тек од четрдесетих година XIX века. Неке од њих су и у рукописима први пут забележене тек у XVIII веку (затмнѣниѥ, явлениѥ), мада има и оних које су регистроване још од X–XI (въсхождениѥ, помраченіѥ), односно XIII–XIV века (прѣмѣнѥниѥ, захожденіѥ). Поред ових форми, од X–XI века забележене су и глаголске именице другачије творбене структуре: /заходъ/, /исходъ/.

Иако постоје сличности, када је реч о појавама везаним за небеска тела, у старим рукописима регистрован је известан број термина који није забележен у уџбеничкој литератури и приручницима из XVIII и XIX века. Тако се у грађи на старословенском језику бележи и /освѣщаниѥ/ – 'сијање', а поред форми /въсхожденіѥ/ и /исходъ/, фунгира и /въстокъ/, /исходиште/, /исхожденіѥ/, поред /помраченіѥ/ регистровано је и /мрьченіѥ/. Слична ситуација уочава се и у српским средњовековним списима: поред лексема /вьсхожденіѥ/, /восхожденіѥ/, бележе се и форме попут /вьзношениѥ/, /вьзнось/, /привьнось/, /сьвишеношениѥ/, уместо /вѣньць/ у значењу 'халоа' бележи се и /антилии/, /кроугь/, /намѣстиѥ/, уместо /затмнѣниѥ/ забележено је и /исчезновениѥ/, /мракь/, /оскоуденіѥ/, /погибель/, /помрькноутиѥ/, /потьмьнѣниѥ/, /тьма/, /оубиваниѥ/. Као и у претходним случајевима, највећи број термина регистрован је у приручницима из XVIII и XIX века: /четврт/, /четверт/, /залазак/ (али и /западање/), /излазак/ (али и /рађање/), /метеор/ (али и /бљудјашчи огњ/, /воздушнаја огњена кугла/, /летушчи дракон/, /факља/, /ватрени змај/, /ватрена кугла/, /блудећа светлост/ и др.), /привлачна сила/ (али и /тјажест тела/, /привлачива сила/, /сила тежине/, /привлачица/, /централна сила/ и др.), /сенка/ и др. (в. Бјелаковић 2012).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
въсхождение – ‘излазак’	вьсхождение / восхождение (од XVIII)	восхожденије
	вѣньць – 1. ‘корона’ (XVII); 2. ‘хало’ (од XIII)	венац – ‘хало’
	затмнѣние (од XVIII) – ‘помрачење’	затменије / затмјеније
заходъ – ‘залазак’	заходь (од XIII)	заход
	захождение (од XIV)	захожденије
исходъ – ‘излазак’[11]	исходь (од XIII)[12]	исход
помрачение – нема терм. значење	помрачение (од XVII) / помрьчание (од XIII)	помрачније / помрачаније / помрачење
	прѣмѣнение (од XIII)	пременије
	явление (XVIII) – ‘појава’	јављеније
свѣтъ – 1. ‘земаљски свет у целини, цео свет’, 2. ‘светлост’	свѣть – 1. ‘земаљски свет у целини, цео свет’, 2. ‘светлост’	свет / свјет – 1.‘Земљина кугла’, 2.‘васиона’, 3.‘светлост’
свѣтьлость	свѣтьлость[13]	светлост

3.5. Сунчев систем (називи за Сунце, планете, појаве карактеристичне за поједина небеска тела)[14]

Иако се у текстовима из X–XI века налазе потврде само за лучу, Даницу, Земљу и Сунце[15], у заједничком фонду српских средњовековних рукописа, с једне, и приручника из XVIII и XIX века, с друге

[11] У питању је лексема прасловенског порекла чије примарно значење није терминолошко. Уз лексему /Сунце/ појављује се од XIII века (Јанковић 1989) означавајући појављивање небеског тела изнад линије хоризонта (у РЈАЗУ најстарија потврда за ово значење је из XVIII века). У питању је, дакле, глаголска именица код које је вероватно тек касније, приликом терминологизације, дошло до семантичког варирања по моделу метонимије.

[12] Ова лексема је у средњовековним рукописима забележена и у значењу ‘исток’ (од XVI века).

[13] Наведену форму региструје Даничић (1864).

[14] У речнику Н. Јанковића (1989) не наводе се лексеме попут /Земља/, /Сунце/ и сл. као посебне одреднице, него евентуално у саставу сложенице или вишечлане терминолошке јединице. На овакву одлуку приликом конципирања речника утицала је највероватније фундаменталност појмова које ове лексеме денотирају.

[15] У старословенским списима забележени су и називи /населенаꙗ/ у значењу ‘Земља, свет’ и /подънебесьскаꙗ/ – ‘Земља’, који нису потврђени у каснијим епохама.

стране, налазе се и називи за поједине планете (в. табелу). Овај заједнички систем номенклатуре небеских тела, иако релативно богат, не значи да су ова два система била у потпуности идентична. Напротив, у оквиру ове терминолошке скупине уочавају се велике разлике. Док у оној старијој углавном функционишу називи настали под утицајем грчког језика, у уџбеницима и приручницима из XVIII и XIX века страни називи пореклом су латински па тако, на пример, називи за Меркур у старијим рукописима имају следеће форме: /арфемова ѕвѣѕда/, /ерьмисова ѕвѣѕда/, /ерьмись/ и сл., док је лексема /меркоурь/ забележена тек од XVII века, Венера функционише у старим рукописима као /афродита/, /афродитина ѕвѣѕда/, а као /венера/ тек од XVII века, Марс као /арен/, /аретъ/, /арись/, /аренева ѕвѣѕда /, /арисова ѕвѣѕда/, а као /марсь/ тек од XVII века, Јупитер као /дии/, /диось/, /диева ѕвѣѕда/, /ѕевьсова ѕвѣѕда/, /Ѕевьсь/, а тек од XVIII века као /юупитерь/.[16] Називи страног порекла, прецизније латинског, попут Сатурна, Венере, Марса, Јупитера потичу из новијих епоха (од XVII века). Најстарији слој лексике, који је заједнички за оба анализирана терминолошка система, јесте домаћи. У питању су народни називи за планете (Даница, Преходница). Од XVII–XVIII века забележен је како домаћи назив /Зорњача/ тако и називи руског/рускословенског порекла (Вечерњаја звезда, Утрењаја звезда). Поред наведених, у грађи Н. Јанковића (1989) за Венеру су забележени и називи /ѕборница/ (XVIII), /свѣтоносица/ (од XVII в.).

Као и у претходним тематским скупинама број термина у уџбеничкој литератури из XVIII и XIX века знатно је бројнији и обухвата низ јединица од којих су многе постале део терминолошког система савременог српског језика: /залазак сунца/, /излазак сунца/, /зрак/, /доња планета/, /горња планета/, /помрачење Сунца/, /Уран/, /соларни/ и др. (в. Бјелаковић 2012: 121–122).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
	венера (од XVII века)	Венера
	вечерняя ѕвѣѕда (од XVIII)	Вечерња звезда / Вечерњаја звезда
дьньница	дьньница / дьница (од XIII)[17]	Даница

[16] О Урану, Нептуну и Плутону нема података јер су откривене касније (Уран у XVIII, Нептун у XIX, а Плутон у XX веку).

ѕемлꙗ / ѕемꙗ / ѕемьꙗ / ѕемѣ / ѕема	ѕемлꙗ[18]	Земља
ѕемлꙗскъ / ѕемьскъ / ѕемльскъ / ѕемьскъ – 'земаљски'		земаљски
ѕемьнъ / ѕемнъ / ѕемнъ – 'Земљин, земаљски'	ѕемьныи	земни
	ѕемьныи кроугъ – 'земаљска кугла' (од XVI)	Земни круг
	ѕорнꙗча (од XVII)	Зорњача – 1.'Венера', 2.'Меркур'
	новишь (XVII) – 'Јупитер'	Јовиш
лоуча		луча
	марсь (од XVII)	Марс/Март
	меркоурь (од XVII)	Меркур/ Меркуриј
	прѣходница (од XIII)	Преходница
	сатоурнь (од XVII)	Сатурн
слъньце		Сунце / Солнце
слъньчьнъ –'Сунчев'		сунчани –'Сунчев'
	оутрьнꙗꙗ ѕвѣѕда (XVIII)	Утрењаја звезда / Утрења звезда/ Јутрења звезда
	юпитерь (XVIII)	Јупитер

3.6. Месец

Од најстаријих писаних споменика датирају називи за Месец, мену и млад месец (в. табелу). Од XVI века бележи се /новомѣсечиѥ/ и /оуштипь/, а од XVIII /новаꙗ лоуна/.

Поред термина /мѣсѧчьнъ/, у старословенским списима забележено је и /лоуньскъ/, а у грађи Н. Јанковића (1989) поред /мѣна/ – регистровано је и /врѣдь/, /образь/, /прѣложениѥ/, поред /оуштипь/ – забележено је и /вьселоуниѥ/, /вьселоуньство/, /испльнѥнаꙗ лоуна/, /напльнѥниѥ/, /оуштрьбленниѥ/, /оуштрьбь/ и сл.

Према наведеним терминима, у терминолошком систему забележеном у уџбеницима и приручницима из XVIII и XIX века регистрован је низ нових јединица попут: /млад месец/, /новолуније/,

[17] Поред тога што је означавала Венеру, Даница је у средњовековним рукописима употребљавана и у значењу зоре (што је потврђено и у текстовима на старословенском језику), патуљасте планете и Сатане (в. Јанковић 1989: 215).

[18] Форма је регистрована код Даничића (1863).

/младина/, /новина/ и др.; /пун месец/, /полнаја луна/, /полнолуније/, /пунолуније/ и сл. (в. Бјелаковић 2012: 138).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
лоуна	лоуна (од XIII)	Луна
	лоуньнын (од XIII)	луни
мѣна (не у терм. значењу)	мѣна (од XV)	мена / мјена (1. ‘мена’; 2. ‘млад месец’)
мѣсѧць	мѣсєць (од XIII)	Месец
мѣсѧчьнъ		месечни
	новаꙗ лоуна (XVIII) – ‘млад месец’	новаја Луна / нова Луна
	новомѣсєчиѥ (од XVI) – ‘млад месец’	новомесјачије
новъ мѣсѧць – ‘млад месец’	новь мѣсєць	нов месец
	оуштипь (од XVI)	уштап / уштаб

3.7. Звезде и сазвежђа

У старословенским текстовима није регистрован ниједан назив за звезде и сазвежђа, за разлику од списа које је анализирао Н. Јанковић. Попут назива за планете, и у овој терминолошкој скупини уочавају се како подударности (в. табелу) тако и разлике. Већина заједничких назива страног порекла, прецизније латинског, попут Сиријуса, Персеја, Андромеде, Алдебарана, Хидре, Хијада и сл. потиче из новијих епоха (од XVII века). Најстарији слој лексике, који је заједнички за оба анализирана терминолошка система, јесте углавном домаћи: Влашићи, Дева, Близанци, Козорог, Луна, Лав, Месец, Ован, Преходница, Лав, Пас, Риба, Стрелац, Телац. Од XVII/XVIII века забележен је и прилив лексике руског/рускословенског порекла (нпр. /Поларнаја звезда/, /Веси/, /Телец/).

У рукописима од XIII до XIX века постоји и низ назива који нису забележени у анализираном уџбеничком штиву. Тако је за сазвежђе Близанаца код Н. Јанковића (1989) регистрован и термин /дидуль/ (од XIII), за Бика /таоурь/ и /юньць/ (од XIII), за Вагу, поред /вѣсы/, и /ѕугь/ (од XIII), /хомоуть/ (од XIII), /ꙗрьль/ (од XIII), /мѣрило/ (од XVI), за Влашиће и /плиꙗды/ (од XIV), за Стрелца и /токсоть/ (од XIII), за Водолију и /ндроухон/ (од XIII), /мокрешь/ (од XIII), /акварноушь/ (од

XVI), /водникь/ (од XVI), /водоточь/ (од XVI), /росопроливьць/ (од XVI), /стоуденьць/ (од XVI), за Девицу /парьтень/ (XIII), /вирго/ (од XVI), за Јарца /козорожьць/ (од XIII), /каприкорноушь/ (XVI), /егокерь/ (од XIII), за Овна и /крин/ (од XIII), за Рибе и /ихтоусь/ (од XIII), за Рака и /каркинь/ (од XIII), за Великог медведа /кроужилиꙗ/ (од XIII), /медвѣдьныє ѕвѣѕды/ (од XIII), /лось/ (XVIII), /медведь/ (XVIII), за Малог медведа /малыи сѣверьникь/ (од XIV), /аркьтось/ (XVIII), /аркьть/ (XVIII), /возь/ (XVIII), /медвѣдица/ (XVIII), /медвѣдь малыи/ (XVIII), за звезду Сиријус /ѕвѣѕда пьсиꙗ/, /канокоула/. Поред тога, забележени су и називи за звезде и сазвежђа, о којима нема речи у уџбеничкој грађи XVIII и XIX века: /антинои/, /аполонь/, /артеми/, /кановь/, /кентаврь/, /еридань/, /инДь/ и др. С друге стране, у анализираним приручницима XVIII и XIX века регистровани су многобројни називи за звезде и сазвежђа који нису уочени у грађи Н. Јанковића (1989): /Змија/, /Капела/, /Кастор/, /Кочијаш/, /Круна/, /Лабуд/, /Лира/, /Орао/, /Полукс/, /Спика/, /Херкулес/, /Касиопеја/ и др. (в. Бјелаковић 2012: 140–141).

X–XI век	XIII–XIX век (рукописи)	1783–1867. (приручници и уџбеници)
	алдебарь (1769)	Алдебаран
	андромеда (1769)	Андромеда
	близньць (од XIII) / близньци (1801)	Близнеци/Близанци
	быкь (од XVI века)	Бик
	вага (1734)	Вага
	влашики (каталог Љ. Стојановића)	Влашићи / Власичићи / Влашчићи / Влашчики
	водолеи (од XVI века)	Водолеј/Водолија/Водолив
	вѣсы (од XVIII)	Веси
	дѣва (од XIII)	Дева / Дјева
	кить (XVIII)	Кит
	козерогь / козирогь / козорогь (од XIII)	Козерог / Козорог
	львь (од XIII) / лавь / левь	Љев / Лав
	овьнь (од XIII)	Овен
	орионь (од XIV)	Орион
	персеи (XVIII)	Персеус
	поларнаꙗ ѕвѣѕда (XVIII)	Поларна звезда
	пьсь (од XIV)	Пес (велики/мали)
	ракь (од XIII)	Рак

	рыба (од XIII)	Риба/ Рибе /Риби
	сирноусь (XVIII)	Сиријус/Сириј/ Сириус
	скорьпии (од XIII)/ скорпиꙗ (од XIII)/ скорьпионь (од XVIII) / Шкорпионь (XVI)	Скорпија / Шкорпија
	стрѣльць (од XIII)	Стрелац/ Стрјелец
	сѣверꙗꙗ ѕвѣѕда (XVIII)	Северна звезда
	тельць (од XIV)	Телац/Телец
	штапци (XVIII)	Штапци
	Хеади (XVIII)	Хиад
	Хидра (од XVIII)	Хидра

3.8. Астероиди

Будући да су откривани тек од XVIII века, сасвим је очекивано што у нашим старим рукописним текстовима није забележен ниједан назив за астероиде.

4. Закључак. Може се закључити да су у анализираном периоду функционисала практично два терминолошка система, у великој мери различита, омеђена XVII веком.

Број забележених термина који су егзистирали у оба терминолошка система релативно је мали (око 90), а већина уочених заједничких термина потиче управо из новијег периода (XVII–XVIII век), када се већ осећа утицај рускословенског језика.

Овакво стање је и очекивано будући да су уџбеници и приручници XVIII и XIX века, попут осталих публикованих дела нецрквеног карактера тог времена, представљали својеврсни прекид са дотадашњом преписивачком рукописном традицијом, означавајући почетак једног новог времена – времена преласка на типографску културу и западноевропске цивилизацијске токове. У том смислу, говори се и о различитим узорима те се српски средњовековни рукописи везују за византијска дела, а они с краја XVIII и прве половине XIX века најпре за руску, немачку, а преко њих и за литературу учене Европе.

Оно што се уочава у вези са заједничком грађом из старијег периода (од X/XI, односно од XIII до XVI века) јесте чињеница да су у питању лексеме домаћег порекла, чије је егзистирање вероватно трајало у континуитету како у нашој писмености тако и у живом говору народа. У питању су називи за небеска тела, звезде, сазвежђа

Зодијака (Земља, Сунце, Близанци, Даница, Дева, Лав, Месец, Ован, Преходница, Рак, Лав, Риба, Стрелац, Телац)[19], називи за астрономију и астрономе (звездочтеније, звездочтец), општи називи за васиону и небеска тела (всељена, мир, звезда, репата звезда, реп), за појаве везане за небеска тела (венац, заход, захожденије, исход, движеније, луча, мена, помрачење, преход, заход, захожденије, исход, небо, небесни, оптеченије, теченије). Поједини од наведених термина инкорпорирали су се и у савремени терминолошки систем српског језика.[20]

Коначно, могло би се закључити да је код Срба од самог почетка интересовања за астрономију па до данас остао жив један узан лексички систем који је у највећој мери обухватао лексеме домаћег порекла. Страни називи карактеристични су за имена појединих звезда и сазвежђа.

Будући да је утицај Византије био доминантан у периоду у којем су настајали први преводи астрономских дела (од XIII до XV века), а касније и њихови преписи, сасвим је очекивано да се у њима нађе известан број грецизама. Исто тако, сасвим је извесно да многи од ових преписа нису били доступни нашој младој интелигенцији, која је, крајем XVIII и у првој половини XIX века, почела да стасава и да се формира независно од вишевековне преписивачке писмености, у духу просвећене Европе и под снажним утицајем немачке и руске литературе. Управо је, дакле, XVIII век време када се може говорити о формирању једног новог терминолошког система из области астрономије код Срба. Практично, овај век представља време у којем истовремено умире онај систем термина који је столећима егзистирао у брижљиво преписиваним рукописима, заснован на домаћој и грчкој лексици, а рађа се нов систем, настао након поновног укључивања српске научне мисли у европске цивилизацијске токове тог времена, систем постављен како на домаћој основи, у великој мери другачијој од оне из средњовековних рукописа, тако и на славенизмима и интернационализмима, који су преко руског и немачког језика улазили и у књижевни језик код Срба.

[19] Термини су навођени савременим правописом, са српским или руским фонетизмима типичним за текстове XVIII и XIX века.

[20] Ако се постави питање да ли је у нашим средњовековним рукописима постојао слој лексике који одговара савременом стању, а није забележен у приручницима и уџбеницима из XVIII и XIX века, одговор је одричан.

Цитирана литература

Бихаљи-Мерин, Ото, Борислав Благојевић и др. (ур.). *Мала енциклопедија Просвета*. Београд: Просвета, 1978.

Бјелаковић, Исидора. *Географска терминологија код Срба у XVIII и XIX веку*. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012.

Димитријевић, Милан С., Александар Томић. *Астрономија за 4. разред гимназије природно-математичког смера*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јанковић, Ненад Ђ. *Астрономија у старим српским рукописима*. Београд: Српска академија наука и уметности. Посебна издања. Књига DXC. Одељење природно-математичких наука. Књига 64, 1989.

Младеновић, Александар. „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века." *Зборник за филологију и лингвистику* XXII/2 (1979): 95–129.

Пешикан, Митар, Јован Јерковић и Мато Пижурица. *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2010.

*

Krleža, Miroslav (ur.). *Enciklopedija Jugoslavije*. 1, 2. Zagreb: Leksikografski zavod, 1958.

Извори

Цейтлин, Р. М., Р. Вечерка и Э. Благовой (ред.). *Старославянский словарь* (*по рукописям X–XI веков*). Москва, 1994.

*

Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних старина српских*. У Биограду, 1863–1864.

Јанковић, Ненад Ђ. *Астрономија у старим српским рукописима*. Београд: Српска академија наука и уметности. Посебна издања. Књига DXC. Одељење природно-математичких наука. Књига 64, 1989.

*

Вѣчный то естъ ѿ начала до конца міра трающіи календарь. Написанъ Захаріемъ Орфелиномъ. Напечатанъ въ Царствꙋющемъ Градѣ Віеннѣ, въ лѣто 1783.

Ключиѣъ у мое землеописаніе. Павломъ Соларичемъ. У Венеціи, 1804.

Ново гражданско землеописаніе. Павломъ Соларичемъ. У Венеціи, 1804. Частъ I. Уведеніе всеобще и Европа.

Ново гражданско землеописаніе. Павломъ Соларичемъ. У Венеціи, 1804. Частъ II. Асія. Африка, Америка, Полѵнезія.

Предложенія численице и землеописанія. Из преподаванія Васілія Булича. В Будимѣ, 1814.

Землѣописанія всеобщеіъ. Часть перва. Землѣописаніе мѳиматическо. Сочинѣно у Сомбору Васіліемъ Буличемъ. У Будиму, 1824.

Новѣйше землеописаніе цѣлаго свѣта [..], списано и изданно Іоакімомъ Вуичемъ. Въ Будиномъ градѣ, 1825.

Прости описъ свецелоіъ землѣпознаня. Єдна землѣписна кньижица за свакогь одь Георгія Хаджића. У Новомъ Саду, 1844.

Землѣописаніє целоїъ света, сачинѣно [...] Миловановъ И. Спасићемъ. У Београду, 1845.

Землѣописаніє за предаванѣ у III разреду основнихъ училишта Княжества Србскоїъ. М. Спасићъ. У Београду, 1848.

Астрономія или наука о звездама. Гаврило Поповић. Београд, 1850.

Обштый земльописъ за учећу се младежь у їимазіи и полуїимназіяма Княжества Србіє. Миланъ Міятовићъ. У Београду, 1852.

Краткій трїовачкій земльописъ за младежь послено-трїовачкоїъ училишта. 1. частъ. Европа. У Бѣограду, 1853. (Подаци о аутору Георгу Вилхелму Хопфу и о преводиоцу Јовану Гавриловићу преузети су из каталога Библиотеке Матице српске).

Землѣописаніє староїа свѣта по Анвилу и Гютрѣ. Одъ Александра Васоєвића. У Земуну, 1854.

Краткій преїледъ чудесни промена земльѣ наше о[д] почетка створеня до данасъ. Дръ. М. Радойчићъ. 1858.

Обштый земльописъ за србске їимназіє. Н. Крстић. У Београду, 1861.

Математична и физична їеоїрафија за средње школе. Ђ. Мишковић. У Београду, 1864.

Земља на којој живимо. У Београду, 1866. (Податак о аутору Дамјану Павловићу преузет је из каталога Матице српске.)

Ј. Белинїера Упутство у Геоїрафию. Посрбио Александар Гавриловић, 1866.

Мала ђеоїрафија или земљеописање од Александра Кутнера. У Темишвару, 1867.

Како је у Месецу? Димитрије Јосић. У Новоме Саду, 1867.

Isidora Bjelaković

Serbian Astronomy from 18th until 19th century: (dis)continuity of the terminological system

Summary

This paper compares terminology in the field of astronomy recorded in (1) Serbian medieval manuscripts – according to the corpus recorded in *Astronomija u starim srpskim rukopisima* written by N. Jankovic (1989) – with the terminological system registered in (2) textbooks and reference books from the 18th and 19th century, published in Serbia in the period 1783–1867. The comparison is made for the purpose of noticing similarities and differences, i.e. the degree of continuity in the terminological system of astronomy from the first translations into Serbian dedicated to this area of knowledge (13th century) until the time when astronomy in Serbia was getting constituted as a scientific field perceived in the spirit of the Western European tradition of that time. Special attention is paid to the state in Old Church Slavonic so that the additional comparison was made on the basis of the corpus recorded in the work *Старославянский словарь* (*по рукописям X–XI веков*) from 1994.

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 091(=163.1)"12"
821.163.1.09"12"

ЉИЉАНА ЈУХАС-ГЕОРГИЕВСКА

Карактеризација јунака у старословенским житијима Ћирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века

Аутор проучава видове карактеризације јунака у житијним делима посвећеним Ћирилу и Методију и раним српским житијима. Поредећи животописе Светог Симеона од Светог Саве и Стефана Првовенчаног са *Житијем Светоі Ћирила*, увиђа одређену њихову сродност на местима где је реч о монашењу јунака. Запажа да су Немања и „словенски апостоли“ блиски и по томе што су се, након своје смрти, објавили као свети. Кроз компарацију аутор открива да се српска житија приближавају најстаријем словенском и када је реч о средствима директне и индиректне портретизације јунака. Доментијан је писцу Житија Ћириловог близак по томе што и сам интензивније користи поетско-симболички слој у реализацији лика. Упоређујући *Житије Светоі Саве* са Методијевим житијем, аутор је стао на становиште да су ова дела у значајном степену мотивски сродна; сродна су и у погледу видова индиректне карактеризације јунака.

Кључне речи: старословенска житија, српска житија, компарација, карактеризација јунака.

1.

Најстарија словенска житија посвећена словенским апостолима Ћирилу и Методију, дела су високог уметничког домета и веома су значајна за конституисање и даљи развој житијног жанра у националним словенским литературама. Настала под утицајем византијске традиције, она испољавају и извесне специфичности. Снажно је присуство историјских садржаја, које даје нову димензију самој врсти.

* Љиљана Јухас-Георгиевска, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима.

Рад је резултат истраживања на пројекту Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У науци је указивано на извесне утицаје ових на српска средњовековна житија.[1] Ипак, није било систематичнијег бављења овом проблематиком. Стога је то и данас отворена и актуелна тема за истраживање. Врло је комплексна и захтева темељну компарацију дела на свим нивоима књижевно-уметничке структуре. Заинтересовани за тему, али и свесни чињенице да нам је ограничено време на располагању, одлучили смо да се фокусирамо на један аспект – на видове карактеризације јунака у старословенским и раним српским житијима. Када је реч о српским, у виду имамо житијна дела Светог Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана.[2]

Пре него што се посветимо истраживању видова карактеризације јунака у старословенским и српским житијима, желели бисмо да изнесемо нека општија запажања о њиховој сродности. У типолошком смислу, постоји сродност између Доментијановог *Житија Светоī Саве* и *Житија светоī Методија* (оба дела припадају истој житијној подврсти а то је *житије црквеноī поīлавара*). Два житијна дела посвећена Стефану Немањи (Савино и Стефаново) типолошки су различита од дела посвећених Ћирилу и Методију. Припадају кругу владарских житија, што значи да је у њима фокус на владарској биографији јунака: у првом плану су ратни успеси и добра дела јунака, што подразумева и ктиторство. Она истичу и Немањино старање о духовном животу у Српској земљи. У житијним делима посвећеним Ћирилу и Методију приказано је њихово духовно (мисионарско) деловање на ширењу хришћанства. Треба рећи да ипак постоји нит која може повезати житијна дела српских писаца и старословенска житија. Наиме, у српским делима приказан је и монашки живот јунака, Стефана Немање.[3] Његови биографи, нарочито Свети Сава, с пажњом приказују овај период његовог

[1] Тако је нпр. Владимир Ћоровић запазио да су уводи у два старословенска житија значајни за конституисање уводних поглавља у раним српским житијима. Ћоровић констатује да су писци *Житија Ћириловаī* и *Житија Методијеваī* и српски писци који су писали о Немањи имали истоветно полазиште у грађењу главног јунака – он је Божји угодник послат на земљу (Ћоровић 1936: 4).

[2] Кад је реч о Доментијану, узећемо у разматрање само његово *Житије Светоī Саве*, јер је оно настало до средине или средином XIII века, што је временска граница коју смо поставили.

[3] Немања је након дуге своје владавине (37 година) абдицирао и замонашио се, добивши име Симеон.

живота. Константин-Ћирило замонашио се под сам крај свога живота (50 дана пред смрт). Непознати писац говори о овом догађају, придајући му велики значај.[4] Методије је, као што је познато, рано постао монах и то остао све до своје смрти. Његов биограф велику пажњу посветио је самом монашењу, подвизавању, као и духовном напредовању. Немања је несумњиво ближи Константину-Ћирилу, по томе што се позно замонашио, након својих земаљских активности.

Одређена блискост између српских житија посвећених Немањи и Ћириловог житија запажа се и у њиховим завршним сегментима. Карактеристично је да и Немања и Ћирило смрт дочекују с радошћу због скорог сусрета са Богом; обраћају се молитвом Богу. Блискост на овом месту међутим не мора бити доказ непосредније везе српских и старословенског житија. Могуће је, наиме, да су се и једни и други аутори једноставно ослонили на житијну традицију, у којој је рано био успостављен модел за приказивање јунаковог напуштања овог света. Тај модел је предвиђао и низ општих места, међу којима су и радост јунака због скорог сусрета са Богом, молитва Богу и др.

Немању и Ћирила и Методија зближава и чињеница да су се након своје смрти објавили као свети. Немањин биограф Свети Сава, додуше, о Немањи не говори као о светом (дело је писано пре његове канонизације), али он пружа наговештаје светости.[5] Стефан Првовенчани са посебном пажњом обликује Немањин светачки лик; приказује, у низу, његова посмртна чуда. У Ћириловом житију помињу се „многа чудеса“ крај његовог гроба, али се она не представљају.[6] Поводом Методијеве смрти, писац његовог житија назначава да се он придружио својим оцима, и патријарсима, и пророцима, и апостолима, учитељима и мученицима. Као светоме њему се молитвено обраћа у финалу свога житија: „света и честита главо“ (ЖМ: 172).

[4] Он указује да се Константин обукао у свету монашку схиму, придруживши светлост к светлости.

[5] Сава указује да се Немањино лице у часу смрти просветлило, да је његов поглед био уперен ка небу; констатује да су Немањине мошти, након више година, нађене нетљене (СаЖСи: 114, 116).

[6] Писац истиче да су Римљани, видевши ова чуда, почели још више да држе до Ћирилове светости и части. Насликали су икону над гробом и почели над њом непрекидно (дању и ноћу) да пале свеће (ЖЋ: 119), хвалећи Бога који је тако прославио онога који је Њега славио.

Стефан Немања је, попут Константина-Ћирила, у житијним делима чији су аутори Свети Сава и Стефан Првовенчани, представљен као *учитељ* и *наставник*. Квалификатив „учитељ" Константин-Ћирило понео је већ у заглављу свог житија.[7] У уводу је указано да је Бог учинио добро за словенски род, уздижући му *овога учитеља*, који ће га просветлити (ЖЋ: 45). Говорећи о Константиновом рођењу, писац наглашава важност овог догађаја назначавајући његове будуће заслуге: постаће *наставник* и *учитељ* Словена (ЖЋ: 46).

Када је реч о Методију, квалификатив *учитељ* за њега је коришћен само једном, и то у заглављу дела: „Успомена и живот блаженога оца нашега и *учитеља* Методија, архиепископа моравскога" (ЖМ: 147).

Рикардо Пикио назначио је да се у уводима житија посвећених Ћирилу и Методију подастире идеја да се Божја благодат у времену коме они припадају („у наше време") пројавила преко *учитеља*, који су духовни следбеници других изабраних мужева, почевши од пророка Старог завета па све до апостола Новога завета. Он указује да су Константин и Методије од Бога изабрани да буду инструмент (оруђе) божаствене благодати – да распростране Реч међу новозаветним људима словенског племена (Пикио 2: 393–394). Проглашавање Константина-Кирила и Методија за директне изабранике Божје, оруђе Провиђења и Благодати, тумачи он, могло је да осигура неопходну теолошку припрему њихове достојности да буду равни апостолима (равноапостолни) (Исто: 398). Мишљења је да је управо ова неопходност принудила житијне писце да се ослоне на мотив Божјег милосрђа и самилости.

Према виђењу Драгише Бојовића, Ћирило и Методије су, по угледу на Христа, учитељи целе васељене, а њихови ученици су нови апостоли. Истиче да су, кроз наглашавање богонадахнућа код Ћирила и Методија, као дара Духа Светог, писци њихових житија (и других дела њима посвећених), њих придружили најзначајнијим оцима, учитељима Цркве.[8]

[7] У рукопису Московске духовне академије у заглављу житија је означен као *први наставник и учитељ словенскога народа*, док у рукопису Владислава Граматика (из 1469) стоји да је био *блажени учитељ, први просветитељ Словена.*

[8] Дајући овакво тумачење позива се на Климента Охридског, а заправо је реч о *Похвалном слову Ћирилу и Методију* од непознатог писца (Бојовић 2011: 115).

Стефан Немања је као *учитељ* означен већ код Светог Саве. У краћој похвали Немањи, која улази у састав I поглавља житија, истакнуто је да је поменути квалификатив завредио тиме што је утврдио и уразумио срца свих у своме народу и научио га како треба правоверни хришћани да држе праву веру у Бога (СаЖСи: 97). У другој похвали (IV поглавље), Сава Немању прославља као учитеља праве вере, учитеља добрих обичаја, наставника праве вере, учитеља добре вере и чистоте, наставника пуног вере, наставника премудрости и смислодавца и укротитеља несмислених (СаЖСи: 104).

Стефан Првовенчани у заглављу свога житија Немању помиње као *наставника* и *учитеља*, а у II поглављу – као *пастира* и *учитеља*. О његовом „учитељству" непосредније проговара у IV поглављу, указујући да је своје кнезове *научио* разумно а старце *умудрио* (СтЖСи: 27). У завршној похвали (XIX поглавље), која представља и својеврстан резиме житија, Првовенчани за Немању констатује да је био *учитељ* и *више од учитеља* (СтЖСи: 95). Притом има у виду чињеницу да је он исправљао учења ранијих хришћанских проповедника и довршио оно што они нису урадили. У истој похвали Првовенчани Немању помиње и као *учитеља Новога завета*, који није поучавао мојсијевски, већ је, идући за Павлом, његова учења изврсно усадио у разум свих (СтЖСи: 97).

Према Енциклопедији православља, *учитељ* је назив за Христа (Јн 13,13 и др.). У раној хришћанској заједници служба „учитеља" била је дар Божји (Дан. 13,9, Кор. 12,28; Еф. 4,11), а њихова дужност састојала се у томе да јасно и разумљиво саопште вољу Божју и брину за исправан живот (Ракић 2002).

За Стефана Првовенчаног Немања је и *апостол и више од апостола* (похвала, XIX поглавље).[9] Доментијан у *Житију Светог Саве* квалификатив *апостол* користи, готово подједнако, за Немању и за Саву. Он их види као *истините апостоле*, који су истинитим Богом подигнути на просвећење и на божаствено научавање западних крајева (ДомЖСа: 97).

[9] Упореди: „Јер био си апостол отачаству своме, из дубине неверовања извуче народ свој, и показавши им ново крштење, обнови људе своје силом и делом Светог Духа, који, ослободивши се јеретичке преваре, славе једнога Бога у Тројици" (СтЖСт: 93).

Интересантно је да се у житијним делима посвећеним Ћирилу и Методију за њих не среће одредница *апостол*. У Методијевом житију само се на једном месту (папино писмо), помиње да Методије *апостолско дело дела* („Брат наш Методије је свет и правоверан и апостолско дело дела...“).[10]

Према Енциклопедији православља, појам *апостол* (грч. ἀπόστολος) најчешће се користи за дванаесторицу Христових ученика. Апостолство у исти мах значи и учитељство. Апостол Павле у *Првој посланици Коринћанима* (12, 28) говори о томе да је Бог у Цркви поставио најпре апостоле за поучавање, а потом и друге који им у томе помажу – учитеље, дидаскале (Драговић 2002).

Када је реч о композиционом плану, постоји одређени степен сродности између *Житија Светог Симеона* од Првовенчаног и *Житија Светог Методија*. Наиме, у оба ова дела успостављена је чврста идејна веза између увода и остатка текста. Ту везу у Методијевом житију међу првима је запазио Рикардо Пикио (Пикио 2: 392–402). Указао је да је у уводу овог житија изведена обавезна серија уподобљавања и библијских цитата и да се фабуларна прича, као целина, упоређује са њом. Пикио је назначио да писац овог дела одступа од уобичајене праксе да се паралела уведе у току самог приповедања, кад се за то стекну услови. Он то чини унапред. Притом свога јунака упоређује са свим значајним библијским личностима, чија имена је претходно навео. Коментаришући двократно коришћење истог цитата-парафразе,[11] у уводу и пред сам крај житија, Пикио указује да је овим путем писац желео да скрене пажњу на постојање унутрашње везе увода и остатка текста.[12]

[10] Климент Охридски, међутим, већ на самом почетку своје *Похвале Ћирилу* о Ћирилу говори као о *новом апостолу и учитељу свих крајева* (Клим: 123). Квалификатив *апостол* за Ћирила користи и у завршном делу Похвале („И би... с апостолима апостол“) (Клим: 130).

[11] Реч је о 22. стиху 9. главе *Прве посланице апостола Павла Коринћанима.*

[12] Красимир Станчев, разматрајући и сам композициону структуру Методијевог житија, усваја резултате Р. Пикја. Он предлаже да се код издавања житија уводу припоји и почетак II поглавља (закључно са цитатом из *Посланице апостола Павла Коринћанима* 9,22), свакако да би се и визуелно боље истакла веза увода и остатка текста. Станчев је запазио да је уводећи изнова исти цитат, писац маркирао да је биографско приповедање приведено крају (цитат се јавља у XVII поглављу, испред финалне молитве) (Станчев 1987: 81–85).

Увод у *Житије Методијево* својим опсегом надилази уводе какви се сусрећу у другим житијима. Ту је централна тема Божја милост и љубав према људима. Пошто укаже на првородни (Адамов и Евин) грех, писац се фокусира на видове Божјег милосрђа према грешним људима. Указује да је Бог, у свако доба, изабирао мужеве и људима јављао њихова дела и подвиг, како би они, угледајући се на њих, тежили ка добру. Затим наводи имена ових, од Бога изабраних личности, истичући њихове најзначајније карактеристике и заслуге. Каткад (као нпр. у случају Мојсија), остварује и шири њихов портрет. У уводу се помињу и важни догађаји из позније људске историје – васељенски сабори (и то Први, Трећи, Четврти, Пети и Шести). Уводећи лик главног јунака, писац назначава да је Бог „у наше доба", ради „нашега" тј. словенског народа, о коме се нико никада није побринуо, на добро дело покренуо учитеља, блаженог Методија. Потом Методија пореди са Божјим угодницима на које је већ указао, наглашавајући да је са једнима раван, од других мало мањи, а од појединих и већи. Напомиње да је Методије речите престигао делом, трудбенике речју, јер је, следећи пример свих, на себи испољавао слику свакога.[13] У форми својеврсног каталога затим наводи Методијеве врлине, у настојању да поткрепи своју тврдњу да је могуће Методија поредити са најзначајнијим Божјим угодницима.[14]

Својевремено смо, испитујући структуру Стефановог житија посвећеног Светом Симеону, указали на постојање вишеструких веза између увода у ово дело и остатка житија. Увод умногоме има програмски карактер и представља неку врсту нацрта за излагање о Немањи и његовом наследнику. Ту је оцртана општа људска историја, а у преосталом тексту житија Немањина историја, која је њен интегрални део.[15] У Немањиној младости, како текст указује,

[13] Овде се писац ослања на 22. стих 9. главе *Прве посланице апостола Павла Коринћанима*.

[14] Наведене су следеће Методијеве врлине: страх Божији, испуњавање заповеди, телесна чистота, усрдне молитве, светост, реч снажна и кротка, моћна за непријатеље, а кротка за послушне поуци, срчаност и благост, милосрђе и љубав, страственост и стрпљење.

[15] Наши резултати публиковани су у следећим радовима: Lj. Juhas. "The Life of St. Simeon by Stefan Prvovenčani in the Serbian Biographical Prose", у зборнику *Студеница и византијска уметност око 1200. године*. Београд: САНУ, 1988, 97–106; Љ. Јухас-Георгиевска. *Стефан Првовенчани и његово дело*, која је предговор

понављају се догађаји који су се збили у раној историји људског рода: попут Адама и Еве и њега је искушавао ђаво (посредством његове браће). Ово поређење има и дубљи смисао: док су Адам и Ева подлегли ђавољем наговору, чак склопили уговор са њим,[16] Немања је, сопственом побожношћу и заштићен Христом који је спасилац, победио ђавола. Тиме је имплицитно у делу Немањи дата предност над Адамом и Евом. Према уводним премисама, Христов долазак на земљу донео је људима спасење (искупио их је од греха) и праву веру. Темељну окосницу уметничке поруке дела чини став да је Немања Божји изабраник који окупља пропале српске државе и утврђује праву веру. Поједине теме, које су тек овлашно назначене у уводу, касније се у тексту шире развијају (такав је случај нпр. са догматом о Светом Тројству, милосрђу, итд.). Опште уводне представе у даљем тексту доживљавају одређену конкретизацију и изузетно су значајне за обликовање духовног профила јунака. Каткада се у тексту развијају и теме које у уводу нису обухваћене, али које улазе у општи тематски план (тема о крсту, о Страшном суду, итд.). Опште експресивно-идејне линије житија зависне су од увода; било је, мада у знатно мањој мери, и обрнутог дејства – дограђивања уводне структуре према основним интенцијама уметничког текста.

Идејно јединство увода и остатка житија код Првовенчаног се остварује асоцијативним путем и посредством одређених тема. На њега писац не скреће пажњу; у Методијевом житију маркирана је та веза, а у функцији „маркера“ је библијско место (цитат).

2. Житије светог Константина-Ћирила и рана српска житија

Житије светоі Ћирила одликује се богатством садржаја и стилско-изражајних средстава. Слика уметничког света изграђена је низом занимљивих, непосредних детаља и наглашавањем основне јунакове мисије – да буде први наставник и учитељ словенског народа. Иако су општи житијни мотиви препознатљиви, увођењем

у књизи Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988. Студија је на стр. 9–50, а одељак посвећен односу увода и осталог текста на стр. 15–26.

[16] О склапању уговора говори се свакако према апокрифу.

реалних детаља, поетско-симболичког слоја и занимљивом рефлексивношћу, писац надилази типизиране представе. У обликовању Ћириловог лика важно место има дијалошка форма; снага јунаковог интелекта, велико богословско знање и дар да противнике порази речју (ослања се на принципе Сократове мајеутике) испољавају се у расправама које он води са јунацима другачијих опредељења.

О Ћирилу је писано с поштовањем, љубављу и познавањем његовог живота. Потенцира се премудрост као основна његова особина: он се од детињства опредељује за мудрост (мотив сна са симболичким значењем,[17] затим јунаково везивање за представу о јеврејском цару Соломону кога најснажније одређује премудрост). У тренутку свог одласка на школовање у Цариград, Ћирило изговара у целини Соломонову молитву, која је у суштини молитва за мудрост (садржана је у старозаветној *Књизи Премудрости Соломонове*), а садржи филозофске појмове и терминологију. Као таква, она је путоказ за уобличавање јунаковог лика, чија је основна жеља да буде филозоф.

У каснијем приповедању, када се говори о одгонетању садржаја и пророчанства исписаног на Соломоновој чаши од драгог камена, указује се на Ћирилово достизање његове премудрости. Иначе, ова епизода непосредно претходи опису Ћириловог одласка у његову најзначајнију мисију – међу Словене у Моравској. Значајно је и то – да је јунак током претходних мисија научио језике и писма (хазарски и сараценски) и тако успео да одгонетне „неодгонетљиво", што нико пре њега није урадио. Изузетна интелигенција и филолошко знање су основе за успешно припремање (стварање писма, одговарајуће лексике, преводи) и, уопште, за успех читаве словенске мисије. И поред тога што ова мисија није приказана шире од других мотива, има пресудно место у житију.

Према писцу овог дела, јунаков духовни идеал је Григорије Богослов, чувени црквени отац из IV века; у документарни слој дела уграђена је Константинова надахнута похвала овој личности,

[17] Константин је уснио како међу солунским девојкама треба да одабере једну за животну сапутницу. Он се определио за Софију, божанску мудрост. Коментаришући ово место, Драгиша Бојовић указује да у Премудростима Соломоновим (8,2) постоји исти мотив; наводи то место: „Њу заволех и исках од младости своје, и тражих да је доведем себи за невјесту и заљубљеник постах љепоте њене" (Бојовић 2011: 111).

написана у време док је настојао да проникне у садржај његових књига и научи их напамет. Поједини важни искази из каснијег периода делом су, или у целини, инспирисани мислима Григорија Богослова.

У Житију Ћирило је, посредно, упоређен са знаменитим црквеним оцима IV века – са Атанасијем Великим и Василијем Великим. Писац се ослања на представу о њима каква је уобличена у словима Григорија Богослова. Похваљујући Константиново залагање, брзину у учењу и његову марљивост током школовања у Цариграду, назначава да је све дисциплине савладавао „као да је само једну учио". Идентична формулација сусреће се у Григоријевом *Надгробном слову Василију Великом*.[18] Писац Ћириловог житија се ослања и на Григоријево *Похвално слово Атанасију Великом*; из њега је преузео мисао да се са брзином која је удружена с марљивошћу постижу знање и вештине (Похв. Ат: 8).

Смењивање различитих перспектива у житију доприноси потпунијем сагледавању вредности јунака. Писац и сам процењује јунакова постигнућа, али просуђивање о њима радо препушта другим, по правилу ауторитативним личностима. Прва међу њима је царски логотет. Његово име није наведено, али је познато да је у питању Теоктист, логотет (канцелар) царице Теодоре, која је од 842. до 856. године владала уместо малолетног сина Михаила. У житију стоји да је логотет позвао Константина у Цариград да учи са царем, пошто је био извештен о Константиновој лепоти, бистрини и марљивости у учењу (ЖЋ: 50).[19] Логотет је постао Константинов покровитељ и старатељ, и као такав имао је непосредни увид у његово духовно напредовање. Константин је својом љубављу према знању, својом мудрошћу и својим чистим животом завредио поштовање овог достојанственика,[20] па је он почео да му се обраћа за одређена тумачења

[18] Говорећи о Василијевом образовању у Атини, Григорије Богослов овако похваљује Василија: „Коју од наука он није изучио? Боље рећи: у којој науци он није напредовао до савршенства, тако да је изгледало као да се само том једном науком бавио? До те мере је он изучио све, до које неко не стигне у само једној јединој науци! Сваку науку је изучио до таквог степена, као да ништа друго није изучавао" (НАДГР. ВАС: 382).

[19] Константин никако није могао да учи заједно са (будућим) царем, јер је он у то доба још био мало дете.

[20] Логотет је Константину указивао сваку част и нудио му је много злата, али Константин није хтео да га прима. Спознавши какав је човек, логотет је

и испитује га о свему. Пошто Константин заврши школовање на Цариградском универзитету, логотет од њега тражи да му дефинише филозофију, „изради“ филозофску науку и у сажетом облику протумачи „велику мудрост“. Овим путем он исказује изузетно признање његовом достигнутом знању и снази његовог интелекта.

Важну улогу у даљем току Константиновог живота имао је, према житију, византијски цар (реч је о Михаилу III). Високо је ценио Константина и слао га је у најзначајније мисије, дубоко уверен да једино он може успешно да изврши одређени задатак. Своју оцену Константинових способности цар каткад (пред мисију код Хазара, код Словена у Моравској) даје и пред самим Константином.[21] Царев суд ипак је најпотпуније исказан у његовој посланици кнезу Растиславу. Препоручујући кнезу Константина, цар га хвали да је честит и благоверан муж, веома учен и философ. Истиче да је он већи и достојнији дар него све злато, сребро, драго камење и пролазно богатство. У то име позива Растислава да журно пође за њим (ЖЋ: 103).

Изванредно мишљење о Константину каткад потиче и од његових некадашњих противника, које је он успео да преобрати и привуче хришћанској вери (такав је случај нпр. са каганом).[22]

У директној карактеризацији Константина писац користи разноврсна средства: унутрашње монологе, дијалоге, молитве. Уведене расправе (диспути) снажно доприносе уобличавању представе о Константиновом изванредном теолошком знању, познавању различитих наука и полемичком дару.

Међу уведеним Константиновим молитвама две су посебно значајне: мољење за премудрост и молитвено обраћање Богу пред

Константину предао власт над својом кућом, и дозволио му је да слободно долази у царску палату (ЖЋ: 51).

[21] Шаљући га код Хазара, цар му каже како треба да оде тамо и да им проповеда и протумачи о Светој Тројици; даје и своје објашњење: „Јер нико други не може то учинити онако како достоји“ (ЖЋ: 68). Именујући га пред сабором за руководиоца мисије у Моравској, цар му каже: „Знам да си уморан, Философе, али треба да ти тамо идеш, нико други не може извршити тај задатак онако као ти“ (ЖЋ: 101).

[22] Каган је, стоји у житију, написао византијском цару писмо у коме хвали Константина (садржај писма је донет). У писму каган назначава да им је цар послао таквог човека који им је објаснио светлост хришћанске вере и речју и делом; за себе каже да се уверио да је то права вера и да је заповедио да се људи добровољно крсте, у нади да ће и сами ту светлост достићи (ЖЋ: 93).

смрт (ЖЋ: 50; ЖЋ: 115–116). Ова друга молитва открива Константинову велику бригу за његово стадо (Словене) и за његове непосредне ученике.

Обликујући лик јунака, писац умногоме иде за житијном схемом. Фаворизује поједине мотиве (школовање, духовно деловање). Описи чуда у делу су важни, јер указују на Божје окриље над јунаком; присутни су највише у одељцима где су приказане Константинове мисије.[23] Интензивније коришћење симболике (соларна, симболика бројева и др.) сусреће се нарочито у почетним поглављима житија, која су од пресудне важности за идејну поставку лика. Међу уведеним квалификативима за главног јунака, доминантан је *Философ*. Користи га сам писац, али и бројне личности које са Ћирилом долазе у контакт.

У српским житијима насталим до средине XIII века запажају се многа сродна обележја. Тежња ка документарности уочљива је већ код Светог Саве (уводи значајну историјску грађу, назначава датуме појединих догађаја, даје хронологију јунаковог живота). Стефан Првовенчани оснажује историјски слој. То посебно вреди за одељке житија у којима је приказана Немањина владавина. У Доментијановом делу поред догађајних чињеница садржана су и поједина документа у аутентичном или делимично естетизованом виду.[24] Историјску веродостојност одређених момената потврђују и јунаци-сведоци (стари монаси из Свете Горе и Јерусалима).

И српски писци често описивање јунаковог карактера препуштају њему самом, његовом говору. Такође користе и бројна средства индиректне карактеризације (похвале, библијске и друге паралеле, оцене других јунака итд.).

Свети Сава у свом житију доноси Немањине говоре, поуке и молитве. У индиректној карактеризацији користи похвалу и библијске паралеле (Немању пореди са Авраамом, Соломоном, Давидом и Јосифом). Сава подастире и оцене свога јунака које потичу од посебно значајних личности (чланови Сабора Српске земље, истак-

[23] Међу представљеним чудима су и следећа: Бог спасава Константина од отрова; Бог шаље Константину храну кад му она недостаје; Бог помаже Константину да пронађе мошти Св. Климента.

[24] У делу се сусрећу нпр. повеља поводом проглашења аутокефалности Српске цркве, неке посланице, Савине беседе, итд.

нути Светогорци, итд.). Поређење Немање са Соломоном је изузетно важно у овом делу. Немања је у везу са овим старозаветним царем доведен на основу чињенице да је поседовао премудрост. Уведена у II поглављу, паралела са Соломоном у каснијем тексту житија реализује се и на други начин. У поуци синовима (моменат идентификације) и доцније Сави, Немања махом користи исказе из *Прича Соломонових*. Тиме се и практично демонстрирају његова мисаоност и владарска и људска зрелост и он се потврђује као други Соломон.[25]

Стефан Првовенчани у карактеризацији јунака повремено ефектно користи управни говор. Каткад се ради само о реплици у склопу дијалога (Немањин одговор браћи, IV поглавље); други пут, у питању је званично обраћање, на Сабору Српске земље (сабор против јеретика, сабор на коме се Немања одриче престола). Постоји и својеврстан вид унутрашњег монолога (писац га користи када приказује Немању у часу када дознаје о Растковом бекству; прибегава му и када треба да представи Немањин страх од Страшног Суда).

Већу фреквенцију у житију има молитва, која је важно средство у представљању духовног света јунака. Јавља се и у моментима када се јунак налази у опасности или пред тешкоћама. Експресивношћу се издваја Немањина молитва Светом Ђорђу. Интензивније се молитва користи у VIII поглављу, које је у целини посвећено Немањиној духовности.

У индиректној портретизацији Првовенчани користи библијске паралеле (доминантна је она са Јосифом), похвале, оцене других јунака, описе чуда, итд. Описи чуда прожимају читаво дело; најпре се приказују чуда на Немањи, а потом чуда која је Немања-Симеон чинио као светац.

У грађењу Немањиног владарског лика доминира компарација (претежно са негативним личностима). Уобличавајући његов

[25] Дарко Крстић у својој студији *Софиолошки оквир Савиної Житија Свето̄ї Симеона* указује на снажно присуство софиолошких мотива код Светог Саве. Он афирмише Саву као одличног познаваоца библијских софиолошких мотива, али и изузетно креативног стваралаца који те мотиве успешно користи и комбинује, како би Немању приказао као мудрог владара у духу библијске софиолошке представе о мудром владару. Међу уведеним софиолошким мотивима за њега је кључни мотив обраћање оца сину. Према Крстићу, библијска слика мудрог владара, испуњеног Премудрошћу Божјом, Саву је нужно усмерила на поређење Светог Симеона са премудрим царем Соломоном (Крстић 2011: 116–130).

монашки лик, Првовенчани га пореди са најистакнутијим представницима монашког реда, са самим његовим оснивачима. У карактеризацији јунака коришћени су и ставови/мишљења ауторитативних личности (нарочито је важна оцена коју о Немањи даје византијски цар Манојло Комнин).

Код Доментијана међу средствима директне портретизације посебно важно место имају молитве, беседе и посланице.

Молитва су врло бројне; откривају духовни свет јунака и његов однос према Богу. Поседују изразиту експресивност и посебну емоционалност и припадају лирском слоју дела. Већина беседа инкорпорираних у житије има снажну документарну основу. У делу се јавља више посланица, а међу њима је најзначајнија Савина упућена родитељима.

На извесним местима постоје унутрашњи монолози (нпр. код представљања Савиног одлучивања да побегне у Свету Гору). Управни говор је редак а дијалошке секвенце, осим у одељку где је описан Савин избор за архиепископа, срећу се још у описима чуда.

У индиректној карактеризацији коришћене су библијске паралеле,[26] поређења јунака са истакнутим представницима монашког света (самим оснивачима монаштва), поређења са важним црквеним оцима (Кирил Александријски), итд. Искази (сведочења) угледних и утицајних личности (цареви и краљеви, васељенски патријарси и др.), које Доментијан наводи непосредно или их парафразира, важни су са информацијског становишта али и за стварање укупне представе о Савином значају.

Суштину Доментијанове поставке јунака најбоље откривају похвале. Најзначајнија је она конструисана око броја три, у којој се прослављају Сава, Симеон и Стефан, „Тројица“ на земљи, која је сатворила вољу Свете Тројице.

У грађењу лика посебну функцију имају чуда; бројна су и разноврсна и јављају се на готово свим важнијим етапама јунаковог живота. Сава чини чуда и током живота а не само после смрти, а најзначајније међу њима свакако је оживљавање брата Стефана.

[26] По интензитету употребе и по значају који имају за конципирање лика главног јунака (Свети Сава) у делу су најзначајније две библијске паралеле – паралела са Јованом Крститељем и паралела са Мојсијем.

Код Доментијана снажно је развијен поетско-рефлексивни слој. Велики значај има симболизација, посредством које се утемељују и неке од основних карактеристика лика/ликова. Доминантна је соларна симболика (*зрака*, *Даница*, *светило*, *светилник*, *муња* и др.), а велики значај има и симболика бројева (*један*, *два*, *три*, *девет*, *тридесет и три*). Ова друга првенствено је у функцији приказивања односа земаљско-небеско. Јавља се зооморфна (*славуј*, *орао, рајска птица*), биљна симболика (*изданак*), симболика воде (*река*, *извор)*, симболика музичких инструмената (*цевнице*, *китара*), симболика оружја (*стрела*), итд. Има и укрштања симболичких значења (нпр. у похвалама).

Доментијанов опис Савиног боловања има извесних додирних тачака са описом Ћириловог боловања. Сава, наиме, показује бригу за своје богопредано стадо и земљу свога отачаства. Свестан тежине своје болести, шаље своје ученике у домовину, са светињама које је сабрао у светим јерусалимским крајевима; по њима шаље и благослов свој својој деци и сродницима, и своме богопреданом стаду. Молитвом се обраћа Богу а сама молитва упечатљиво доприноси утиску о његовом смиреном очекивању смрти; Сава је очекује и са радошћу.

Константин је са радошћу очекивао смрт, а пред упокојење помолио се Богу да сачува његово верно стадо (Словене), за које је постављен као пастир, да га избавља „од било какве безбожне и паганске злобе“ и од „ма ког многоречитог и хулног јеретичког језика“, који хулу говори против Бога. Константин је од Бога затражио да погуби тројезичку јерес, да подигне своју цркву, да све окупи у једном духу и од њих учини узорне људе (ЖЋ: 116).

3. Житије светог Методија и рана српска житија

Житије светоī Методија, написано после 885. године, испољава блискост с Ћириловим житијем, али и одређене специфичности. Посвећено је старијем Ћириловом брату, који се после краћег управљања једном словенском облашћу замонашио и потом учествовао у хазарској и словенској мисији у Моравској и Панонији. Сарађивао је активно са братом све до његове смрти (869), а потом је руководио читавом мисијом. У том својству доживео је врло тешке тренутке (заточен две и по године у тамници), али и изузетно признање и афирмацију (постављен за архиепископа у Панонији и Моравској).

У почетку се у житију даје сажет и углавном информативни приказ догађаја до времена Ћирилове смрти. Потом приповедач прибегава заокрету и проширује уметнички простор. Преокрет суштински наступа Константиновом молбом – заветом да због Горе, тј. Олимпа на коме се налази Методијев манастир у који жели да се врати, не напусти учитељски задатак. У овом другом делу приповедање је занимљивије, богатије чињеничним материјалом, али и другим садржајима (евидентно је присуство легендарног, у форми чуда). Како природу самог дела одређује то што је његов главни јунак личност духовног света (монах), са другачијим вредносним карактеристикама и идеалима, писац је извршио одговарајуће прилагођавање житију монаха, односно црквеног поглавара. У *Житију Методијевом* избор уметничких средстава је знатно скромнији него у *Житију светоī Ћирила.*

Говор јунака је одмерен и одише самопоуздањем; мада је мање заступљена него у Ћириловом житију, полемичка димензија је значајна; открива Методијеву људску и моралну чврстину. Уметнички слој дела овде је обогаћен алузивношћу и мисаоношћу. Методије се снажно супротставља немачком свештенству (о томе у IX поглављу), бранећи словенско богослужење. Мада му његови разљућени противници озбиљно прете („Зло ћеш проћи!“ ЖМ: 161), он је непоколебљив у својој одлуци да настави мисионарски рад, чак и по цену да сам страда. Поручује непријатељима: „а ви пак чините према мени како вам је воља. Јер нисам бољи од оних који су правду говорећи у многим мукама живот овај изгубили“ (ЖМ: 161, 162).

Управни говор у овом житију среће се и у поглављу XVIII, где су описане Методијеве припреме за смрт и његови последњи тренуци. Методије одређује наследника, предвиђа дан своје смрти. У часу смрти обраћа се Богу речима: „У твоје руке, Господе, душу моју предајем“ (ЖМ: 172). То су речи које је сам Христос пред смрт изговорио, обраћајући се Оцу.[27]

У индиректној карактеризацији јунака писац прибегава библијским и другим паралелама. Јунака вреднује, ослањајући се на мишљења истакнутих личности, итд. Методије је, како смо већ

[27] Ове речи изговорио је и Василије Велики у часу своје смрти, како је наведено код Григорија Богослова (Надгр. Вас: 424).

указали, у самом уводу упоређен са свим знаменитим библијским личностима. Касније се среће поређење Методија са Мојсијем и са апостолом Павлом.[28]

Изграђујући Методијев лик, писац житија га, у погледу испољених особина компарира (посредно) са великим црквеним оцима, Атанасијем Александријским (Великим) и Василијем Великим; ослања се на слова посвећена овим светим оцима, чији је аутор Григорије Богослов. Поређење Методија са Атанасијем Александријским среће се и у самој завршници Методијевог житија (молитвено обраћање Методију).[29]

Уобличавајући лик свога јунака, писац се ослања на гледиште других, у првом реду истакнутих личности. Каткада се виђење ових личности открива кроз њихове поступке. Тако византијски цар (реч је о Михаилу III) поверава Методију управљање словенском кнежевином (ЖМ: 152), пошто је знао за његову *бистрину* (о њој је чуо). Цар и патријарх желе да посвете Методија за архиепископа, упућени у његов *добар подвиг* на путу ка Богу (ЖМ: 155). Када он овај положај одбије, цар и патријарх га, и против његове воље, постављају за игумана великог манастира Полихрон.[30]

У неким случајевима суд других значајних јунака о Методију је исказан непосредно. Тако папа Хадријан, у посланици упућеној Растиславу, Сватоплуку и Коцељу,[31] хвали Методија, истичући да је

[28] Паралела Методије – Мојсије јавља се на месту где се говори о нападима на Методија. Када је реч о Мојсију, писац има у виду непријатељство које су према њему испољили Датан и Авирон (ослања се на 16. главу IV књиге Мојсијеве). Са апостолом је Методије упоређен на месту где се указује на незгоде које је на путовањима претрпео. Помињући невоље које се задесиле Павла на његовим мисионарским путовањима, писац се ослања на Павлову *Другу посланицу Коринћанима*, глава 11, стихови 23–27 (ЖМ: 167).

[29] Житије Методијево: „Ти, пак, са висине света и честита главо, молитвама својим пази нас који тебе хоћемо, избављај од сваке напасти ученике своје и учење шири, а јереси прогањај“ (ЖМ: 172). Паралелно место јесте Григоријево обраћање Атанасију Александријском, на завршетку слова: „О најљубазнија и свештена главо [...] А ти милостиво погледај на нас са висина, погледај на овај народ и руководи га да би се показао савршеним поклоником најсавршеније Тројице“ (ПОХВ. АТ: 31).

[30] Приповедање о овом догађају није засновано на реалним чињеницама. Наиме, у време о коме је реч Методије никако није могао бити постављен за архиепископа јер није имао чак ни свештенички чин. Чини се да је ова епизода уведена да се истакну јунакове изузетне врлине.

[31] Извештава их о постављању Методија за панонско-сремског надбискупа.

муж савршен разумом и правоверан (ЖМ: 159). Потоњи папа Јован VIII у својој посланици Сватоплуку истиче да је Методије *свет и правоверан* као и да *апостолско дело дела* (ЖМ 166).[32]

Писац углавном прати житијну схему. Почетни мотиви су овлашно оцртани. Пажњу привлачи пишчево настојање да унеколико оствари Методијев портрет. Он указује да се племенито порекло Методијевог рода испољавало и у његовој спољашњости (ЖМ: 152). Нешто више пажње у житију посвећено је мотиву монашења (ЖМ: 153). Писац слика преокрет у јунаковој души, указујући да је он наступио током Методијевог управљања словенском облашћу. Суочен са „многим пустим метежима", „пременио" је тежњу ка земаљској тами на мисли о небу. Није желео да своју часну душу преда у ропство ономе што није вечно. О монашењу се у делу дају најнужније информације (у погодни час напустио је кнежевину, отишао на Олимп, где бораве свети оци, и ту се постригао). Опис Методијевог подвизавања је сажет.[33]

У житију се доследно изграђује представа о Методијевој привржености и послушности млађем брату Константину и сарадњи са њим током Хазарске и Моравске мисије. Описујући њихов заједнички труд, писац напомиње да је Методије деловао *молитвом* а Константин *речју*.

Методијев лик је животнији и рељефнији у деловима житија где се приказује његово деловање након братовљеве смрти. У турбулентним временима која су наступила, он је испољавао чврст став, оштро се супротстављајући противницима и доводећи у опасност сопствени живот.

Писац слика изузетну побожност Методијеву; указује и на његов дар прорицања.

У завршници дела писац настоји да истакне јунакове изузетне заслуге. То чини посредно, приказујући велику жалост народа за Методијем. Ковчег са Методијевим телом, указује писац, пратили

[32] Овом посланицом папа потврђује словенско богослужење и Методијева права. Она је из 880. године, а сачувана је у оригиналу, у папској архиви. Писац житија је, како је установљено, сажето али сасвим верно пренео главни садржај ове посланице.

[33] „и пребивао је у послушности, покоре вршећи, и извршујући у потпуности све монашко правило и усрдно читајући књиге" (ЖМ: 153).

су безбројни људи. Носили су свеће и оплакивали свога *доброга учитеља* и *пастира*. У болу за Методијем били су уједињени сви, мушкарци и жене, мали и велики, богати и сиромаси, слободни и робови, удовице и сироте, туђини и домаћи, немоћни и здрави. Пратили су „онога што је био све свима, да би све придобио" (ЖМ: 153). Овде писац парафразира 22. стих 9. главе *Прве посланице апостола Павла Коринћанима*, који гласи: „Слабима био сам као слаб, да слабе придобијем; свима сам био све, да какогод спасем кога." Овде, али и у читавој 9. глави апостол говори о себи и своме труду. Парафразирајући 22. стих посланице, писац несумњиво тежи реализацији паралеле: Методије–апостол Павле. Методије је, он жели да истакне, деловао управо у павловском духу. Како писац исти библијски стих користи и на почетку биографског дела житија, могло би се закључити да он Методијев лик умногоме осмишљава према лику апостола Павла.

Доментијаново *Житије Светог Саве* и *Житије Светог Методија* припадају истом житијном подтипу, а то је житије црквеног поглавара. Стога она показују блискост и на мотивском плану. У оба житија се срећу ови мотиви: духовни преображај јунака, монашење, подвизавање, напредовање у црквеној хијерархији, избор за црквеног поглавара, духовно деловање.

Светом Сава и Методију заједничко је то да су одлуку да се замонаше донели у време док су управљали одређеном територијом (Сава је управљао Хумом, а Методије једном словенском кнежевином). Методијев духовни преображај догодио се управо у ово време. Растков преображај догодио се, како Доментијан сугерише, још пре његовог доласка у Хум. Молитвама и постом он се још у родитељском дому привезао Господу; ражегао се Светим Духом и поверовао је Господњој речи.[34] Да се замонаши, Растко је одлуку донео након сусрета са светогорским монахом у Хуму. Тај монах му је дуго и богоумно причао о животима светих Свете Горе и Растко је спознао да је од Бога послат и од Пресвете Богородице да га привуче у Свету Гору.

[34] Доментијан наводи Господње речи према Матејевом јеванђељу (10,37–38): „Ко љуби оца или мајку више него мене, није мене достојан; ко не узме крст свој и за мном не пође, није мене достојан" (ДомЖСа: 9). Сродно место постоји и код Луке (14,26–27).

Док писац Методијевог житија укратко приказује јунаков одлазак у монашко средиште и монашење, Доментијан томе посвећује велику пажњу и уметнички простор у делу. Он најпре приказује Расткове припреме (помолио се Богородици за помоћ, окупио је богобојажљиве људе који ће се и сами замонашити, отишао је да посети родитеље), а затим и саму реализацију његове одлуке да постане монах (под изговором да иде у лов удаљио се из родитељског дома, дошао је у Свету Гору и уселио се у руски манастир Пантелејмон). У житију су затим представљени долазак потере, Расткова „побожна превара" (тајно је примио постриг), његово пресељење у грчки манастир Ватопед и монашење. Доментијан (за разлику од писца Методијевог житија) са много појединости, и у више наврата, описује Савино строго подвизавање.[35] Приказује и његова добра дела и његову ктиторску активност.

И у Методијевом житију и код Доментијана приказано је даље напредовање јунака. Методије је, на иницијативу цара и патријарха, постављен за игумана манастира Полихрон.[36] Папа Хадријан поставио га је за панонско-сремског надбискупа. Сава је постављен за ђакона и попа, а после неког времена – за архимандрита (ДомЖСа: 141, 143). Убрзо по свом доласку у Србију (пренео Немањине мошти), постао је игуман Студенице (ДомЖСа: 167, 169). У Никеји је, залагањем цара Теодора I Ласкариса и руком васељенског патријарха Манојла Сарантина, хиротонисан за архиепископа (Српска црква је тада стекла аутокефалност).[37]

Непознати писац приказује Методијево деловање у својству панонско-сремског надбискупа, успехе,[38] али и велике тешкоће.

Свети Сава је као црквени поглавар деловао у сасвим другачијим условима и имао је огромног успеха. Тесно је сарађивао са

[35] Он указује и на Савине узоре – „стари свети", тј. сами оснивачи монаштва.

[36] Величину и значај овог манастира писац посредно истиче, указујући да је он имао доходак од 24 мерице злата и да је у њему живело преко 70 монаха (ЖМ: 155).

[37] Доментијан погрешно наводи да је Саву хиротонисао патријарх Герман. Он се налазио на челу челу Цркве касније, од 1222–1240.

[38] У Моравској је *веома почела да расте наука Божја*, да се свештенство множи у свим градовима; незнабошци су почели да верују у једнога Бога; Моравска држава се ширила на све стране и почела је да побеђује своје непријатеље (ЖМ: 163).

српским владарима, најпре са братом Стефаном, а потом са Стефановим синовима, Радославом и Владиславом. Доментијан је у житију приказао његов труд да организује самосталну Српску цркву (успоставио је епископије, поставио епископе, саставио *Номоканон*, *Синодик православља*, итд.).[39]

Указали смо на то да непознати писац изграђује Методијев лик по угледу на ликове Атанасија Александријског и Василија Великог (како су дати код Григорија Богослова). Доментијан настоји да свога јунака упореди са Кирилом Александријским, патријархом, који је био међу највећим догматичарима хришћанске цркве (ДомЖСа: 31).

И Доментијан и писац Методијевог житија у карактеризацији јунака значајно се ослањају на библијске паралеле. И један и други посебну важност придају поређењу свог јунака са апостолом Павлом. Паралела: Сава – апостол Павле код Доментијана најпре се јавља на месту где се Сава похваљује након своје поуке ученицима (XXIV глава: „Утврђиваше на том учењу, као што пише у посланици велики учитељ апостол Павле, говорећи: Сетите се како три године не престадох учећи вас дан и ноћ (ДА 20,31). Такође и овај Преосвећени заједничар његов и вршњак истините благодати, подобећи се овоме, не само три године, већ још из своје младости и до старости не престаде да учи своје отачаство, свагда, дан и ноћ, све управљајући вољом Божјом ка небеснима, увек жудећи за предстојећим призвањем и свакога часа чекајући слатку награду Владике свога“ (ДомЖСа: 323). Паралела се сусреће и у XXXII поглављу: „Овај Преосвећени, из младости примивши Павлово течење“ (ДомЖСа: 427). Доментијан овде жели да истакне да је Сава налик на апостола по томе што је, попут њега, много путовао.[40]

Писац Савиног житија у директној карактеризацији користи знатно бројнија средства (молитве, беседе, посланице, унутрашње монологе, итд.). Управни говор у делу је редак, а дијалошке секвенце,

[39] Доментијан овако описује Савино деловање: „обнављаше своје отачаство сваким начином, једне учећи побожности, друге освећујући Духом Светим и Богом дарованом њему благодаћу, треће венчавајући новом благодаћу, по заповести Оца небеснога и апостолским предањем, и неосвећене осветивши, и онима који ће се после њих родити заповеди да се жене и узимају, и да сви буду венчани у име Господње са сваком побожном вером и са страхом Божјим“ (ДомЖСа: 247).

[40] О Павловим путовањима говоре *Дела светих апостола* и Павлове посланице.

осим у одељку где је описан Савин избор за архиепископа, сусрећу се још у описима чуда.

Искази (сведочења) угледних и утицајних личности (цареви, краљеви, васељенски патријарси, и др.), и код Доментијана имају велики значај. Писац са посебном пажњом подастире речи византијских царева Алексија Анђела, Теодора I Ласкариса и јерусалимског патријарха Атанасија.

Методије је сарађивао са братом Константином (био му је послушан). Сава је сарађивао са братом Стефаном. У њиховим односима он је доминантна фигура, како то Доментијан приказује.

Закључак

Постављајући себи за задатак да проучи видове карактеризације јунака у житијним делима посвећеним Ћирилу и Методију и у раним српским житијима, настојали смо да утврдимо у којој су се мери српски писци ослањали на поступке и поетичка решења заступљена у старословенским житијима. Мада типолошки различита, житијна дела посвећена Стефану Немањи, било је могуће довести у везу са Ћириловим и Методијевим делом захваљујући чињеници да је у њима представљен и монашки живот јунака, а да се Немања представља и као свети.

Запажена је сродност између *Житија Светоі Симеона* од Првовенчаног и *Житија Светоі Методија* на композиционом плану (успостављена је чврста веза између увода и осталог текста).

Уочили смо да српски писци, попут аутора Ћириловог житија, радо користе непосредни говор јунака у његовој карактеризацији. Заједничко Светом Сави, Стефану Првовенчаном, Доментијану и писцу Ћириловог житија јесте и то да у индиректној карактеризацији користе похвале, библијске и друге паралеле, оцене других јунака, како би што боље истакли величину и значај свога главног јунака. Доментијан се писцу Житија Ћириловог приближава користећи интензивније поетско-симболички слој. У овом погледу га и надмаша.

Житије Светоі Методија упоредили смо са Доментијановим житијем посвећеним Светом Сави, које му типолошки одговара. Уочена је значајна мотивска сродност ова два дела. Доментијан је близак непознатом писцу по томе што, попут њега, у карактеризацији

интензивно користи паралеле с библијским личностима и знаменитим црквеним оцима.

Закључак овог дела рада је да је Доментијан, несумњиво ослоњен на старословенску традицију, даље развијао средства и књижевне поступке како би постигао изразиту рељефност лика свога јунака.

Литература

Бојовић, Драгиша. „Ка богонадахнутој литератури." Драгиша Бојовић и Дарко Крстић. *Премудрост у Светом писму и српској књижевности*. Ниш: Филозофски факултет, 2011, 109–115.

Драговић, Милић. „Апостоли." *Енциклопедија православља*, књига прва: А–З. Београд: Савремена администрација, 2002.

Крстић, Дарко. „Софиолошки оквир Савиног Житија Светог Симеона." Драгиша Бојовић и Дарко Крстић. *Премудрост у Светом писму и српској књижевности*. Ниш: Филозофски факултет, 2011, 116–130.

Пикио1: Richardo Picchio. "The function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of "Slavia Orthodoxa"." *Slavica Hierosolymitana* I (Jerusalem, 1977): 1–31.

Пикио2: Рикардо Пикио. „Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство." *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София, 1993, 385–435.

Ракић, Радомир. „Учитељ." *Енциклопедија православља*, књига трећа: П–Ш. Београд: Савремена администрација, 2002.

Станчев, Красимир. „Пространното житие на Методий – проблеми на структурата и семантиката." *Кирило-Методиевски студии* 4 (София, 1987): 81–85.

Ћоровић, В. „Међусобни одношај биографија Стевана Немање." *Светосавски зборник*, књига 1: Расправе. Београд: Српска Краљевска Академија, 1936, 3–40.

Извори

ЖЋ: Непознати писац. „Житије Светог Ћирила." Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци. *Ћирило и Методије. Житија. Службе. Похвале*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 43–119 [Житије превела Олга Недељковић].

ЖМ: Непознати писац. „Житије Светог Методија." Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци. *Ћирило и Методије. Житија. Службе. Похвале*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 145–172. [Житије превела Олга Недељковић].

ЖЋ и ЖМ: „Житије Светог Ћирила и Житије Светог Методија." Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Том трети. Пространи жития на Кирил

и Методий. Подготвили за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов. София: БАН, 1973 [издање].

Клим: Климент Охридски. „Похвала Ћирилу." Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци. *Ћирило и Методије. Житија. Службе. Похвале*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 121–130. [Похвалу превела Ирена Грицкат].

Похв. Ат: Григорије Богослов. „Похвална реч Атанасију Великом, архиепископу александријском." *Дела међу светима оца нашеī Григорија Боīослова архиепископа константинопољскоī*, том II. Превео с руског (издање Свето-Тројице Сергијеве лавре 1994) свештеник Миливој Р. Мијатов. Београд: Хришћанска мисао, 2006, 5–31 (Реч XXI).

Надгр. ВАС: Григорије Богослов. „Надгробна Василију, архиепископу Кесарије Кападокијске." *Дела међу светима оца нашеī Григорија Боīослова архиепископа константинопољскоī*, том II. Превео с руског (издање Свето-Тројице Сергијеве лавре 1994) свештеник Миливој Р. Мијатов. Београд: Хришћанска мисао, 2006, 364–427 (Реч XLIII).

СаЖСи: Свети Сава. „Житије Светог Симеона." Свети Сава. *Сабрани списи*. Приредио проф. др Димитрије Богдановић. Данашња језичка верзија Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986, 95–119.

СтЖСи: Стефан Првовенчани. „Житије Светог Симеона." Стефан Првовенчани. *Сабрана дела*. Предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас-Георгиевска. Издање на српскословенском др Томислав Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 14–105 [на непарним странама].

ДомЖСа: Доментијан. „Житије Светога Саве." Предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас-Георгиевска. Издање на српскословенском др Томислав Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, 2001, 3–433 [на непарним странама].

Ljiljana Juhas-Georgievska

Protagonist Characterization in the Old Slavonic Hagiographies of Cyril and Methodius and Serbian Hagiographies from the First Half of the 13th Century

Summary

The author of this paper discusses the Old Slavonic hagiographies dedicated to Cyril and Methodius and Serbian hagiographies written until the middle of the 13th century. The study seeks to establish whether Serbian literary works reveal the influence of Old Slavonic writings in terms of protagonist characterization. The author compares the hagiographies of Saint Simeon written by his sons Sava and Stefan with the *Life of Saint Cyril*, to establish that, though typologically different, both Serbian hagiographies share similarities to the mentioned Old Slavonic hagiographies, namely in places describing the act of taking monastic vows and the monastic life of the main protagonists. Another similarity with the *Life of St Cyril* is that they refer to the main protagonist as a saint.

The author of the paper has noted similarities at the compositional level between the *Life of Saint Simeon* by Stefan the First-Crowned and the *Life of Saint Methodius* (there is a strong conceptual link between the introduction and the rest of the text). The introduction is largely programmatic in character and it plays an important role in the conceptual shaping of the protagonist.

Through a comparison of all of the three early Serbian hagiographic compositions with the *Life of Saint Cyril*, the author of the paper has found that they are similar in terms of the applied forms of direct and indirect characterization of the protagonist.

A comparison between Domentijan's *Life of Saint Sava* and the hagiography of St Methodius has revealed similarities between the two compositions at the levels of motifs and protagonist characterization. Domentijan makes a more intense and diversified use of certain literary and artistic means and methods than the author of St Methodius' hagiography.

УДК 821.163.09"04/14"
821.163.1.09"04/14"

ДРАГИША БОЈОВИЋ

Трагом софиолошких идеја – од старословенских извора до српских средњовековних писаца

Софиолошки мотиви у књижевности православних Словена дуго су били ван круга посебно истраживаних проблема. Међутим, и делимични увид показује да су средњовековни писци имали наклоност и према сложеној теолошкој проблематици. У средишту њиховог интересовања налазили су се и старозаветни и новозаветни извори софиологије. Овај рад има за циљ да укаже на развој софиолошких идеја – од текстова посвећених св. Ћирилу и Методију до најтипичнијих српских средњовековних житија. Посебно се прави дистинкција између традиционалног поимања Трпезе Премудрости и њене специфичне српске књижевне и ликовне представе. Пажњу посвећујемо и оним мотивима који илуструју феномен богонадахнућа, сродан мотиву Премудрости. Један од задатака рада је и да укаже на примере химнографског утицаја, нарочито на релацији свети Јован Дамаскин – архиепископ Данило Други.

Кључне речи: Премудрост, Трпеза Премудрости, софиологија, Ћирило и Методије, српски писци.

Житија светих Ћирила и Методија, као и други текстови посвећени њима, представљају добар извор за изучавање рецепције софиолошких идеја, које је могуће довести у везу и са потоњом српском средњовековном књижевношћу. Да би се боље разумело присуство ових идеја у словенским средњовековним текстовима, потребно је указати и на њихове библијске изворе.

Учење о Софији или Премудрости Божјој спаја Стари и Нови Завет, старозаветне мудросне књиге и новозаветне текстове, наро-

* Драгиша Бојовић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за српску и компаративну књижевност.

Рад је резултат истраживања на пројекту Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (бр. 177010), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

чито Светог Јована Богослова и Светог апостола Павла. Мноштво мотива и идеја у поучним књигама Старога завета указује на значајно место Премудрости Божје у овим списима. Кључни стихови се, ипак, налазе у Причама Соломоновим: *Господ ме је саздао почетком путева својих за дјела своја* (8,22) и *Премудрост сазда себи дом и утврди на седам стубова* (9,1). У обзир, наравно, треба узети и друге стихове из Прича Соломонових, а ова тематика присутна је и у још неким канонским и дефтероканонским књигама као што су: Књига Проповедникова, Књига пророка Данила, Псалми Давидови, Премудрости Соломонове и Премудрости Исуса сина Сирахова. Када је реч о Новом завету, највише софиолошких места налазимо у Јовановом јеванђељу и у посланицама Светог апостола Павла. Теолози наглашавају везу софиолошких идеја у Причама и Премудростима са идејама и терминологијом Јовановог јеванђеља и посланица Светог апостола Павла (Пено 2008: 27).[1] Софиолошки карактер има нарочито Пролог Јовановог јеванђеља. Сматра се да је стих *У почетку бјеше Логос и Логос бјеше у Бога, и Логос бјеше Бог* (Јн 1,1) у директној вези са одељком 8. главе Прича Соломонових (Приче 8, 23–31), нарочито са 22. стихом ове главе. Речи о оваплоћењу Христовом: *Логос постаде тијело* (Јн 1,14), у непосредној су вези са стихом: *Премудрост сазда себи дом* (Приче 9,1).

Софиолошке идеје први пут у црквенословенској књижевности срећемо у Пространом житију Ћириловом, у епизоди о Константиновом сну, у којем он бира Софију за животну сапутницу. То је, у ствари, Константинов избор Логоса Божјег, његово опредељење за Христа, које је пропраћено речима његових родитеља преузетим из Прича и Премудрости Соломонових: „Чувај, сине, заповест оца свога и не одбацуј поуке мајке своје (Приче 6,20), јер заповест је светиљка и светлост закону (Приче 6,23). Већ реци Премудрости: ‘Буди ми сестра, и пријатељицом својом учини мудрост (Приче 7,4), јер Премудрост сија јаче од сунца (Премудрости 7,89) и она ће те, ако је одабереш себи за другарицу (Премудрости 8,29; 10,9), избавити од многих зала’“ (Ћирило и Методије 1964: 47). Ово је нека врста химне Премудрости и Богу Логосу и објављено „венчање“ Константиново с Премудрошћу.

[1] О Премудрости у Светом писму види и Бојовић–Крстић 2011.

Мотив је присутан и у једној Константиновој молитви. Наиме, Константин се моли Господу пред пут у Цариград да му дâ премудрост. У молитви су истакнуте идеје о стварању света речју и Премудрошћу Божјом (Пс. 103, 24; в. Дионисије Ареопагит 2006: 257), као и о Премудрости која обавија престо:

„Боже отаца наших, и Господе Милостиви,
који си све створио речју и премудрошћу својом
и саздао човека да влада твојим творевинама,
дај ми премудрост која обавија твој престо
да схватим шта је теби угодно
и да се спасем.
Ја сам, наиме, раб твој
и син рабиње твоје“ (Ћирило и Методије 1964: 50).

Светозар Радојчић сматра да су епизода са избором Софије и Константинова молитва, у којој се он моли за „мудрост, која је поред твог престола“, могли утицати и на фигуру „мудрости поред престола“ из чувене фреске Покајања Давидовог у охридској Св. Софији (Радојчић 1966: 133–134).

Мотив Премудрости у сликарству везује се и за цара Давида. Карактеристична је његова представа у Минхенском псалтиру. У сцени Давида са музом, девојка је добила и дивна, велика крила и постала анђео. У том виду приказивана је на минијатурама и фрескама XIV и прве половине XV века (Максимовић 1983: 101). Иконографска представа Трпезе Премудрости у српском сликарству прве половине XIV века потпуно се приближава атмосфери књижевног стварања. Карактеристична је представа у олтару Грачанице на којој, као на „књижевној трпези“ архиепископа Данила, доминирају насликане речи као симбол својеврсног књижевног причешћа. У Даниловој цркви Богородице Одигитрије у Пећи сваког јеванђелисту инспирише Премудрост истог изгледа као у Грачаници, што наводи на закључак да је Данило утицао на настајање грачаничке и пећке представе (Радојчић 1982: 228).

Идејно-мотивски сусрет Премудрости и Бога Логоса налазимо у уводу Житија Методијевог, где је нарочито истакнута мисао о сабеспочетном Сину и Премудрости Очевој: „Пре, наиме, свакога часа и доби и времена, више свакога ума и смисла нетварног отац

сам је родио сина, као што рече Премудрост: 'Пре свих брегова рађа мене'" (Ћирило и Методије 1964: 147). Треба овде нагласити да цитирани стих из Прича Соломонових (8,25), који изговара Премудрост, припада групи стихова из ове старозаветне књиге (8, 23–31), који су у директној вези са софиолошким прологом Јованових јеванђеља.

У похвалама и службама светим Ћирилу и Методију, софиолошка идеја повезана је са идејом богонадахнућа. Извор стваралачке благодати и надахнућа је Дух Свети. То схватање јасно је изражено у *Похвали св. Ћирилу* Климента Охридског: „Премудрост Божија сазда у срцу његовоме храм свој, и на језику његовоме, као на херувиму, почиваше ваздан Дух свети, делећи дарове свакоме према јачини вере његове" (Ћирило и Методије 1964: 123).

Овде је истакнуто неколико идеја, које повезују два кључна појма: на једној страни је Премудрост Божја, чије је станиште срце Ћирилово, а на другој је Дух Свети, који почива на његовом језику. Али, као да писцу није било довољно наглашавање везе језика и Духа Светога, него је том језику додао анђеоске атрибуте, нагласивши још једном да су стваралачки дарови еквивалентни јачини вере.[2]

Феномени премудрости и богонадахнућа су старозаветне провенијенције и то писац *Похвале* истиче: „И тако се изли благодет Божија у уста његова, као што је у премудрости рекао Соломон: У усне премудроме улази надахнуће, закон и милост носи на језику, и тиме занавек печати 'злохулна уста јеретичка'" (Ћирило и Методије 1964: 124). У *Житију св. Ћирила* као примери старозаветне богонадахнутости истичу се Данило и Мојсије. За Данила се каже да је говорио са Божијим надахнућем (Ћирило и Методије 1964: 92), а Мојсије је у молитви „надахнут светим Духом": „И како је Мојсије, надахнут светим Духом, у својој молитви казао раскриљених руку: 'У грому хриди и гласу труба не јављај нам се више, Господе милосрдни, него се усели у нашу утробу и одузми нам наше грехове'" (Ћирило и Методије 1964: 76).

[2] Свете речи се у библијској и уопште у хришћанској симболици називају храном анђелском, што је истакнуто и у *Похвали Симеону и Сави* Теодосија Хиландарца: „Јер, храном анђелском Свето Писмо речи назива."

Идеја о Ћириловој стваралачкој изабраности присутна је и у *Похвалном слову св. Ћирилу и Меѿодију:* „богозарним сјајем ума просвећен будући, постаде сасуд изабрани Светоме духу, те зрачећи свима учењем философским, неисцрпна ризница поста. И као извор испуњавајући сву васељену, напоји жедне речи Божије, као што рече сам Господ Бог наш Исус Христос: Ономе који верује у мене, као што књиге зборе, реке из нутрине потећи ће водом живом, то ће рећи дарови животворнога духа“ (Ћирило и Методије 1964: 188–189). А онда писац посебно наглашава: „Јер он (Дух Свети, прим. аутора) ускипте у њему, изли се на усне његове и сву васељену слашћу узвесели, сејући реч свакоме народу према разуму његову. Бејаше му дат дар духовни, као апостолу, да на разним језицима беседи“ (Ћирило и Методије 1964: 189). Ово је алузија на догађај Педесетнице, односно Силазак Светога Духа на апостоле, када је апостолима дат дар говорења различитим језицима: „И испунише се сви Духа Светога и стадоше говорити другим језицима, као што им Дух даваше да казују“ (Дјела 2,4). Ту благодат су имала и словенски апостоли, свети Ћирило и Методије.

У српској књижевности, већ од Светога Саве, осећа се значајно присуство софиологије. Код првог српског књижевника преовладава старозаветна софиологија. Она је заступљена у беседи Стефана Немање, коју он изговара приликом абдикације. Обраћајући се синовима Стефану и Вукану, он цитира дужи одломак из Прича Соломонових (3, 1–18), који претходи новозаветној поруци Светог Јована Богослова о љубави и братољубљу. Сава жели да прикаже Немању као мудрог владара у коме, као и код Соломона, обитава Премудрост Божја (о томе в. Бојовић–Крстић 2011: 126–128). Поред тога, Немања је, у Савиној похвали, и „наставник премудрости“ и „премудри бранитељ“. Ова похвала завршава се софиолошким мотивом из Јеванђеља по Луки (2,40), обогаћеним речју *разум* из Прича Соломонових: „Јер беше пун премудрости и разума, и благодат Божја беше на њему“ (Свети Сава 1988: 104). Код апостола Луке нема речи *разум*. Сава је позајмљује из Прича Соломонових, у којима су *мудрост* и *разум* уобичајен пар речи. И то показује да је Сава био окренут, пре свега, софиологији Прича Соломонових.

Софиолошке мотиве срећемо и код Доментијана. Колико нам је познато, нико се није бавио односом Доментијана и софиологије

Светог апостола Павла. У књизи Станоја Станојевића и Душана Глумца нема идентификованих места из посланица Светог апостола Павла, која се односе на софиолошке идеје. Ови су аутори, иначе, идентификовали 32 цитата из Павлових посланица, највише из Друге посланице Коринћанима (7) и Посланице Јеврејима (6). Поред тога, Доментијан цитира још Прву посланицу Коринћанима (4), Посланицу Ефесцима (3), Посланицу Колошанима (1), Посланицу Филипљанима (4), Посланицу Римљанима (3), Прву посланицу Тимотеју (3) и Посланицу Галаћанима (1) (Станојевић–Глумац 1932: 136–213). На значајно присуство Павлових посланица у Доментијановом делу указује и Светозар Радојчић (1988: 46). Идентификације софиолошких идеја Светог апостола Павла нема ни у издањима његових дела. Чак и аутори који су се бавили овом темом не указују на Павлов утицај.[3] Први је епископ Атанасије Јевтић у Савиној Беседи о правој вери идентификовао једно софиолошко место Светог апостола Павла (Атанасије 2004: 88).

Утицај Светог апостола Павла на Светога Саву је нарочито изражен кроз рецепцију кључне Павлове софиолошке мисли, која представља врхунац његовог учења о Премудрости (в. Пено 2008: 37) и доказ следовања софиолошком учењу у Старом Завету. Та мисао је изречена у Првој посланици Коринћанима (1 Кор 1,24), где се Христос назива „Божијом силом и Божијом премудрости".

Први пут ову идеју Светог апостола Павла налазимо у чувеној Беседи о правој вери,[4] коју је Свети Сава изговорио на Сабору у Жичи. Ова софиолошка идеја има посебно место у Савином разграничењу „свете вере проповедане" и „безумља мисли човечјих". Ослањајући се на мисао из Посланице Ефесцима о крајеугаоном камену Христу (Еф 2,20), стожеру вере и предања, Доментијан пласира кључну софиолошку мисао Светог апостола Павла о Христу, премудрости Очевој и сили: „Јер учење духовно није игра нити безумље мисли човечјих, но света вера проповедана, на којој бише

[3] Тема Премудрости назначена је у радовима Милорада Лазића и Драгише Бојовића, али у њима нема упућивања на софиологију Светог апостола Павла (в. Милорад Лазић, *Страх Божји и Христос Премудрост* у: Лазић 1999; Драгиша Бојовић, *Вишња Премудрост и Доментијанова свест о светости поезије* у: Бојовић 2009).

[4] У самој Беседи епископ Атанасије Јевтић налази 17 места или асоцијација из посланица Светог апостола Павла (в. Атанасије 2004: 76–92).

основани сви свети чинови о Христу Исусу Господу нашем, о коме пророци светим Духом Божјим прорекоше, и апостоли научише, и мученици исповедаше, и сви свети сахранише, и преподобни оци без порока сачуваше, као на непресечном крајеугаоном камену црквеном, Христу, који је премудрост Очева и сила (1 Кор 1,24), светодуховно и силно и крепко и тврдо и сигурно у вери, који и до сада многе уверава и утврђује и објављује свима своју божаствену веру, који предобри човекољубац својом богатом милошћу и до нас достиже, испуњујући наше недостатке, пастир истинити који хоће да нас, заблуделе овце, сакупи у небесну ограду" (Доментијан 1988: 151–152). Доментијан, као што се види, овде не користи дуже библијске позајмице, већ у одређени мисаони контекст уноси софиолошку идеју, на коју ће се још неколико пута, различитим поводима, позвати.

Други пут ово место из Светог апостола Павла налазимо у Другој Савиној жичкој беседи, познатој као Беседа о поучавању ученика. Наведена софиолошка идеја изречена је сада у контексту поуке о следовању, где Сава позива своје ученике да следе његов пут: „Да, пожурите се, чеда моја и другови, да својим добрим делима сатворите угодно пред Господом Богом вашим, и као што видите мене, последујте ми, и идите за мном, и нас све неће обличити крмитељ вечних добара у бесконачне векове, Господ наш Исус Христос Син Божји, премудрост Оца и сила, сам све добро свршавајући својом силом, и без њега нико не може сатворити никаква добра" (1988: 186).

Сам Доментијан, још под снажним утицајем софиолошких идеја, одмах након ове беседе, извештава о боравку Светога Саве у Дому Спасову, у Жичи. На самом почетку тог дела текста он истиче идеју да је Сава водио Цркву Божју „Премудрошћу Речи", док је сама црква у Жичи „красна божаственом премудрошћу": „Преосвећени, пребивајући у великој архиепископији, богогласни и богомисаони крманош, управљајући премудрошћу речи цркву Божју пресветлу као невесту Христову, хотећи је представити небесном женику и свима правовернима слатку виђењем и красну божаственом премудрошћу, вештинама разума свога постави је пречудну, извајану с обе стране" (Доментијан 1988: 187).

И у *Житију Светога Симеона* Доментијан се повремено наслања на софиологију Светог апостола Павла. Оно о чему је говорио апостол Павле (1 Кор 2,7) постаје познато Стефану Немањи, новоме апостолу вере хришћанске: „Непознате и тајне премудрости Божје сакривене од анђела и људи, молитвама преподобнога све постадоше познате у отачаству светога“ (1988: 266).[5] Иако му је добро позната софиологија Светог апостола Павла, Доментијан је највероватније ову мисао преузео из Акатиста Светом Јовану Крститељу: „Радуј се, јер си објавио свету непознатости и тајне премудрости Божје“ (икос 12).

Рефлекс софиолошке идеје Светог апостола Павла налазимо и на почетку Савине молитве за излазак из света: „Господе Исусе Христе Спаситељу мој, Оче истините светлости, самосавршена премудрости очева, који хоћеш да спасеш свако створење и да приведеш у разум истинити“ (1988: 256). Овде први пут сусрећемо комбинацију софиолошких идеја апостола Павла и Светог Јована Богослова. Христос је, по апостолу Павлу, „Премудрост Очева“ (1 Кор 1,24), а по Светом Јовану Богослову Премудрост је предвечни Бог, односно, „светлост истинита“ (Јн 1,9).

Доментијан пажљиво бира места где ће се позвати на софиолошке идеје Светог апостола Павла. Оне су заступљене у чувеним беседама Светог Саве, првог архиепископа српског, саопштене у оквиру његове еклисиологије и христологије. Оне тиме постају саставни део целокупног богословља Светога Саве, које је засновано на учењу и предању Свете Цркве Христове. Као што се види, реч је о недовољно уочљивим библијским позајмицама које садрже суптилне софиолошке идеје Светог апостола Павла.

Софиолошка идеја код архиепископа Данила Другог еволуира и приближава се представи Трпезе Премудрости и мотиву богонадахнућа и стваралаштва.[6] На почетку зборника „Животи краљева и архиепископа српских“ Данило се обраћа „сабраном црквеном збору“ поводом „божаствене и свехвалне успомене благочастивих и христољубивих царева, који су засијали у отачаству своме,

[5] Код апостола Павла мисао гласи: „Него говоримо премудрост Божију у тајни сакривену, коју предодреди Бог прије вијекова за славу нашу“ (1 Кор 2,7).

[6] Шире о овој теми у књизи: Бојовић 2009. Неке од идеја из наведене књиге коришћене су у овом раду.

тј. у српској земљи." Циљ обраћања је да се слушаоци, односно читаоци, насладе божаственим списима.[7] Зато Данило пред њих поставља необичну трпезу: „Јер отворићу уста моја, и напуниће се Духа од трисветлога Божаства, и поставићу вам, свечасни у Господу сабрани зборе црквени, трпезу, не хлеба, ни вина и мирисного меса, но трпезу пуну и украшену књижевним јелима, слађу од меда и сећа" (Данило Други 1988: 45–46). Светоотачки извори овакве представе Трпезе Премудрости могу се тражити у песништву Светог Јована Дамаскина, који Сабору црквеном, као што то чини и Данило, нуди божанску храну у виду похвале успењу Пресвете Богородице: „О, божанствени и свештени саборе, предлажући јело душекорисно и спасоносно одговарајуће овој свештеној ноћи, зарађујем тако (свима) духовно весеље. Јер, као што видите, захватила нас је оскудица у јелима. Зато и припремам ову гозбу, иако не скупоцену, нити достојно оне која (нас) је позвала, него колико може да најнужније задовољи глад (духовну)" (Јован Дамаскин 2002: 179). И на другом месту: „Ходите, зато, да изреке божанских речи колико је могуће раскријемо, и поставимо трпезу нама добрим гостима на гозби, који сав свој апетит усмеравају ка божанским (јелима). Поставимо трпезу одговарајућу апетиту, трпезу божанских речи, зачињену благодаћу Духа (Светога), неулепшавану мудровањем јелинских речи, јер и нисмо много изучавали њихово знање, него се ослањамо на благодат Онога који мутавима даје јасан језик да говоре" (2002: 37).

Данилов литерарни опис, како је приметио Радојчић, близак је ликовној представи Трпезе Премудрости у Грачаници.[8] На другим Трпезама Премудрости, које је овај аутор анализирао, стоје хлеб, месо и вино, док на столу у Грачаници стоје: свитак, прибор за писање, кутија за пера, бочица са мастилом и развијени исписани свитак.[9] И сама Премудрост у лику девојке с крилима

[7] Наслађивање речима је мотив који има своје порекло у старозаветним текстовима као што су Псалми и Премудрости Соломонове.

[8] О сличним представама види у књизи: Бојовић 2009: 64.

[9] У тексту из *Прича Соломонових*, који представља основу за илустровање Трпезе Премудрости, говори се о месу, хлебу и вину: „Премудрост сазида себи кућу, и отеса седам ступова; покла стоку своју, раствори вино своје, и постави сто свој. Посла дјевојке своје, те зове сврх висина градских: Ко је луд, нека се уврати овамо. И безумнима вели: Ходите, једите хљеба мојега, и пијте

анђела држи писаћу трску и полуразвијени свитак (Радојчић 1982: 227). И у минијатурном сликарству налазимо пример где Премудрост, у лику девојке, држи перо за писање. Реч је о представи јеванђелисте Марка из Куманичког јеванђеља, коме млада девојка преко рамена додаје перо за писање (Максимовић 1983: 41). Овде је, дакле, јасно наглашена улога Премудрости у стваралаштву и надахнуће које од ње долази. Основу оваквом поимању Премудрости, осим у Причама Соломоновим, можемо наћи у Премудростима Соломоновим. То је текст који је утицао на мисао српских писаца о уметности и стварању. У књизи Станоја Станојевића и Душана Глумца идентификовано је десет места из Премудрости Соломонових (1932: 679–680). Реч је углавном о паримејама из треће, четврте и пете главе ове књиге. Код самог архиепископа Данила налазимо два цитата.[10] У Житију архиепископа Данила од Даниловог Ученика, поред једног цитата, налазимо и једну занимљиву парафразу, која се односи на један од Данилових дарова. За њега Ученик каже да је у својој духовној и уметничкој ризници поседовао, између осталог, и „причом загонетке речима". У Премудростима се каже да од искуства долази „смисао ријечи и рјешења загонетки" (Прем. 8,8; в. Митрополит Амфилохије 1996: 219), што може имати исти смисао као и поменути дар архиепископа Данила. Дух Премудрости је нарочито присутан, како у Даниловим, тако и у уводним деловима других житија у којима, преко различитих парафраза, одзвањају речи из Премудрости Соломонових: „Зато се помолих и даде ми се разум; завапих, и дође ми Дух премудрости" (Прем. 7,7). Тиме српски писци непрестано истичу везу са „уметником свега", како каже Данило, и „уметником бољим од свих бића", како Премудрост назива аутор Премудрости Соломонове (уп. Дионисий Ареопагит 2006: 257).

вина које сам растворила. Оставите лудост и бићете живи, и идите путем разума" (Приче 9, 1–6).

[10] Један је у *Житију краља Уроша*, а други је у *Житију краља Драгутина*. Оба цитата су читана на богослужењу. У *Житију краља Уроша* наведен је цитат „Праведници ће живети на векове, и од Господа им је награда" (Прем. 5,15). Ово је најчешће читана паримеја на вечерњи (три пута) и једном у време Педесетнице.

Мотив Трпезе Премудрости развијао се у два правца: у нашој ликовној уметности он има првенствено евхаристијску симболику,[11] док у књижевности често спаја ту симболику са димензијом божанског порекла стваралаштва, назначавајући значај анђеоске хране и причешћа речима.[12] Зато је грачаничка Трпеза Премудрости по својим порукама ближа идејама истакнутим у књижевности него значењима у ликовној уметности, иако део те представе (девојке са чинијама) има евхаристијски смисао. Тиме, на неки начин, грачаничка представа спаја поруке истакнуте и у књижевној и ликовној уметности.

Можемо закључити да је мотив Премудрости Божје заступљен преко различитих идеја у старословенској и српској црквеној књижевности и углавном је у функцији везивања главних ликова (Ћирила, Методија, Светога Симеона, Светога Саве и других) за Премудрост Божју, за њене старозаветне изворе (Приче Соломонове, Премудрости Соломонове) или новозаветне рефлексије код Светог Јована Богослова, Светог Луке и Светог апостола Павла. Софиолошка линија у српској средњовековној књижевности, у ствари, сажима спектар софиолошких идеја Старог и Новог Завета, обогаћујући их светоотачким и химнографским рефлексијама.

[11] Бранислав Тодић овакву симболику везује за развијену представу Премудрости у Дечанима, сматрајући да се „иконографски изглед последњих двеју сцена сасвим приближио Причешћу апостола; старозаветни праобраз и његов новозаветни образ су се тако скоро поклопили не само у равни значења већ и у изгледу“ (в. Тодић 2005: 359). У грачаничком олтарском простору Трпеза Премудрости, односно Премудрост сазида себи храм који се налази до представе Причешће апостола (в. Тодић 1999: 145).

[12] Та порука је блиска евхаристијској симболици стихова из Премудрости Соломонових: „Намјесто тога анђелском храном хранио си народ свој и приготовљен хлеб послао си им с небеса без напора, који је сваку сласт у себи имао и угађао свачијем укусу“ (Прем. 16,20).

Цитирана литература

Амфилохије, Митрополит. *Историјски пресјек тумачења Старога завјета, Премудрости Соломонове.* Никшић: Јасен, 1996.

Атанасије, Епископ. *Богословље Светога Саве.* Врњци: Братство Светог Симеона Мироточивог, 2004.

Бојовић, Драгиша. „Доментијанова свест о светости поезије." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 72/1–4 (2007): 83–92.

Бојовић, Драгиша. *Трпеза Премудрости.* Београд: Рашка школа, 2009.

Бојовић, Драгиша, Дарко Крстић. *Премудрост у Светом писму и српској књижевности*. Ниш: Филозофски факултет, 2011.

Лазић, Милорад. *Естетика Доментијанових житија.* Подгорица, 1997.

Максимовић, Јованка. *Српске средњовековне минијатуре.* Београд, 1983.

Пено, Здравко. „Софиологија и софијанизам." *Теолошки погледи* 1 (2008): 25–54.

Радојчић, Светозар. *Текстови и фреске.* Нови Сад: Матица српска, 1966.

Радојчић, Светозар. *Одабрани чланци и студије.* Београд: Југославија, 1982.

Радојчић, Светозар. „Лик Светога Саве у Доментијановом животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобнога оца и наставника Саве", у: Доментијан 1988: 39–50.

Станојевић, Станоје, Душан Глумац. *Свето писмо у нашим старим споменицима.* Београд: СКА, 1932.

Тодић, Бранислав. *Грачаница. Сликарство*. Приштина: Музеј, 1999.

Тодић, Бранислав, Милка Чанак-Медић. *Манастир Дечани*. Београд: Музеј у Приштини, 2005.

Извори

Ћирило и Методије. Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга,1964.

Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: Просвета, 1988.

Дионисий Ареопагит. *Корпус сочинений. С приложением толкований преп. Максима Исповедника.* Перевод Г. М. Прохорова. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2006.

Доментијан. *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*. Београд: Просвета, 1988.

Јован Дамаскин, Свети. *Празничне беседе*. Београд: Српска књижевна задруга, 2002.

Свети Сава. *Сабрани списи.* Београд: Просвета, 1986.

Dragiša Bojović

On the Trail of Sophiological Ideas – from Old Slavonic Sources to Serbian Medieval Writers

Summary

Sophiological motifs in the literature of Orthodox Slavs have long remained beyond the range of scholarly investigation. A chronological overview of these motifs shows that medieval writers were inclined to complex theological issues. The Old and New Testament sources of sophiology were the focus of their interest. This paper seeks to outline the development of sophiological ideas from the texts dedicated to Saints Cyril and Methodius to the most typical Serbian medieval hagiographies. It particularly highlights the distinction between the traditional concept of the Table of Wisdom and its specifically Serbian variant in literature and art. Attention is also dedicated to those motifs that illustrate the phenomenon of divine inspiration, which is similar to the motif of Wisdom. One of the purposes of this paper is to highlight examples which reveal an influence of hymnography, especially the links between St John of Damascus and Archbishop Danilo II.

The motif of the Wisdom of the Lord is present in Old Church Slavonic and Serbian ecclesiastical literature through various ideas and its main function is to establish an association between the main protagonists (Cyril, Methodius, St Simeon, St Sava, etc.) and the Wisdom of God, i.e. the Old Testament sources of this concept (Book of Proverbs, Book of Wisdom) or its echoes in the New Testament, namely in the writings St John the Theologian, St Luke and St Paul the Apostle. The sophiological line in Serbian medieval literature actually combines the body of sophiological ideas from the Old and New Testaments, enriching them with reflections from patristic literature and hymnography.

УДК 091=163.1"14"
821.163.1.09"14"

ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

Најстарији словенски преводи апокрифа и њихови српски преписи

Најстаријим словенским преводима апокрифа припадају три дела, *Дрво светої крста*, *Успење Богородичино* и *Никодимово јеванђеље*. Прва два дела преведена су са грчког језика, а треће са латинског и сва три припадају новозаветном кругу апокрифа. У следећем, охридско-преславском периоду, са грчког језика преведен је само један старозаветни апокриф (*Вијење Варухово*), док су сви остали новозаветни: *Протојеванђеље Јаковљево*, *Дела апостола Андреја и Матеја*, *Вијење апостола Павла*, *Дела апостола Павла и Текле*, *Псеудо-Томино јеванђеље*, и *Беседа тројице светитеља*. Свако од ових дела присутно је својим преписима у богатој словенској рукописној традицији ванканонских састава. Сачувани српски преписи такође познају ове ране преводе апокрифа међу којима су неке од варијанти јединствене међу осталим сродним делима на словенском, па чак и на грчком језику.

Кључне речи: апокрифи, словенски преводи, моравски период, охридско-преславски период, српски преписи.

До сада је у науци остало недовољно познато када су настали први словенски преводи апокрифа. Најраније спомињање појединих апокрифа сачувало се у најстаријем словенском списку забрањених књига, смештеном у Свјатослављевом изборнику из 1073. године, који се чува у Москви, у Државном историјском музеју (Государственный Исторический музей – ГИМ), у Синодалној збирци, № 31Д, на страницама 253а–254а (в. Павлова и др. 1991). Иако је том приликом наведено 25 апокрифа, никако не значи да су сви они већ у то време и у том броју постојали на старословенском

* Томислав Јовановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима.

Рад је резултат истраживања на пројекту Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура (бр. 177003), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

језику, јер тај списак представља превод са грчког а не непосредно сагледавање стања код Словена. Такви спискови, иначе, настајали су у више наврата поготову у Грчкој цркви, и временом су се допуњавали и проширивали. Тако је један од постојећих спискова преведен код Словена још у ћириометодијевском периоду заједно са другим црквеним књигама. Тада је Црква такође и међу Словенима, који су стекли писменост и књижевни језик на коме је извођено богослужење, требало да брине о разграничењу канонских и ванканонских књига. Најновија научна сазнања показују који апокрифи су били преведени на словенски језик већ у најранијем и не тако дугом периоду боравка Ћирилових и Методијевих ученика у Великој Моравској. То су преводи два апокрифа са грчког језика, од којих је један *Дрво светої крста* (Grabar 1981: 130–134; Grabar 1986: 91–92), а други *Успење Богородичино* (исто). Као усамљен пример превода са латинског језика из тако раног периода потиче старословенски превод *Никодимової јеванђеља* (Grabar 1979: 201–206; De Santos Otero 1981: 62).

У охридско-преславском периоду развила се знатно богатија и разноврснија преводилачка делатност него што је могла да буде на почетку примања писмености у Моравској. Тада су на словенском југу настајали словенски преводи са грчког језика свештених, богослужбених и других дела, међу којима су били и апокрифи, и из тих средина распростирали се ка другим словенским просторима. Из тог периода датирају преводи знатног броја углавном новозаветних апокрифа: *Виђење Варухово* (в. Херцигоња 1965: 63–93), *Протојеванђеље Јаковљево* (Štefanić i dr. 1969: 142), *Дела апостола Андреја и Матеја* (в. Grabar 1967: 109–206), *Виђење апостола Павла* (в. Hercigonja 1967: 209–255), *Дела апостола Павла и Текле* (в. Jagić 1882: 232–238; Štefanić i dr. 1969: 129), *Псеудо-Томино јеванђеље* (в. Grabar 1969: 213–232), и *Беседа тројице светитеља* (Štefanić i dr. 1969: 337). Ови апокрифи сачували су се подједнако у старијим глагољским и ћириличним преписима. Српско наслеђе такође познаје та дела у понеком од старијих или млађих преписа.

Апокриф под општијим називом *Дрво светої крста* окупља низ легенди које прате судбину дрвета које је као венац било сплетено око Адамове главе са којом је сахрањено у рају, а потом у потопу изнето одатле и изникло крај реке Тигра, па одсечено за

градњу Соломоновог храма и на крају употребљено за крст на коме је распет Христос. Дело се приписује Григорију Богослову, или Григорију Двојеслову. Постоји могућност да је апокриф настао према легенди проистеклој из симболике Мојсејевог жезла, која је у хришћанској литератури преобликована у пралик крста (Каган 1988: 62).

Крајем XII века бугарски поп Јеремија саставио је једну компилацију од више апокрифних састава везујући их уз апокриф о крсном дрвету. Тако су у оквире Јеремијиног мозаичног дела ушли апокрифи о избору Исуса за свештеника, циклус о цару Авгару, како је Исус плугом орао, како је Пров назвао Исуса братом. Дело се сачувало у глагољским и ћириличним преписима у српском, хрватском, руском и бугарском рукописном наслеђу (De Santos Otero 1981; Милтенова 1982: 35–55; Каган 1988: 60–66; Милтенова 1992: 30–31; Петканова 1992: 334–335; Јовановић 1994: 48–62; Минчев 2004: 13–18; Turkalj). Постоје три варијанте овог дела (в. Милтенова 1982). Српски преписи познају све три варијанте. Првој од њих припада најпре препис у Зборнику попа Драгоља, из XIII века (Београд, Народна библиотека, број 651, 145б–168б).[1] Други препис ове варијанте потиче из XIV века (Цетињски манастир, број 64, под 14. септембром). У наслову овог апокрифа наглашено је да се чита треће недеље Великог поста.

Друга и трећа варијанта обично се јављају под насловом *О часном крсту и о два разбојника*. У другој варијанти у облику питања и одговора доноси се скраћено казивање о Адамовом и Евином животу, а већа пажња посвећује се судбини крсног дрвета, које је било сплетено око Адамове главе. Овој варијанти припадају следећи преписи: XIII век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 259, 3б (само почетак); XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 104, 52а–52б; 1409. година, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 828, 155а–163б; XV век, Одеса, Државна библиотека, збирка Виктора Ивановича Григоровича, број 112 (II), 4б–13б;[2] крај XVI – почетак XVII века, Цавтат, Богишићев архив, број 2а, В. Мошин, број 15; XVI–XVII век, Беч, Народна

[1] Издање овог преписа: Соколовъ 1888: 84–107.
[2] Издање преписа: Тихонравовъ I 1863: 308–313.

библиотека, Slave 76, 11а–15б, 32а;[3] XVII век, Праг, Народни музеј, IX H 16 (Š 19), 340а–343б;[4] XVII–XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 147, 103а–104а. Трећа варијанта наглашеније је наративно обликована са бројним дијалозима. Од ње се сачувао препис из XVI–XVII века (Загреб, Архив ХАЗУ, III а 43, 198б–205а). Апокриф о крсном дрвету утицао је мотивским богатством и на неке друге апокрифе, као што су *Никодимово јеванђеље*, *Беседа три светитеља*, *Откровење Варухово* и апокриф о Мојсеју. Легенде из овог апокрифа распрострањене су нарочито у западноевропским књижевностима ранијих епоха (в. Веселовский 1883: 367–424).

Други апокриф који је преведен у ћирилометодијевском периоду носи назив *Успење Богородичино*. Иако у његовом наслову стоји да је то *Слово Јована Богослова* и да он нарацијом у првом лицу једнине казује о збивањима која су пратила Богородичино престављење, навођење имена аутора је без стварне основе. То је иначе честа појава у средњовековном стваралаштву да се поједина дела приписују некој познатој личности како би им се придала већа ауторитативност (Творогов 1987: 43–44). Српски преписи овог апокрифа показују приличну очуваност. У њима је дошло до знатнијег текстолошког раслојавања и варијантности која показује дугу преписивачку разгранатост у различитим срединама. У појединим српским преписима изричито стоји у наслову да се *Успење Богородичино* чита 15. августа, када се и слави тај празник. Изузетна сликовитост овог дела свакако је доприносила да се њиме прикаже узбудљив чин Богородичиног успења. У блиској мотивској вези са овим делом стоји апокриф *Како апостол Тома подиже панагију*.

Сачувани преписи апокрифа *Успење Богородичино* упућују на велику старину у српској средини (в. De Santos Otero 1981: 161–195) и на континуитет занимања за тако важно дело у годишњем циклусу Богородичиних празника: последња четвртина XIII века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 19, 154в–158а; крај XIII – почетак XIV века, Санкт Петербург, Руска народна библиотека, број Q. п. I. 69, 8а–19а; XIV век, манастир Савина, број 29, 75б–86а; 1381.

[3] Издање преписа: Стојановић 1885: 53–59.
[4] Делимично издање: Polívka 1889: 216–218.

година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 219, 2–24 (без краћег дела на почетку); 1425. година, Москва, Државни историјски музеј, број 3483, 183б–192а, 71а, 72а, 195а; XV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 36, 185б–199б; 1495/1505. година, манастир Никољац, број 53, 107б–120б; прва трећина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 90б–103б.[5] XVI–XVII век, Београд, Универзитетска библиотека, број 1, непагинирано, под 8. септембром; последња четвртина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 22, 318а–322а; XVI–XVII век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 153, 89б–93б; 1618. година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 253, 125а–131а; 1647/48. година, манастир Хиландар, број 487, 102а–113а; 1685. године, Загреб, Повијесни музеј Хрватске, број 54, 169а–174а.

Никодимово јеванђеље преведено је на словенски језик у првом наврату са латинског, а касније и са грчког. Та два превода у основи су подударна, али разлике се налазе у латинској варијанти која је дужа јер јој је додат посебан спис Епифанија Кипарског о силаску Јована Претече у ад. У обе варијанте излажу се збивања која су пратила Христово распеће. У њему има извесне мотивске подударности са главама 18–20 Јеванђеља по Јовану. На изразито наративан начин доноси се Никодимово сведочење о овом догађају. Латинска варијанта је сачувана у мање словенских преписа од грчке верзије (в. De Santos Otero 1981: 61–98). Наспрам десетак српских преписа грчке варијанте сачувала су се само два преписа латинске варијанте: крај XIV века, Беч, Народна библиотека, Дамјанов зборник, Slave 24 (II/49), 31а–68б;[6] XVI–XVII век, Беч, Народна библиотека, Slave 76, 24б–31б (непотпуно).

Нешто млађи и далеко плоднији, охридско-преславски период старословенске писмености обогаћен је преводом и једног старозаветног апокрифа, а то је *Виђење Варухово*. У њему су дочаране небеске тајне помоћу раскошне фантастике, какву има ретко које дело ове врсте. Словенски преписи говоре о нарочитој наклоњености овом спису (Яцимирскій 1921: 227–232). У словенској средини јављају се две основне варијанте, дужа и краћа. Дужа варијанта

[5] Издање преписа: Novaković 1886: 193–200.
[6] Издање: Стојановић 1885: 89–120.

одговара грчком типу апокрифа познатом у науци као *Трећа књиīа Варухова* (в. Hughes 1913: 527–541; Harlow 1996). Ова варијанта јавља се у словенским преводима у три редакције, које су сачуване у јужнословенским преписима. Једна од тих редакција на свом почетку подудара се са *Јеремијиним īаралиīоменом*.

Краћа верзија апокрифа одступа од грчког изворника и тиче се прераде у коју је унета епизода са ђаволом који се претворио у црва и замолио змију да га прогута и онда унесе у рај и тамо да га испљује како би се преобразио у анђела и преварио Еву да узме плод са забрањеног дрвета. Та варијанта позната је у науци као „руска", јер се сматра да је настала на руском језичком подручју. Дужа верзија *Варуховоī оīкровења* сачувала се у већем броју словенских преписа него краћа. Осим тога, дужу верзију познају само јужнословенски преписи, а краћа варијанта већ дуже времена и све до скоро била је позната једино у три руска преписа. Однедавно, сазнало се за још два јужнословенска преписа краће верзије, од којих је старији македонске редакције, настао у кратовској области (Јовановић-Стипчевић 1989: 76), из треће четвртине XIV века (Станковић 1996: 269) у рукописном фрагменту Народне библиотеке Србије у Београду под сигнатуром 711 (в. Јовановић 2008: 77–91), а други у зборнику српске редакције из прве деценије XVI века, такође у истој збирци са сигнатуром 760, на странама 47а–61а (в. Јовановић 2009: 363–378).

Најстарији сачувани српски препис дуже верзије *Варуховоī оīкровења*, а уједно и најстарији словенски препис, потиче из треће четвртине XIII века и налази се у Зборнику попа Драгоља, у збирци Народне библиотеке у Београду, број 651, на странама 168б–180а.[7] У њему се јавља епизода о Сатанаиловом сађењу винове лозе. Остали српски преписи, сваки за себе, носе неке посебности: XIV век, манастир Савина, број 29, 178а–185а;[8] 1409. година, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 828, 204а–213б; 1485/95. година, манастир Никољац, број 52, 338а–346а;[9] прва трећина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 43а–51б;[10] око 1550. године, Београд, Музеј Српске православне цркве, збирка Радослава Грујића, број

[7] Издања овог преписа: Соколовъ 1907: 201–258; Иванов 1925: 193–200.
[8] Издање: Јовановић 1996: 563–568.
[9] Јовановић 1996: 569–574.
[10] Издање: Novaković 1886: 203–209.

219, 1а–4б (непотпун при крају);[11] почетак XVII века, Москва, Државни историјски музеј, збирка А. И. Хлудова, број 123, 294г–297б; XVII век, Нежин, Библиотека Историјско-филолошког института, број 168/III (одломци).[12]

Из истог, охридско-преславског периода старословенске писмености потиче прегршт превода новозаветних апокрифа, међу којима је и *Протојеванђеље Јаковљево*. Овај апокриф предвиђен је да се чита 8. септембра, на Дан рођења Богородичиног. У њему се излаже пређени Богородичин животни пут са обиљем чудесних сцена, од којих је свакако најсликовитија она која описује Исусово рођење, када су сва природа и живот у њој застали: птице у лету, радници у пољу у обедовању, овце у напасању, пастирова замахнута рука у ваздуху, козе крај потока у напајању и сва бића загледана у небески треперави круг – да би се потом изнова све покренуло. У словенској традицији ово дело је веома распрострањено (в. De Santos Otero 1981: 1–32). Српски преписи познати су почев од XIV па до XVII века: 1340/1350, Дечани, број 94, 17б–25а; 1381. година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 219, 28–54; XIV век, Дечани, број 95, 10б–14б (само део који се односи на Богородичино ваведење); последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 17а–21б (непотпуно); 1425. година, Москва, Државни историјски музеј, број 3483, 3а–19а; друга половина XV века, Велика Лавра, Света Гора, 3–52; XV век, некада у манастиру Шишатовцу;[13] 1495/1505. година, манастир Никољац, број 53, 20а–28а; друга половина XVI века, Софија, БАН, број 85, 159а–164а; 1595. година, Београд, Универзитетска библиотека, број 1, 10а–15а; 1614–1625. година, Београд, Народна библиотека, број 59, 11а–16а.

Дела апостола Андреја и Матеја испуњена су нарочитом фантастиком која повремено добија натуралистичке одлике. Већи део радње овог апокрифа одвија се у такозваној Земљи људождера, а понекад се то место назива и Град људождера, где је заточен апостол Матеј. По Христовој заповести апостол Андреј одлази да ослободи апостола Матеја. Развијене су епизоде са алегоријским дијалозима

[11] Издање: Јовановић 2005: 115–122б.
[12] Издање: Сперанскій 1906: 27–28.
[13] Издање: Novaković 1878: 62–71.

апостола Андреја и Исуса Христа, као и Андреја са ђаволом. Низ сурових призора канибализма подсећају на прадавна времена људског постојања у првобитним заједницама. Апокриф је предвиђен да се чита 30. децембра. Постоји значајан број словенских преписа (в. De Santos Otero 1978: 69–83). У Русији је настала једна легенда у којој апостол Андреј посећује Руску земљу. Српски преписи сведени су на само неколико познатих, од којих су три нестала заједно са читавом рукописном збирком и фондом књига старе Народне библиотеке у Београду приликом немачког бомбардовања 6. априла 1941. године: XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 637, 32б–63б;[14] XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 104, 15а–21а; око 1350/60. године, манастир Дечани, број 95, 27а–40б;[15] последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 381а–387а; XV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 36, 152а–175а; XV век, Букурешт, Румунска академија наука, број 306, 305а–320б (без краја).

Виђење апостола Павла појављује се не само у свом првобитном старословенском преводу, насталом у охридско-преславском периоду, него се његовом превођењу на словенски приступило у још неком каснијем наврату. До данас је овај апокриф сачуван у стотинак руских, бугарских, македонских, хрватских и српских преписа,[16] познатих у три редакције – пуној, краћој и мешовитој. Сачувани српски преписи познати су у неколико верзија. Пуна верзија налази се у три преписа. Најстарији од њих настао је у XIV веку и налази се данас у Ђоровићевој збирци Универзитетске библиотеке у Београду под бројем 31, на странама 60а–81а. Он није сачуван у целини и недостаје му знатан део са почетка. Следећи препис такође није целовит, јер је окрњен скоро до половине првог дела.[17] То је препис

[14] Издање: Novaković 1876: 55–69. С. Новаковић је поредио само прва четири такозвана „чланка“ овог апокрифа са преписом из рукописа Народне библиотеке Србије број 104 како би показао да постоје извесне разлике међу њима.

[15] Издање: Јовановић 2005: 171–209.

[16] Најобухватнији, али не и потпун, преглед словенских преписа *Виђења апостола Павла* дао је De Santos Otero (1978: 170–187).

[17] Приређујући руски препис пуне верзије *Виђења апостола Павла*, Николај Савич Тихонравов донео је разночтенија према два преписа, једном из збирке Севастјанова број 43, а другом према Тиквешком зборнику (Тихонравовъ II 1863 [1973]: 40–58).

из XV века и чува се у Руској државној библиотеци у Москви, у збирци Севастјанова, број 43, на странама 111а–126б. Трећи препис писан је српском редакцијом са елементима македонских језичких црта и налази се у такозваном Тиквешком зборнику,[18] у коме није сачуван крај *Виђења* (Народна библиотека „Кирил и Методиј" у Софији, број 677, 74–93). Његова разночтенија у односу на препис из збирке Севастјанова указују на могућност новог превода овог дела.

У осталим српским преписима среће се мешовита верзија, која није свуда истоветна и могло би се говорити о две подврсте. Прва од њих дужа је за трећину од друге и налази се у препису бечке Народне библиотеке број 125, који је настао у XVI веку и исписан је на странама 282а–308б.

Друга, краћа верзија апокрифа, позната је у два српска преписа. Први је настао између 1485/95. године и налази се у зборнику рукописне збирке манастира Никољца у Црној Гори, са сигнатуром 52 и на страницама 346а–367б.[19] На крају преписа недостаје један лист, који није изгубљени део рукописа на том месту, него је предложак са кога је начињен препис био крњ. Само нешто млађи препис од овога, исписан око 1500. године, данас је у збирци манастира Дечана под бројем 134 и на страницама 213а–237б. Овај препис је непотпун у мањој мери при самом крају. Нешто другачија варијанта краће мешовите верзије налази се у софијској Народној библиотеци „Кирил и Методиј" број 326, из XVII века, и исписана је на странама 3б–7б. Она има низ различитих појединости у односу на никољачки препис и језички припада српскословенском језику са неким бугаризмима.

Поред ових облика апокрифа, понекад се самостално јавља у преписима део у коме се излаже о исходу душе. Као целина он је очигледно побуђивао знатижељу најширег круга људи те је тако могао да се нађе уз тематски разнолике саставе. Заинтересованост за такав састав показао је и Божидар Вуковић те га је унео у штампани зборник из 1520. године.[20] Остало је непознато према којем препису је он пренео овај кратак састав. Изводи о исходу душе изгледа да су били распрострањенији него што се то данас чини на

[18] Издање: Начовъ 1892: 100–113.
[19] Издање: Јовановић 2010: 335–358.
[20] Пренето у: Новаковић 1877: 437–440.

основу сачуваних преписа. Један од њих налази се у рукопису XVI века који се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду под сигнатуром 218 и на странама 168а–171б. Нешто млађи препис, настао у XVII веку, постоји у рукописној збирци Народног музеја у Прагу, број IX H 16 (Š 19), на странама 195а–198б.[21]

Мада су *Дела апостола Павла и Текле* преведена рано, још у охридско-преславском периоду, током средњег века појавило се више варијанти овог дела. Сижејна спрега Теклине повезаности са апостолом Павлом у проповедању хришћанске вере допринела је да ово дело у наслову садржи оба њихова имена. Карактеристично је иначе да старије варијанте имају жанровску одредницу *мучење* а новије *житије*. Новија редакција добила је при самом крају две нове епизоде. Једна говори о групи обесних младића који настоје да оскрнаве Теклино девичанство, а друга казује о њеном чудесном спасавању уласком у раздвојену стену, која јој је уједно постала и гроб. До данас је познато близу педесетак словенских преписа овог дела (в. Grabar 1972: 5–31; De Santos Otero 1978: 43–51). У свима њима оно је предвиђено за читање 24. септембра, на дан када се света Текла преставила.

Српски преписи сачували су се у невеликом броју: 1340/1350, Дечани, број 94, 71б–78б; последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24 (Михановић, број 23), 47а–52б; XV век, Београд, Универзитетска библиотека, Ђоровићева збирка, број 30, 41б–51б; XV век, Софија, Народна библиотека, број 1039, 74б–83а; 1623. година, Хиландар, број 439, 318а–328а; 1614–1625. година, Народна библиотека Србије, број 59, 94а–98а.

Псеудо-Томино јеванђеље, или *Јеванђеље младенства Исуса Христа*, на маштовит начин говори о Исусовом детињству, о чему се не налази у Библији. Исусов лик у овом делу има наглашеније људске особине уз истовремене божанске одлике. Апокриф је био веома омиљен у сиријској, коптској, јерменској, грузијској, етиопској, арапској, грчкој, латинској и словенској (De Santos Otero 1981: 49–54) традицији. Српски преписи овог апокрифа нису очувани у већем броју, али неки од њих имају одлике редакција које нису присутне у другим словенским језицима. Тако се препис из

[21] Препис је објављен у: Polívka 1889: 218–220.

збирке манастира Никољца из 1485/95. године, број 52, на странама 142б–151б, иако без краја, разликује од других словенских преписа. У њему се налази мотив Исусовог учења скрлатарске, то јест сликарске вештине, што се донекле подудара са једном арапском верзијом.[22] У варијанти која је у рукопису софијске Народне библиотеке из XVI века, број 309, на странама 56б–67б, постоји епизода са Исусовим спуштањем низ сунчев зрак, што је такође усамљен пример међу словенским преписима. Нажалост, и овај препис је непотпун јер му недостаје крај.[23] Од српских преписа позната су још три: XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 637, 108а–124б;[24] XIV век, Москва, Државни историјски музеј, збирка А. И. Хлудова, број 162, 200б–206а;[25] 1515/1520. година, манастир Никољац, број 82, 59а–66б (без почетка).

Беседа тројице светитеља не припада основном облику појма апокрифа, где би се кроз нарацију развијао неки библијски сиже уз учешће библијских ликова. Дело представља питања и одговоре тројице светих отаца – Василија Великог, Григорија Богослова и Јована Златоустог. Књижевна врста питања и одговора била је веома распрострањена у византијској књижевности. Апокриф је рано преведен на словенски језик, на коме се у разним језичким редакцијама сачувао знатан број преписа и варијанти (De Santos Otero 1981: 196–222). Српска рукописна традиција такође познаје неколико типова овог апокрифа. Најстарији српски препис потиче из треће четвртине XIII века, и налази се у Зборнику попа Драгоља, у збирци Народне библиотеке у Београду, број 651, на странама 10б–21а, 39а–43б.[26] Потом долазе неки млађи српски преписи: XV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј", Тиквешки зборник, број 677, 23б–28а (в. Начовъ 1892: 402–405); прва трећина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 115б–119б; 1573. година, Београд, Народна библиотека, број 639, 80б–82а; XVI век, Праг, Народни музеј, број IX H 21 (Š 12, I), 115а–118а, 118а–119б, 119б–122б;[27] XVI век,

[22] Издање: Јовановић 1997: 376–396.
[23] Издања: Архангельский 1899: 2–10; Лавровъ 1899: 111–118.
[24] Издање: Novaković 1876: 48–55.
[25] Издање: Поповъ 1872: 320–325.
[26] Издање: Соколовъ 1888.
[27] Издање: Polívka 1889: 208–211, 214–215, 202–206.

Софија, Народна библиотека, број 309, 152б–155а (Архангельский 1899: 121–122); крај XVI века, Загреб, Повијесни музеј Хрватске, број P-46, 310б–311б; XVI–XVII век, Беч, Народна библиотека, Codex slav. број 76, 34а–43б;[28] XVII век, Праг, Народни музеј, број IX H 16 (Š 19), 185а–187б, 289а–291а;[29] XVII век, Београд, Народна библиотека, број 184, 81а–85а;[30] XVII–XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 147.[31]

Поред свих претходних апокрифа, чији преводи потичу из најраније старословенске епохе, превод једног житија које се такође убраја у апокрифне саставе сеже у време пре XII века. То је Псеудо-Прохорово *Житије Јована Богослова* (Прохоров–Рождественская 1987: 61). Распрострањеност сачуваних словенских преписа показује сву омиљеност овог дела међу Словенима (De Santos Otero 1978: 97–123). Ово дело описује углавном период живота Јована Богослова као једног од Христових ученика који је због проповедања хришћанства био прогнан на грчко острво Патмос. Сликовитим сценама дочарано је Јованово настојање да идолопоклоничке становнике Патмоса проповедањем уведе међу хришћане. Дело је исказано у првом лицу једнине чиме Јованов ученик Прохор на доследан начин казује о бурним збивањима која су пратила живот његовог учитеља. Живост казивања постигнута је честим дијалозима. У делу се издвајају тематски засебне целине које истовремено чине окосницу композиције и означене су овим поднасловима: *Слово о Романи*, *О Диоскоридовом сину Домни*, *О Мирону*, *Слово о Василију и жени његовој Хариси*, *О Хрисосу*, *О губавом*, *О Јеврејину Кару*, *О Киноу*, *О Нотијану и Фори*. Иако у наслову стоји да је *Житије* написао Јованов ученик Прохор, у науци је установљено да је дело настало у V веку и да га је саставио Псеудо-Прохор. Ово је једна од варијанти *Житија* која има апокрифну подлогу и стога се убраја и у апокрифна житија. Најстарији српски препис овог дела потиче из XII века и посведочен је само у једном фрагменту од два листа, сада у Санктпетербургу, у Библиотеци Академије наука, Ф 27 (в. Срезневскій 1876: 393–397; Трифуновић 1997: 39–54). Сачувани су далеко млађи српски преписа овог *Житија*: Дечани,

[28] Издање: Стојановић: 62–64.
[29] Издање: Polívka 1889: 206–207, 341.
[30] Издање: Новаковић: 528–530.
[31] Новаковић: 526–528.

пета деценија XIV века, број 94, 87а–133б; Дечани, шеста деценија XIV века, број 95, 161а–225б (непотпуно); XIV век, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 56б–79а; XIV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј", број 1037, 1а–7а (недостаје почетак); XIV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј", број 1039, 89б–128б; 1385–1390, Прилеп, Народни музеј, број М–3, 38а–46а; XV век, Москва, Руска народна библиотека, Ф. 304, Збирка Тројице-Сергијевска Лавра, број 751, 2а–88б; XV век, Москва, Руска народна библиотека, Ф. 3о4, Збирка Тројице-Сергијевска Лавра, број 759 (1633), 1а–81а; 1620. година, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј", број 1042, 41б–49а; 1614–1625. година, Београд, Народна библиотека, број 59, 104а–133б;[32] XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 94 (271), 200а–209б.

Иако у знатно окрњеном стању, српска рукописна традиција раних словенских превода апокрифа показује велико богатство. Томе је свакако допринела књижевна лепота ових дела која су током више векова привлачила бројне читаоце, чиме се стварала непрестана потреба за новим преписима. У поређењу са другим словенским наслеђем ових дела српско стање понекад показује бољу и разноврснију очуваност. Тек у укупном и међусобном сагледавању свих словенских преписа и увидом у њихове изворе, углавном на грчком али и на латинском језику, доћи ће се до потпунијег познавања ових дела.

Извори и литература

Архангельский, А. С. „Из истории южнославянской и древнерусской апокрифической литературы. Два любопытных сборников Софийской научной библиотеки в Болгарии." *Известія Отделения русского языка и словесности*, т. IV, 1 (Санкт-Петербург, 1899): 2–10.

Веселовский, А. Н. „Западныя легенды о древѣ креста и Слово Григория о трехъ крестныхъ древахъ." Приложение к XLV-му тому *Записки Императорской академии наук* 1 (Санкт-Петербург, 1883): 367–424.

Иванов, Й. *Богомилски книги и легенди*. София: Българска академия на науките, 1925.

[32] Превод *Житија* на савремени српски језик према овом препису у: Јовановић 1996: 8–40.

Каган, М. Д. „Апокрифы о крестном древе." *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. II, часть 1, А–К (вторая половина XIV–XVI в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука", 1988, 60–66.

Јовановић, Т. „Виђење апостола Павла у српском препису последње четвртине XV века из збирке манастира Никољца." *Slovo* 60, Posvećeno sedamdesetoj obljetnici života akademkinje Ivanke Petrović (Zagreb, 2010): 335–358.

Јовановић, Т. „Посебна варијанта Варуховог откровења у српском препису с почетка XVI века." *Slavia* 78/3–4, Ad multos annos! Zoe Hauptová et Helena Bauerová (Praha, 2009): 363–378.

Јовановић, Т. „Такозвана руска варијанта Варуховог откровења у препису треће четвртине XIV века." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXXIII/1–4 (за 2007; Београд, 2008): 77–91.

Јовановић, Т. „Откровење Варухово у препису манастира Марче." *Србистички прилози*. Зборник у част професора Славка Вукомановића. Београд: Филолошки факултет, 2005, 115–122б.

Јовановић, Т. „Дела апостола Андреја и Матеја у препису збирке манастира Дечана." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXX/1–4 (за 2004; Београд, 2005): 171–209.

Јовановић, Т. „Варијанта „Јеванђеља младенства" са Христовим учењем скрлатарске вештине." *Српски језик* II/1–2 (Београд, 1997): 376–396.

Јовановић, Т. „Варухово откривење у преписима манастира Савине и Никољца." *Српски језик* I/1–2 (Београд, 1996): 563–568.

Јовановић, Т. „Псеудо-Прохорово Житије Јована Богослова." *Источник* V/17–18 (Београд, 1996): 8–40.

Јовановић, Т. „Апокриф о крсном дрвету." *Источник* III/10 (Београд, 1994): 48–62.

Јовановић-Стипчевић, Б. „Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића." *Археографски прилози* 10/11 (Београд, 1989): 71–81.

Лавровъ, П. А. „Апокрифическіе тексты." *Известия Отдѣленія русского языка и словесности Императорской академіи наукъ*, томъ LXVII, кн. 3 (Санктпетербургъ, 1899): 111–118.

Милтенова, А. „Апокрифен цикл за кръстното дърво." *Старобългарска литература*. Енциклопедичен речник, София: „Петър Берон", 1992, 30–31.

Милтенова, А. „Текстологически наблюдения върху два апокрифа. (Апокрифен цикъл за кръстното дърво, приписван на Григорий Богослов, и апокрифа за Адам и Ева)." *Старобългарска литература* 11 (София, 1982): 35–55.

Минчев, Г. „Жанровске особености псеудо-канонске повести о крсном дрвету попа Јеремије." *Научни састанак слависта у Вукове дане* 33/2 (Београд, 2004): 13–18.

Начовъ, Н. А. „Тиквешки ржкописъ." *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина* 8 (София, 1892): 100–113.

Новаковић, Стојан. *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*. Београд, 1877.

Павлова, Р. и др. (прир.). *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) 1. Изследования и текст*. Под общата ред. на акад. Петър Динеков. Текст подготовили Румяна Павлова, Цветана Ралева, Ценка Досева. София, 1991.

Петканова, Д. *Повест за кръстното дърво*, Енциклопедичен речник, София: „Петър Берон", 1992, 334–335.

Поповъ, А. *Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библіотеки А. И. Хлудова*. Москва, 1872.

Прохоров, Г. М., М. В. Рождественская. „Апокрифы о Иоанне Богослове." Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. I (XI – первая половина XIV в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука", 1987, 61.

Соколовъ, М. „Апокрифическое откровение Варуха." *Древности*. Труды славянской комиссии императорского Московского археологического общества, т. IV, вып. 1 (Москва, 1907): 201–258.

Соколовъ, М. *Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ*, Выпускъ первый, I–V. Москва, 1888.

Сперанскій, М. „Рукописное собраніе Библиотеки Историко-филологическаго института князя Безбородко въ г. Нѣжинѣ." *Извѣстія Историко-филологическаго Института князя Безбородко въ Нѣжинѣ*, т. XXII (Нѣжинъ, 1906): 27–28.

Срезневскій, И. И. „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ." *Сборникъ Отдѣленія русского языка и словесности Императорской академіи наукъ* т. II, № 66 (Санктпетербургъ, 1876): 393–397.

Станковић, Р. „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање." *Археографски прилози* 18 (Београд, 1996): 253–351.

Стојановић, Љ. „Неколико рукописа из Царске Библиотеке у Бечу." *Гласник СУД* 63 (1885): 41–120.

Творогов, О. В. „Апокрифические сказания о успении богородицы." *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. I (XI – первая половина XIV в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука", 1987, 43–44.

Тихонравовъ, Н. *Памятники отреченной русской литературы*, томъ I. Санктпетербургъ, 1863.

Тихонравовъ, Н. С. *Памятники отреченной русской литературы*, томъ II. Санктпетербургъ, 1863 [репринт: Лондон, 1973].

Трифуновић, Ђ. „Житије из времена светога Саве." *Спаљивање мошћију Светога Саве 1594–1994, зборник радова*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997, 39–54.

Херцигоња, Е. „'Виђење Варухово' у Петрисову зборнику из 1468. године." *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* VII (Нови Сад, 1965): 63–93.

Яцимирскій, А. И. *Библіографическій обзоръ апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности*. Списки памятниковъ, Выпускъ I. Апокрифы ветхозавѣтные. Петроградъ, 1921, 227–232.

*

De Santos Otero, A. *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen*, Band I. Patristische Texte und Studien, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 1978.

De Santos Otero, A. *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen*, Band II. Patristische Texte Und Studien. Berlin – New York: Der Akademien der Wissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Patristischen Kommission, 1981.

Grabar, B. „Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima." *Slovo* 36 (Zagreb, 1986): 87–94.

Grabar, B. „Les fragments glagolitiques de Pazin." *Cyrillomethodianum* V (Thessalonique, 1981): 130–134.

Grabar, B. „Über das Problem der längeren Fassung des Nikodemus evangelium in der älteren slavischen Literatur." *Mélanges I. Dujčev*. Paris, 1979, 201–206.

Grabar, B. „Djela Pavla i Tekle." *Radovi Staroslavenskog instituta* 7 (Zagreb, 1972): 5–31.

Grabar, B. „Glagoljski odlomak Pseudo-Tomina evanđelja." *Slovo* 18–19 (Zagreb, 1969): 213–232.

Grabar, B. „Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi." *Radovi Staroslavenskog instituta* 6 (Zagreb, 1967): 109–206.

Harlow, D. C. "The Greek Apocalypse of Baruch (3 Baruch) in Hellenistic Judaism and Early Christianity." *Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha* 12, Leiden: E. J. Brill, 1996.

Hercigonja, E. „Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog kodeksa Mc. Can. lit. 414." *Radovi Staroslavenskog instituta* 7 (Zagreb, 1967): 209–255.

Hughes, H. M. "The Greek Apocalypse of Baruch. Or III Baruch." R. H. Charles (ed.). *Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1913, 527–541.

Jagić, V. „Zur Berichtigung der altrussischen Texte. Das Fragment der „Acta Pauli et Theclae"." *Archiv für slavische Philologie* VI (Berlin, 1882): 232–238.

Novaković, S. „Apokrifske priče o Bogorodičinoj smrti i još neke sitnice apokrifske o Bogorodici." *Starine* JAZU XVIII (Zagreb, 1886): 188–202.

Novaković, S. „Otkriveńe Varuhovo." *Starine* JAZU XVIII (Zagreb, 1886): 203–209.

Novaković, S. „Apokrifno protojevangjelje Jakovljevo." *Starine* JAZU X (Zagreb, 1878): 61–71.

Novaković, S. „Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV. vieka." *Starine* JAZU VIII (Zagreb, 1876): 36–92.

Polívka, Gj. „Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu." *Starine* JAZU XXI (Zagreb, 1889): 202–341.

Štefanić, V. i dr. (prir.). *Hrvatska književnost srednjega vijeka*. Priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić. Zagreb, 1969.

Turkalj, L. *Apokrif o krsnom drvetu u Žgombićevu zborniku*, Предавање. Извор: http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=681226.

Tomislav Jovanović

The Earliest Slavic Translations of Apocrypha and their Serbian Copies

Summary

The earliest Slavic translations of apocrypha include three texts: *The Wood of the Holy Cross*, *Tale of the Dormition of the Virgin* and the *Gospel of Nicodemus*. The former two writings were translated from Greek, whereas the third was translated from Latin; they all belong to the corpus of New Testament apocrypha. In the following period, known as the Ohrid-Preslav period, only one apocryphal text based on the Old Testament (*Baruch's Apocalypse*) was translated from Greek, whereas all the other apocrypha dealt with New Testament themes: *Protevangelium of James*, *Acts of Andrew and Matthew*, *Apocalypse of Pau*l, *Acts of Paul and Thecla*, *Gospel of Pseudo-Thomas*, and the *Conversation of Three Saints*. All of these writings are present through manuscript copies in the rich Slavic manuscript tradition of non-canonical compositions. These early translations of apocrypha can be found in the surviving Serbian manuscript copies. Some of the preserved variants are unique among other similar works not only in the Slavonic language but also in Greek. A particularly typical example of this is a version of the *Gospel of Pseudo-Thomas* in a manuscript copy from the Nikoljac Monastery.

УДК 821.163.1.09"8"
091=163.1"8"
27-36:929 Ћирило, свети
27-36:929 Методије, свети

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

Солунска браћа Ћирило и Методије у старим српским родословима и летописима[1]

Стари српски родослови и летописи важан су извор за изучавање традиције везане за мисионарски рад Солунске браће – Светих Ћирила и Методија – међу словенским живљем током IX века, а у оквиру тога изузетно важног чина и за њихов рад на стварању словенског писма, неопходног за превођење богослужбених књига на словенски језик. Већина њих изричито наводи да је одређене године (наводи се година од створења света) Свети Ћирило (ређе се спомиње његов брат Свети Методије) изумео словенска (бугарска, српска или, просто, „наша") слова.

Кључне речи: српски родослови и летописи, Љубомир Стојановић, Свети Ћирило и Методије, Константин Философ (Костенечки).

Константин Философ (Костенечки), писац *Живота деспота Стефана Лазаревића*, три главе – 14, 15. и 16 – посвећује родослову светородне династије Немањића, почињући од Конште: „Беше

* Гордана Јовановић, редовни професор у пензији, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику – Институт за српски језик САНУ, Старословенистички одсек.

[1] У раду се не бавим питањем времена настанка родослова и летописа, питањем њиховог међусобног односа итд. Све податке наводим према Љуб. Стојановићу и његовој књизи *Стари српски родослови и летописи* (1927). Наравно, на првом месту су помени Солунске браће – Светих Ћирила и Методија, што је и тема овога рада.

Љуб. Стојановић је прихватио Руварчеву поделу на старије летописе – то би били први покушаји, према Руварчевим речима – и на млађе, за које И. Руварац каже да су прави летописи (Стојановић 1927: XXXIV). Од старијих летописа најстарији сачувани јесте Копорињски у рукопису из 1453. г. Остали су (укупно их је пет) из XVI века и један из половине XVII века. Сви они потичу из једног оригинала (Стојановић 1927: XXXIV–XXXV). Млађи летописи су „имали више редакција, били животни и развијајући се чак до XVII века, расли обимом" (Стојановић 1927: XL). Сачували су се „у четрдесет и два текста (четрдесет готових

Конста (тј. Констанције Chlorus) велики, звани зелени, отац великог Константина“ и завршавајући деспотом Стефаном (Константин Философ 1989: 81–82). Иларион Руварац ће за овај родослов рећи да су: „Из 14, 15 и 16 главе у животу деспота Стефана од Константина Философа поникли […] родослови; или друкчије: те три главе у житију списаном г. 1430/31 костур су и основа родословима или и историографији нашој средовечкој у родословном облику“ (Стојановић 1927: XII), сматрајући да су сви каснији српски родослови настали проширивањем Константиновог. Другачије ће мислити Љубомир Стојановић и Стојан Новаковић. Наиме, ова двојица српских научника сматрају да је Константин направио овај скраћени извод из неког опширнијег родослова и унео га у Деспотово *Житије* (*Живот*) (Стојановић 1927: XII–XIII).[2] У сваком случају, у овом Константиновом родослову не налазимо ништа што би се тицало Солунске браће, али га је било неопходно поменути због његовог изузетног значаја за разрешење многих питања која су везана за постање српских родослова, за настанак њихове скраћене и опширне варијанте, за текстуалне прераде итд.

Међутим, сматрам да је неопходно на овом месту споменути још једно Константиново дело – *Сказаније изјављено о писменех (Повест о словима)*. Оно је изузетно важно и по томе што се у овом спису врло експлицитно говори о раду и методологији коју је, пре свега, применио Константин (Кирил) Философ, стварајући и моделирајући први словенски језик књижевности, који је у српској науци познат под именом *старословенски језик*. Шта би повезивало ова два Константинова списа?

Сказаније је Константин Философ написао после 1423. године, о чему сведоче посредни историјски подаци (Константин Философ

летописа и два покушаја)“ (Стојановић 1927: XL). Нису сачуване прве (или прва) редакције. И, најзад, рукописи „у којима су летописи очувани, писани (су) само неки у другој половини XVI века, а већина их је из XVII па чак и из XVIII, те не знамо како су изгледали њихови оригинали“ (Стојановић 1927: XL).

Грађу из летописа наводим онако како се налази код Љуб. Стојановића – једино ако је нека граматичка или правописна грешка веома уочљива, стављам у загради напомену „тако!“ или „?“. Те грешке могу бити присутне у одговарајућем рукопису, али могу бити и грешке приређивача, Љуб. Стојановића.

[2] У науци се, данас, настанак родослова везује за тежње босанског бана Твртка да оправда своје претензије на круну Немањића (Михаљчић 1999: 626).

1989: 14), а *Житије* деспота Стефана настало је, по свој прилици, 1430/31. године, па би се, пре свега, у ауторовој замисли и композиционом уређењу ова два текста могло наћи објашњење зашто из Деспотовог *Житија* изостаје помен Солунске браће, али ће се зато о њиховом раду, а пре свега о раду Светог Ћирила, прилично говорити, истина, на један необичан начин, који сам по себи заслужује посебно разматрање. Реч је о Константиновом схватању и тумачењу настанка словенског језика књижевности. На овом месту нећу се тиме бавити, јер није од суштинске важности за тему овога рада, али желим да истакнем следеће: кратки родослов династије Немањића сасвим је био довољан да се истакне високо порекло и њихово и деспота Стефана, који је по мајци изданак те династије. Сви други подаци нису били од суштинске важности за истицање значаја и светородности немањићке лозе. Али, пишући неколико година раније своје *Сказаније*, које представља ортографско-граматички трактат, чија је тема српски језик и српска књижевност тога доба, сасвим је логично да Константин спомене и рад Светих Ћирила и Методија, без којих се не може замислити христијанизација, описмењавање и просвећивање било којег словенског племена. Стога сматрам да на овом месту најпре треба навести Константинове речи о настанку писаног словенског језика, који је у *Сказанију* изложен у летописном маниру – почевши од Солунске браће и њиховог рада, па све до времена у коме је живео Константин.

У четвртој глави *Сказанија* налазимо следеће речи: „Варају се неки кад говоре – једни да на српском језику треба тако рећи, други пак на бугарском или коме другом; није то тако. У почетку, наиме, они који су хтели да сачине (књиге) на словенском језику – очигледно је да то нису могли учинити на бугарском језику, иако говоре неки да су на њему сачињене. Јер како се тананост јелинска или сиријска или јеврејска могла исказати тако дебелим (грубим) језиком? Али исто тако ни српским високим и уским гласом.

Просудивши о томе, они добри и дивни људи (одн. Ћирило и Методије – Г. Ј.) изабраше најтананији и најлепши руски језик, којему је у припомоћ дошао и бугарски, и српски, и босански, и словенски, и део чешког, и хрватски језик, како би се уобличиле свете књиге; и сачинише се тако… Још се и данас налазе књиге првога састава написане одабраном речју ових језика, у којима (сачинитељи), било

шта да се именује, одбацише оно што је … или просто, или уско, или у било ком смислу неприкладно. А добре речи из било којег језика узеше и допунише једне (језике) другима оним што је недостајало, те се тако (књиге) сачинише.

Али веле неки да (их) је најпре Кирил Философ сачинио. Нека буде, прихватам. Међутим, он – начелник будући и као посланик Господњи, подобан и пророку Давиду – изабрао је из свих ових племена људе који знају грчко писмо и словенски језик, будући да је грчки скиптар био моћан (могао је одабрати). Од било којег колена да су се десили дивни људи који су овоме служили, по њему јединoм се назва, као и псалтир по Давиду…

Тако се ова (словенска књига) сачини. Зато је књижевници не називају ни бугарском ни српском, него словенском, јер припада свим овим племенима, али највише Русима“ (Константин Философ 1989: 53–54). У руским хронографима (према Никоновом летопису, на пример), и то треба рећи, наилазимо на објективније податке о словенским народима и њиховим језицима, одн. језику: „Константин Философ и брат Методије преведоше свете књиге са грчког језика на словенски. Бугари и Словени (тако!) и Срби и Арбанаси и Босане (Босанци?) и Руси – сви они имају исти језик“ (Попов 1866: 171); и у Толстојевом рукопису налазимо сличан цитат: „и преведоше божанске књиге са грчког језика на словенски и предаше их Бугарима и Словенима и Србима и Арбанасима и Босанцима (бл҃сланоѵ) и Русима. Сви они говораху истим језиком“ (Попов 1866: 172).[3]

Константинов родослов из *Житија* Деспотовог унет је и у руске хронографе (Стојановић 1927: XV). Толико о руским изворима.

[3] Очигледно је да су и наши летописци мислили да постоји један *словенски* језик (и једно *словенско* писмо), без обзира на то каква се именовања срећу у писаним изворима. Код њих налазимо и: *наш језик*, и *словенски језик*, и *српски језик*, и *наша слова*, и *српска слова*, и *слова створена за словенски језик*, и *словенска слова*, и да су Браћа били учитељи *буїарскої језика*, и да су састављена *наша слова* за *буїарски језик* итд. Бугарски научник Јордан Иванов (1931) говори о деволском епископу Марку, Климентовом ученику, као о четвртом епископу код словенског народа, док се за Климента, у његовом опширном житију, каже да је био први епископ међу Бугарима. Тада су, према Ј. Иванову (1931: 289), тако „почели да се називају Словени под бугарском влашћу“. С друге стране, у пролошком житију Светог Методија за њега и његовог брата Ћирила каже се да су оучителѣ сѫщта словѣньскомоу ѫзыкоу (Иванов 1931: 289).

Опширан цитат из Константиновог *Сказанија* који сам навела и у коме се излаже настанак и словенског писма и богослужбених књига на словенском језику у осталим српским изворима – родословима и летописима – своди се на две-три реченице или понеки краћи пасус, о чему ће бити речи у даљем излагању.

У Руварчевом летопису, у одељку о патриарсе, налазимо следеће: сказанїе краткое ѿ лѣтописца србскаго избранна е(г)да ѿ грековь ѿ васточнїе светые црькви прьве блгари приеше светое крщение въ лето .фѯ. (560. г.) потомь срьби въ лето .фт. (590. г.) и греческими епископи (н) свештеники оучима бивахоу ва благоразоумию вѣрїи христови / Потомь божїимь изволенїемь сръбли и бльгарїи обладаше многїими странами (Стојановић 1927: 106–107; Стојановић 1890: 107).

У Драгосављевићевом летопису не налазимо годину када су Бугари и Срби покрштени, него само општу информацију о том чину, са понешто другачијим текстом, али је суштина иста: сказанїе краткое ѿ летописца србскаго избранно егда ѿ греков ѿ вьселенскїе светїе въсточнїе цркве блгари а потом и срьбїи приемше светое крьщенїе и по крьщенїи грьчсцими епископы и свещеничъскими въсеми уставами оучими и наказаеми бѣхоу къ богоразоумїю їсоус хрїстови вѣри (Стојановић 1927: 106–107).

У ова два летописа важан је податак да су Бугаре и Србе хришћанској вери подучавали грчки епископи и свештеници, што значи да су то чинили на грчком језику и користећи грчке богослужбене књиге. У то време, дакле, још није било ни словенске азбуке ни богослужбених књига на словенском језику. Уосталом, ни моравски Словени, којима су отишли Свети Ћирило и Методије, нису били пагани, према речима њиховог кнеза Растислава, али нису били у стању да на прави начин разумеју хришћанску веру изложену на туђем језику.

У млађим летописима[4] налазимо само општу информацију о раду Солунске браће и тај се податак налази после података о Седмом васељенском сабору, што ће бити чест случај у летописима: а ѿ коли се прѣвед(е) срьбска книга кѵрїилѡм до лѣта .ѕчкд.го (6924. г., одн. 1416. од Христовог рођења) .ѵфї. (419. г., одн. 1416–419 = 997. г.) лѣт.[5]

[4] В. Млађи летописи; 1) Замеци и изводи из летописа (Стојановић 1927: 111–123).

[5] Податак је из Данилчевог типика, који је писан 1416. г. (в. Стојановић 1927: 111).

У овом примеру већ се говори о томе да су свете књиге преведене на српски језик, а о самом писму нема изричитих података.

У Горажданском псалтиру с часловцем, штампаном 1521. године, 25. октобра, под општим насловом Оукаѕь лѣтомь вѣчнымь колико ѿ кога вѣка налазимо: ѿ константина цара до кѵрила философа сьтворшаго слова ѥзыкоу словѣнскомоу, и мѣтодїа епископа, брата ѥго. лѣтъ .фмв. (542). вьсѣх же лѣт ѿ адама до кѵрила .ѕ. тисоущь .тѯ. (6360. г., одн. 852. г. од Христовог рођења). ѿ кѵрила философа до свѣтаго савы прьваго архїепископа оучителꙗ и прьвосвѣтителꙗ срьбскаго новаго по истинѣ апостола и брата его стѣфана прьвовѣнчанаго кралꙗ срьбскаго лѣт .сп. (280. г.) ѿ адама же лѣть .ѕ. тисоущь .хм. (7640. г. – тако!)[6] (Стојановић 1927: 115–116).

Српски летописац сматрао је изузетно важним да наведе не само време које је протекло од Светог Ћирила до Светога Саве и његовог брата Стефана Првовенчаног, градећи неку спону између ове тројице изузетних људи, него и да наведе колико је било година од праоца Адама до њиховог времена.[7]

У рукопису Народне библиотеке бр. 100 постоји општи летопис сличан Дорпатском, Рачанском и Руварчевом првом летопису, али се у овоме налази продужетак после Седмог васељенског сабора и у њему налазимо и следећи податак: вь лѣто .ѕтѯ. (852. г.) съставише се наша словеса свѣтымь кѵрїломь (Стојановић 1927: 117).

У летописима прве групе, у Кијевском, Студеничком, Сарандапорском и Цетињском, у оквиру опште историје налази се продужетак летописања.

Прилично опширно описује се како су Бугари примили хришћанство; то се догодило у време цара Михаила, Теофиловог сина, и мајке његове царице Теодоре. Они су владали двадесет пет година, а заједно са Василијем Македонцем годину и четири месеца. Нарочито се истиче да се у њихово време обновило православље, а свете

[6] Ум. слова ѕ (= 7) треба ѕ (= 6), иначе ова датација нема никаквог смисла. Могуће је да је грешка у самом рукопису или је грешка у Стојановићевом издању; реч је о години 6640. од створења света, а од Христовог рођења 1132. г.

[7] О култу словенских апостола међу Србима написао је краћи рад Љубомир Дурковић-Јакшић (1986). У раду је тежиште на њиховом прослављању и њиховом приказивању на фрескама, иконама и њиховом уношењу у календар. Навео је само неколико података о њима из *Старих српских записа и натписа*, Љуб. Стојановић, књ. I, Београд, 1982.

иконе поново су се појавиле у црквама, што значи да је иконоборство било побеђено и Бугари су постали хришћани, како пише у Кијевском, Студеничком и Цетињском летопису. Њихово крштење везано је за кнеза Бориша и његову сестру; њу су заробили Грци и она је у заробљеништву примила хришћанство. Убрзо је пуштена кући на молбу свога брата, кнеза Бориша. Дошавши кући, она је почела да свога брата подучава хришћанској вери. Следи, даље, прича о томе како су Бугари од царице Теодоре тражили извесне области у замену за то да ће ратовати на страни Римљана. Добили су земљу по имену Загорје и од тада, каже летописац, быс(ть) мирно оустроенїе на западныхъ странах до нѣколико врѣмене съ езыкомь бльгарскымь (у Сарандапорском летопису) и следи даље податак: и словеса словенска съставише се (и словеса наша по езыкꙋ нашемоу съставлена быше (у Студеничком летопису) светымь кирилломь вь лѣто .ѕтѯ. (852. г.) (у Кијевском, Студеничком и Цетињском летопису) (Стојановић 1927: 150–151).

У Руварчевом другом рукопису[8] после података о Седмом васељенском сабору налазимо и: вь лѣто .ѕтѯ. (852. г.) написаше се наша словеса кꙋрилломь философомь на бльгарски езикь, при цари грьчаскомь михаиле и ѳеодори, матере его, иже оутврьдише кланати се светымь иконамь (Стојановић 1927: 157).

У Дорпатском, Рачанском и Руварчевом првом летопису (летописи друге, треће и четврте групе), на њиховом завршетку постоји и овај податак: вь лето .ѕсм. (6240. од створења света) а ѿ сьбора .кв. (22. г.) лето, вь лето .вї~тое (12) царства льва премꙋдраго константинь (последи же наречени – Руварчев летопис) философь и брать его меѳодие преложише светие книги ѿ грьчьскаго езика (тако!) на словенски (Дорпатски и Руварчев први – вь лѣто .ѕтѯ. (6360. г. од створења света, одн. 852. г. од Христовог рођења) написаше се наша словеса светымь кꙋрилломь философомь и оучителемь бльгарскаго ѥзыка, при цари грьчьскомь михаилѣ и ѳеѡдори, матери его, иже оутврьдише кланѩти се светымь иконамь – у Рачанском летопису) (Стојановић 1927: 159).

Такође у летописима три наведене групе (Шафариковом, Београдском другом, Сеченичком, Магарашевићевом, Јанковом, Софијском другом, Реметском, Васићевом и Подгоричком) налазимо

[8] Овај рукопис спада у летописе друге, треће и четврте групе, у које спада и Загребачки, у оквиру Опште историје (Стојановић 1927: 154–166).

податке о раду Солунске браће у оквиру приповедања о Седам васељенских сабора: вь лѣто .ѕтѯ (6360. г. од створења света, одн. 852. г. од Христовог рођења) (ѿ рождства христова 360[9] – у Магарашевићевом) написаше се (наша у Шафариковом – срьпска у Магарашевићевом и Јанковом) словеса (по србскомоу езикоу у Подгоричком) светымь кѵрилломь (у Сеченичком) философомь, оучителемь словеньскимь (Шафариков и Београдски други – К. Ф. ѿ грьчаскаго езыкъ при цари михаиле и ѳеѡдори, матери его, иже оутврьдише кланѩти се светымь иконамь у Јанковом – К. Ф. слвинца /= Солунцем?/ при цароу итд. у Подгоричком – К. Ф. оучитела блгарскимъ езикомь при грчаскиѡ царем михаиле итд. у Магарашевићевом – К. Ф. на бльгарскы езыкъ, при царе грьчѩскоѡ михаиле итд. у Софијском другом, Реметском и Васићевом) (Стојановић 1927: 163).

И даље у летописима наведене три групе: Габровском, Григоровићевом, Вукомановићевом, Хиландарском, Сеничком и Дечанском налазимо сличне податке о Браћи: вь лѣто .ѕтѯ. (6360. г. од створења света, одн. 852. г. од Христовог рођења) написаше (сьставише се у Григоровићевом) наша словеса светымь кѵрилломь философомь и оучителемь словенскымь (у Габровском и Григоровићевом) (Стојановић 1927: 164); написаше се наша словеса (у Вукомановићевом – словеса срьбска у Сеничком – словенска писмена у Хиландарском) К. Ф. оучителемь бльгарскаго езика при цари (грьчаскомь у Сеничком) михаиле и матери его ѳеодори (у Хиландарском) иже утврьдише (тьи царь михаиль оутврди у Сеничком) кланѩти се светимь иконамь (у Вукомановићевом и Сеничком) славенска[10] слова, по просто србска, светим Кириломъ Филозофомъ, Солунцемъ, ученикъ цариградскій од греческаго езыка, при цари греческомъ Михаіле и матери его Ѳеодори, ониже утвердише кланяти се святым іконамъ (у Дечанском) (Стојановић 1927: 165).

У летописном делу који говори о Немањићима (до смрти Душанове), у „летописним замецима“ (а), почиње летописање од Светог Симеона Немање, наставља се податком кад је Свети Сава постао архиепископ и кад се његов брат Стефан венчао на краљевство, а одмах после тога летописци, очигледно сматрајући изузетно важним ова два догађаја, наводе колико је прошло година од Светог

[9] Ова је година свакако нетачна; могуће је да је тако у рукопису, али је, можда, грешка у Стојановићевом издању.

[10] Даље следи текст на славеносрпском језику.

Ћирила до њих: ѿ кѵрила философа до светаго савы прьваго архїепископа, оучителїа и прьвосветителїа срьбскаго, новаго по истине апостола, и брата его стефана прьвовѣнчаног кралїа срьбскаго лѣт .сп. (280. г.), ѿ адама же лѣть .ѕ.[11] тисоущь .хм. (V, 213) (Стојановић 1927: 167).

У летописима треће групе, Верковићевом и Остојићевом, у којима се такође говори о Немањићима (до смрти Душанове) читамо: в. л. 6360 (од створења света, одн. 852. г. од Христовог рођења) списаше сѧ славено-сербска словеса светоѭ (тако!) кириллоѭ философоѭ и оучителеѭ славенскиѭ (Стојановић 1927: 190).

Код Ст. Новаковића налазимо: въ лѣто .ѕткѕ. (6327. г. од створења света, одн. 819. г. од Христовог рођења) написаше се наша слова философѡѭ кирїлѡѭ оучителеѭ словенскыѭ (Novaković 1877: 78). Ово је потпуно неуобичајена година у коју летописац смешта настанак словенске азбуке.

Такође је важно скренути пажњу и на то да се у нашим родословима и летописима покушала наћи спона између превода богослужбених књига на грчки језик и настанка грчке азбуке, с једне стране, и превода истих тих књига на словенски језик и настанка словенске азбуке, с друге.

У летописима прве групе (Општа историја) налази се забелешка: птоломеи филаделфь (дрѹгии птоломеи – Г. Ј.) сиречь братолюбць (Софијски и Григоровичев летопис) .л. при семь евреиские свещенїе книгы вь еладскы (рекше грьскы, Григоровичев и Софијски летопис), ѥзыкь прѣписаше се (Стојановић 1927: 132). Излагање о настанку грчке азбуке почеће од тврдње да Грци, одн. Јелини, најпре нису имали своју азбуку: не имѣхоу своиѭ ѥзикоѭ писмена, нъ писахоу ѳѳиненскыѭ. Наводи се даље философ Палдамије, који је за Грке изумео азбуку од шеснаест слова. Онда је Кадан Милисин додао још три слова; па је Симон додао још два слова; Пихарије је додао још три слова, па се тако сакупило двадесет четири слова; најзад је неки граматичар Дионисије додао шест диграма (Стојановић 1980: 113–114).[12]

[11] И на овом месту треба ѕ (= 6), одн. 6640 од створења света, одн. 1132. г. од Христовог рођења.

[12] Овај податак налази се у рукопису владике Порфирија. То је један руски хронограф у који је унето неколико листова из другог рукописа; на њима је исписан општи кратки летопис српске редакције: ѡть лѣтописца ѡть адама и о царехъ їоуденскихъ и рымьскыхъ сложено въ кратцѣ (Стојановић 1980: 112).

У рукопису Народне библиотеке у Београду бр. 491 забележено је да је године .ѕнї. (7018)[13] био велики земљотрес у Цариграду, да је те године пао и дубок снег по планинама у месецу јулу; иза ових података, у новом реду, наводи се и да (без навођења датума) ѡбрете гр҃ьскꙋю книгꙋ мерскꙋрие (Стојановић 1927: 117).

Ово што је изложено представљало би, отприлике, све што се у нашим родословима и летописима може наћи о Солунској браћи.

Неке податке ипак треба још прокоментарисати. У нашим изворима углавном се сасвим кратко, најчешће у двема-трима реченицама, говори о настанку словенске азбуке и о њеном аутору Светом Ћирилу. Свети Методије не спомиње се увек. Ни на једном месту нисам нашла било шта што би упућивало на то да су наши летописци знали нешто о традицији да су Ћирило и Методије сачинили словенску азбуку пре него што се ишта знало о Великоморавској мисији. Наиме, Црноризац Храбар спомиње у свом знаменитом *Сказанију* годину 855, када је настала словенска азбука, дакле, пре него што су Браћа и мислила да ће их цар Михаило упутити у Велику Моравску. Штавише, Свети Ћирило ће се као мисионар појавити међу Словенима који су живели на обали Брегалнице – што значи да је као мисионар најпре отишао међу Словене који су били византијски поданици – па у Ћириловом кратком житију читамо: по томъ же ше^а^ въ брѣгалницѧ, и обрѣ^т^ ѿ словѣнскаго ѧзыка неколико кр҃ьщнѣ. и елицѣх же не обрѣ^т^, кр҃ьщенѣх, он҃же кр҃стивь их и приведе на православнѧѧ вѣрѫ. и написавь им книгы словенскы^и^ ѧзыком^и^. и сих иже обрати на вѣрѫ хр҃стїанскѧѧ .н҃д. тысѧщѧ (54000; Иванов 1931: 287). Овај податак налази се и у тзв. Солунској легенди. Међутим, у многим нашим летописима спомиње се 852. година, у којој је Свети Ћирило „написао наша слова", што није далеко од оне коју наводи Храбар.

У истом овом житију налазимо да су књиге преведене тек у Моравској, што, опет, отвара низ питања везаних за настанак словенске азбуке и превода богослужбених књига: и дошьѧшꙋ емꙋ великїе морави и приеть бы҃ ра(с)тиславомь кнѣзомь и тꙋ преложивь кныги изь грьчьскихъ вь словенски ѣзыкъ. и кр҃стивь их привѣѧ на православ҃нꙋю вѣрꙋ. и наꙋчивь их словен҃скимь кныгамь (Иванов 1931: 287).

[13] Тј. 1510. г. од Христовог рођења.

У опширном грчком житију Светог Наума налази се податак о томе да су Браћа обраћала у хришћанство мизијски и далматински род (проходеште и оучеште рѡд мѵсінскы и далматінскын) (Дуйчев 1969: 265).

Хиландарски препис Храбровог списа из XVI века важан је, између осталог, и због тога што се у њему по реду излажу словенска слова четыри межѧꙋ десѧ҃ти, одн. 24 која су слична грчким словима, и четыринадесѧ҃т по слѡвѣнскомꙋ ѧзыкоу, одн. 14 која су по словенском језику (Иванов 1931: 443–444). Према Црнорисцу Храбру, словенска азбука је имала 38 слова. С друге стране, у тзв. Панонској легенди наводи се да је словенска азбука имала 32 слова: азь написахь имь .л҃в. словѣ. азь ихь мало ꙋчахь, а они сами много прѣобрѣтахꙋ (Георгиев 1969: 38).

Сви ови подаци, у експлицитном смислу, изостали су у нашим родословима и летописима. Међутим, помени Солунске браће присутни су у њима и несумњиво је да су наши летописци били свесни значаја који су Свети Ћирило и Методије имали за читав словенски род, наравно – и за српски. Стављајући у исти ред Солунску браћу и две изузетне личности наше историје – Светога Саву, првог српског архиепископа, и Стефана Првовенчаног, првог српског краља – наши летописци су умели да на прави начин оцене њихов значај и за нашу и за општесловенску историју.

Цитирана литература

Георгиев, Емил. „Родината на кирило-методиевото дело.“ *Константин Кирил Философ, юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му*. София: БАН, 1969, 31–43.

Дуйчев, Иван. „Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски.“ *Константин Кирил Философ, юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му*. София: БАН, 1969, 261–279.

Дурковић-Јакшић, Љубомир. *Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба*. Београд, 1986.

Иванов, Йордан (събрани и обяснени). *Български старини из Македония*. Доплънено издание. София: БАНУ, 1931.

Михаљчић, Раде. „Родослови.“ *Лексикон српског средњег века*. Београд, 1999, 625–627.

Попов, Андрей (ред.). *Обзоръ хронографов русской редакции*. Выпускъ первый. Москва, 1866.

*

Novaković, Stojan. „Građa za srpskog ljetopisca." *Starine* JAZU IX (1877): 60–90.

Извори

Константин Философ. *Повест о словима*; *Житије деспота Стефана Лазаревића*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књ. једанаеста. Приредила проф. др Гордана Јовановић. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1989.

Стојановић, Љубомир (прибрао их). „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др." *Споменик* СКА III (1890).

Стојановић, Љубомир (средио их). *Стари српски родослови и летописи*. Ср. Карловци, 1927.

Gordana Jovanović

Thessalonian Brothers Cyril and Methodius in Old Serbian Genealogies and Chronicles

Summary

Old Serbian genealogies and chronicles are an important source for the study of traditions related to the mission of the Thessalonian brothers, Holy Cyril and Methodius, among the Slavic population in the ninth century. The necessary precondition for their missionary work was to create a Slavic alphabet and then to translate liturgical books into the Slavic language, i.e. into the language of the Slavs who lived in the vicinity of Thessaloniki. At that time, various Slavic tribes could easily communicate among themselves and differences among their dialects (which would later develop into separate languages) were not significant. Old Serbian genealogies and chronicles give an account of these important events in the history of the Slavs: they describe the work of the Thessalonian brothers on creating the Slavic alphabet and translating the most important liturgical books. Different names are used to designate the Slavic alphabet, i.e. the letters that make it: Serbian letters, Slavic letters, Bulgarian letters, etc. This terminological diversity was obviously irrelevant for Serbian chronicle writers because they always implied the same idea of the common Slavic alphabet.

УДК 821.163.1.09 Климент Охридски, свети
811.163.1"16"

ЉУПКА ВАСИЉЕВ

Два непозната слова на Успење Богородице Климента Охридског

У раду се говори о похвалним словима која се приписују једном од најплоднијих словенских аутора, Клименту Охридском. Предлаже се ново датовање Михановићевог Хомилијара у коме се налази најстарији препис овог похвалног слова. Аутор је пронашао још два српска преписа из XVII века у којима се налази Климентово име: рукопис из збирке Цетињског манастира, бр. 65 (Диоптра писара Авакума) и рукопис Музеја Српске православне цркве, из збирке Радослава Грујића, бр. З I 59 (Панагирик). У прилогу се дају издања сва три рукописна текста, као и њихове илустрације.

Кључне речи: Слово на Успење Богородице Климента Охридског, српска редакција старословенског језика, археографија, палеографија.

Празник Успења Богородице један је од најстаријих и највећих хришћанских празника. Претпоставља се да се овај велики празник славио још у IV веку и то 18. јануара у неким крајевима, а 15. августа у другим (по старом календару). Два века касније, тачније 582. године, за време владавине императора Маврикија, установљен је 15. август као тачан датум овог великог хришћанског празника. У западној хришћанској цркви прихваћено је мишљење да се Богородица успела на небо, а да није окусила смрт. Са оваквим схватањем „полемише“ свети Климент Охридски у својим похвалним словима на Успење Богородице (Свети Климент Охридски 2008: 192–199). У православном словенском свету, ово слово добило је посебан значај и велику распрострањеност. Откривено је преко шездесетак Климентових преписа похвалних слова (Свети Климент Охридски 2008). У већем броју њих налази се и његово име – Климент епископ. Такође, откривени су, поред похвалних Климентових слова

* Љупка Васиљев, археограф саветник у пензији, Народна библиотека Србије, Археографско одељење.

и канони на Успење Богородице са његовим именом у акростиху (Турилов–Мошкова 2012: 73–88), као и тропари покајног канона Богородици (Убипарип 2013: 103–128).

О Климентовом књижевном стваралаштву, просветитељском и проповедничком, писали су многи познати научни радници различитог профила и интересовања: слависти, филолози, историчари средњовековне књижевности, историчари уметности и археографи (Убипарип 2013: 103–128, Јовановић-Стипчевић 1989: 72). Објављене су посебне студије (Иванова 1989: 53–55, Иванова 2008: 614), чланци, расправе, па и књиге о његовом обимном стваралаштву сачуваном у преписима рукописног наслеђа од XIII до XVIII века.

Овом броју од шездесетак похвалних слова додајем овде још два новооткривена српска преписа из XVII века у којима се налази Климентово име.

До сада се у науци сматрало да је најстарији препис похвалног слова на Успење Богородице Климента Охридског из XIII века (Иванова 2008: 693, Свети Климент Охридски 2008: 193). Ово слово налази се у рукописној књизи познатој у литератури као Михановићев Хомилијар или Панагирик (Зборник различитих хомилија за март–август). Поменута и врло драгоцена књига чува се у рукописном фонду Хрватске академије знаности и умјетности (раније ЈАЗУ) под сигнатуром III с 19.

Владимир Мошин је још 1955. године описао и публиковао у два тома рукописну збирку ЈАЗУ. Уз сваки опис дата је и целокупна објављена литература (Mošin 1955: 95–100).

Владимир Мошин Михановићев Хомилијар датира последњом четвртином XIII века, а у палеографском албуму дао је ново, прецизније датирање, у крај XIII и почетак XIV века. Према овом опису В. Мошина, рукопису недостају првих 18 листова, као и 9 листова из књиге, а 61 лист, односно од листа 21 до 82' фрагментарно су очувани. Текст је знатно оштећен по средини листова. Такође недостаје и крај књиге.

Рукопис је писан на пергаменту и данас има укупно 265 листова, димензија 327 × 230 мм. Текст је писан у два ступца са по 35–36 редова. Сачувана је првобитна пагинација, забележена по средини горње маргине ћирилском словном ознаком. Постоје још две пагинације,

касније уписане. Прва пагинација урађена је графитном оловком, у горњем десном углу, а другом, знатно каснијом, обележени су листови рукописа по средини доње маргине, бројевима откуцани на машини, па налепљени. Ова пагинација се не слаже са пагинацијом датом у опису В. Мошина.

У писању књиге учествовала су два писара, који имају врло сличне дуктусе, заправо поједина слова су им скоро идентична, као што су: ꙁ, ѫ, ꙋ, ѣ, а различита ѡ, ѥ и друга. Свакако оба ова преписивача припадају истој, значајној писарској школи, а њихови дуктуси одликују се својом индивидуалношћу и карактеристичним писарским манирима, што је нарочито уочљиво код другог писара. Он у појединим речима слова на крају реда спаја, као на пример г и ѳ, и т и ѳ. Код слова т десни крак пречкице повија обликујући слово ѳ – ҭ и ґ, попут украса. Њихова писма су средњи калиграфски устав, код првог писара, и ситни калиграфски устав код другог; не увек изведена вертикалним потезима, већ се линије слова померају лево и десно, што је изражајније код другог писара. Писано је српском језичком редакцијом, рашког правописа.

Данашњи нови почетак књиге иде од листа 1 до листа 20’ и припада другом писару, као и текст од листа 187 – задњих шест редова првог ступца до краја рукописа, односно до листа 265’ (према најновијој пагинацији, урађеној у време факсимилног издања рукописа; в. Мих. 1957). Првом писару припада текст од листа 21 до 187 (први ступац).

О месту и времену настанка, као и о именима писара у књизи нема сачуваних података, вероватно због тога што је рукопис знатно оштећен и што му недостаје крај.

Анатолиј А. Турилов (Турилов 2012: 367–377; 2009: 461–468) пише о датирању и провенијенцији Михановићевог Хомилијара, односно о првом писару ове значајне књиге. Дуктус првог писара Михановићевог Хомилијара А. Турилов поистовећује са дуктусом писара Николе, који је преписао до сада позната три рукописа: прво, Јеванђеље апракос из 1329. године, које није сачувано; друго, Четворојеванђеље бр. 102 из бившег фонда Народне библиотеке Србије изгубљено 1915. године, касније пронађено у Немачкој (Младеновић–Недељковић 2008–2009: 56–76). На крају овог рукописа забележено је име писара – Никола. Треће је Јеванђеље по Луци бр. 1

Пећке патријаршије, као и фрагменти Јеванђеља апракоса из Москве (Васиљев 1987: 31–59) и Лондона (Стефановић 1984–1985: 51–129).

Дугогодишњи рад на опису рукописа и искуство стечено у поређењу и анализи текстова рукописног наслеђа помогло ми је да препознам дуктус изванредног писара-калиграфа Николе. Помоћу палеографске анализе писма и упоређењем карактеристичних и истих облика слова: ѡ, ꙁ, ѫ, в, ѧ, к, ꙋ, ѣ, установила сам да писмо, односно дуктус писара Николе није идентичан са дуктусом првог писара Михановићевог Хомилијара (в. приложене илустрације: Четворојеванђеље из бившег фонда Народне библиотеке у Београду, бр. 102; Јеванђеље по Луци из Пећке патријаршије, бр. 1; први писар Михановићевог Хомилијара, ЈАЗУ, III с 19; сл. 1–3). Значи да писару Николи не можемо атрибуирати текст првог писара поменуте књиге. За сада први као и други писар Михановићевог Хомилијара остају анонимни, до неких нових открића и адекватне атрибуције.

Што се тиче времена настанка Михановићевог Хомилијара, померам га са краја XIII и почетка XIV на прву четвртину XIV века. Овакво своје датирање заснивам на анализи писма код оба ова преписивача, као и на њиховој иницијалној орнаментици. Иницијали првог писара ове рукописне књиге имају врло карактеристичне – необичне облике. Иницијали су изведени са много маште и уметничког смисла – као да их је писар резбарио, са много прекида, угластих површина и необичних цветних детаља. Управо овакви иницијали и необични геометријско-флорални мотиви заступљени су у једном броју књига прве четвртине XIV века (в. Mošin 1952: сл. 15–19, сл. 21–25; Mošin 1955: 64/65, 80/81, 99, 115, 131).

Поменуто похвално слово Михановићевог Хомилијара почиње на листу 167 (249), односно на осмом листу 34. свешчице, а завршава се на половини првог ступца 35’ свешчице, заправо на 168 (250’) листу. Овај део рукописа са похвалним словом припада другом анонимном писару.

Дакле, на основу свих до сада у овом раду изнетих меродавних чињеница могу да померим и време настанка, односно датирање и предложим ново датирање Михановићевог Хомилијара, а самим тим и преписа похвалног слова Климентовог – с краја XIII у прву четвртину XIV века.

На почетку овог рада напоменула сам да сам установила још два непозната преписа Климентових похвалних слова на Успење Богородице.

Први рукопис у коме се налази једно од новооткривених Климентових похвалних слова јесте из збирке Цетињског манастира. Рукопис је заведен под бројем 65. По садржају књига је Диоптра или Огледало. Писана је на хартији, има 388 листова димензија 213 × 155 мм, и величине текста 165 × 95 мм, са по 24 реда на страни. Свешчице су обележене на почетку и на крају, по средини доње маргине ћирилским словним ознакама. Има 49 свешчица са по осам листова, док 50. свешчица има само прва два листа. Од 36. свешчице сачувани су први и осми лист. Листови су касније обележени у горњем десном углу оловком и мастилом.

Диоптра је написана у манастиру Успења Богородице у Пиви, а њен преписивач је грешни расодер Авакум, писар Лествице из 1630. године, као и Диоптре и Палеје са тумачењима (Васиљев 2013). Време настанка Диоптре пада у тридесете–четрдесете године XVII века, што сам већ раније објавила (Исто).

Наслов књиге започиње на првом листу речима: прѣдисловїе ꙗ҆ханла ѱелось кныгѣ гл(аго)лемѣи диѡптра нашиꙗ(ь) ѥзыкоꙗ(ь) наричет се зрьцалѡ.

Текст Диоптре писара Авакума исписан је црним мастилом, врло лепим крупним полууставним писмом, наглашених угластих облика. Писан је ресавским правописом, српскословенске језичке редакције. Иницијална орнаментика је чисто геометријска, украшена цртицама и бобицама, изведена цинобером. Књига је добро очувана, на доњој маргини листа 1’ налази се једини писарев запис који гласи: простете и ꙗ҆ене писавшаг(о) грѣшнаго (Васиљев 2013).

Климентово похвално слово почиње на 250. листу, наслов текста гласи: ꙗ҆(ѣ)с(є)ца аѵг(оу)ста ,є҃і· похѵвала …, а завршава се на 253. листу речима: и н(ы)нꙗ и присно и въ вѣкы аминь :~

Друго новооткривено Климентово слово о коме ћу овде изнети своја запажања налази се у рукописној књизи Музеја Српске православне цркве, збирке Радослава Грујића са ознаком З I 59. У збирци се води као Панагирик манастира Ораховице у Славонији, где је и нађен.

Писан је на хартији, има 178 листова, димензија 292 × 200 мм, а величина текста 215 × 135 мм са по 23–24 реда на страни. Свешчице обележава писар на почетку и на крају по средини доње маргине, ћирилским словним ознакама; има укупно 23 свешчице. Рукопис је непотпун, недостаје по један лист иза листа 49, 83 и 124 и два листа после 178, који данас чини завршетак књиге. Заправо, лист 178. представља други лист прве свешчице. Рукопис је датиран према врло сличним и сличним воденим знацима у прву четвртину XVII века (око 1610–1625. године).[1]

Текст је писан полууставним писмом карактеристичним за ово време, српском језичком редакцијом, ресавског правописа; заступљена су оба јера: ъ, ь. Иницијали су једноставни, наглашених широких површина, украшени скромним геометријско-флоралним детаљима: куглицама, цртицама и таласастим нитима. Изведени су црвеним мастилом и укомпоновани у блоковну површину текста заузимајући шест до дванаест редова. Поједини иницијали украшени су гранчицама и таласастим нитима.

На крају књиге, односно на задњој корици залепљеног листа исписан је већи запис брзописом: сію книгꙋ принесе ѡт манастꙋра стꙋпїа їеромонах аѳанасїе – даље ређа имена монаха и догађаје. Манастир Ступље налази се у Босни (Петковић 1950: 320).[2] Овај манастир је изгорео и опустео, а његови монаси бежећи од Турака носили су са собом манастирске реликвије и књиге. Из Босне монаси су дошли у манастир Ораховицу у Славонији. Текст овог записа је забележио, како о себи са̑м каже – грешни скитач Стефан Раваничанин 1696. године.

Како видимо из записа, ова књига, попут многих сличних књига доживела је велику сеобу. Из манастира Ступље у Босни стигла је у манастир Ораховицу. Знамо одакле је донесена, али није нам познато њено место настанка, као ни име њеног преписивача. На основу поређења и идентификације писаревог дуктуса као и палеографском

[1] Подаци су преузети из необјављеног описа рукописа З I 59, својина МСПЦ збирке Р. Грујића, у коме учествујем и ја (Опис ћирилских рукописа Музеја Српске православне цркве, збирка Р. Грујића).

[2] Манастир Ступље, посвећен светом арханђелу Михаилу. Манастир се налази у селу Горњи Вијачани, на реци Манастирици на граници општина Прњавор, Челинац и Теслић. Манастир Ступље се у писаним изворима први пут помиње у XV веку.

анализом писма, атрибуирала сам писара Гаврила Тројичанина, преписивача више књига различитог садржаја, а понајвише псалтира. Упоредном анализом карактеристичних слова писара Гаврила Тројичанина из рукописне књиге Псалтира бр. 83 (Васиљев 2001: 91–107, Васиљев 1992: 47–53) са писмом Панагирика З I 59 и то са словима: ѡ, в, ꙁ, к, ж, ѧ, ꙋ. Сва наведена слова су врло препознатљива и специфична за писара Гаврила Тројичанина, који је такође преписао и ову рукописну књигу – Панагирик З I 59. Плодни писар Гаврило Тројичанин има индивидуализиран дуктус, он у графичку изведбу слова уноси неки посебан, њему својствен манир, једно исто слово обликује у више варијаната, од стилизованих, благо повијених, до брзописно разуђених линија, дајући писму свој изричити печат. Навешћу неколико најкарактеристичнијих слова описно: ѡ исписује као два спојена полулука, један ужи и угласти, а други шири и овални, има још три различита облика за ово слово; слово ꙁ има троугласто задебљање у спојници горњег и доњег стабла на замишљеној линији, управо је ово слово само њему својствено; в има угласте петље, раздвојене попут машнице. Код слова к вертикала је знатно одвојена од кукичастог дела стабла, које је у доњем делу изломљено и угласто; ж је тропотезно; слово ѧ као да је изведено од удвојеног слова л. Надредно т је у облику половине броја 7, које се јавља и на крају реда. Сва ова поменута слова присутна су и у тексту Панагирика З I 59. Климентово похвално слово налази се на листу 158. Текст слова гласи: ѧ(ѣ)с(є)ца авгꙋста ·єї҃· д(ь)нь , сл(о)во, а завршава се на листу 160’ речима и н(ы)нꙗ и пр(и)сно и вѣкы вѣкоѧ(ь) аѧ(инь) :~

Ради бољег увида, а и како бих тачније приказала своја запажања и закључке донесене на основу рукописног материјала, уз рад прилажем разрешене текстове похвалних слова, разлике појединих речи упоредно донетих, као и снимке текстова из сва три преписа – Михановићевог, Цетињског и Грујићевог.

Цитирана литература

Васиљев, Љупка. „Три рукописна фрагмента Лењинове библиотеке у Москви.“ *Археографски прилози* 9 (Београд, 1987): 31–59.

Васиљев, Љупка. „Орнаментика у рукописима Гаврила Тројичанина“. *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. III. Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године. Нови Сад, 1992, 47–53.

Васиљев, Љупка. „Ко је илуминатор рукописног псалтира Гаврила Тројичанина Бечке националне библиотеке број 83." *Словенско средњовековно наслеђе*. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, 91–107.

Васиљев, Љупка. „Три рукописне књиге српског писара Авакума из тридесетих година XVII века." *Археографски прилози* 35 (Београд, 2013): 113–143.

Иванова, Климентина. „Неизвестни преписи от творби на Климент Охридски в книгохранилищата на Югославия." *Palaeobulgarica* 13, № 4 (1989): 51–67.

Иванова, Климентина. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 2008.

Јовановић-Стипчевић, Б. „Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића." *Археографски прилози* 10–11 (Београд, 1989): 71–81.

Мих.: R. Aitzetmüller (ed.). *Mihanović Homiliar*. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1957.

Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. II. dio. Reprodukcije. Zagreb: JAZU, 1952.

Mošin, Vladimir. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I. dio. Opis rukopisa. Zagreb: JAZU, 1955.

Младеновић, А., Ј. Недељковић. „О четворојеванђељу бр. 102 (прва четвртина XIV века) из старе збирке Народне библиотеке у Београду." *Археографски прилози* 31–32 (Београд, 2008–2009): 56–76.

Петковић, Владимир Р. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Посебна издања. Књига CLVII. Одељење друштвених наука. Нова серија, књига 4. Београд: САН, 1950.

Свети Климент Охридски. *Слова и служби*. Посвещава се на 120-годишнината от основаването на Софийския университет „Св. Климент Охридски". София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 2008.

Стефановић, Димитрије. „Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији." *Археографски прилози* 6–7 (Београд, 1984–1985): 51–129.

Турилов, Анатолий А. „О датирковке и происхождении рукописи Гомилиария Михановича." *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*, ročnik 78, sešit 3–4 (Praha, 2009): 461–468.

Турилов, А. А., Л. А. Мошковая. „Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (Канон Климента Охридского на Успение Богородицы)." I Судьбы кирилло-мефодиевского наследия в национально-региональных традициях и древнейшие межславянские культурные связи *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва: Россйская академия наук, Институт славяноведения, 2012, 73–88.

Турилов, А. А. „Милешевский Панегирик и Гомилиарий Михановича – к датировке и происхождению двух древнейших сербских списков Торжественника общего." III Книжность и книжная культура Болгарии и

Сербии в XIII – начале XVII в. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва: Россйская академия наук, Институт славяноведения, 2012, 367–377.

Убипарип, Миланка. „Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима покајног канона Климента Охридског." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXXIX (Београд, 2013): 103–128.

Ljupka Vasiljev

Two Unknown Panegyrics on the Dormition of the Holy Virgin by Clement of Ohrid

Summary

One of the oldest and the greatest Christian feasts is dedicated to the Dormition of the Holy Virgin. It is believed to have begun as a liturgical celebration already in the fourth century; it was originally celebrated on January 18; two centuries later, the date for this feast was finally set to be August 15. According to the doctrine generally accepted in the Western Christian church, the Virgin Mary ascended to heaven without ever experiencing death. This doctrine was disputed by St Clement of Ohrid in his panegyrics on the Dormition of the Holy Virgin. In the Orthodox Slavic world, this panegyric gained an outstanding importance and became geographically widespread. More than sixty manuscript copies of Clement's panegyric have been identified, as well as those of the Canon of the Dormition and the *troparion* of the Canon of Repentance sung on the feast of the Dormition of the Holy Virgin. The oldest manuscript copy of Clement's panegyric on the Dormition has been preserved in the Mihanović Homiliary – a panegyricon from the manuscript collections of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts, III c 19 (which was believed to date from the late 13th century). The palaeographic analysis of the text and the analysis of the scribe's ductus and ornaments have shown that the Mihanović Homiliary dates from the first quarter of the 14th century.

The other two identified manuscript copies of Clement's panegyric on the Dormition that have recently been discovered date from the 1630s. The first belongs to the collection of the Cetinje Monastery (No. 65); it contains the *Dioptra* or the *Mirror* and was copied by the *sinful monk* Avakum in the monastery of Piva. The second recently discovered copy of Clement's panegyric is the Panegyric from the manuscript collection of the Museum of the Serbian Orthodox Church, namely the collection of Radoslav Grujić (signature Z I 59). A palaeographic analysis of the text, comparison and the identification the scribe's ductus have revealed the name of the Panegyric's scribe: it was Gavrilo Trojičanin, who copied several books of diverse content.

Михановићев Хомилијар, ЈАЗУ III с 19 (сл. 4)

Вь тьжде д(ь)нь · похвала с(ве)тѣи б(огороди)ци на прѣставлениѥ · Се н(ы)нꙗ свѣтло праздьньст'во ликьствоующе · придѣте вьзлюблении · прѣдивнааго сего чюдесе насладіим се · ѡт(ь)врьгше мракь житѣискии чювьствнѣи ѡчи просвѣтиимь · и оумомь подвигнѣм се да відиимь прѣдивно оуспениѥ г(оспод)ниѥ м(а)т(е)ре · и оученник' ѥго збраниѥ по ѡблаком' на провождениѥ пр(ѣ)ч(и)стаго тѣлесе · вь истиноу прѣс(ве)тыѥ и прѣславныѥ влад(ы)ч(и)це н⟨а⟩ше б(огороди)це и приснод(ѣ)вы маріѥ · тою бо ѡбнови се ѡбетьшаныи грѣхомь родь человѣчь · тою ѡт(ь)врьзе се ѥдем' затвореныи дрѣвлѥ прабабою ѥввою · тою пламенноѥ ѡроужиѥ плещи вьдавь ѡтьбѣже · и поуть вьходныи вь животноую піщю ѡт(ь)врьзе се · тою клет'ва разори се а бл(аго)с(ло)вл(е)ниѥ процвте · і юдоу же смрть вьсели се вь ны тоудоу живот' бесмртныи изиде · та бо ꙗвии се н(е)бо понесшиꙗ небоу и земли творца · тою ѡб(о)жии се чл(о)в(ѣ)чьство · полежавшю х(ри)с(т)оу вь ложеснѣ прѣс(ве)тѣмь ѥе · Видѣв' бо ны б(ог)ь нашь · прѣльстию диꙗволею вь смрьть и вь тлѣниѥ вьпадьше · не трпе зрѣти сзданиꙗ ѡбраза своѥго · ѡбетшавша и вь толико зло вьпадша · нь м(и)л(о)срдиѥмь си смили се на ны · и прѣклонь н(е)беса сниде ꙗкоже дрѣвле дьждь на роуно вь чрѣво д(ѣ)вы вьселив се · покрівь плтию бож(ь)ство своѥ · и быс(ть) вкоупѣ б(ог)ь и чл(о)в(ѣ)кь сꙋгоубь ѥствомь · тѣмже б(ог)ь нар(е)че се · рождьшиꙗ ѥго ѥеже н(ы)нꙗ прѣс(ве)тоѥ оуспениѥ чтоуще свѣтло радоуѥм се · нь аще кто помышлꙗѥ неподобнаꙗ вь оумѣ си гл(агол)ѥть рекыи · не проси смрти вкоусити живодавца б(ог)а порождьшии · мыи таковыимь синце ѡт(ь)вещаѥмь гл(агол)юще · понеже кь адамꙋ речено быс(ть) по прѣстоупленіи · ꙗко землꙗ ѥси и вь землю идеши · и ꙗкоже ѡт(ь) того начело имамо родьствоу бытию и так(о) к'нчиноу (sic) · того ради и г(оспод)ь нашь і(соу)сь х(ристо)сь пришдь на землю и смртнѣи сѣи плті приимѣси се · и нась ради плтию смрти вкоуси а не б(о)ж(ь)ствомь · б(о)ж(ь)ствомь бо бестр(а)стнь и бесмртнь ѥс(ть) присно · нь понѥже бѣ соугоубь ѥствомь б(ог)ь и человѣкь · того ради чл(о)в(ѣ)ч(ь)ствомь смрти вкоуси а не бож(ь)ствомь · и вьскр(ь)се ꙗко бесмртнь · вьскрѣсивы сь собою прьвозданнааго адама · и прочее праведніки іже по нѥмь оумрѣше · того ради и прѣс(ве)таꙗ г(лаго)ла приснод(ѣ)ваꙗ мариꙗ б(о)жиꙗ м(а)ти · и пл'тию смрти вкоуси · самомоу г(оспод)оу б(ог)оу сшьдшю к' нѣи и с ин(о)ж(ь)ств(о)мь бесплтныихь силь ·

прѣч(и)стыниꙗ роукаꙗ прѣс(ве)тоую д(оу)шю ѥе приѥмьшю · ꙗ(о)л(и)твою же ѥе з‘бравшиниꙗ се ап(о)с(то)л(о)мь сь всѣхь страны на облацѣхь силою д(оу)х(о)вною · не тькмо іже бѣꙗхоу живи ны и іже бѣхоу оуже і прѣставили се · на посл(о)ушьство и провождениѥ ч(ь)стнаго тѣлесе прѣч(и)стыѥ ꙗ(а)т(е)ре г(оспод)ниѥ · и тоудоу вь гедсуꙗнию вьнесоше ю · тии тоу целованиѥ и хвалы створ‘ше · тіи такою вь гробь вселише · и оть тоудоу третии д(ь)нь из гроба выста · тако бо п(о)добаше из гроба исхищенѣ ѥи быти и оу с(ы)на ꙗ(а)тери быти · д(ь)н(ь)сь бо прѣстави се ꙗ(а)ти животоу вь прѣвѣчноую жизнь · породьныѥ дври от(ь)врьзающи род(о)у чл(о)в(ѣ)ч(ь)скомоу · д(ь)н(ь)сь вьсходиить ꙗ(а)ти г(оспод)а б(ог)а н⟨а⟩шего из ніжнꙗаго иѥр(оу)с(а)л(и)ꙗ вь вышнии и н(е)б(е)сныи градь · вѣчнааго ц(а)р(ь)ства х(ри)с(то)ва · д(ь)н(ь)сь прѣсвѣтлыи облакь вьсходиить к непристоупноꙗоу свѣтоу беспльтныихь силь · к нѣиже н(ы)нꙗ припадающе вельгл(а)сно гл(агол)ѥмь вь похвалоу ѥе рекоуще · Рад(о)уи се породословеснаꙗ источшиꙗ бесмртиѥ родоу чл(о)в(ѣ)чю · рад(о)уи се новыи кувоте · не скрижали каменыѥ понесши ны самого законодавца х(ри)с(т)а сп(а)са мироу рождьшии · рад(о)уи се коупино несполѣвшиꙗ · поношьшиꙗ огнꙗ б(о)ж(ь)ств(ь)наго в‘ пр(ѣ)ч(и)стѣꙗ си чрѣвѣ · рад(о)уи се горо несѣченаꙗ · из неѥже от(ь)сѣче се камень разоуминыи х(ри)с(тос)ь · истре т‘рѣбищ‘наꙗ капища и сл(о)ужбоу ихь попали · рад(о)уи се прѣсвѣтлыи облаче · понесшиꙗ ꙗысльнааго сл(ь)нца х(ри)с(т)а вь чрѣвѣ своѥмь · рад(о)уи се радости беспльтныихь силь · творцаа ангел(ь)ска и всеѥ твари здѣтелꙗ · бесѣмене зачьньши и паче словесе порождьши · рад(о)уи се пр(о)р(о)ч(ь)скоѥ збытиѥ и свршениѥ н⟨а⟩шемоу обновлению · рад(о)уи се ап(о)с(то)л(ь)скаꙗ радости и ꙗ(оу)ч(е)н(и)коѥмь тврьдоѥ стоꙗниѥ · рад(о)уи се пространоѥ вьмѣстилище невьмѣстиꙗааго ѥства · рад(о)уи се свѣтило незаходещаꙗаго свѣта вь себѣ приѥмши · и всего ꙗира богоразоуминo освѣтивши и свѣтѥщи присно прѣсвѣтлами си ꙗ(о)л(и)тваꙗи · рад(о)уи се трапезо д(оу)х(о)внаꙗ · небеснааго хлѣба приѥмші · себе на сп(а)с(е)ниѥ всѣмь вьдав‘ша и вьдающа на животь вѣрныимь · рад(о)уи се обновлениѥ адамлѥ и ѥвжино раздрѣшениѥ · тобою бо г(о)с(по)жде избавихом се от(ь) льсти идольскыѥ · тобою паки вьзвращениѥ обрѣтохомь вь прьвоую жиз‘нь · тобою прѣс(ве)таꙗ г(оспо)жде с(ы)нове б(о)жии нарицаѥмь се · вѣрою кр(ь)стеще се вь с(ве)тоую троицоу · тобою соупостать нашь диꙗволь побѣждень бывь вь огнь вѣчны осоуждень ѥс(ть) и з бѣсы всѣми · тобою ѥреси всакии противници хр(и)стиꙗньсци побѣждают се · тобою прѣс(ве)таꙗ

д(ѣ)во · болѣзни и стр(а)сти наше ѡт(ь)гонет се · и бѣсовьскаꙗ слоужба потрѣблꙗна быс(ть) · тобою прѣс(вє)таꙗ величави смѣрꙗают се а нїщии ѡб(о)гащают се бл(а)годѣтию храними · тобою прѣс(вє)таꙗ г(о)с(по)жде раи ѡт(ь)врьзе се и ц(а)р(ь)ство тоуне даст' се · вѣрою исповѣдающиимь м(а)т(є)рь б(о)жию · Ты бо ꙗви се печалныимь застоуплениє и болѣзньныимь цѣлениє · понєже понесе понесшааго болѣзни и стр(а)сти нашим' єствомь на себѣ · тебе славеть д(ѣ)во б(огороди)це арх(а)нг(є)льсции и бесплѣтныихь оустави · тебе славеть патриарси и пр(о)р(о)ч(ь)сции чинове · тебе чтоуть анг(є)л(ь)сции збори и м⟨оу⟩ченич(ь)сции пл'ци · ты єси архиєрѣомь вѣнць и чловѣч(ь)скомоу родоу сп(а)с(є)ниє · тѣмже и н(ы)нꙗ за ны непрѣстанно пом(о)ли се твоє прѣс(вє)тоє оуспениє почитающе · всакиє стр(а)сти ѡт(ь)гонещи и болѣзни ицѣлꙗющи · напасти растачающи и єресі потрѣбещи · мироу здравіє подающи и ц(а)р(ь)ствиє н(є)б(є)сноє испросещи оу с(ы)на своєго небеснааго іс(оус)а х(ри)с(т)а · ємоуже под(о)баєть всака сл⟨а⟩ва и ч(ь)сть и покланꙗниє · з безначельныимь ѡ(ть)цемь и с прѣс(вє)тыимь и животворещиимь д(оу)х(о)мь · н(ы)нꙗ и присно и вь вѣкь вѣка аминь ⁘ ⁘ ⁘

Диоптра писара Авакума, Цетињски манастир, бр. 65 (сл. 5)

Ѿ(ѣ)с(є)ца авг(оу)ста ,є҃і· пох'вала на прѣставлєнїе прѣс(вє)тыє вл(а)д(ы)ч(н)це наше б(огороди)це · и приснод(ѣ)вы маріе , сътворено климен'томь єп(и)ск(о)пѡм(ь) бл(аго)слови , ѡ(ть)че :~

Се н(ы)нꙗ свѣтло празд(ь)ньство · ликьствоующе прїидѣте възлюблєнїи , прѣдивнаго сего чюдѣсе насладим се · ѡт(ь)врьгше же мракь житєнскыи , чювставнѣи ѻчи просвѣтимь · и оумомь подьвигнѣм се , да вид(и)мь прѣдивноє оуспенїе г(о)с(под)ниє м(а)тере · и оученикѡм(ь) по ѡблакомь събранїе , на провожденїе прѣч(и)стьго (sic) тѣлесе · въ истиноу прѣс(вє)тыє вл(а)д(ы)ч(и)це наше б(огороди)це , и приснод(ѣ)вы маріе · тою бо ѡбнови се ѡбетьшьнны (sic) грѣхыи рѡдь чл(овѣ)чь · тою ѡт(ь)врьзе се едемь затворены древлє прѣбабою еввою · тою пламен'ноє ороужїе плѣщи давь ѡт(ь)бѣже · и поуть въхѡдныи въ раискоую пищоу ѡт(ь)възе · тою клѣтва разори се , а бл(аго)с(ло)в(є)нїе же процьв'те · и юдоу же съмрьть въсели се въ ныи , ѡт(ь) тоудоу животь бесъмрьтныи

изыде · та бо ꙗви се новое н(е)бо · понесшїа н(е)боу и ѕемли творьца · тою
ѡбожи се чл(о)в(ѣ)чьство , полежавшоу х(рист)оу въ ложеснах(ь) прѣч(и)-
стыих(ь) еѥ · Видев бо нас(ь) г(оспод)ь б(ог)ь нашь , прѣльстїю дїаволею
въ съмрьть и въ тлѣныѥ въпад'ше · не трьпе ѕрѣти съѕданїе ѡбраѕа
своего , ѡбетьшьв'ша (sic) и въ толико ѕло въп(а)дьша · милосрьдїемь
смылив се на ны , прѣклѡнь н(е)б(е)са съныде · ꙗкоже дрѣвлѥ дьждь на
роуно , въ чрѣво д(ѣ)выѥ въселив се · покривь пльтїю б(о)ж(ь)ство своѥ ·
и быс(ть) въкоупѣ б(ог)ь и чл(овѣ)кь , соугоубь ѥст(ь)ствомь · тѣмже
б(огороди)ца нарече се рѡждьшїа его · еже н(ы)нꙗ прѣс(ве)тоѥ оуспенїе
чатоуще , свѣтло рад(о)уем се · нь аще кто помыслить неподобнаа въ
оумѣ своѥмь , гл(агол)ѥ · нелѣпо ѥс(ть) съмрьти въкоусити , живодавца
г(оспод)а рѡждьшїа мы таковѣмь сице ѡт(ь)вѣть творим(ь) , гл(аго)лю-
ще · понѥже къ адамоу быс(ть) реч(е)н'но по мирѡд(ь)ствоу (sic) бытїю ,
тако и кон'чиноу · того ради и г(оспод)ь нашь і(соу)сь х(ристо)сь прїидѣ
на ѕемлю , и съмрьтнѣи се плъти примѣсити · и нас(ь) ради плътїю
въкоусивь съмрьть , а не б(о)ж(ь)ствомь · б(о)ж(ь)ство бо бестраст(ь)но
и бесъмрътно ѥс(ть) присно · нь понѥже бѣ , соугоубь ѥс(ть)ствомь
б(ог)ь и чл(о)в(ѣ)кь · того ради чл(овѣ)чьствомь съмръть въкоуси , а
не б(о)ж(ь)стьвомь · и въскр(ь)се ꙗко бесъмрьтнь · въскресивь съ собою
адама первоѕдан'наго , и прочее пръвоѕдан'никы , иже по нѥмь оу-
мрьшее · Сего радї и сїа прѣч(и)стаа и госпожда приснод(ѣ)ваа б(о)жїа
мати марїа , пльтїю съмръть въкоуси · съмомоу (sic) г(оспод)оу б(ог)оу
съ н(е)б(е)сь съшьд(ь)шоу къ нѥи , съ мнѡжьствомь беспльтных(ь) силь ·
и прѣч(и)стима роукама прѣс(ве)тꙋю д(оу)шоу еѥ прїемшоу · м(о)литвою
же еѥ събравшим се ап(о)с(то)лѡмь съ васѣхь страń на ѡблацѣх(ь)
силою д(оу)хѡвною · не тькмо иже бѣхоу живи , нь и иже бѣхоу ꙋже
прѣставили се · на послоушьство и провожденїа ч(ь)стнаго тѣлесе , прѣ-
ч(и)стыѥ м(а)тере г(оспод)нѥ · и ѡт(ь) тоудоу въ гѥѳсиманїю внесоше
ю · и тоу цѣлованїа и хвали сътворише , и такою въ грѡбь въложише ·
и ѡт(ь) тоудоу третии д(ь)нь въставшїи из гроба · тако бо под(о)бааше
изь грѡба исхышенѣ ѥи быти , и оу с(ы)на м(а)т(е)ри быти · д(ь)н(ь)сь
бо прѣстави се м(а)ти животоу въ вѣчноую жизнь · порѡдные две-
ри ѡт(ь)връзающїи рѡдоу чл(о)в(ѣ)чьскѡмоу · д(ь)н(ь)сь въсходить м(а)-
ти г(оспод)а б(ог)а нашего , из' нижнꙗго ієр(оу)с(а)л(и)ма въ вышнїи
н(е)б(е)сны градь вѣчнаго ц(а)р(ь)ствїа х(ри)с(то)ва · д(ь)н(ь)сь прѣсвѣтлїи
ѡблакь , въсходит(ь) къ непристоупномоу свѣтоу беспл'тныих(ь) силь ·

Ѩь нѥиже н(ы)нꙗ припад(а)юще велегласно гл(агол)ѥмь , съ похвалою рекоуще · Рад(о)уи се порѡдословеснаа , источившїа бесъмрьтыѥ рѡдоу чл(овѣ)чоу · рад(о)уи се новыи кѵвотѣ · не скрижали каменьныѥ понесшїи , нь самого ꙁаконодав'ца х(рист)а , сп(а)са мирѹ пор(о)ждьши · рад(о)уи се коупино неопалившїа се , понес'шїа ѡгнꙗ б(о)ж(ь)стьвнаго въ прѣчистем си чрѣве · рад(о)уи се гѡро непросѣчен'наа , иꙁ нѥеже ѡтьсече се камень раꙁоуминыи · и сътри требищнаа капища , и слоужбоу их(ь) попали · рад(о)уи се прѣсвѣтлыи ѡблаче , понесьшїа мысльнаго сл(ь)нца х(рист)а въ чрѣвѣ своемь · рад(о)уи се радѡсти бесплѣтныих(ь) силь · твор'ца анг(е)льскааго , и въсеѥ твари съдѣтелꙗ беꙁсѣмене ꙁачан'ши , и паче словесе порѡждьши · рад(о)уи се пр(о)рочьскоѥ събытиѥ , и съвръшенїе нашемоу ѡбнов'лѥнїю · рад(о)уи се ап(о)с(то)льскаа радѡсти , и м(оу)ч(е)никѡмь твръдоѥ стоꙗнїе · рад(о)уи се , простран'ноѥ вълѣстилище невамѣстимаго ѥс(ть)ства · рад(о)уи се свѣтило , неꙁаходѣщааго свѣта въ себѣ прїемши · и въсего мира б(о)гораꙁоумно ѡꙁаривши · и свѣтещи присно прѣсвѣтлыми си м(о)л(н)твами · рад(о)уи се трапеꙁо д(оу)хѡвнаа , н(е)б(е)снааго хлѣба прїемшїи · на сп(а)сенїе себе въдавшаа , и въдающа на животь вѣрьнымь · рад(о)уи се ѡбновлѥнїе адамово , и еввино раꙁдрешенїе · тобою иꙁбавихом се ѡт(ь) льсти идол'скыѥ · тобою пакы ѡбрѣтохѡмь въꙁ'вращенїе въ пръвоую жиꙁнь · тобою прѣс(ве)таа госпожде с(ы)новѣ б(о)жїи наричем се , вѣрою кр(ь)стеще се въ с(ве)тоую троицоу · тобою соупостать нашь дїаволь побѣждѣнь бывь , въ ѡгнь вѣчны осоуждень ѥс(ть) съ бѣсы въсеми · тобою ереси въсакыѥ и противници хрїстїан'сци побѣждают се · тобою прѣс(ве)таа д(ѣ)во болѣꙁни и стр(а)сти наше ѡт(ь)гонѣт се · и бѣсѡвскаа слоужба потрѣблѥна бываеть · тобою прѣс(ве)таа величавы смѣрают' се , и нищїи ѡбогащают се бл(а)годѣтию хранимы · тобою прѣс(ве)таа г(оспо)жде раи ѡт(ь)въꙁе се · и ц(а)р(ь)ство н(е)б(е)сноѥ тоуниѥ даст се , вѣрою тебѣ исповѣдающїимь м(а)т(е)рь б(о)жїю · ты бо ꙗви се печалнымь ꙁастоуплѥнїе · болѣꙁьн'нымь исцѣлѥнїе · понѥже понесе , понѥсшаго болѣꙁныи и страсти нашимь ѥс(ть)ствомь · те славеть д(ѣ)во б(огороди)це , архагг(е)льсцїи беспльтны оуставы · тебѣ славеть патрїар'си и пророчьсцїи чиновѣ · те чьтоуть агг(е)льсцїи сабори и м(оу)ч(е)ничьсцїи пльци · ты еси архїереѡмь вѣн'ць , и чл(овѣ)чьскомоу рѡдоу сп(а)сенїе · ты же н(ы)нꙗ непрѣстан'но ꙁа ни м(о)ли се , твоѥ с(ве)тоѥ оуспенїе почитающе · и въсакыѥ стр(а)сти ѡт(ь)гонещи , и болѣꙁни иꙁ'цѣлꙗющїи · и напасти расточещїи · ереси потрѣблꙗющи · мирь

и ѕдравїе подавающи ц(а)р(ь)ство н(є)б(є)сноѥ испросещїи оу с(ы)на своего · и г(оспод)а и б(ог)а и сп(а)са нашего і(со)у(са) х(рист)а · ємоуже подобаєть въсака слава , чьсть и покланѧнїе · съ безначелниѩ єго ѡ(ть)це (sic) , и съ прѣс(ве)тыниѩ и благыниѩ и животворещиѩ єго д(оу)хѡѩ · и н(ы)нѧ и присно и въ вѣкы вѣкоѩ аминь :~

Панагирик из МСПЦ, Р. Грујић, З I 59 (сл. 6)

Ѩ(ѣ)с(є)ца августа ·є҃і· д(ь)нь , сл(о)во похвал'ное на прѣстьвлєнїе (sic) прѣс(ве)тїе вл(а)д(ы)ч(и)це наше б(огороди)це и приснод(ѣ)вы ѩарїе · сътворѣнно климен'тоѩ(ь) єп(и)ск(о)поѩ(ь) бл(аго)с(ло)вы :~:~ ѡ(ть)ч(є) :~

Се н(ы)нѧ свѣтло праѕд(ь)н(ь)ство лык'ствꙋюще · прїидѣте въѕлюбленны · праведнаго сего чюдеси насладиѩ' се · ѡт(ь)врьг'ше же ѩракь житеискы · чюв'ствь'неи ѳчи просвѣтыѩ(ь) · и оумоѩ(ь) под'вигнеѩ' се · да вид(и)ѩь правѣд'ное оуспѣнїе ѩ(а)т(є)ре г(оспод)ню · и оученыки ѡблакоѩ(ь) · и оученыкы ѡблакоѩ(ь) събранїа на провожденїе ч(ь)стнаго телѣсы · въ истинꙋ прѣч(и)стїе и прѣслав'нїе · вл(а)д(ы)ч(и)це наше б(огороди)це и приснод(ѣ)вы ѩарїе · тобою обнови се обет'шанїи родь чл(овѣ)чь · тою бо ѡт(ь)врьѕе се єдеѩь ѕатворѣннїи дрѣв'лю , прѣбабою єв'вою · тою бо пламен'ное ороужїе плѣщи вьдавь ѡт(ь)бѣже · и поуть въходьных(ь) раискꙋю пищꙋ ѡт(ь)врьѕе · тою бо клѣтва раѕори се · и бл(аго)с(ло)в(є)нїе процьв'те · и юдоу же съмрьть вьсели се вь ны · ѡт(ь) т(оу)доу животь бесьм'рьтїа иѕидѣ · ть бо ѩвы се новое н(є)бо · понес'шїа н(є)боу и ѕем'ли творьца · тобою ѡб(о)жы се чл(о)в(ѣ)чьст(в)о · полѣжав'шꙋ х(рист)ꙋ въ с(ве)тых(ь) ложеснахь ѥе · видѣв' бо нас(ь) г(оспод)ь б(ог)ь нашь · прѣльстїю дїаволюю (sic) вь сьмрьть и тлѣнїе въпьд'шеє · не трьпѣ ѕрѣти съѕданїе ѡбраѕа єго ѡбѣшавше (sic) · и въ толико ѕло въп(а)дьше · нь ѩ(и)л(о)срьдїеѩ' си сѩилив' се на ню · прѣклонь н(є)б(є)са сьнидѣ · ѩкоже дрѣв'лѣ даждь на роуно · въ чрѣво д(ѣ)выѥ въсели се · покривь пльтїю б(о)ж(ь)ство · и быс(ть) въкꙋпѣ б(ог)ъ и чл(овѣ)кь · Соуꙋбь єс(ть)ствоѩь · теѩ'же б(огороди)ца нареч(є) се рождьшїа єго · єиже н(ы)нѧ прѣч(ь)стноѥ оуспенїе чьтꙋще · Свѣтло рад(о)уеѩ' се · нь аще и кто помислить непод(о)бна въ оуѩе своеѩ(ь) · и гл(агол)ѥть рекы · нелѣпо єи сьмрьти въкꙋсити живодьв'ца (sic) рождьшои б(ог)а · ѩы же тьковыѩ(ь) (sic) ѡт(ь)вѣть сице сътвориѩ(ь)

гл(аго)люще · понѥже къ адамꙋ быс(ть) реч(є)н'но по прѣстꙋпѥнїи · ꙗко
ѕем'лꙗ єси и въ ѕеллю поидѣши · ꙗкоже ѡт(ь) того начело имами ·
и род'ствꙋ и бытїю · тько (sic) и кон'чинꙋ · того радї г(оспод)ь наш(ь)
і(соу)с(ь) х(ристо)с(ь) прїидѣ на ѕеллю , и сьмрьт'неи сеи пльти примеси се ·
и нас(ь) радї пльтїю въкоуси сьмрьти а не б(о)ж(ь)ствомь · б(о)ж(ь)ство
бо бестраст'но и бесьмрьтно єс(ть) пр(и)сно · нь понѥже бѣ соуг⟨оу⟩бь
єс(ть)ством(ь) б(ог)ъ и чл(овѣ)кь · того радї чл(овѣ)чьством(ь) съмрьты
въкꙋси , а не б(о)ж(ь)ством(ь) · и вьскр(ь)се ꙗко бесьмрьтьнь · въскр(ѣ)сивь
съ собою адама пр'воѕданнаго · и прочее прьвоѕд'нникы (sic) , иже по
нѥмь оумьр'шее · того ради и сїа прѣч(и)стаа и госпожда пр(и)снод(ѣ)ва
марїа б(о)жїа маты пльтїю съмрьть вькоуси самомꙋ г(оспод)оу б(ог)ꙋ съ
н(є)б(є)сь сꙋшад(ь)шꙋ къ нѥи · съ множьством(ь) бесплтных(ь) силь · и
прѣч(и)стима роукама прѣч(и)стꙋю тоу д(оу)шꙋ приѥм'шꙋ · м(о)л(и)твою
же єѥ събрав'шїм' се ап(о)с(то)лом(ь) · съ вьсех(ь) страньнаѡблацех(ь)
силою д(оу)хов'ною · не тьк'мо иж(є) бѣꙗхꙋ живы · нь и иже бѣхꙋ прѣста-
вили се · на послꙋжьство (sic) провожденїа ч(ь)стнаго телѣсы м(а)тере
г(о)с(под)нѥ · ѡт(ь) тꙋдꙋ вь гѥт'симанїю вьнесоше ю · и тꙋ целованїе
хвалы сътворише · и тько (sic) въ гробь положише ю · и ѡт(ь) т(оу)дꙋ
трети д(ь)нь въстьв'ша (sic) иѕ гроба тько (sic) бо под(о)баше иѕ гроба
въсхищенои быти и ꙋ с(ы)на м(а)теры быти · д(ь)нас(ь) бо прѣстави се
м(а)ты животꙋ въ вѣчноую жиѕань · раискїе двѣры ѡт(ь)врьѕающїи
родꙋ чл(овѣ)чьскомꙋ · д(ь)н(ь)сь въсходит(ь) м(а)ты г(оспод)а б(ог)а наше-
го · иѕ ниж'нꙗго ієр(оу)с(а)лима въ выш'нїи сѵ̑ѡнь · н(є)б(є)сны градь ·
вѣчнаго ц(а)р(ь)ствїа х(ри)с(то)ва · д(ь)н(ь)сь прѣсвѣтлїи ѡблакь вьсхо-
дить къ непристꙋп'номꙋ свѣтꙋ бесплтных(ь) силь · къ нѥиже н(ы)нꙗ
припадающе вѣлегл(а)сно гл(агол)ѥм(ь) · съ похвалою рекꙋще · рад(о)уи се
породослав'наа · бесьмрьтїе родꙋ чл(овѣ)чю · рад(о)уи се новы кѵ̑воте · не
скрижалы камен'нїе понес'шїа · нь самого жиѕнодав'ца х(рист)а сп(а)са
мирꙋ порождьшїа · рад(о)уи се коупино неѡпьл'шїа (sic) се· понесшїа
ѡгнꙗ б(о)ж(ь)ств'наго въ прѣч(и)стем(ь) ти чревѣ · рад(о)уи се горо не-
сечен'наа · иѕ нѥеже ѡт(ь)сече се , къ , камень раѕоум'ныи х(ристо)с(ь) ·
и ськрꙋши трѣбышнаа капища · и слоуж'бꙋ их(ь) попали · рад(о)уи се
свѣтлы ѡблаче · понесшїа мысльнаго х(рист)а сл(ь)нце вь чревѣ сво-
ємь · рад(о)уи се радости бесплт'ных(ь) силь · творьца агг(є)льскаа и
вьсеѥ твари ѕиждителꙗ беѕ'семене ѕачьн'шїи · и пыѥ (sic) словѣси
порождьшїи · рад(о)уи се пророчьское събытїе · и съврьшенїе нашемꙋ

ѡбновлѥнїю · рад(о)ѹи се ап(о)с(то)л'скаа проповѣди , и м(оу)ч(е)ником(ь) тврьдое стоанїе рад(о)ѹи се простран'ное вьместилище невьместимаго ес(ть)ства · рад(о)ѹи се свѣтило нез҃аходимаго свѣта вь с(е)бе прїѥм'шїи · рад(о)ѹи се мира б(о)гораз҃оум'наго оз҃арив'шїи и свѣтещи се пр(и)сно с(ве)тыми си м(о)л(и)твами · рад(о)ѹи се трапѣз҃о д(оу)хов'наа н(е)б(е)снаго хлѣба прїѥм'шїи · въсемь на сп(а)сенїе себѣ въдав'шаа · и в(ь)дьющаа (sic) на животь вѣрьныхь · рад(о)ѹи се обновлѥнїе адамово евьжино раз҃дрѣшенїе · тобою гос(по)жде избавихом(ь) се льсти идольскїе · тобою пакы въз҃вращенїе ѡбрѣтохом(ь) вь прьвѹю жиз҃ань · тобою прѣч(и)стаа госпожде с(ы)нове б(о)жїи наричем' се · вѣрою кр(ь)стещ(е) се въ с(ве)тѹю троїцѹ · тобою побѣжден бывь соупостать , наше , нашь дїаволь · въ ѡгань вѣчнїи осоужден быс(ть) съ бѣси своими · тобою ересы и противьници хрїстїан'сцїи въ вѣкы побѣждьют' (sic) се · тобою прѣч(и)ста д(ѣ)во болѣз҃ны и страсти наше ѡт(ь)гонет се · и бѣсов'ска слоуж'ба потрѣ⟨б⟩лѥн'на бываеть · тобою прѣч(и)стаа госп(о)жде раи ѡт(ь)врьз҃е се · и ц(а)р(ь)ство н(е)б(е)сноѥ дарова се тоуниѥ · вѣрою т(е)бе исповѣдающыим(ь) м(а)терь б(о)жїю · ты бо ꙗви се печьл'ным(ь) (sic) з҃астѹплѥнїе · бол'ным(ь) исцелѥнїе понѥже понесе понесшаго болѣз҃ны и ст⟨р⟩асты нашым(ь) ест'с⟨т⟩вомь на себѣ · т(е)бе славѣть б(огороди)це д(ѣ)во агг(е)л(ь)сцїи беспльтныхь оуставы тебѣ славѣть патрїаршьсцїи прѣч(и)сты чинове · тебѣ чьтѹть агг(е)льсцїи чиновѣ и м(оу)ченычьсцїи пльцы · ты еси архїереомь вѣнаць · и чл(овѣ)чьскомѹ родѹ сп(а)сенїе · ты же н(ы)нꙗ непрѣстьн'но (sic) з҃а ны м(о)ли се · твое с(ве)тое оуспенїе почитьющеѥ (sic) · и вьсакы страсти ѡт(ь)гонещїи · и болѣз҃'ны исцелꙗющїи напасти растьчьющїи (sic) · ереси потрѣблꙗющїи мирь и з҃дравїе подающїи · и ц(а)р(ь)ство н(е)б(е)сноѥ испросещїи с(ы)на своего · и г(оспод)а нашего і(с)ѵ(са) х(рист)а · емѹже п(о)добаеть вьсака сл(а)ва ч(ь)сть и покланꙗнїе съ без҃начел'ным(ь) его ѡ(ть)цемь и прѣс(ве)тым(ь) и животворѣщым(ь) д(оу)хом(ь) и н(ы)нꙗ и пр(и)сно и вѣкы вѣкомь ам(инь) :~

Панагирик – Хомилијар Михановићев, ЈАЗУ, III с 19	Диоптра Цетиње, бр. 65	Панагирик МСПЦ, Р. Грујић, З I 59
вь тьжде д(ь)нь · похвала с(ве)тѣи б(огороди)ци на прѣставлениѥ	М(ѣ)с(е)ца авг(оу)ста ·е҃і· похвала на прѣставлениѥ прѣс(ве)тыѥ вл(а)д(ы)ч(н)це наше б(огороди)це · и приснод(ѣ)вы маріѥ · сътворено климен'тому єп(и)ск(о)пому(ь) бл(аго)слови · ѡ(ть)чѥ :~	М(ѣ)с(е)ца авгѹста ·е҃і· д(ь)нь · сл(о)во похвал'ное на прѣстьвлениѥ (sic) прѣс(ве)тїе вл(а)д(ы)ч(н)це наше б(огороди)це и приснод(ѣ)вы маріѥ · сътворѣнно климен'том(ь) єп(и)ск(о)пом(ь) бл(аго)с(ло)вы :~:~ ѡ(ть)ч(е) :~
прѣдивнааго	прѣдивнаго	праведнаго
и оучениик' ѥго збраниѥ по ѡблакоу'	и оучениককоу(ь) по ѡблакоуь събраніе	и оученыки ѡблакоу(ь) · и оученыкы ѡблакоу(ь) събраніа
пр(ѣ)ч(и)стаго тѣлесе	прѣч(и)стьго (sic) тѣлесе	ч(ь)стнаго телѣсы
вь истиноу прѣс(ве)тыѥ и прѣславныѥ	въ истиноу прѣс(ве)тыѥ	въ истинѹ прѣч(и)стїе и прѣслав'нїе
тою бо ѡбнови се ѡбетьшаныи грѣхоуь родь	тою бо ѡбнови се ѡбетьшьнны (sic) грѣхыи рѡдь	тобою обнови се обет'шанїи родь
вь животноую піщю	въ раискоую пищоу	раискѹю пищѹ
та бо ꙗвии се н(є)бо	та бо ꙗви се новое н(є)бо	ть бо ꙗвы се новое н(є)бо
вь ложеснѣ прѣс(ве)тѣуь ѥе	въ ложеснах(ь) прѣч(и)стыих(ь) еѥ	въ с(ве)тых(ь) ложеснахъ ѥе
Видѣв' бо ны б(ог)ь нашь	Видев бо нас(ь) г(оспод)ь б(ог)ь нашь	видѣв' бо нас(ь) г(оспод)ь б(ог)ь нашь
ѡбраза своѥго	ѡбраза своєго	ѡбраза єго
прѣс(ве)тоѥ	прѣс(ве)тоѥ	прѣч(ь)стноѥ
гл(агол)ѥть рекыи · не проси смрти вкоусити	гл(агол)ѥ · нелѣпо ѥс(ть) съмрьти въкоусити	гл(агол)ѥть рекы · нелѣпо єи съмрьти въкѹсити
б(ог)а порождьшии	г(оспод)а рѡждьшїа	рождьшои б(ог)а
по прѣстоуплении · ꙗко землꙗ ѥси и вь землю идеши · и ꙗкоже ѡт(ь) того начело имамо родьствоу бытию	по мирѡд(ь)ствоу (sic) бытїю	по прѣстѹпнїи · ꙗко зем'лꙗ єси и въ землю поидѣши · ꙗкоже ѡт(ь) того начело имами · и род'ствѹ и бытїю
праведніки	пръвоздан'никы	прьвозд'нникы (sic)
того ради и прѣс(ве)таꙗ	Сего радї и сїа прѣч(и)стаа	того ради и сїа прѣч(и)стаа
прѣс(ве)тоую д(оу)шю ѥе	прѣс(ве)тѹю д(оу)шоу еѥ	прѣч(и)стѹю тоу д(оу)шѹ
тии тоу целованиѥ	и тоу цѣлованїа	и тѹ целованїе

тїи такою вь гробь вьселише	и такою въ грѡбь въложише	и тько (sic) въ гробь положише ю
исхищенѣ ѥи быти	исхыщенѣ ѥи быти	въсхищенои быти
породьныѥ дври	порѡдныѥ двери	ранскїе двѣры
вь вышнии и н(є)б(є)сныи градь	въ вышнїи н(є)б(є)сны градь	въ выш'нїи сѵ̑ѡнь · н(є)б(є)сны градь
породословеснаꙗ источшиꙗ	порѡдословеснаа , источившїа	породослав'наа
нь самого ꙁаконодавца	нь самого ꙁаконодав'ца	нь самого жиꙁнодав'ца
коупино неѡполѣвшиꙗ	коупино неопалившїа	коупино неѡпьл'шїа (sic) се
поношьшиꙗ	понес'шїа	понесшїа
горо несѣченаꙗ	гѡро непросѣчен'наа	горо несечен'наа
истре т'рѣбиш'наꙗ капища	и сътри требищнаа капища	и ськрꙋши трѣбыщнаа капища
прѣсвѣтлыи ѡблаче	прѣсвѣтлыи ѡблаче	свѣтлы ѡблаче
ꙁдѣтелꙗ	съдѣтелꙗ	ꙁиждителꙗ
радости	радѡсти	проповѣди
ѡсвѣтивши	ѡꙁаривши	оꙁарив'шїи
прѣсвѣтлами си м(о)л(н)твами	прѣсвѣтлыми си м(о)л(н)твами	с(ве)тыми си м(о)л(н)твами
прѣс(ве)таꙗ	прѣс(ве)таа	прѣч(н)стаа
нарицаѥмь се	наричем се	наричем' се
ѥс(ть) и ꙁ бѣсы всѣми	ѥс(ть) съ бѣсы въсеми	быс(ть) съ бѣси своими
прѣс(ве)таꙗ	прѣс(ве)таа	прѣч(н)ста
потрѣблѥна быс(ть)	потрѣблѥна бываеть	потрѣ⟨б⟩лѥн'на бываеть
прѣс(ве)таꙗ величави смѣрꙗют се	прѣс(ве)таа величавы смѣрают' се	—
а нїщии ѡб(о)гащают се бл(а)годѣтию храними	и нищїи ѡбогащают се бл(а)годѣтию храними	—
и ц(а)р(ь)ство тоуне даст' се	и ц(а)р(ь)ство н(є)б(є)сноє тоуніє даст се	и ц(а)р(ь)ство н(є)б(є)сноѥ дарова се тоуніє
прѣс(ве)тоѥ оуспениѥ почитающе	с(ве)тоѥ оуспенїе почитающе	с(ве)тоѥ оуспенїе почитьющеѥ (sic)
потрѣбещи	потрѣблꙗющи	потрѣблꙗющїи
мироу здравиѥ подающи	мирь и ꙁдравїе подавающи	мирь и ꙁдравїе подающїи

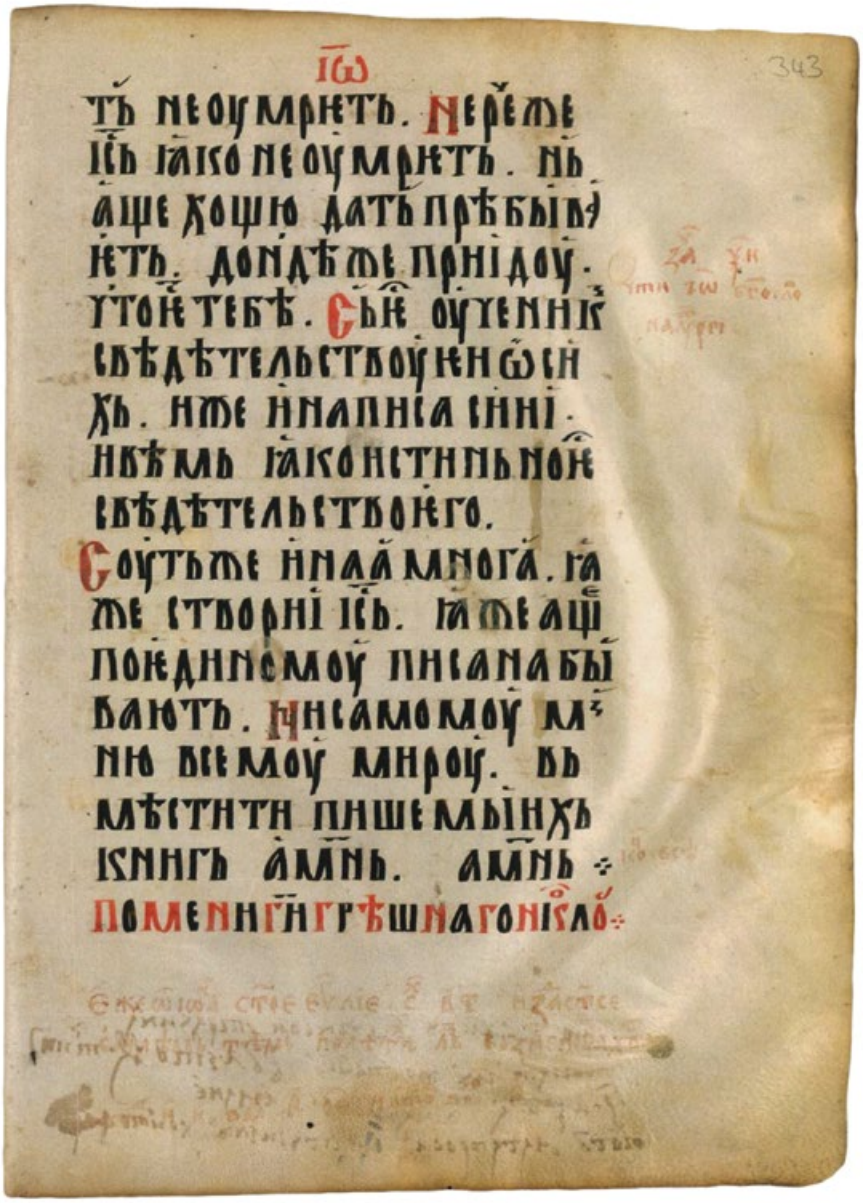

Сл. 1. Четворојеванђеље из бившег фонда Народне библиотеке у Београду, бр. 102, 343а (писар Никола)

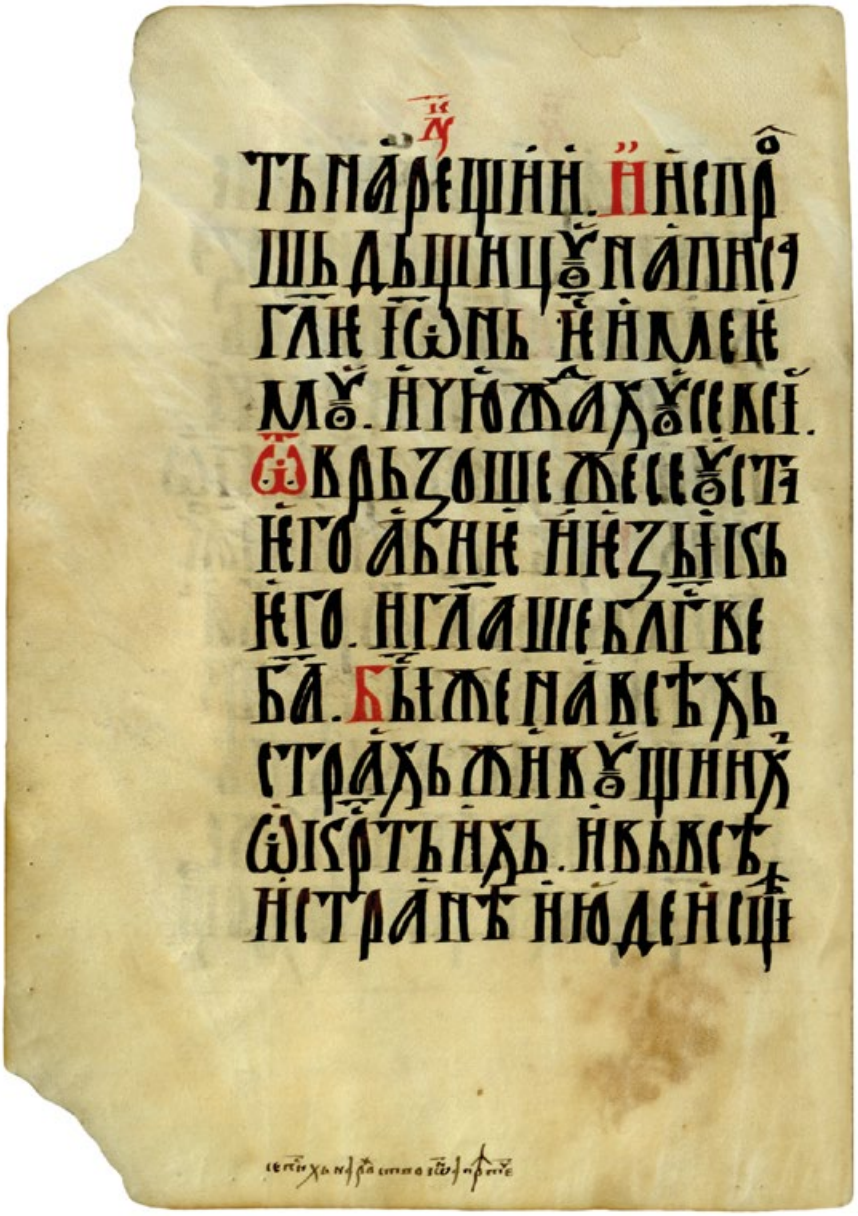

Сл. 2. Јеванђеље по Луци из Пећке патријаршије, бр. 1, 12б
(писар Никола)

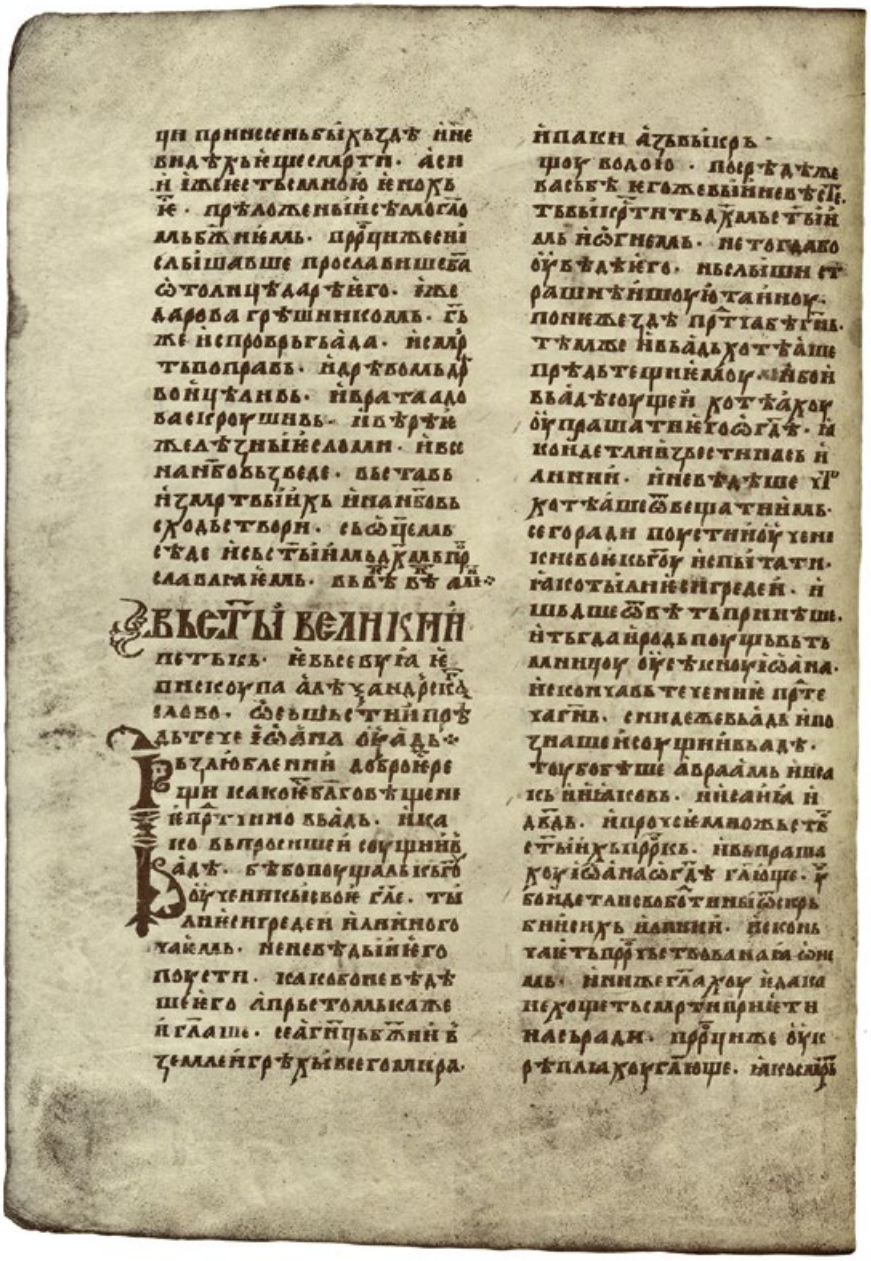

Сл. 3. Михановићев Хомилијар, ЈАЗУ III с 19, 94б (први – анонимни писар)

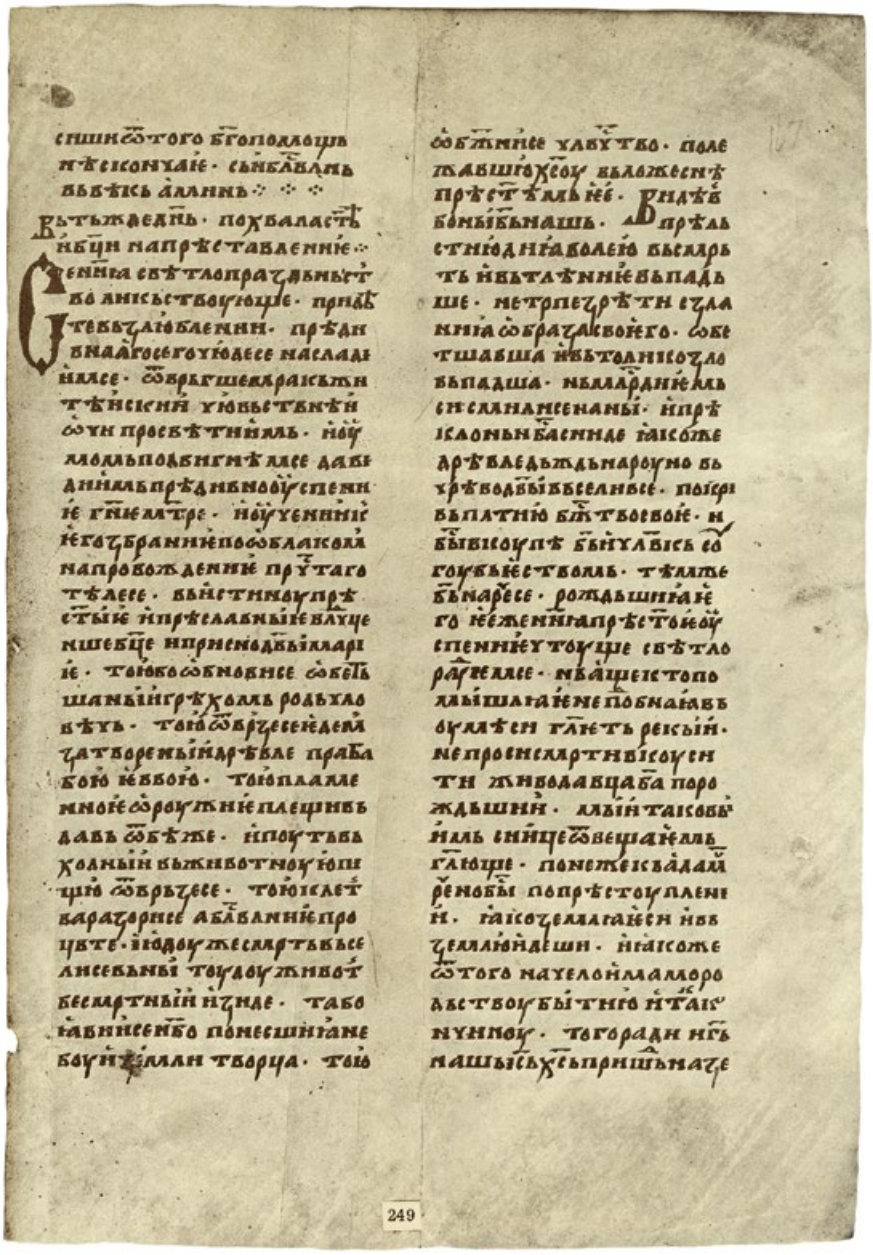

Сл. 4. Михановићев Хомилијар, ЈАЗУ III с 19, 249а (други – анонимни писар)

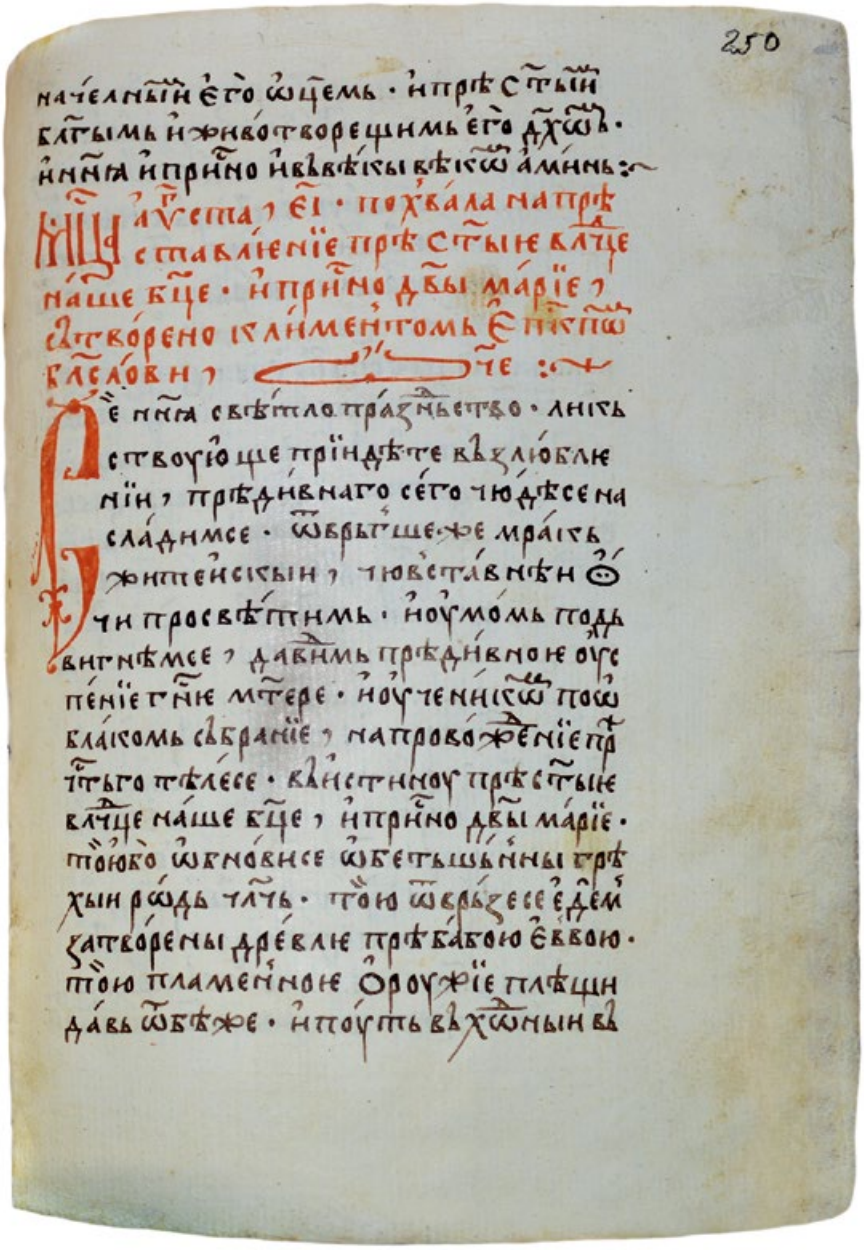

Сл. 5. Диоптра из Цетињског манастира, бр. 65, 250а
(писар грешни расодер Авакум – атрибуција)

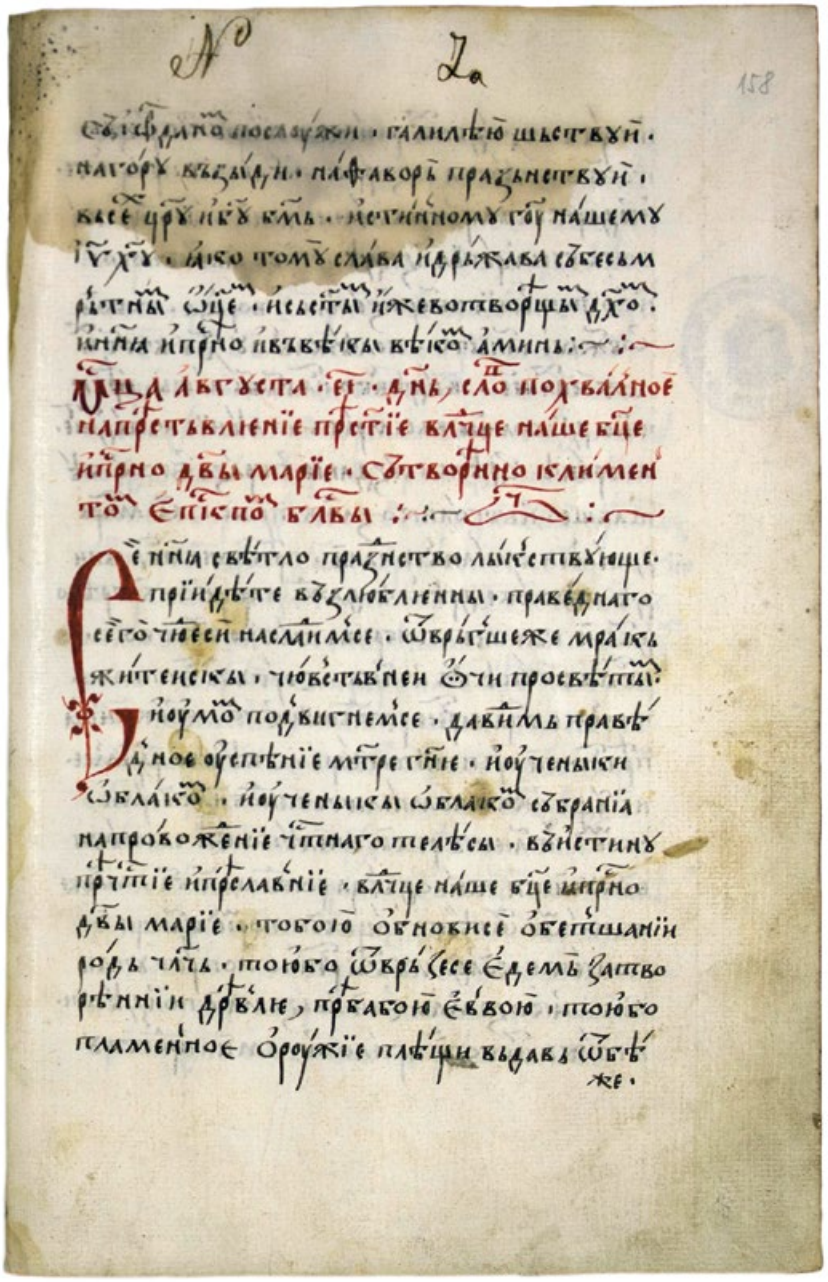

Сл. 6. Панагирик из МСПЦ, Р. Грујић, З I 59, 158а
(писар Гаврило Тројичанин – атрибуција)

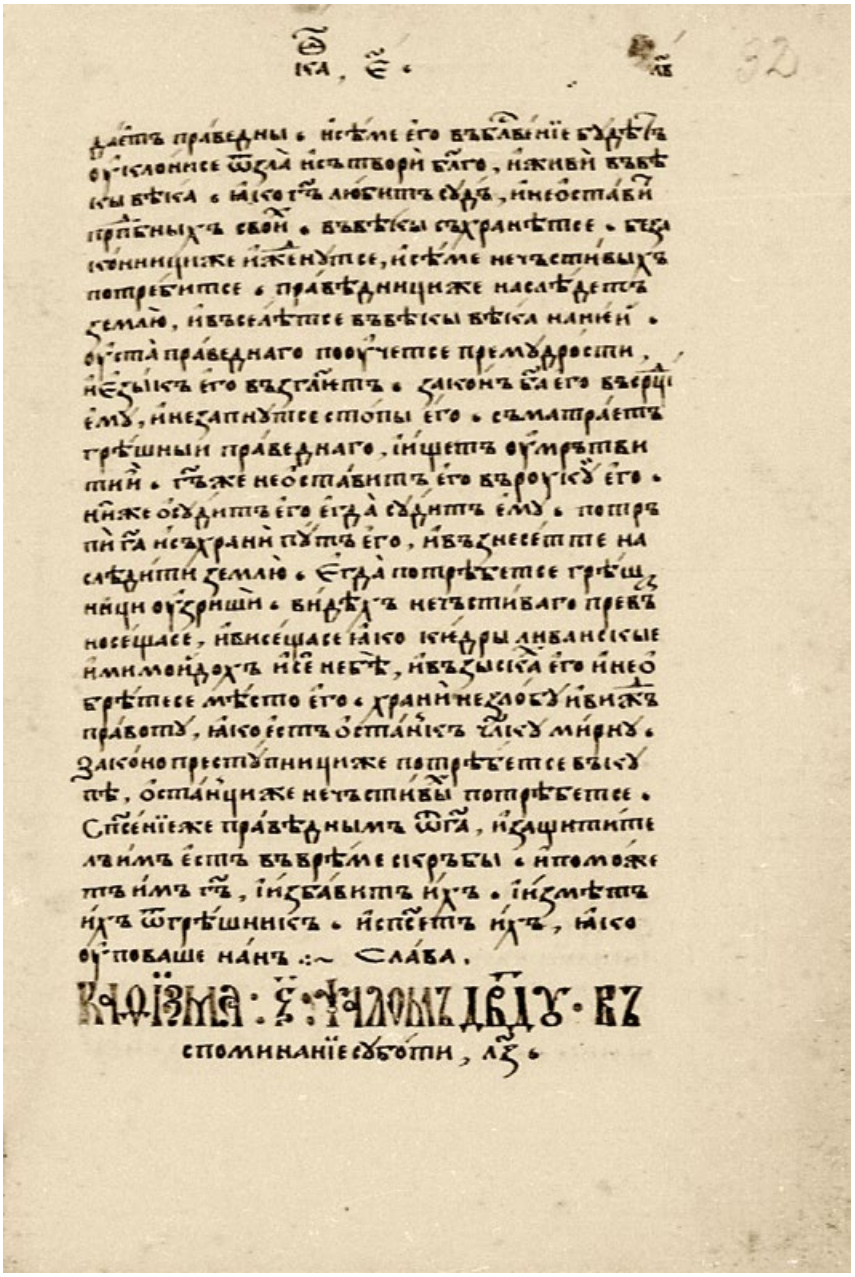

Сл. 7. Псалтир бр. 83 из Националне библиотеке у Бечу, 32а
(писар Гаврило Тројичанин)

БИБЛИОГРАФИЈА

016:929 Ћирило, свети
016:929 Методије, свети

АНА ГОЛУБОВИЋ, ВИКТОР САВИЋ

Прилог библиографији домаће ћирилометодијевистике

Адаптирани међународни термин „ћирилометодијевистика“ (*cyrillomethodiana*, уп. пре свега рус. кирилло-мефодиевистика, буг. кирилометодиевистика) није раширен у српској науци, иако је у њој поодавно присутан. Много више је заступљен израз „старословенистика“ (*palaeoslavica*, уп. нарочито чеш. *paleoslovenistika*), којим се означава филолошка дисциплина историјског усмерења, окренута проучавању старословенског језика и потоњих његових редакција, као и писмености на овом језику. Ћирилометодијевистика у ужем смислу речи обухвата читав комплекс питања – стварање старословенске писмености (Великоморавска мисија 863. године),[1] настанак ћирилометодијевских превода (корпус преведених састава, преводилачка техника), језичка основа првог словенског књижевног језика, словенске азбуке (глагољица и ћирилица), старословенски споменици (канонски споменици сачувани у распону X–XI век).[2] Као што се и старословенистика протеже на укупан живот

* Ана Голубовић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Библиотека Катедре за славистику; Виктор Савић, Институт за српски језик САНУ, Старословенистички одсек.

Прилог је резултат рада на два пројекта које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала Појмовник српске културе (бр. 47016) и Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (бр. 178030).

[1] Издање извора за проучавање великоморавске фазе мисије в. у: *Magnae Moraviae fontes historici*, I–V. Brno, 1966–1973.

[2] До данас задивљује обимна књига В. Јагића која приказује делатност бројних слависта из готово неисцрпног круга питања из ове области, у време конституисања дисциплине: И. В. Ягичъ. *Исторія Славянской Филологіи*. Энциклопедія Славянской Филологіи, вып. 1. Санктпетербургъ, 1910, 961 стр.

„староцрквенословенског језика“ кроз његове потоње „црквенословенске редакције“ (у случају Срба до првих деценија XVIII века), исто важи и за ћирилометодијевистику. Њу, такође, интересују ћирилометодијевске традиције током читавог средњег века и касније, до новога доба. Свакако, овде је на првоме месту делатност ученика Ћирила и Методија на јужнословенском тлу, а затим настанак и развој особитих традиција – чешке, бугарске, српске, хрватске, руске, влашко-молдавске. У писаној култури, на пример, то су живот и трајање ћирилометодијевског наслеђа, у историји уметности, пак, каснија рецепција култа светих Ћирила и Методија и њихових непосредних наследника. То је поље више дисциплина – историје језика, историје књижевности, историје уметности, теологије, историје права, историје, археологије итд.

Овим прилогом су обухваћена проучавања прве фазе у настанку и развоју словенске писмености – од солунских прапочетака, преко моравско-панонског периода, а затим источнојужнословенског развоја – све до првих плодова у аутономној српској рецепцији. На плану редакцијског језика то је време издвајања српске редакције (X–XI век) и потом њеног визуелно-графијског уобличења и веће споменичке засведочености (XII–XIII век), пре кристалисања млађег рашког правописа (последње деценије XIII века) којим је ова ортографија обновила, али у подмлађеном виду, узајамну везу с источнијим словенским писменостима, раскидајући са својим глагољским темељима. У њеном периферном огранку – у средњовековној Босни (донекле и Хуму) глагољска подлога ће остати видљива до самог краја (XV век).[3] Готово читава српска средњовековна књижевност до друге половине XII века у духу је непосредног ћирилометодијевског наслеђа (такву ситуацију затичемо и касније у Босни). Исто стање остаје у преводној књижевности, пре свега црквеним књигама, до крупних промена које су се у литургијској пракси одиграле почетком XIV века, у вези с продором модификоване јерусалимске традиције, у чему је у словенској духовности значајну улогу имала

[3] За збивања у српској ортографији XIII века, с ослонцем у старијим словенским системима, према четири могућа обрасца в. М. Пешикан, „Мокропољско четворојеванђеље из XIII века – споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XVI/1 (1973): 61–88.

Света Гора Атонска.[4] С друге стране, у оригиналном стварању зачиње се сопствена, српска традиција посведочена читаво столеће раније, на прелому XII–XIII века у држави Стефана Немање и његових наследника. Сви позни одјеци, нарочито извори за живот и дело Ћирила и Методија и њихових ученика, односно њихови састави, морају се узети у обзир јер су неретко познати само у својим рецентним потврдама, или су оне од посебног значаја.[5]

Ћирилометодијевска библиографија у свету је нарасла до непрегледности. У неколико прилика су прављени обимни библиографски прегледи раније урађеног. Примера ради, само поводом претходног јубилеја (1100. година) настала је обимна литература.[6] У овој библиографији су сабрани радови домаћих медиевиста – стасалих у домаћим научно-образовним центрима или српских истраживача образованих на страни, као и истраживача одомаћених у српској средини, код којих се подразумева припадност (и) српској култури – на српском језику.[7] Ту су и прилози домаћих проучавалаца на страном језику. Нису изостављени радови чланова српских научних установа, страног порекла, као ни радови страних аутора намењени домаћој публици – објављени на српском језику (први пут или у преводу), с уверењем да они обогаћују овај оглед. Ради боље прегледности библиографија је подељена на неколико

[4] Јеванђеља су међу литургијским књигама, у том смислу, најбоље истражена. О настанку атонских редакција, али и о месту Нове литургијске тетре Саве Српскога, као и о старијим типовима текста в. А. А. Алексеев и др. *Евангелие от Иоана в славянской традиции*. Санкт-Петербург, 1998, 7–37. – О ревизији старословенског превода јеванђеља, апостола, псалтира и укључивању паримија у минеје и триоде у првој половини XIV века, с исходиштем у Хиландару, в. Д. Богдановић. *Историја старе српске књижевности*. Београд, 1980, 166–168.

[5] Карактеристично је, тако, позно јављање Житија Константина Философа у Аверкијеву панагирику за фебруар из 1626. године (Хиландар, бр. 444).

[6] В. њену аналитичку обраду у: I. Petrović. „Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti". *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 17 (1967): 136–188; 18–19 (1969): 233–382.

[7] У време постојања заједничке југословенске државе тешко да се током читавог њеног трајања могу уносити поделе у културу и науку у складу с административним или другим каквим границама, те се ту, осим припадности одређеној ужој средини мора узети у обзир и тематско усмерење појединих аутора. Тако су се, нпр., овде нашли и прилози Јосипа Вране (1903–1991), истакнутог слависте чешког порекла који је живео у хрватској средини, посвећени српским средњовековним споменицима.

тематских целина: Ћирило и Методије и њихови ученици, Језик и писмо, Историја књижевности и текстологија, с издањима текстова и споменика и преводима, Описи и инвентари рукописа и рукописних збирки, Историја, историја уметности и културе. Неки од прилога с тешкоћама су смештени само у једну од наведених група, али су тако избегнута понављања. На располагању, међутим, стоје посебно истакнуте године, као и ауторски индекс који помажу у кретању кроз целину. Библиографски опис усклађен је с међународним стандардима за опис монографских и саставних делова публикација ISBD (M) и ISBD (CP). Библиографијом су обухваћени и прилози којима се само летимично додирује ћирилометодијевска проблематика, као и они који олакшавају њено разумевање, не само они који су јој у пуној мери посвећени.

I. Ћирило и Методије и њихови ученици (IX–X век)

XIX ВЕК

1. НАЧАЛА словенскихъ письменъ : Константинъ и Меѳодій : ихъ труды : книжный языкъ словенскій // Сербске лѣтописи (Будим). – Год. 3, част. 3 (1827), стр. 24–47.

2. ХОЛИ, Јан
Животописаніє Кирила и Меѳодіа, апостола славенскы / Јан Холи // Сербскій народній листъ. – Бр. 1, св. 20 (1835), стр. 153–156.

3. МАТИЋ, Димитрије
Беседа приликом хиљадугодишњице светковине св. Ћирила и Методија / Димитрије Матић // Гласник Друштва србске словесности. – Бр. 16 (1863), стр. 3–29.

4. НИКОЛАЕВИЋ, Ђорђе
О Кирилу и Методију / Ђорђе Николаевић // Српско-далматински магазин. – Бр. 22 (1863), стр. 3–17.

5. СЛАВЕНСКИХЪ апостола св. Кирила и Методија животопис : печатан приликомъ 1000-годишнѣ светковине : са ликомъ св. Кирила и Методија. – У Београду : Трошкомъ књижаре Алексе Добровоєвића, 1863. – 4 стр.

6. ШАФАРИК, Јанко
Житіє светогъ Методія, првогъ архіепископа моравскогъ, равноапостолногъ учителя и просветителя Словена / Янко Шафарикъ // Гласник Друштва србске словесности. – Бр. XVI (1863), стр. 31–41.

7. НОВАКОВИЋ, Стојан
Историја српске књижевности : преглед угађан за школску потребу : с додатком од примера из старе словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с таблицом глагољских слова / написао Стојан Новаковић. – У Београду : Издање Државне штампарије, 1867. – XII, 326 стр.

8. НОВАКОВИЋ, Стојан
Историја српске књижевности : преглед угађан за школску потребу : с једним литографисаним снимком / написао Стојан Новаковић. – Друго са свим прерађено издање. – Београд : издање и штампа Државне штампарије, 1871. – 332 стр.

9. МИЛАШ, Никодим
Славенски апостоли Кирил и Методије и истина Православља : поводом римског покрета у 1880–81 год. противу православне цркве / написао Никодим Милаш. – Задар : Печатња Ив. Водицке, 1881. – XXVIII, 387 стр.

10. МИЛАШ, Никодим
Славенски апостоли Кирил и Методије и римски папе / написао Никодим Милаш. – Задар : Печатња Ив. Водицке, 1881. – XVIII, 60 стр.

11. СРЕЋКОВИЋ, Пантелија
Беседа на дан хиљадугодишње светковине словенских апостола св. Ћирила и Методија / П. С. Срећковић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. 63 (1885), стр. 295–311.

12. МИЛАШ, Никодим
Судьба славянской церкви въ Моравїи и на Панонїи при ученикахъ свв. Кирила и Мефодїя (соч.) И. И. Мальїшевскаго. Кїевъ, 1886. / Никодим Милаш

// Истина (Задар). – Бр. 1 (1886), стр. 357–360. | Приказ

13. МИЛАШ, Никодим
Да ли су словенски апостоли Кирил и Методије свеци? / Никодим Милаш // Истина (Задар). – Бр. 3 (1888), стр. 14–21, 49–56, 87–107, 158–168.

14. ЈАГИЋ, Ватрослав
Питање о Ћирилу и Методију / В. Јагић ; превео Х. Лилер. – Београд : Државна штампарија, 1890. – 54 стр. | Прештампано из наставака листа „Наставник“ год. I, св. 4, 5, 6.

XX ВЕК

1907.

15. МИКОВИЋ, Дионисије
Света браћа Кирило и Методије и Борис Михаило / Дионисије Мишковић. – Загреб : Српска штампарија, 1907. – 23 стр.

1913.

16. РЕШЕТАР, Милан
Zur Übersetzungstätigkeit Methods / M. Rešetar // Archiv für Slavische Philologie (Berlin). – Бр. XXXIV, св. 1–2 (1913), стр. 234–239.

1914.

17. РЕШЕТАР, Милан
Zum ältesten slavischen Alphabet / M. Rešetar // Archiv für Slavische Philologie (Berlin). – Бр. XXXV, св. 1–2 (1914), стр. 62–67.

1921.

18. ЈАГИЋ, Ватрослав
Константин (Ћирил) и Методије : оснивачи словенске цркве и књижевности / В. Јагић // Братство. – Бр. XVI (1921), стр. 1–17.

1922.

19. КУЉБАКИН, Степан
Ћирило и Методије и њихова делатност 1 / Степан Куљбакин // Просветни гласник. – Год. I, св. 1 (1922), стр. 11–19.

20. КУЉБАКИН, Степан
Ћирило и Методије и њихова делатност 2 / Степан Куљбакин // Просветни гласник. – Год. I, св. 2 (1922), стр. 79–87.

1923.

21. ЈАГИЋ, Ватрослав
Изгнаници из Моравске после смрти Методијеве : ширење словенске цркве и књиге међу Јужним Словенима / В. Јагић // Братство. – Бр. XVII (1923), стр. 19–36.

1924.

22. МИРКОВИЋ, Лазар
Свети Наум Охридски / Лазар Мирковић // Гласник : службени лист Српске православне патријаршије. – Бр. V, св. 16 (1924), стр. 245–247; св. 17, стр. 272–274; св. 19, стр. 294–296; св. 21, стр. 326–329.

1925.

23. ЈОВАНОВИЋ, Мирко
Св. Климент епископ словенски / Мирко Јовановић. – Скопље : Штампарија Стара Србија, 1925.

1926.

24. КУЉБАКИН, Степан
О језику Ћирила и Методија / Степан Куљбакин // Братство. – Бр. XX (1926), стр. 31–41.

25. МОШИН, Владимир
Хипотеза Ламанскога о хазарској мисији св. Ћирила / Владимир Мошин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. VI (1926–27), стр. 133–152.

26. ПОПОВИЋ, Павле
Јагић, Ватрослав. „Константин (Ћирил) и Методије, оснивачи словенске цркве и књижевности." Братство XVI (1921): стр. 1–17: „Изгнаници из Моравске после смрти Методијеве." Братство XVII (1923): стр. 19–36. / Павле Поповић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. VI, св. 2 (1926), стр. 294–296. | Приказ

1927.

27. АНАСТАСИЈЕВИЋ, Драгутин
Климент св. / Д. Анастасијевић // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка : И–М. Књ. 2. – Загреб : Библиографски завод, 1927. – Стр. 303–305.

28. МИРКОВИЋ, Лазар
Св. Кирил и Методије / Лазар Мирковић // Братство. – Бр. III, св. 5 (1927), стр. 82–85.

1929.

29. ГРИВЕЦ, Фран
Ћирил и Методије / Фран Гривец // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка : С–Ш. Књ. 4. – Загреб : Библиографски завод, 1929. – Стр. 658–660.

1930.

30. ЂУРОВИЋ, Димитрије
Значај св. Ћирила и Методија у историји словенске културе / Дим. Ђуровић. – Земун : Штампарија Д. Пуљо, 1930. – 7 стр.

31. КРАЈНИЧАНАЦ, Тодор
Кирило и Методије и словенство / Тодор Крајничанац. – Скопље : Т. Крајничанац, 1930. – 33 стр.

32. РАСУЛИЋ, Живорад
Словенски апостоли св. Ћирило и св. Методије, браћа Солуњани / Живорад Расулић // Српско Косово. – Бр. 10–40 (1930), стр. 34–37.

1933.

33. КУЉБАКИН, Степан
Ильинский, Г. А. Опыт систематической Кирилло-Мефодиевской библиографии. София: Българска Академия на наукитѣ, 1934. / С. К. // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XIII (1933–34), стр. 227–229. | Приказ

1935.

34. КУЉБАКИН, Степан
Белешке о Храбровој апологији / Ст. Куљбакин // Глас СКА. – Бр. CLXVIII, Др. раз. 86 (1935), стр. 43–77.

1936.

35. ПОПОВИЋ, Павле
Ильинский Г. А. Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. София: Българска Академия на наукитѣ, 1934. / Павле Поповић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XVI, св. 2 (1936), стр. 354–359. | Приказ

36. ПОПОВИЋ, Павле
Ћирило и Методије / Павле Поповић // Годишњица Николе Чупића. – Бр. 60 (1936), стр. 86–120.

1937.

37. КОСТИЋ, Драгутин
Бугарски епископ Константин : писац службе светом Методију / Драгутин Костић // Byzantinoslavica. – Бр. 7 (1937–38), стр. 189–211.

1939.

38. КОСТИЋ, Драгутин
Датирање старословенских књижевних споменика о Кирилу и Методију / Драгутин Костић // III Међународни конгрес слависта (словенских филолога) : саопштења и реферати : 18–25. IX 1939. Књ. 2. – Београд : Издања извршног одбора, [1939]. – Стр. 111–113.

1949.

39. КУЉБАКИН, Степан
Светитѣ братя, Кирилъ и Методий : материали изъ ржкописитѣ на синодалния църковенъ музей въ София, отъ проф. протоиерей Ив. Гошевъ. София, 1938. / Ст. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XVIII, св. 1–4 (1949–50), стр. 279–281. | Приказ

1951.

40. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Ћирило и Методије : I и II / Ђорђе Радојичић // Република. – 3. IV 1951, стр. 283; 10. IV 1951, стр. 284.

1953.

41. НОВАК, Виктор
Црноризац Храбар / Виктор Новак // Радио универзитет. – Бр. I (1953), стр. 30–37.

1956.

42. ЈУРКОВИЋ, Љубомир
Прва дипломатска мисија Константина Филозофа – Ћирила, просветитеља Словена / Љубомир Д. Јурковић // Зборник за друштвене науке. – ISSN 0044-1937. – Бр. 13/14 (1956), стр. 29–38.

1957.

43. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Први почеци словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Књижничар. – Бр. VI, св. 23–24 (јул–децембар 1957), стр. 692–694.

1959.

44. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Iz naše srednjovekovne književnosti : školovanje Konstantina (Ćirila), studenta i profesora Visoke škole u Carigradu / Đorđe Radojičić // Index. – Бр. II, св. 7 (1959), стр. 6–7.

1962.

45. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Kliment Ohridski / H. Polenaković // Enciklopedija Jugoslavije. 5, Jugos–Mak. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – Стр. 256.

46. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Постанак словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Дневник. – Бр. XX, св. 5697 (16. септембар 1962), стр. 10.

47. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Пре 1100 година : постанак словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Браничево. – Бр. VIII, св. 2 (новембар–децембар 1962), стр. 27–29.

48. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Творци словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Календар Матице српске 1963. – (1962), стр. 92–96.

1963.

49. ЂОРЂИЋ, Петар
Великоморавска житија Ћирила и Методија / Петар Ђорђић // Летопис

Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 139, књ. 392, св. 4 (окт. 1963), стр. 278–328.

50. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб
Ћирило и Методије / Драгољуб Павловић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 139, књ. 392, бр. 4 (окт. 1963), стр. 263–277.

51. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Да усхвалимо Методија / Ђорђе Радојичић // Књижевност. – Бр. 9 (1963), стр. 243–246.

52. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Из наше књижевне и културне прошлости : Климент Охридски : око 830–916. / Ђорђе Радојичић // Стремљења. – Бр. IV, св. 4 (јул–август 1963), стр. 405.

53. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Стихови Климента Охридског / Ђорђе Радојичић // Стремљења. – Бр. IV, св. 4 (јул–август 1963), стр. 405–406.

54. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
1100 година словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Стремљења. – Бр. IV, св. 1 (јануар–фебруар 1963), стр. 1–8.

55. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености / Ђорђе Сп. Радојичић // Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености. – Београд : Српска академија наука и уметности ; Нови Сад : Матица српска, 1963. – Стр. 99–100.

56. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Ћирило и Методије / Ђорђе Трифуновић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. 10, бр. 3 (1963), стр. 184–193.

1964.

57. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Marčanska varijanta „Skazanija o sloveseh“ Črnorisca Hrabra / Biljana Stipčević // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 14 (1964), стр. 52–58.

58. ЋИРИЛО и Методије : житија, службе, канони, похвале / Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци ; приредио Ђорђе Трифуновић ; превели Ирена Грицкат, Олга Недељковић, Ђорђе Трифуновић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1964. – 240 стр.

1965.

59. ЂОРЂИЋ, Петар
Реч-две о Црнорисцу Храбру / Петар Ђорђић // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. VIII (1965), стр. 45–47. | Résumé

60. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Почетак словенске писмености / Ђорђе Радојичић // Дневник. – Бр. XXIV, св. 6759 (29. август 1965), стр. 10.

1966.

61. КОНЕСКИ, Блаже
Климент Охридски / Блаже Конески // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. XIV, св. 4 (1966), стр. 335–342.

62. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Книга за Климент Охридски (ред.) Блаже Конески, Харалампије Поленаковић, Александар Спасов, Рада Угринова, Кочо Рацин. Скопје, 1966. / Радмила Маринковић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XXXII, св. 3–4 (1966), стр. 290–292. | Приказ

63. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Словенска писменост: 1050-годишнина на Климент Охридски (ред.) Петар Илијевски, Димче Коцо, Гоце Митески, Владимир Мошин, Рада Угринова. Охрид: Народен Музеј, 1966. / Радмила Маринковић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XXXII, св. 3–4 (1966), стр. 292–296. | Приказ

64. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб
Климент Охридски у средњовековној српској књижевности / Драгољуб Павловић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XXXII, св. 3–4 (1966), стр. 179–181.

65. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Климент Охридски и четири рајске реке / Харалампије Поленаковић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XXXII, св. 1–2 (1966), стр. 86–88.

66. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Кирил Охридски и кирилицата / Ђорђе Радојичић // Гласник на Институт за национална историја (Скопје). – Бр. X, св. 2–3 (1966), стр. 227–229.

67. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Stihovi o Klimentu Ohridskom od njegovog bezimenog učenika / Đorđe Radojičić // Književne novine. – Бр. XVIII, св. 288 (12. novembar 1966), стр. 9.

1968.

68. ГЛУМАЦ, Душан
Нешто о животу Наума Охридског / Душан Глумац // Зборник Филозофског факултета. – ISSN 0350-848X. – Бр. 10, св. 1 (1968), стр. 129–139. | Zusammenfassung

69. КАШИЋ, Душан
Свети Методије Олимпијски и почеци словенске писмености / Душан Љ. Кашић // Богословље. – ISSN 0006-5714. – Бр. 12, св. 1–2 (1968), стр. 51–58.

1969.

70. МОРАЧИЋ, Дамњан
Библиографска грађа о Ћирилу и Методију / Дамњан Морачић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. XVI, св. 3 (1969), стр. 317–322.

71. РАШОВИЋ, Ђорђе
Рађање књижевности Словена : уз 1100. годишњицу смрти Ћирила Солунског / Ђорђе Рашовић // VI Конгрес Савеза славистичких друштава Југославије : Будва 1969. – Титоград : Управа Савеза славистичких друштава Југославије, 1969. – 14 стр.

72. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Уз Константиново (Ћирилово) књижевно дело / Ђ. Трифуновић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. XVI, св. 3 (1969), стр. 193–198.

1970.

73. ПАВЛОВИЋ, Миливој
Структура и стил високог ранга у старомакедонском књижевном језику Константина и Метода Солунских / Миливој Павловић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 281–289. | Résumé

74. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
О Константину-Ћирилу и Методију и о почецима словенске писмености / Ђорђе Сп. Радојичић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил

Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 1 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 205–218. | Summary

75. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Константинова (Ћирилова) књижевна дела у светлости неких Фотијевих етичких погледа / Ђорђе Трифуновић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 1 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 249–260. | Summary

1971.

76. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Две књиге о Кирилу Солунском / Димитрије Богдановић // Међународна политика. – Год. 22, бр. 500 (1971), стр. 33–34. | Приказ

77. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Константин Кирил Филозоф и културното наследство на Македонските Словени / Драгољуб Драгојловић // Гласник на Институтот за национална историја (Скопје). – ISSN 0583-4961. – Бр. XV, св. 1 (1971), 289–291.

1973.

78. МОШИН, Владимир
Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama / Vladimir Mošin // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 23 (1973), стр. 5–71.

1974.

79. ГЛУМАЦ, Душан
О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника / Душан Глумац // Зборник Филозофског факултета. – ISSN 0350-848X. – Бр. 12, св. 1 (1974), стр. 227–249. | Zusammenfassung

1976.

80. ВРАНА, Јосип
Из истории возникновения первого литературного языка славян / Е. М. Верещагин. – Москва : МУ, 1972. – 2 т. / Josip Vrana // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXII (1976), стр. 233–243. | Приказ

1977.

81. ЈЕВТИЋ, Атанасије
Свети равноапостолни Кирило и Методије / Атанасије Јевтић // Богословље. – ISSN 0006-5714. – Бр. 21, св. 1–2 (1977), стр. 17–37.

1979.

82. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Одзиви на делото Кирил Солунски кај Југословените / Харалампие Поленаковиќ // Пред. – Бр. 12 (1979), стр. 121–141.

1984.

83. СИНДИК, Надежда
Симпозијум о изворима ћириометодијане / Надежда Синдик // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 6–7 (1984–1985), стр. 469–471.

1985.

84. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Дело солунске браће у култури српског народа / Димитрије Богдановић // Богословље. – ISSN 0006-5714. – Год. 29, бр. 1–2 (1985), стр. 1–5.

85. ЈУРАНЧИЧ, Јанко
Рад браће просветитеља Ћирила и Методија и северозапад наше земље кроз столећа / Јанко Јуранчич // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 21–29.

86. МАРТИ, Роланд
Очување ћирило-методијевске традиције / Роланд Марти // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 7–19.

87. МИЛАШ, Никодим
Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља / Никодим Милаш ; поговор Љубомир Дурковић-Јакшић ; припремио за штампу Градимир Станић. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1985. – XXVIII, 517 стр. | Фототипско изд. из 1881. поводом 1000-годишњице упокојења равноапостола и учитеља славенског светог Методија.

88. ПЕШИКАН, Митар
Ћирило и Методије као творци словенског писма и првог књижевног језика / Митар Пешикан // Књижевна реч. – ISSN 0350-4115. – Бр. 258 (10. јун 1985), стр. 5–6.

89. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Творците на словенската писменост / Харалампие Поленаковиќ. – Скопје : Мисла, 1985. – 303 стр. – (Спектар)

90. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Дар Светога Духа и словенски језици : поводом 1100-годишњице Ћирила и Методија / Ђ. Трифуновић // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 33, св. 3 (1985), стр. 545–550.

1986.

91. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир
Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба / Љубомир Дурковић-Јакшић. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1986. – 140 стр.

1988.

92. МОШИН, Владимир
Мысли о начале славянского письма и об архаическом периоде южнославянской письменности в X веке / Владимир Мошин // Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија : прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски, Скопје, 1–3 октомври 1985. / уредник Блаже Конески и др. – Скопје : МАНУ 1988. – Стр. 85–97. | Summary

1989.

93. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Грчка житија Климента Охридског у светлости политике грчког клера / Д. Драгојловић // Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета : материјали од научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година. – Скопје : МАНУ, 1989. – Стр. 32–50.

1991.

94. ЉУБЕНОВИЋ, Крста
Први словенски просветитељи Ћирило и Методије и њихови ученици / Крста Б. Љубеновић. – Београд ; Лозница : СИА КСЕ-НА, 1991. – 37 стр.

1996.

95. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Почеци српске писмености / Гордана Јовановић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. 43, св. 3–4 (1996), стр. 19–23. | Summary

1997.

96. НАЈСТАРИЈЕ житије светог Наума Охридског / превео са српскословенског и уводну белешку саста-

вио Ђорђе Трифуновић // Источник. – ISSN 0354-2114. – Бр. 6, св. 23 (1997), стр. 146–149.

1999.

97. ПОПОВИЋ, Марко
Моравско-панонска мисија Константина и Методија / Марко Поповић // Свет речи. – ISSN 1450-6211. – Бр. 9–12 (1999), стр. 63–73.

98. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Reflection of the Cult of Saint Konstantine and Methodios in Medieval Serbian Culture / Tatjana Subotin-Golubović // Thessaloniki Magna Moravia : proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October, 1997. – Thessaloniki : Hellenic Association for Slavic Studies, SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999. – Стр. 37–46.

XXI ВЕК

2001.

99. РАЈНХАРТ, Јоханес Михаел
Ко је моравски краљ Методијевог житија / Јоханес Михаел Рајнхарт // Словенско средњовековно наслеђе : зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. – Београд : Чигоја штампа, 2001. – Стр. 541–553. | ISBN 86-7558-068-1

100. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Ка почецима српске писмености / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Откровење, 2001. – 194 стр. – (Библиотека Постојбина ; књ. 1) | ISBN 86-83353-13-3

2002.

101. ВЕЛИМИРОВИЋ, Слободан
Први словенски просветитељи / Слободан Велимировић // Годишњак библиотека Срема. – ISSN 1450-5592. – Бр. 2 (2002), стр. 34–35.

102. МИЛОСАВЉЕВИЋ, Петар
Свети апостоли Ћирило и Методије и идеја словенства // Увод у србистику / Петар Милосављевић. – Косовска Митровица : Филозофски факултет ; Београд : Требник, 2002. – Стр. 51–59. – (Изабрана дела)

103. РЕБИЋ, Чедомир
Благовјесници Јеванђеља у словенским земљама / Чедомир Ребић // Баштина. – ISSN 0353-9008. – Бр. 13 (2002), стр. 189–202.

104. РЕБИЋ, Чедомир
Константиново Расужденије о правопису у свјетлости традиције Ћирила и Методија / Чедомир Ребић // Баштина. – ISSN 0353-9008. – Бр. 14 (2002), стр. 177–193.

2003.

105. ВОЈНОВИЋ, Жарко
Пут до солунске Браће / Жарко Војновић // Панчевачко читалиште. – ISSN 1451-3048. – Бр. 2, св. 2 (мај 2003), стр. 2–5.

2004.

106. ДРАГИН, Наташа
Слово св. Ћирила Солунског у српском препису из XIII века / Наташа Драгин // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 47, св. 1–2 (2004), стр. 175–183. | Резюме

107. ЈОВАН Шангајски, свети
Свети равноапостолни Кирило и Методије / свети Јован Шангајски // Православно дело. – ISSN 1451-7973. – Бр. 1, св. 4 (2004), стр. 41–45.

108. МИЛАШ, Никодим
Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља : поводом римског покрета у 1880–81 год. противу православне цркве / написао Др. Никодим Милаш Архимандрит и професор Богословије. – Фототипско изд. – Београд ; Шибеник : Истина, 2004. – XXVIII, 373 стр. – (Дела Никодима Милаша ; књ. 3) | ISBN 86-82555-06-9

109. ПОПОВИЋ, Павле
Ћирило и Методије / Павле Поповић. – Београд : Свет књиге, 2004. – 79 стр. – (Едиција Векови) | ISBN 86-7396-066-5

2005.

110. АНЂЕЛКОВИЋ, Маја
О првој словенској филолошкој расправи : о писменима Црнорисца Храбра / М. Анђелковић // Свет речи. – ISSN 1450-6211. – Бр. 19–20 (2005), стр. 30–33.

2006.

111. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Настанак и рана историја словенске писмености / Јасмина Грковић-Мејџор // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 182, књ. 478, св. 4 (окт. 2006), стр. 723–733.

112. ПАНАЈОТИС, Христу
Ко је послао светог Кирила и Методија у централну Европу : цар или патријарх / Панајотис Христу ; превод с енглеског сестринство Тројеручице, Шибеник // Истина. – ISSN 1451-2181. – Бр. 7, св. 16–18 (2006), стр. 215–221.

113. РЕБИЋ, Чедомир
Духовна традиција и форма казивања у Житију Методијеву / Чедомир Ребић // Баштина. – ISSN 0353-9008. – Бр. 20 (2006), стр. 29–43.

2008.

114. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Ћирило и Методије / Ђорђе Трифуновић // Прилози језичком и књижевном образовању / приредила Босиљка Милић. – Београд : Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008. – Стр. 143–152.

2009.

115. НИКОЛИЋ, Видан
Мисионари Ћирило и Методије у традицији српског народа / Видан Николић // Cyryl i Metody w duchowym dziedzictwie Slowian / redakcija Petar Sotirov. – Biala Podlaska : Wydawnictwo Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentów, 2009. – Стр. 39–75. | Summary

116. ПИПЕР, Предраг
Када је први пут служена литургија на словенском језику? / Предраг Пипер // Зборник Матице српске за славистику. – ISSN 0352-5007. – Бр. 76 (2009), стр. 7–20. | Резюме

2011.

117. КОСТИЋ, Љиљана
Ћирило и Методије у Старим српским записима и натписима Љубомира Стојановића / Љиљана Костић // Cyryl i Metody w języku i kulturze Słowian. Materiały V i VI Konferencji Cyrilometodiańskiej w Białej Podlaskiej (XXXIX i XLII Konferencje Podlaskie) / red. Petar Sotirov, Mariola Mostowska-Zabielska. – Biała Podlaska : Wydawnictwo Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentów, 2011. – Стр. 42–50. | ISBN 978-83-923124-3-7

2012.

118. ПИПЕР, Предраг
Дело Светих Ћирила и Методија у свом и нашем времену / Предраг Пи-

пер // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 188, књ. 490, св. 3 (септ. 2012), стр. 389–404.

119. СТОЈКОВСКИ, Борис
Današnja Slovačka i Srbija i Metodijeva panonska ahiepiskopija / Boris Stojkovski // Z dejín slovensko-srbských vzťahov / ed. Miroslav Daniš. – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2012. – Стр. 76–83. – (Acta historica Posoniensia ; XIX) | ISBN 978-80-8127-051-2

120. СТОЈКОВСКИ, Борис
Историјски контекст Методијеве Стихире светом Димитрију / Борис Стојковски // Филологија и универзитет : тематски зборник радова. – Ниш : Филозофски факултет, 2012. – Стр. 76–83. – (Библиотека Научни скупови ; том 1) | ISBN 978-86-7379-263-7

2013.

121. ЈЕВТИЋ, Атанасије
У спомен Свете браће Кирила и Методија : 863–2013. / епископ Атанасије (Јевтић). – Врњачка Бања : Братство св. Симеона Мироточивог ; Требиње : Манастир Тврдош, 2013. – 87 стр. | ISBN 978-86-85383-15-1

122. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Мисија Солунске браће Ћирила и Методија међу Словенима / Гордана Јовановић // Семинар српског језика, књижевности и културе : предавања 2 / уредили Драгана Мршевић-Радовић, Бошко Сувајџић. – Београд : Међународни славистички центар, 2013. – Стр. 15–25. | ISBN 978-86-84885-56-4

123. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Свети Ћирило и Методије : мисионари међу Словенима / Гордана Јовановић // Kultura. – ISSN 0023-5164. – Бр. 138 (2013), стр. 11–25. | Summary

124. ЈОВАНОВИЋ, Зоран
Свети Ћирило и Методије : живот и дело / З. Јовановић, Ана Фотић, Радомир Ракић // Prevodilac. – ISSN 0351-8892. – Бр. 32, св. 1/2 (2013), стр. 7–25.

125. РАЈЧЕВИЋ, Петар
Просветитељска мисија Свете браће Кирила и Методија / Петар Рајчевић // Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић. – ISSN 1452-9343. – Бр. 7 (2013), стр. 13–27. | Summary

126. РАНКОВИЋ, Зоран
Словесна служба Свете браће Ћирила и Методија / Зоран Ранковић // Богословље. – ISSN 0006-5714. – Бр. 72, св. 2 (2013), стр. 256–268.

127. РАСЕЈАШЕ реч међу народе нове : 1150 година од мисије св. Ћирила и Методија : развој српског ћириличног писма приказан кроз збирке Народне библиотеке Србије / аутори изложбе и каталога Јована Станојловић, Миланка Убипарип, Мирослав Лазић ; аутор уводног текста Татјана Суботин-Голубовић. – Београд : Народна библиотека Србије, 2013. – 45 стр. | ISBN 978-86-7035-296-4

128. СВЕТИ Ћирило и Методије и словенско средњовековно наслеђе : каталог изложбе књига / уредник Драгиша Бојовић. – Ниш : Центар за црквене студије : Народна библиотека Стеван Сремац : Међународни центар за православне студије, 2013. – 31 стр. | ISBN 978-86-84105-41-9

2014.

129. ПИПЕР, Предраг
Дело Светих Ћирила и Методија у свом и нашем времену // Лингвистичка славистика : студије и чланци / Предраг Пипер. – Београд : Славистичко дру-

штво Србије, 2014. – Стр. 7–19. | ISBN 978-86-7391-036-9

130. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Мисија Светих Ћирила и Методија : освештавање и христијанизација словенског слова / Јелица Стојановић // Светигора (Цетиње). – ISSN 0354-3366. – Год. XXIII, бр 233–234 (2014), стр. 50–52.

131. СТОЈКОВСКИ, Борис
Методијев архиепископат у Сирмијуму / Борис Стојковски // Црквена историја Срема у средњем веку : докторска дисертација / Борис Стојковски. – Нови Сад, 2012. – Стр. 91–107.

132. ТАХИАОС, Антоније-Емил
Солун и свет Словена : духовно и културно зрачење византијског града / Антоније-Емил Н. Тахиаос ; прев. Драган Стојаковић. – Ниш : Међународни центар за православне студије : Универзитет, Центар за византијско-словенске студије, 2014. – 139 стр. | ISBN 978-86-80136-00-4, ISBN 978-86-7181-084-5

II. Језик и писмо

XIX ВЕК

133. КАРАЏИЋ, Вук Стефановић
Предговор / Вук Стефановић // Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима / скупио га и на свијет издао Вук Стефановић = Wolf Stephansohn's Serbisch-Deutsch-Lateinisches Wörterbuch = Lupi Stephani F. Lexicon Serbico-Germanico-Latinum. – У Бечу (Wien, Viennae) : gedruckt bei den P. P. Armeniern, 1818. – Стр. III–XXVIII.

134. КАРАЏИЋ, Вук Стефановић
Писмо Димитрију Фрушићу, доктору медицине : у Бечу 19. нојемвра 1819 / В. С. // Новине Србске (Вїена). – Бр. 68 (1821), додатакъ къ числу 68.

135. НИКОЛИЋ, Сергије
Старо славенско књижество : Šafárik, Pavel Jozef. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův / Сергіе Николићъ // Гласникъ Дружтва србске словесности. – Бр. IV (1852), стр. 278–284. | Приказ

136. СРЕТЕНОВИЋ, Сава
О црквено-словенскомъ езику, нѣговомъ почетку : ображательима и историйскимъ судбинама : о глаголской азбуци и кньижевности (съ рускогъ) / Сава Сретеновићъ // Гласник Друштва србске словесности. – Бр. 7 (1855), стр. 197–263.

137. ЈАГИЋ, Ватрослав
Gradja za glagolsku paleografiju. I, Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga : rukopis roda hrvatskoga / Vatroslav Jagić // Rad JAZU (Zagreb). – Бр. II (1868), стр. 5–12 (1–35).

138. ЈАГИЋ, Ватрослав
Glagolitica : Würdigung neuentdeckter Fragmente / Jagić, V. – Wien : In commission bei F. Tempsky, 1880. – 62 стр.

139. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Jagić, V. Glagolitica: Würdigung neuentdeckter Fragmente. Wien, 1880. / Љ. Стојановић // Наставник. – Бр. 2 (1891), стр. 50. | Приказ

140. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Граматика старога словенскога језика : за V и VI разред гимназије / по А. Лескину саставио Љуб. Стојановић.

– У Београду : Државна штампарија Краљевине Србије, 1892. – 86 стр.

141. ЈАГИЋ, Ватрослав
Gršković ev odlomak glagolskog apostola / Vatroslav Jagić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XXVI (1893), стр. 33–161.

142. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Граматика старога словенскога језика : за V и VI разред гимназије / по А. Лескину саставио Љуб. Стојановић. – 2. поправљено изд. – Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1895. – 90 стр.

143. МАРЕТИЋ, Томислав
Мирослављево јеванђеље / Т. Маретић // Бранково коло. – Бр. 12 (1898), стр. 373–379.

144. ВУЛОВИЋ, Светислав
Опис словенских рукописа Софијске библиотеке / С. Вуловић // Споменик СКА. – Бр. XXXVII, Други разред, 33 (1900), стр. 1–48.

XX ВЕК

1913.

145. КОСТИЋ, Драгутин
Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима / Драгутин Костић. – Београд : Државна штампарија, 1913. – 62 стр.

146. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Гробни натпис требињског жупана Грда XI–XII века / Љуб. Стојановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. I, св. 1/2 (1913), стр. 104–105.

147. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Темнићки натпис X–XI в. / Љуб. Стојановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. I, св. 1/2 (1913), стр. 4–20.

1921.

148. КУЉБАКИН, Степан
Неколико речи о конструкцији „да са индикативом“ место инфинитива у старословенском преводу јеванђеља / Ст. Куљбакин // Зборник филолошких и лингвистичких студија: А. Белићу поводом 25-годишњице научног рада посвећују његови пријатељи и ученици. – Београд : С. Б. Цвијановић, 1921. – Стр. 209–232.

1922.

149. ЋОРОВИЋ, Владимир
Jagić, V. Zum altkirchenslawischen Apostolus. Wien: Hölder, 1919. / Владимир Ћоровић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. II, св. 2 (1922), стр. 275–276. | Приказ

1924.

150. КУЉБАКИН, Степан
Psalterium Sinaiticum у новом издању / Ст. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. IV (1924), стр. 166–181.

1925.

151. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Ситнији списи Ђ. Даничића. 1, Критика, полемика и историја књижевности. – Београд : Српска краљевска академија, 1925. – 467 стр. – (Посебна издања ; књ. 54. Философски и филолошки списи ; књ. 14)

152. КУЉБАКИН, Степан
Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу / од Ст. М. Куљбакина. – Сремски Карловци :

Српска манастирска штампарија, 1925. – 120 стр. – (Посебна издања / Српска краљевска академија ; књ. 52. Философски и филолошки списи ; књ. 13)

153. КУЉБАКИН, Степан
Полугласници у Синајском псалтиру / Ст. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. V (1925–26), стр. 69–82.

154. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Преглед свих рукописа јужнословенских, писаних ћирилицом и глагољицом, од најстаријих времена до краја XVII века / Љ. Стојановић // Годишњак СКА. – Бр. XXXIV (1925), стр. 238–239.

1926.

155. БЕЛИЋ, Александар
Глагољица / А. Белић // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка : А–З. Књ. 1. – Загреб : Библиографски завод, 1926. – Стр. 472–474.

156. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје
О Темнићком натпису / Ст. Станојевић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. VI (1926–27), стр. 215–216.

1927.

157. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Граматика старога словенскога језика : за школе / по А. Лескину саставио Љуб. Стојановић. – 3. изд. – Београд : Г. Кон, 1927. – 94 стр.

1928.

158. КУЉБАКИН, Степан
Дурново, Николай. „Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов." Byzantinoslavica бр. 1 (1929): стр. 48–85. / С. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. VIII (1928–29), стр. 205–210. | Приказ

159. КУЉБАКИН, Степан
Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград: АН СССР, 1928. / С. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. VIII (1928–29), стр. 187–194. | Приказ

1929.

160. БЕЛИЋ, Александар
Старословенски језик / А. Белић // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка : С–Ш. Књ. 4. – Загреб : Библиографски завод, 1929. – Стр. 434–435.

161. БЕЛИЋ, Александар
Ћирилица / А. Белић // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка : С–Ш. Књ. 4. – Загреб : Библиографски завод, 1929. – Стр. 660–662.

1930.

162. ЂОРЂИЋ, Петар
Трпни глаголски придев прошлог времена у старословенском језику, грчком и латинском тексту / П. Ђорђић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. IX (1930), стр. 273–278.

163. КУЉБАКИН, Степан
О речничкој страни старословенског језика : приступна академска беседа 10. фебруара 1927. / Степан М. Куљбакин // Глас Српске краљевске академије. – Бр. 138 (1930) стр. 87–143.

164. КУЉБАКИН, Степан
Старословенска граматика / написао Ст. М. Куљбакин. – Београд : Државна штампарија Краљевине Југославије, 1930. – 167 стр.

1931.

165. КУЉБАКИН, Степан
О потреби да се састави потпун преглед словенских рукописа / С. Куљбакин // Sborník prací 1 : Sjezdu slovanských filologu v Praze 1929. Св. 2. – Praha : Státna tiskárna, 1931. – Стр. 557–560.

1932.

166. ЂОРЂИЋ, Петар
О старословенским трпним придевима / П. Ђорђић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XI (1932), стр. 89–172.

167. КУЉБАКИН, Степан
Нова палеографска грађа из Преслава : Мијатев, Кр. „Епиграфическіе матеріалы изъ Преслава." Byzantinoslavica бр. 3, св. 2 (1931): 382–403. / Ст. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XI (1932), стр. 233–241. | Приказ

1933.

168. КУЉБАКИН, Степан
Лавров, П. А. „Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности." Труды славянской комисии I. Москва, 1930. / С. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XIII (1933–34), стр. 242–252. | Приказ

1934.

169. ВАН ВИЈК, Николас
Рукописни патерик манастира Крке / Van Wijk, N. // Магазин сјеверне Далмације (Загреб). – Бр. 1 (1934), стр. 108–110.

170. РОЗОВ, Владимир
Један рукопис Чина јелеосвећења из XIII в. / Владимир Розов // Гласник Скопског научног друштва. – Бр. 13 (1934), стр. 11–40.

1935.

171. МИРКОВИЋ, Лазар
Опис рукописних богослужбених књига Горње и Доње цркве у Сремским Карловцима / Лазар Мирковић // Богословље. – Бр. X, св. 4 (1935), стр. 313–334.

1936.

172. БЕЛИЋ, Александар
Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика / А. Белић // Светосавски зборник. Књ. 1, Расправе. – Београд : Српска краљевска академија, 1936. – Стр. 213–276. – (Посебна издања ; књ. 114. Друштвени и историјски списи ; књ. 47)

1937.

173. ГРУЈИЋ, Радосав
Једно јеванђеље босанског типа XIV–XV века / Рад. М. Грујић // Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белића. – Београд : Млада Србија, 1937. – Стр. 267–277.

174. КУЉБАКИН, Степан
Језичка реконструкција старословенског превода јеванђеља : Vajs, Jozef. Evangelium св. Marka. Praha, 1935. / С. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XVI (1937), стр. 203–223. | Приказ

175. КУЉБАКИН, Степан
Старословенски облици биѣмъ, биѣте, покажѣте и сл. / Ст. М. Куљбакин // Зборник лингвистичких и филолошких расправа : А. Белићу о четрдесетогодишњици његова научног рада посвећују његови пријатељи и ученици. – Београд : Млада Србија, 1937. – Стр. 203–208.

1940.

176. КУЉБАКИН, Степан
Лексичке студије / Ст. М. Куљбакин. – Београд : Српска краљевска академија, 1940. – 43 стр. – (Глас / Српска краљевска академија ; 582. Разред 2, Философско-филолошке, друштвене и историске науке ; 92)

1948.

177. ЈАГИЋ, Ватрослав
Izabrani kraći spisi / Vatroslav Jagić ; uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol. – Zagreb : Matica hrvatska, 1948. – 639 стр. – (Izvanredno izdanje)

178. КУЉБАКИН, Степан
Грујић, Рад. М. „Једно јеванђеље босанског типа XIV–XV века." Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белића. 1937. г. стр. 263–277. / Ст. Куљбакин // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XVIII, св. 1–4 (1949–50), стр. 297–298. | Приказ

179. ПАВЛОВИЋ, Миливој
О Мирослављевом јеванђељу / Миливој Павловић // Гласник Српске академије наука. – Бр. 1 (1949), 1–192.

1953.

180. ЈАГИЋ, Ватрослав
Stari spomenici pisma i jezika jugo-zapadnih Slovjena od IX.–X. vieka od J. Sreznjevskoga. S primjetbami i izpravci, Članci iz »Književnika« III. (1866) / V. Jagić // Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga / V. Jagić ; prir. Slavko Ježić. – Zagreb : JAZU, 1953. – Стр. 123–131. – (Djela Vatroslava Jagića ; IV)

1954.

181. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Глагољска слова у Хиландарском рукопису Црнорисца Храбра / Ђорђе Сп. Радојичић // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 2, св. 2 (1954), стр. 185–186.

1956.

182. ВРАНА, Јосип
O odnosu Miroslavljeva evanđelja prema slavenskim evanđelistarima i četvoroevanđeljima / Josip Vrana // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 25, св. 2 (1956), стр. 306–312.

183. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Ćirilica / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 2, Bosna–Dio. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956. – Стр. 626–632.

1957.

184. ВРАНА, Јосип
O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovjenskih evanđelja : evanđelistari / Josip Vrana // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 26, св. 3 (1957), стр. 321–336.

185. ЂОРЂИЋ, Петар
Терминолошка питања из палеословенистике / Петар Ђорђић // Годишњак Филозофског факултета. – ISSN 0374-0730. – Бр. 2 (1957), стр. 59–88. | Zusammenfassung

186. ПАВЛОВИЋ, Миливој
Znak đerv i njegove glasovne vrednosti / Milivoj Pavlović // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 6–8 (1957), стр. 278–291.

1958.

187. ЂОРЂИЋ, Петар
Културни дуализам и старословенска лексика / Петар Ђорђић // Годишњак Филозофског факултета. – ISSN 0374-0730. – Бр. 3 (1958), стр. 117–125. | Zusammenfassung

188. ПЕШИКАН, Митар
Eckhardt, Thorvi. „Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice." Radovi Staroslavenskog instituta бр. 2 (1955): стр. 59–91. / М. Пешикан // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXIII, св. 1–4 (1958), стр. 282–285. | Приказ

189. ПЕШИКАН, Митар
Одраз грчког језичког осећања на композицију глагољице и глагољских слова : извод предавања / Митар Пешикан // Гласник САН. – Бр. 10, св. 2 (1958), стр. 248.

1959.

190. ПЕШИКАН, Митар
О означавању *ј* у првобитној словенској азбуци / Митар Пешикан // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXIV (1959–60), стр. 231–246.

1960.

191. ВРАНА, Јосип
O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovjenskih evanđelja : četvoroevanđelja / Josip Vrana // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 29, св. 4 (1960), стр. 552–571.

192. ДИНИЋ, Михаило
Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе / Михаило Динић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 26, св. 3–4 (1960), стр. 274–279.

193. ЂОРЂИЋ, Петар
Jezik, srpskohrvatski (hrvatskosrpski). II Književni jezik. A) Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika. a) U srpskoj književnosti do Dositeja / P. Đorđić // Enciklopedija Jugoslavije. 4, Hil–Jugos. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – Стр. 511–514.

1961.

194. ВРАНА, Јосип
L'évangéliaire de Miroslav / Josip Vrana. – Hague : Mouton & co, 1961. – 211 стр. – (Slavistische drukken en herdrukken ; 25)

195. ГРИЦКАТ, Ирена
Дивошево јеванђеље : филолошка анализа / Ирена Грицкат // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXV (1961–62), стр. 227–293.

196. ПЕШИКАН, Митар
О реконструкцији старословенског фонолошког система / Митар Пешикан // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXV (1961–62), стр. 153–160.

1963.

197. ВЕСЕЛИНОВ, Иванка
Значајније рукописне књиге библиотеке Матице српске / Иванка Веселинов // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 5 (1963), стр. 383–391.

198. ВРАНА, Јосип
O postanku i karakteru staroslovjenskih azbukvara i azbučnih molitava / Josip Vrana // Filologija (Zagreb). – ISSN 0449-363X. – Бр. IV (1963), стр. 191–204.

199. ВРАНА, Јосип
Staroslavenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija / Josip Vrana // Radovi Zavoda za slavensku filologiju (Zagreb). – Бр. 5 (1963), стр. 131–138.

200. МОШИН, Владимир
Револуције у историји старог српског правописа / Владимир Мошин // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 15, св. 6 (1963), стр. 465–475.

201. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Prilog proučavanju leksike panonskih žitija / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 13 (1963), стр. 194–202.

202. ПЕШИКАН, Митар
О одразу грчког језичког осећања на композицију глагољице и глагољских слова / Митар Пешикан // Радови Научног друштва Босне и Херцеговине. – Бр. 20 (1963), стр. 97–104.

203. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Од азбуке до славистике / Ђорђе Радојичић // Дневник. – Бр. XXI, св. 5801 (1–2. Јануар 1963), стр. 14.

1964.

204. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Akcenti ili neume u Kijevskim listićima / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 14 (1964), стр. 25–51.

1965.

205. ДЕЈВИДСОН, Карин
Слова и фонеми у Мирослављеву јеванђељу / Carin Davidsson // Анали Филолошког факултета. – ISSN 0522-8468. – Бр. 5, св. 2 (1965), стр. 53–64.

206. КУНА, Херта
Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata / Herta Kuna // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 15–16 (1965), стр. 183–199.

207. МОШИН, Владимир
Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici / Vladimir Mošin // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 15–16 (1965), стр. 150–182.

208. МОШИН, Владимир
Собрания славянских рукописей в Югославии / В. Мошин // Труды Отдела древнерусской литературы (Москва, Ленинград). – Бр. XXI (1965), стр. 372–380.

209. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Još jednom o hronološkom primatu glagoljice / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 15–16 (1965), стр. 19–58.

1966.

210. ВЕСЕЛИНОВ, Иванка
Иришки одломак апостолских и јеванђељских чтенија с краја 13. и почетка 14. века / Иванка Веселинов // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. IX (1966), стр. 119–127. | Резюме

211. МОШИН, Владимир
Битољска плоча из 1017 године / Владимир Мошин // Македонски јазик (Скопје). – Бр. 17 (1966), стр. 51–61.

212. МОШИН, Владимир
Најстара кирилска епиграфика / Владимир Мошин // Словенска писменост : 1050 годишнина на Климент Охридски. – Охрид : Народен музеј, 1966. – Стр. 35–44.

213. МОШИН, Владимир
Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо / Владимир Мошин. – Скопје : Кочо Рацин, 1966. – 160 стр.

214. НИКОЛИЋ, Светозар
Nomina agentis у старословенском језику / Светозар Николић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXVII, 1/2 (1966–67), стр. 1–84. | Резюме

1967.

215. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Rečnik starog srpskog jezika iz ćirilskih spomenika do XVII veka / Dimitrije Bogdanović // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 17 (1967), стр. 223–225. | Приказ

216. ВРАНА, Јосип
Вуканово еванђеље / Јосип Врана. – Београд : Научно дело, 1967. – 498 стр. – (Посебна издања ; књ. 404. Одељење литературе и језика ; књ. 18)

217. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Знаки ударений в средневековых сербских рукописях : XII–XIV вв. / Ольга Недельковиц // Источники и историография славянского средневековья. – Москва, 1967. –Стр. 101–134.

218. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Мирчев, К. Кодов, Хр. Енински апостол, старобългарски паметник от XI в. София: Издателство на Българската Академия на науките, 1965. / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 17 (1967), стр. 181–195. | Приказ

219. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 17 (1967), стр. 5–36.

1968.

220. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Знаки ударений в сербских дорасавских рукописях / Ольга Недельковиц // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 37, св. 1 (1968), стр. 24–32.

1969.

221. ГРИЦКАТ, Ирена
Језик књижевности и књижевни језик : на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха / Ирена Грицкат // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXVIII, св. 1–2 (1969), стр. 1–35. | Резюме

222. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 18–19 (1969), стр. 41–90.

1970.

223. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
О неким питањима лексикографске обраде југословенских ћирилских споменика српске редакције / Димитрије Богдановић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 11–34. | Summary

224. БОШКОВИЋ, Радосав
Николић, Светозар. „Nomina agentis у старословенском језику.“ Јужнословенски филолог бр. XXVII (1967): стр. 1–84. / Р. Б. // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXVIII, св. 3–4 (1970), стр. 513–517. | Приказ

225. ВРАНА, Јосип
Истина о подријетлу и постанку Вуканова еванђеља / Јосип Врана // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXVIII, св. 3–4 (1970), стр. 453–473.

226. ГРИЦКАТ, Ирена
Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1970. / Ирена Грицкат // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXVIII, св. 3–4 (1970), стр. 541–548. | Приказ

227. КУНА, Херта
Ćirilo-metodijanska tradicija u leksici vojvođanske literature druge polovine

XVIII veka / Herta Kuna // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 123–133.

228. ЛАЛИЋ, Радован
Проблем црквенословенског језика Срба пре Вука / Радован Лалић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 149–162. | Резюме

229. МИХАЈЛОВИЋ, Живота
Одломак македонског Октоиха с краја XIII и почетка XIV века : графије *ѣ* и *ѥ* у неким македонским споменицама / Живота Михајловић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 197–215. | Резюме

230. МОШИН, Владимир
Палеографско-правописне норме за јужнославенске рукописе пергаменог раздобља / Владимир Мошин // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 229–237. | Résumé

231. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Редакције старословенског јеванђеља и старословенска синонимика / Олга Недељковић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 269–276. | Резюме

232. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Екфонетска нотација у старим словенским рукописима / Димитрије Стефановић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 339–346. | Summary

233. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Београдски македонски Октоих (из средине XIII века) / Љубица Штављанин-Ђорђевић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 419–430. | Summary

1971.

234. ГРИЦКАТ, Ирена
Staroslovenski jezik / I. Grickat // Enciklopedija Jugoslavije. 8, Srbija–Ž. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971. – Стр. 133–134.

235. ЂОРЂИЋ, Петар
Историја српске ћирилице : палеографско-филолошки прилози / Петар Ђорђић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1971. – 532 стр. | Изд. 1987, 1990.

236. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 21 (1971), стр. 79–93.

237. НИКОЛИЋ, Светозар
Старословенски језик. Књ. 2, Примери са речником / Светозар Николић. – Београд : Научна књига, 1971. – 143 стр. – (Универзитетски уџбеници)

1972.

238. АЛТБАУЕР, Моше
Најстарији псалтир српске редакције : Синајски словенски рукопис бр. 8

/ Mosche Altbauer // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 2 (1972), стр. 11–19.

239. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Шта значи старословенска реч успеније / Димитрије Богдановић // Весник : орган главног савеза удруженог православног свештенства СФРЈ 24. – Бр. 558 (1972), стр. 5.

240. БОШКОВИЋ, Радосав
Основи упоредне граматике словенских језика. 1, Фонетика / Радосав Бошковић. – Београд : Научна књига, 1972. – 108 стр. – (Универзитетски уџбеници)

241. БОШКОВИЋ, Радосав
Старословенска adiectiva possessiva на *ьпь* / Радосав Бошковић // Наш језик. – ISSN 0027-8084. – Бр. XIX, св. 4–5 (1972–1973), стр. 265–272.

242. ГРИЦКАТ, Ирена
Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима / Ирена Грицкат. – Београд : Народна библиотека СР Србије, 1972. – 124 стр.

243. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Македонска рецензија / Биљана Јовановић-Стипчевић // Македонски јазик (Скопје). – ISSN 0025-1089. – Бр. XXIII (1972), стр. 265–269.

244. МОШИН, Владимир
За словенската палеографија / Владимир Мошин // Библиотекарската искра (Скопје). – ISSN 0350-7580. – Бр. VII, св. 17–18 (1972–1973), стр. 13–27.

245. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Problem strukturnih redakcija staroslavenskog prijevoda Apostola / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 22 (1972), стр. 27–40.

1973.

246. ЛИМИНГ, Хенри
Улога Панонија у развоју старословенског језика / Хенри Лиминг // Зборник за славистику. – ISSN 0350-0470. – Бр. 5 (1973), стр. 137–143.

247. МОШИН, Владимир
Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей / В. Мошин // Методическое пособие по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР I / Археографическая комиссия при Отделении историии АН СССР. – Москва, 1973. – Стр. 43–75.

248. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Верещагин, Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. Москва : МГУ, 1972. / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 23 (1973), стр. 213–222. | Приказ

249. ПЕШИКАН, Митар
Мокропољско четворојеванђеље из XIII века : споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености / Митар Пешикан // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. XVI, св. 1 (1973), стр. 61–88. | Резюме

250. ПЕШИКАН, Митар
Происхождение и развитие славянского письма / M. Pešikan // VII Międzynarodowy Kongres Slawistów, Warszawa, 21–27 VIII 1973 : streszczenia referatów i komunikatów. – Warszawa : Polska akademia Nauk, 1973. – Стр. 152–153.

251. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Во мугрите на словенската писменост / Харалампие Поленаковиќ. – Скопје : Мисла, 1973. – 289 стр.

252. РОДИЋ, Никола
Грицкат, Ирена. Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1972. / Никола Родић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XVI, св. 2 (1973), стр. 222–225. | Приказ

1974.

253. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Pećki paterik : tri jezičke redakcije slovenskoga prevoda Skitskog parimejnika / Biljana Jovanović // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 24 (1974), стр. 139–188.

254. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Problem tipologije slovenskog paterika / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 24 (1974), стр. 7–16.

255. ПЕШИКАН, Митар
Текстолошки састав и основне одлике текста најстаријих српских четворојеванђеља / Митар Пешикан, Гордана Јовановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXI (1974–75), стр. 23–53. | Резюме

256. ТОМОВИЋ, Гордана
Морфологија ћириличких натписа на Балкану / Гордана Томовић. – Београд : Историјски институт, 1974. – 121 стр.

1975.

257. ГРИЦКАТ, Ирена
Студије из историје српскохрватског језика / Ирена Грицкат. – Београд : Народна библиотека СР Србије, 1975.

258. ЂОРЂИЋ, Петар
Старословенски језик / Петар Ђорђић. – Нови Сад : Матица српска, 1975. – 277 стр.

259. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу / Вера Јерковић. – Нови Сад : Матица српска, 1975. – 215 стр.

260. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Почетак српске редакције словенског књижевног језика / Биљана Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XLI, св. 1–2 (1975), стр. 112–125.

261. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Neki elementi odnosa glagolskih imenica od neprelaznih glagola u staroslovenskom prema odgovarajućim rečima u grčkom originalu / Dimitrije Stefanović // Cyrillomethodianum (Thessaloniki). – Бр. III (1975), стр. 106–110.

1976.

262. ВЕСЕЛИНОВ, Иванка
Јерковић, Вера. Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу. Нови Сад: Матица српска, 1975. / И. В. Веселинов // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. XIX, св. 2 (1976), стр. 215–219. | Приказ

263. ВРАНА, Јосип
Nekoliko kratkih napomena o novijim proučavanjima staroslovenske azbuke / Josip Vrana // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXII (1976), стр. 149–166. | Summary

264. КЊИГА Ђуре Даничића / приредио Војислав Ђурић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1976. – XXXIII, 459 стр. – (Српска књижевна задруга ; Коло 69 ; књ. 460)

265. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Братков минеј / Љубица Штављанин-Ђорђевић // Зборник историје књижевности. Књ. 10, Стара српска књижевност. – Београд : Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 1976. – Стр. 21–40.

1977.

266. БИРКФЕЛНЕР, Герхард
Предлог правила критичког издавања средњовековних словенских текстова / Герхард Биркфелнер // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних југословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : САНУ, 1981. – Стр. 161–167. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2).

267. БОШКОВИЋ, Радосав
Основи упоредне граматике словенских језика. 1, Фонетика / Радосав Бошковић. – Београд : Научна књига, 1977. – 108 стр. – (Универзитетски уџбеници)

268. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Синонимика заменице ѥтеръ у јеванђељима српске редакције / Гордана Јовановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXIII (1977), стр. 173–178. | Резюме

269. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Напомене о српскословенском језику / Александар Младеновић // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. XX, св. 2 (1977), стр. 1–20. | Резюме

270. ПЕШИКАН, Митар
Огледи обраде речи у јеванђељском речнику српске редакције / Митар Пешикан, Никола Родић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXIII (1977), стр. 165–171. | Резюме

271. ПЕШИКАН, Митар
Питања ортографске стандардизације и метода речничке обраде грађе српске редакције старословенског језика / Митар Пешикан // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXIII (1977), стр. 157–164. | Резюме

272. РОДИЋ, Никола
Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима : XII–XIII век / Никола Родић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 6 (1977), стр. 427–444.

273. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Интерпункција јужнословенских средњовековних ћирилских рукописа / Ђорђе Трифуновић // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних југословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : САНУ, 1981. – Стр. 89–106. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2).

1978.

274. ВРАНА, Јосип
Problematika postanka staroslovenskog prijevoda evanđelja / Josip Vrana // Prilozi : VIII međunarodni slavistički kongres, Zagreb 3–9. IX 1978, Ljubljana. – Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 1978. – Стр. 163–168. – (Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva ; 5)

275. ИВИЋ, Павле
Језик старе српске књижевности / Павле Ивић // Филолошки преглед. – ISSN 0015-1807. – Бр. XVI, св. 1–4 (1978), стр. 119–121.

276. КОВАЧЕВИЋ, Радмила
Језичке разлике између Матичиног и Енинског апостола / Радмила Ковече-

вић, Димитрије Стефановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXIV (1978), стр. 149–168. | Резюме

277. КОНЕСКИ, Блаже
Огледи и беседе / Блаже Конески. – Београд : Народна књига, 1978. – 186 стр. – (Библиотека Наши видици. Савремени македонски есеј и критика)

278. НИКОЛИЋ, Светозар
Старословенски језик. 1, Правопис, гласови, облици / Светозар Николић. – Београд : Научна књига, 1978. – 252 стр. – (Универзитетски уџбеници)

279. РАЈИЋ, Љубиша
Принцип фонемског писма у Монаха Храбра и првог граматичара са Исланда : словенска германска паралела / Љубиша Рајић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 8, св. 1 (1978), стр. 37–41.

280. ТОЛСТОЈ, Никита
Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику / Никита И. Толстой // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 8, св. 1 (1978), стр. 15–25.

281. ТОПОЛИЊСКА, Зузана
О ћирило-методијевској кодификацији солунског дијалекта : систем показних заменица / Topolińska, Zuzana // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 8, св. 1 (1978), стр. 7–14.

1979.

282. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији / Димитрије Богдановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 1 (1979), стр. 39–43.

283. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Напомене о проучавању ортографије и језика српских редакцијских споменика / Вера Јерковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 1 (1979), стр. 31–38.

284. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Свети Сава и рашка правописна школа / Олга Недељковић // Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава историја и предање, децембар 1976. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1979. – Стр. 177–188.

285. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Неки аспекти испитивања словенских паралела грчке речи ἀρχιερεύς у црквенословенским јеванђелским и апостолским текстовима српске редакције у XII, XIII и XIV веку / Димитрије Стефановић // Balcanica. – ISSN 0350-7653. – Бр. X (1979), стр. 51–74.

1980.

286. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Средњовековне ортографске школе код Срба / Вера Јерковић // Југословенски семинар за стране слависте, 31 / редакција Радоје Симић, Божо Ћорић. – Београд : Међународни славистички центар, 1980. – Стр. 19–28.

287. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Најстарија српска четворојеванђеља у светлу неких лексичких особености / Гордана Јовановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXVI (1980), стр. 89–100. | Résumé

288. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Неколико речи о проучавању лексике старосрпских јеванђеља / Гордана Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 183–188.

289. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Матичин апостол : XIII век (приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић; увод и опис рукописа написао Димитрије Богдановић). Београд: Српска академија наука и уметности, 1979. / Томислав Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 345–348. | Приказ

290. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Словенске паралеле ὑπόστασις у апостолским текстовима / Димитрије Стефановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 189–200.

291. ТРБОЈЕВИЋ, Душанка
Деклинација именица мушког рода у старословенским нејеванђеоским текстовима : Супрасаљски зборник / Душанка Трбојевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 119–144.

1981.

292. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Nebiblijska građa u rečniku staroslovenskog jezika srpske redakcije / Dimitrije Bogdanović // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 31 (1981), стр. 7–14.

293. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Николић, Светозар. Старословенски језик I, правопис, гласови, облици. Београд: Научна књига, 1978. Старословенски језик II, примери са речником. Београд: Научна књига, 1980. / Гордана Јовановић // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. 24, св. 2 (1981), стр. 190–195.| Приказ

294. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О критеријуму избора јеванђељских текстова за грађу Црквенословенског речника српске редакције / Гордана Јовановић // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 31 (1981), стр. 33–39.

295. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О норми у јеванђељским текстовима српске редакције : до краја XIV века / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 10 (1981), стр. 19–24.

296. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Старославянские притяжательные прилагательные типа *Salańь* / Р. Мароевич // Этимология 1981. – Москва, 1983. – Стр. 46–49.

297. ПЕШИКАН, Митар
О потреби унапређивања поступака у транскрипцији старих текстова : питање латиничке транслитерације старословенског текста : о значају утврђивања писарских секција у споменицима : дискусија / Митар Пешикан // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних југословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : САНУ, 1981. – Стр. 427–432. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2)

298. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Неки аспекти испитивања сакралне терминологије у црквенословенским апостолским текстовима / Димитрије Стефановић // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 31 (1981), стр. 41–49.

1982.

299. ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица
Morfološki habitus grčkih i grciziranih indeclinabilia feminina na konsonant u staroslovenskom jeziku / Radojica R. Jovićević // Зборник за славистику. – ISSN 0350-0470. – Бр. 23 (1982), стр. 215–219.

300. ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица
Ponarodnjena grčka i grecizirana nomina propria u Asemanovu jevanđelju / Radojica Jovićević // Onomastica jugoslavica (Zagreb). – ISSN 0475-0934. – Бр. 10 (1982), стр. 83–84.

301. МОШИН, Владимир
Остромирово јеванђеље и Новгородски листићи : најстарији словенски рукописи са екфонетском нотацијом / Владимир Мошин // Македонска музика (Скопје). – Бр. 3 (1982).

302. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
О словенским еквивалентима грчких везничких израза εί (ναί) εί πως и είτε у црквенословенским апостолским текстовима / Димитрије Стефановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXVIII (1982), стр. 111–122. | Summary

1983.

303. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Питање синонимије у српској редакцији канонских текстова / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 12 (1983), стр. 137–143.

304. МОШИН, Владимир
Новгородски листићи и Остромирово јеванђеље / Владимир Мошин // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 5 (1983), стр. 7–64.

1984.

305. ВРАНА, Јосип
Leksičke varijante staroslavenskog prijevoda evanđelja i njihov odnos prema grčkom originalu / Josip Vrana // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XL (1984), стр. 93–116. | Резюме

306. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему / Вера Јерковић // Jugoslavenski seminar za strane slaviste, 33–34. – Zadar : Filozofski fakultet u Zadru : Zavod za slavistiku, 1984. – Стр. 55–66.

307. ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица
Грчке позајмљенице на -η у старословенском језику / Радојица Јовићевић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XLVII–XLVIII (1984), стр. 43–56.

1985.

308. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Да ли је јеванђељска лексика редакцијски обележена? / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14 (1985), стр. 59–64.

309. ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица
Лична имена у старословенском језику / Радојица Јовићевић. – Београд : Филолошки факултет, 1985. – 192 стр. – (Монографије ; књ. 56)

310. КОВАЧЕВИЋ, Радмила
О ревизији словенског Апостолског текста / Радмила Ковачевић // Polata knigopisnaja. – Бр. 14–15 (1985), стр. 100–108.

311. МОШИНСКИ, Лешек
Старосрпски и старохрватски јеванђелистар као одраз две различите традиције средњовековног хришћанства балканских Словена / Лешек Мошински // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 31–37.

312. ПЕШИКАН, Митар
О ортографским видовима српске редакције / Митар Пешикан // Науч-

ни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 45–52.

313. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
О упоредном испитивању црквенословенских апостолских текстова / Димитрије Стефановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 109–116.

1986.

314. БЕШЛАГИЋ, Шефик
Ktitorski ćirilički natpis u Humcu kod Ljubuškog / Šefik Bašlagić // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLII (1986), стр. 129–136. | Резюме

315. КОНЕСКИ, Блаже
О Маријинском јеванђељу / Блаже Конески // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLII (1986), стр. 67–70. | Резюме

316. КУНА, Херта
Ćirilometodijska tradicija i Hvalov zbornik / Herta Kuna // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XXIX, св. 2 (1986), стр. 47–54. | Резюме

317. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице / Ђорђе Трифуновић // Православље. – Бр. XX, св. 460 (15. Мај 1986), стр. 10–13.

1987.

318. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Јеванђељска лексика у јужнословенској ћирилској традицији / Гордана Јовановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLIII (1987), стр. 83–90. | Summary

319. ЧИГОЈА, Бранкица
Темнићки натпис / Бранкица Чигоја // Анали Филолошког факултета. – ISSN 0522-8468. – Бр. 18 (1987), стр. 201–217.

1988.

320. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Једно сведочанство о узајамним везама међу редакцијским писменостима / Јасмина Грковић-Мејџор // Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 1, Јеванђеља / ред. Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1988. – Стр. 83–94. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 1) | ISBN 86-80061-03-4

321. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Обредник крстјана Радосава и старословенско рукописно наслеђе / Драгољуб Драгојловић // Споменица посветена на починатиот Михаило Апостолски. – Скопје : МАНУ, 1988. – Стр. 39–46.

322. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Рушки и роски језик или стваралачка реч у два најстарија словенска текста / Биљана Јовановић-Стипчевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–89), стр. 7–11.

323. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића / Биљана Јовановић-Стипчевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–89), стр. 71–81.

324. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Међусобни однос српског и српскословенског језика и неке напомене о старој ћириличкој графији / Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–89), стр. 19–30.

1990.

325. ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица
Један граматички калк и његова разночтенија / Радојица Јовићевић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LIII–LIV (1990), стр. 68–73.

326. ЛОМА, Александар
Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу / Александар Лома // Ономатолошки прилози. – ISSN 0351-9171. – Бр. XI (1990), стр. 1–18.

327. СТАНИШИЋ, Вања
Slovenska pismenost u slovenskoj duhovnoj kulturi / Ljudmila i Vanja Stanišić // Filozofska istraživanja. – ISSN 0351-4706. – Бр. 10, св. 3 (1990), стр. 613–621.

328. ТОМОВИЋ, Гордана
Глагољски натпис са Чечана / Гордана Томовић // Историјски часопис. – ISSN 0350-0802. – Бр. 37 (1990), стр. 5–19. | Résumé

1991.

329. ВРАНА, Јосип
Evolucija leksičkih varijanata u staroslavenskom prijevodu evanđelja od kraja 10. stoljeća do početka 11. stoljeća / Josip Vrana // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 41–43 (1991–1993), стр. 5–48.

330. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Апсолутне инфинитивне конструкције у Матичином апостолу / Јасмина Грковић-Мејџор // Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 2, Апостоли / ред. Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1991. – Стр. 35–39. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 2) | ISBN 86-80061-05-0

331. ЈЕРКОВИЋ, Вера
О Никољском јеванђељу / Вера Јерковић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XXXIV, св. 1 (1991), стр. 21–31.

332. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О језику старе српске књижевности / Гордана Јовановић // Гласник Одјељења умјетности (Титоград). – ISSN 0350-5480. – Бр. 10 (1991), стр. 101–108.

333. ПАНИЋ, Миленко
Прасловенске *й*-основе у старословенској именичкој деклинацији / Миленко Панић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLVII (1991), стр. 177–200.

334. ПИПЕР, Предраг
Увод у славистику. 1 / Предраг Пипер. – Београд : Филолошки факултет Универзитета, 1991. – 165 стр. – (Библиотека предавања и приручника)

1992.

335. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О лексици старосрпских четворојеванђеља / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 22, св. 2 (1992), стр. 169–173.

336. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О односу јеванђељске лексике у руској и српској редакцији / Гордана Јовановић // Анали Филолошког факултета. – ISSN 0522-8468. – Бр. 19 (1992), стр. 265–269.

337. ПАНИЋ, Миленко
Топоним *Јерихон* у светлу адаптације грчких позајмљеница у старословенском језику / Миленко Панић // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 61, св. 4 (1992), стр. 521–525.

338. ПОПОВИЋ, Марко
О непотпуности у одређивању партиципа у конструкцији dativus absolutus на примерима из Зографског јеванђеља / Марко Поповић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. 48 (1992), стр. 111–122. | Summary

339. ПОПОВИЋ, Марко
O slovenskim restriktivnim i nerestriktivnim premodifikatorima i postmodifikatorima upravnog člana / Marko Popović // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XXXV, св. 1 (1992), стр. 33–40. | Summary

1993.

340. ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ, Ирена
Српски књижевни језик средњег века / Ирена Грицкат-Радуловић // Срби у европској цивилизацији / уредили Радован Самарџић, Милан Душков. – Београд : Балканолошки институт САНУ, 1993. – Стр. 142–146. – (Посебна издања ; књ. 51) | ISBN 86-7583-014-9

341. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Назив *срȗскословенски језик* у текстовима Стојана Новаковића и данас / Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 16 (1993), стр. 245–252. | Резюме

342. ПЕШИКАН, Митар
Наша азбука и њене норме / Митар Пешикан. – Београд : Вукова задужбина : НИП Политика : Завод за уџбенике и наставна средства, 1993. – 126 стр. | ISBN 86-17-02561-1

343. ПОПОВИЋ, Марко
O liku anaforske zamenice u akuzativu jednine muškog roda u praslovenskom i staroslovenskom / Marko Popović // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XXXVI, св. 1 (1993), стр. 7–13. | Summary

1994.

344. КОВАЧЕВИЋ, Радмила
Глаголи који означавају кретање бродом у словенском преводу Новог завета / Радмила Ковачевић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. L (1994), стр. | Резюме

345. СТАНИШИЋ, Вања
Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы / В. Станишић // Balcanica. – ISSN 0350-7653. – Бр. XXV, св. 1 (1994), стр. 267–285.

346. ЧИГОЈА, Бранкица
Најстарији српски ћирилски натписи : графија, ортографија и језик / Бранкица Чигоја. – Београд : ЧИП Штампа, 1994. – 128 стр.

1995.

347. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О сложеном футуру у старословенском језику / Јасмина Грковић-Мејџор // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 127–132.

348. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Назив *срȗскословенски језик* у текстовима Стојана Новаковића и данас / Александар Младеновић // Стојан Новаковић личност и дело : научни скуп поводом 150-годишњице рођења. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1995. – Стр. 361–364. – (Научни скупови ; књ. 78, Одељење историјских наука ; књ. 25) | ISBN 86-7025-210-4

349. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика /

Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 17 (1995), стр. 7–18.

350. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика / Александар Младеновић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XXXVIII, св. 1 (1995), стр. 21–27. | Резюме

351. ПОПОВИЋ, Марко
Перинтеграциони процеси и старословенски партиципи у апсолутном дативу / Марко Поповић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LV–LVI (1995–96), стр. 139–150.

352. РОДИЋ, Никола
Prvi redakcijski rečnik crkvenoslovenskoga jezika : Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, 1 (1991), 2 (1992), 3 (1993). Zagreb: Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta. / Nikola Rodić // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LI (1995), стр. 363–367. | Приказ

353. РОДИЋ, Никола
Старословенска (црквенословенска) лексикографија и редакцијски речници старословенског језика / Никола Родић // Задужбина : гласило Вукове задужбине. – Бр. VIII, св. 32 (1995), стр. 6.

354. СЛАВЕВА, Лидија
Место и улога македонских средњовековних рукописа / Лидија Славева // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 395–401.

355. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Нешто о односу црквенословенског текста апостола и одговарајућег грчког текста / Димитрије Стефановић // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 419–429.

1996.

356. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Најстарија словенска писменост и адаптација библијских имена у источној и западној традицији / Јасмина Грковић-Мејџор // Основни принципи превођења религијске терминологије : зборник радова са саветовања одржаног 19. јуна 1995. године. – Нови Сад : Покрајински секретаријат за остваривање права националних мањина, управу и прописе, 1996. – Стр. 29–36.

357. ДЕЖЕ, Ласло
Српски језик у средњовековној Европи / Laslo Desző // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 25, св. 2 (1996), стр. 15–20.

358. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Језичка норма у српскословенској писмености / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 25, св. 2 (1996), стр. 21–24.

359. КРЕЧМЕР, Ана
О феномену тзв. Pax Slavia Orthodoxa у контексту историје словенских стандардних језика / Anna Kretshmer // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 25, св. 2 (1996), стр. 31–41.

360. ЛАШКОВА, Лили
Почеци развоја књижевног језика код православних Јужних Словена / Лили Лашкова // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 25, св. 2 (1996), стр. 25–30.

361. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Prilozi metodologiji lingvističkih istraživanja 1–2 / Radmilo Marojević // V simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja : zbornik radova : Novi Sad, 9. i 10. decembar 1994. – Novi Sad : Filozofski fakultet, Društvo za primenjenu lingvistiku Vojvodine, 1996. – Стр. 81–87.

362. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Српски језик у породици словенских језика / Радмило Маројевић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. I (1996), стр. 334–342.

363. РОДИЋ, Никола
Грчко-старословенска јеванђељска конкорданца : Люсен, Ирина. Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий: codices Marianus, Zographensis, Assemanianus, Ostromiri. Upsala, 1995: 300 стр.. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia 36) / Nikola Rodić // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LII (1996), стр. 228–230. | Приказ

364. РОДИЋ, Никола
Изузетно лексикографско остварење : Старославянский словарь: по рукописям X–XI веков. Прага: Славянский институт АН Чешской Республики; Москва: Институт славяноведения и балканистики Российской АН: Русский язык, 1994. / Nikola Rodić // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LII (1996), стр. 208–212. | Приказ

365. РОДИЋ, Никола
The Svrljig Gospel Passages // Nikola Rodić // Facta Universitatis : Series Linguistics and Literature. – ISSN 0354-4702. – Бр. 1, св. 3 (1996), стр. 181–205.

1997.

366. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Хиландарски пуни апракос из XIII века (Хил 8) / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 40, св. 2 (1997), стр. 69–81. | Summary

367. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Имена по мужу у старословенском језику / Радмило Маројевић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 40, св. 2 (1997), стр. 179–183. | Резюме

368. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Присвојни придеви у старословенском језику / Радмило Рojевић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. 2 (1997), стр. 153–183. | Резюме

369. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Studia palaeoslavica II : старословенски неадаптирани облик Λητογς имена грчке богиње Λητώ / Радмило Маројевић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. II (1997), стр. 457–464. | Резюме

370. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању / Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 19 (1997), стр. 9–22.

371. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Српска редакција старословенског језика и употреба само танкога јера у писању / Александар Младеновић // Зборник Матице српске за филологију

и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XL, св. 1 (1997), стр. 97–104. | Резюме

372. ПОПОВИЋ, Марко
Глагољица / Марко Поповић // Свет речи. – ISSN 1450-6211. – Бр. 4–5 (1997–98), стр. 33–39.

1998.

373. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Сербская редакция старославянского языка / Ясмина Гркович-Мейджор // Проблемы сравнительно-исторического языкознания в сопряжении с лингвистическим наследием Ф. Ф. Фортунатова : тезисы докладов. – Москва, 1998. – Стр. 29–30.

374. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Studia palaeoslavica III : старословенски облици безоуцлан, бесчиннаѥ, беспосагаѥ / Радмило Маројевић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LVI (1998), стр. 165–173. | Резюме

375. ПИПЕР, Предраг
Увод у славистику. 1 / Предраг Пипер. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. – 166 стр. | ISBN 86-17-06586-9

376. РОДИЋ, Никола
Јеванђељски речник српске редакције : pro et contra / Никола Родић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LIV (1998), стр. 247–253.

377. РОДИЋ, Никола
О Сврљишким одломцима јеванђеља : XIII век / Никола Родић // Етно-културолошки зборник. – ISSN 0354-7485. – Бр. IV (1998), стр. 337–339.

1999.

378. ГРИЦКАТ, Ирена
Сврљишки одломци Јеванђеља : XIII век (приредио) Никола Родић. Сврљиг: Етно-културолошка радионица; Ниш: Просвета, 1994. / Ирена Грицкат // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 42 (1999), стр. 513–514. | Приказ

379. РОДИЋ, Никола
Palaeoslovenica 1999 in honorem Zoe Hauptová: Slavia, časopis pro slovanskou filologii, Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, Praha 1999. / Никола Родић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 65–66 (1999–2000), стр. 240–242. | Приказ

380. РОДИЋ, Никола
Rječnik crkvenoslovenskoga jezika hrvatske redakcije, Zagreb, 1991–1998. / Никола Родић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 65–66 (1999–2000), стр. 208. | Приказ

381. РОДИЋ, Никола
Старословенско-македонски речник, Прилеп; Скопје, 1999. / Никола Родић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 65–66 (1999–2000), стр. 209–211. | Приказ

382. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Неке лексичке особености бјелопољског четворојеванђеља / Јелица Стојановић // Четврти лингвистички скуп Бошковићеви дани. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1999. – Стр. 229–238. – (Научни скупови ; књ. 53. Одјељење умјетности ; књ. 17) | Резюме | ISBN 86-7215-105-4

383. ТОМОВИЋ, Гордана
Глагољица / Гордана Томовић // Лексикон српског средњег века. – Београд : Knowledge, 1999. – Стр. 112–114.

2000.

384. ДИЛПАРИЋ, Предраг
Именичке сугласничке основе мушког рода у Супрасаљском зборнику / Предраг Дилпарић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. 5, (2000), стр. 501–524. | Summary

385. МАРОЈЕВИЋ, Радмило
Старославенске студије / Радмило Маројевић. – Београд : Филолошки факултет ; Крагујевац : Нова светлост, 2000. – 158 стр. – (Библиотека Лицеј ; књ. 5) (Palaeoslavica serbica ; 1) | ISBN 86-7247-083-4

386. МОШИН, Владимир
Словенска палеографија / Владимир Мошин ; приредио Сотир Голабовски. – Скопје : Менора, 2000. – 238 стр. | ISBN 9989-632-44-8

387. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Орфография белопольского четвероевангелия, в сопоставлении с старославянскими и сербославянскими языками / Јелица Стојанович // Международная научная конференция Кирилло-Мефодиевские чтения. – Луга, 2000. – Стр. 95–95.

388. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Синтаксичко-семантички и морфолошки узроци губљења старог локатива без предлога / Јелица Стојановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Год. 56, бр. 3–4 (2000), стр. 1129–1140.

XXI ВЕК

2001.

389. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Питања из старословенске синтаксе и лексике / Јасмина Грковић-Мејџор. – Нови Сад : Филозофски факултет, Катедра за српски језик и лингвистику, 2001. – 55 стр. – (Лингвистичке свеске ; 1)

390. ДРАГИН, Наташа
Верещагин, Е. М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка: переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников, Москва 1997. / Наташа Драгин // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 44, св. 1–2 (2001), стр. 295–299. | Приказ

391. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Јеванђеље у старосрпској писмености / Гордана Јовановић // Две хиљаде година хришћанства : духовност, култура и историја : научни скуп Деспотовац, 21–22. 8. 2000. – Деспотовац : Народна библиотека Ресавска школа, 2001. – Стр. 142–147.

392. ПАНИЋ-БАБИЋ, Биљана
Адјективни суфикс *-ьнїи* у Мирослављевом јеванђељу / Биљана Панић-Бабић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. VI (2001), стр. 265–275.

393. ПИЖУРИЦА, Мато
Грковић-Мејџор, Јасмина. Питања из старословенске синтаксе и лексике. Нови Сад : Филозофски факултет, Катедра за српски језик и лингвистику, 2001. / Мато Пижурица // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 44, св. 1–2 (2001), стр. 277–278. | Приказ

394. РОДИЋ, Никола
Синонимичност за грчко ὥρα у словенском преводу Јеванђеља : са посебним

освртом на стара српска јеванђеља / Никола Родић // Словенско средњовековно наслеђе : зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу / уредили Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. – Београд : Чигоја штампа, 2001. – Стр. 565–578. | ISBN 86-7558-068-1

2002.

395. КУРЕШЕВИЋ, Марина
Грковић-Мејџор, Јасмина. Питања из старословенске синтаксе и лексике. Нови Сад: Филозофски факултет, Катедра за српски језик и лингвистику, 2001: 55 стр. (Лингвистичке свеске ; 1) / Марина Курешевић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. 49, св. 3–4 (2002), стр. 349–353. | Приказ

396. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
За една обща особеност на стария църковен и книжовен език у Сърбите и Българите / Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 24 (2002), стр. 7–15.

397. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља / Јелица Стојановић. – Подгорица : Универзитет Црне Горе, 2002. – 375 стр. – (Библиотека филозофско-филолошке науке) | ISBN 86-305-0335-1

398. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Правопис Бјелопољског четворојеванђеља / Јелица Стојановић // Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ (Подгорица). – ISSN 0350-5480. – Бр. 22 (2002), стр. 95–105.

2003.

399. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Прилог објашњењу неких особина језика Маријинског четворојеванђеља / Александар Младеновић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 25 (2003), стр. 11–32.

400. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Прилог објашњењу неких особина језика Маријинског четворојеванђеља / Александар Младеновић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. XLVI, св. 2 (2003), стр. 9–21. | Резюме

2004.

401. АБОВИЋ, Момир
Посесивни датив и неке недоумице у вези са овом категоријом у старословенском језику / Момир Абовић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. IX (2004), стр. 367–382.

402. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Увод у историјску синтаксу / Јасмина Грковић-Мејџор // Предавања из историје језика. – Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2004. – Стр. 103–144. – (Лингвистичке свеске ; 4) | ISBN 86-80271-20-9

403. ДРАГИН, Наташа
Вендина, Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. Москва 2002. / Наташа Драгин // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 47, св. 1–2 (2004), стр. 503–508. | Приказ

404. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Ћирилица српскословенског периода : палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој / Вера Јерковић // Предавања из историје језика. – Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2004. – Стр. 87–102. – (Лингвистичке свеске ; 4) | ISBN 86-80271-20-9

405. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Јеванђељска лексика као интегративни чинилац у словенској ћирилској писмености / Гордана Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 32, св. 2 (2004), стр. 39–44.

406. МИЛАНОВИЋ, Александар
Кратка историја српског књижевног језика / Александар Милановић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. – 142 стр. – (Библиотека Аз ; књ. 1)

407. СТАНИШИЋ, Вања
О неким терминима словенске палеографије / Вања Станишић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 33, св. 3 (2004), стр. 265–274.

408. СТАНИШИЋ, Вања
Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика / Вања Станишић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. 9 (2004), стр. 383–396.

409. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
О Мирослављевом јеванђељу / Љубомир Стојановић ; приредио Никола Родић. – Горњи Милановац : Лио, 2004. – 206 стр. – (Посебна издања)

410. ТОЛСТОЈ, Никита
Студије и чланци из историје српског књижевног језика / Никита И. Толстој. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина ; Нови Сад : Матица српска, 2004. – 219 стр. – (Студије о Србима ; св. 16) | ISBN 86-17-12099-1

2005.

411. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О методологији проучавања црквенословенског језика / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 48, св. 1–2 (2005), стр. 11–20.

412. САВИЋ, Виктор
Милановић, Александар. Кратка историја српског књижевног језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. / Виктор Савић // Prevodilac. – ISSN 0351-8892. – Бр. 24, св. 1–2 (2005), стр. 62–70. | Приказ

413. СТАНИШИЋ, Вања
Граматозофија : прилог словенској палеографској терминологији / Вања Станишић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 34, св. 3 (2005), стр. 341–346.

414. ТОМОВИЋ, Гордана
О глагољском натпису из Конавала / Гордана Томовић // Историјски часопис. – ISSN 0350-0802. – Бр. 52 (2005), стр. 23-31. | Summary

2006.

415. ВУКОМАНОВИЋ, Славко
Српски језик и његов развој / Славко Вукомановић. – Београд : Завод за уџбенике, 2006. – 255 стр. – (Библиотека АЗ ; књ. 4) | ISBN 86-17-13664-2

416. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Развој анафоричког објекта : старословенски у индоевропској перспективи / Јасмина Грковић-Мејџор // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LXII (2006), стр. 39–52. | Summary

417. МИЛАНОВИЋ, Александар
Кратка историја српског књижевног језика / Александар Милановић. – 2. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2006. – 142 стр. – (Библиотека Аз ; књ. 1)

418. СТАНИШИЋ, Вања
О неким питањима унутрашње реконструкције прасловенског гласовног развоја / Вања Станишић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LXII (2006), стр. 139–154. | Резюме

419. СТАНИШИЋ, Вања
Проблематика класификације и дефинисања појединих типова писма у словенској палеографији / Вања Станишић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 35, св. 3 (2006), стр. 229–233. | Резюме

420. СТАНИШИЋ, Вања
Увод у индоевропску филологију / Вања Станишић. – Београд : Чигоја штампа, 2006. – 371 стр.

421. ТЕРЗИЋ, Богдан
Милановић, Александар. Кратка историја српског књижевног језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. / Богдан Терзић // Славистика. – ISSN 1450-5061. – Бр. 10 (2006), стр. 382–385. | Приказ

422. ЧИГОЈА, Бранкица
Станишић, Вања. Увод у индоевропску филологију. Београд: Чигоја штампа, 2006. / Бранкица Чигоја // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXXII (2006), стр. 191–200. | Приказ

423. ЧИГОЈА, Бранкица
Траговима српске језичке прошлости / Бранкица Чигоја. – Београд : Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2006. – 194 стр. – (Библиотека Књижевност и језик ; књ. 13) | ISBN 86-84885-13-9

2007.

424. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Development of the Anaphoric Object : Old Church Slavonic in the Indo-European Perspective / Jasmina Grković-Mejor // Linguistic Abstracts (Oxford). – Бр. 23, св. 3 (2007), стр. 882–883.

425. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Језик српске средњовековне писмености : достигнућа и задаци / Јасмина Грковић-Мејџор // Шездесет година Института за српски језик САНУ : зборник радова. Књ. 1 / уредник Срето Танасић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2007. – Стр. 250–266. | ISBN 978-86-82873-15-0

426. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Списи из историјске лингвистике / Јасмина Грковић-Мејџор. – Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007. – 482 стр. – (Библиотека Theoria) | ISBN 978-86-7543-137-4

427. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
О лексици старосрпских четворојеванђеља XIII и XIV века / Гордана Јовановић // Манастир Бањска и доба краља Милутина : зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици. – Ниш : Центар за црквене студије ; Косовска Митровица : Филозофски факултет ; Манастир Бањска, 2007. – Стр. 293–297. | ISBN 978-86-84105-15-0

428. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Слово о ћирилици / Гордана Јовановић // Свет речи : часопис за српски језик и књижевност. – ISSN 1450-6211. – Бр. 23–24 (2007), стр. 22–26.

429. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Старословенски јеванђељски речник српске редакције : корпус и методологија обраде одредница / Гордана Јовановић, Виктор Савић // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 76, св. 1 (2007), стр. 57–64.

430. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Старословенски јеванђељски речник српске редакције : корпус и методологија обраде одредница / Гордана Јовановић, Виктор Савић // Církevněslovanská lexikografie / sest. Václav Čermák. – Praha : Slovanský ústav AV ČR : Euroslavica, 2007. – Стр. 36–44.

431. САВИЋ, Виктор
Српскословенски речник јеванђеља : огледна свеска / саставио Виктор Савић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2007. – XLVII, 136 стр. – (Библиотека Јужнословенског филолога ; књ. 23) | ISBN 978-86-82873-14-3

432. СИНТАКСИЧКА истраживања : дијахроно-синхрони план / уредили Јасмина Грковић-Мејџор, Владислава Ружић, Слободан Павловић. – Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2007. – 281 стр. – (Лингвистичке свеске ; 6) | ISBN 978-86-80271-69-9

2008.

433. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О глаголима визуалне перцепције у старословенском и грчком / Јасмина Грковић-Мејџор // Европске идеје, античка цивилизација и српска култура : зборник радова / уредник Ксенија Марицки Гаћански. – Београд : Друштво за античке студије Србије : Службени гласник, 2008. – Стр. 60–71. – (Едиција Антика и савремени свет. Том 2, Европске идеје, античка цивилизација и српска култура) | ISBN 978-86-910129-1-5

434. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О семантици старословенских придева добръ и благъ / Јасмина Грковић-Мејџор // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LXIV (2008), стр. 51–60. | Summary

435. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Превод грчког ταχύ, ταχέως у старословенским јеванђељима / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за класичне студије. – ISSN 1450-6998. – Бр. 10 (2008), стр. 187–193.

436. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Савић, Виктор. Српскословенски речник јеванђеља: огледна свеска. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007. Српскословенски речник јеванђеља, / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 56, св. 2 (2008), стр. 463–464. | Приказ

437. КУРЕШЕВИЋ, Марина
Грковић-Мејџор, Јасмина. Списи из историјске лингвистике. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007. / Марина Курешевић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 51, св. 1–2 (2008), стр. 250–254. | Приказ

438. КУЉБАКИН, Степан
Славянская палеография / С. М. Кульбакинъ ; приредили Гордана Јовановић, Радмила Ковачевић, Виктор Савић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2008. – 170, 074 стр.

439. ПИПЕР, Предраг
Увод у славистику. 1 / Предраг Пипер. – 2, прерађено изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – 302 стр. | ISBN 978-86-17-15869-7

440. СТАНДАРД старословенског ћириличког писма / коначни предлог, аутори Хајнц Миклас, Виктор А. Баранов, Зоран Костић, Виктор Савић. – Света Гора Атонска : Манастир Хиландар, 2008. – 24 стр. | ISBN 978-86-84747-30-5 (брош.)

441. СТАНИШИЋ, Вања
О неким културноисторијским слојевима словенске писмености / Вања Станишић // Зборник Матице српске за славистику. – ISSN 0352-5007. – Бр. 73 (2008), стр. 403–414. | Резюме

442. СТАНИШИЋ, Вања
Парадигматика и синтагматика старословенске двоазбучности / Вања Станишић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 36, св. 3 (2008), стр. 231–239.

2009.

443. ГРБИЋ, Душица
Циљ и проблеми машинске обраде старих ћириличких текстова / Душица Грбић // Стандардизација старословенског ћириличког писма и његова регистрација у Уникоду : зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. октобра 2007. године / уредили Гордана Јовановић, Јасмина Грковић-Мејџор, Зоран Костић, Виктор Савић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009. – Стр. 63–67. | ISBN 978-86-7025-494-7

444. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Осветљавање словенско-византијских културних веза : Девети међународни симпосијума Трновска књижевна школа, Велико Трново, 2009. / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за класичне студије. – ISSN 1450-6998. – Бр. 11 (2009), стр. 281–283.

445. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Српска јеванђеља из XIII века : њихов текстолошки склоп и лексика / Гордана Јовановић // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 78, св. 3-4 (2009), стр.357–362.

446. КАРАЧОРОВА, Ивона
Псалтир писан за севастократора Бранка Младеновића 1346. године / Ивона Карачорова // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 39, св. 2 (2009), стр. 33–40.

447. САВИЋ, Виктор
Садржај старе ћирилице и њено преношење у штампарски и електронски слог / Виктор Савић // Стандардизација старословенског ћириличког писма и његова регистрација у Уникоду : зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. октобра 2007. године. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009. – Стр. 147–178. – (Научни скупови ; књ. 125. Одељење језика и књижевности ; књ. 20) | ISBN 978-86-7025-494-7

448. СТАНДАРДИЗАЦИЈА старословенског ћириличког писма и његова регистрација у Уникоду : зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. октобра 2007. године / уредили Гордана Јовановић, Јасмина Грковић-Мејџор, Зоран Костић, Виктор Савић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009. – 243 стр. – (Научни скупови ; књ. 125. Одељење језика и књижевности ; књ. 20) | ISBN 978-86-7025-494-7

2010.

449. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Večerka, Radoslav. Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků. Olomouc; Praha, 2006. / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 53, св. 2 (2010), стр. 217–219. | Приказ

450. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О глаголима аудитивне перцепције у старословенском / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за класичне студије. – ISSN 1450-6998. – Бр. 12 (2010), стр. 37–46. | Summary

451. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Одреднице: Абецеда, Азбука, Алфабет, Апостоли / Јасмина Грковић-Мејџор // Српска енциклопедија. Том 1. Књ. 1, А-Беобанка. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2010. – 707 стр. | ISBN 978-86-7946-078-3

452. МИЛАНОВИЋ, Александар
Кратка историја српског књижевног језика / Александар Милановић. – 3. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2010. – 142 стр. – (Библиотека АЗ ; књ. 1) | ISBN 978-86-17-17040-8

453. САВИЋ, Виктор
Крушедолска Библија као извор старе лексике / Виктор Савић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 53, св. 1 (2010), стр. 93–121. | Summary

454. СТАНИШИЋ, Вања
Slavic Digraphia in the Context of the Old Slavic Literacy / Vanja Stanišić // Serbische und kroatische Schriftlinguistik : Geschichte, Perspektiven und aktuelle Probleme / Bernhard Brehmer & Biljana Golubović. – Hamburg : Kovač, 2010. – Стр. 189–200. – (Schriftenreihe Studien zur Slawistik ; Bd. 25)

2011.

455. ВУЧКОВИЋ, Снежана
Сложенице у два српска јеванђеља из XIII века – Рашкохиландарском и Мокропољском / Снежана П. Вучковић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. XVI (2011), стр. 143–159.

456. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
О формирању српске редакције старословенског језика / Јасмина Грковић-Мејџор // Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија : зборник радова / уредник Милан Радујко. – Беране : Епископија Будимљанско-никшићка : Полимски музеј Беране ; Београд : Филозофски факултет, Институт за историју уметности : ЈП Службени гласник : Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011. – Стр. 41–51. | ISBN 978-86-86563-95-8

457. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Semantika glagola čulne percepcije u staroslovenskom jeziku / Jasmina Grković-Mejdžor // Slavistična revija (Ljubljana, Maribor). – ISSN 0350-6894. – Бр. 59, св. 1 (2011), стр. 11–20.

458. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Од кирилометодијевског до вуковског превода Новог завета / Гордана Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 1452-2233. – Бр. 33 (2011–2012), стр. 79–101. | Summary

459. САВИЋ, Виктор
Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост : нарочито с освртом на *ć* и *đ* / Виктор Савић // Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија : зборник радова. – Беране : Епископија Будимљанско-никшићка : Полимски музеј Беране ; Београд : Филозофски факултет, Институт за историју уметности : ЈП Службени гласник : Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011. – Стр. 155–169. | ISBN 978-86-86563-95-8

460. САВИЋ, Виктор
Řecko-staroslověnský index. Idex verborum graeco-palaeoslovenicus, tom. I, fasc. 1–4. Praha: Akademie věd České Republiky, Slovanský ústav AV ČR, 2008–2010. / Виктор Савић // Зборник Матице

српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. LIV, св. 2 (2011), стр. 296–302. | Приказ

461. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Писмо и правопис српских споменика 12. и 13. вијека / Јелица Стојановић // Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија : зборник радова. – Беране : Епископија Будимљанско-никшићка : Полимски музеј Беране ; Београд : Филозофски факултет, Институт за историју уметности : ЈП Службени гласник : Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011. – Стр. 171–185. | ISBN 978-86-86563-95-8

462. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Путевима српског језика и ћирилице / Јелица Стојановић. – Никшић : Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2011. – 243 стр. | ISBN 978-9940-580-01-8.

463. СТОЈАНОВИЋ, Јелица
Употреба инфинитива у Бјелопољском четворојеванђељу / Јелица Стојановић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. XVI (2011), стр. 5–20.

2012.

464. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине / Јасмина Грковић-Мејџор // Језик и писмо у Републици Српској / приредио Слободан Реметић. – Бања Лука : АНУРС, 2012. – Стр. 17–35. | ISBN 978-99938-21-43-4

465. СТАНИШИЋ, Вања
Хазарски источници словенске писмености / Вања Станишић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 42, св. 1 (2012), стр. 13–21.

2013.

466. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина
Историјска лингвистика : когнитивно-типолошке студије / Јасмина Грковић-Мејџор. – Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013. – 390 стр. – (Библиотека Theoria) | ISBN 978-86-7543-269-2

467. ДРАГИН, Наташа
Споменици српскословенске писмености : језик и текстологија / Наташа Драгин. – Нови Сад : Тиски цвет, 2013. – 285 стр. | ISBN 978-86-7264-068-7

468. ДРАГИН, Наташа
Човек у светлу старословенског лексикона : Ефимова, В. С. Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора. Москва: Российская академия наук: Институт славяноведения, 2011. / Наташа Драгин // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. LVI, св. 2 (2013), стр. 212–217. | Приказ

469. САВИЋ, Виктор
Азбука, Писмо, Ћирилица / Виктор Савић // Појмовник српске културе. – Београд : Етнографски институт САНУ, Институт за српски језик САНУ, Филолошки факултет ; Косовска Митровица : Факултет техничких наука, 2013. [www.pojmovnik.rs]

2014.

470. САВИЋ, Виктор
Западносербский вставной лист в Мокропольском тетраевангелии / В. Савич // Славянский альманах 2013 (Москва). – ISSN 2073-5731. – 2014, стр. 440–453.

III. Историја књижевности, текстологија, издања текстова и споменика, преводи

XIX ВЕК

471. ШАФАРИК, Павле
Процветанѣ словенскогъ кньижества у Бугарской / Павле Іосифъ Шафарикъ ; превео съ ческогъ Янко Шафарикъ // Гласникъ Дружтва србске словесности. – Бр. 2 (1849), стр. 43–83.

472. НИКОЛИЋ, Сергије
Старо славенско књижество : Šafárik, Pavel Jozef. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův / Сергије Николићъ // Гласникъ Дружтва србске словесности. – Бр. IV (1852), стр. 278–284. | Приказ

473. КАРАЏИЋ, Вук Стефановић
Примјери српско-славенскога језика / саставио их Вук. Стеф. Караџић. – У Бечу : у штампарији Јерменскога манастира, 1857. – 78 стр.

474. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Никољско јеванђеље / на свијет издао Ђ. Даничић. – У Биограду : у Државној штампарији, 1864. – XXVII, 271 стр.

475. ЈАГИЋ, Ватрослав
Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva. Staro doba / V. Jagić. – U Zagrebu : Štamparija Dragutina Albrechta, 1867. – 204 стр.

476. НОВАКОВИЋ, Стојан
Историја српске књижевности : преглед угађан за школску потребу : с додатком од примера из старе словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с таблицом глагољских слова / написао Стојан Новаковић. – У Београду : Издање Државне штампарије, 1867. – 326 стр.

477. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Bugarski rukopis pisan 1277. / Dj. Daničić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. I (1869), стр. 86–92.

478. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Indijske priče prozvane Stefanit i Ihnilat / Dj. Daničić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. II (1870), стр. 261–310.

479. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Hvalov rukopis / Daničić Dj. // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. III (1871), стр. 1–146.

480. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Apokalipsa iz Hvalova rukopisa / Daničić Dj. // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. IV (1872), стр. 86–109.

481. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Dva apokrifna jevangjelja / Daničić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. IV (1872), стр. 130–154.

482. ДАНИЧИЋ, Ђуро
Tri stare priče / Dj. Daničić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. IV (1872), стр. 63–80.

483. ЈАГИЋ, Ватрослав
Novi prilozi za literaturu biblijskih apokrifa / V. Jagić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. V (1873), стр. 69–108.

484. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV vieka / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. VIII (1876), стр. 36–92.

485. ЈАГИЋ, Ватрослав
Slovenski tekstovi kanona o knjigama Staroga i Novoga zavjeta podjednako s

indeksom lažnih knjiga / V. Jagić // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. IX (1877), стр. 91–116.

486. НОВАКОВИЋ, Стојан
Примери књижевности и језика старога српско-словенскога / саставио Стојан Новаковић. – У Београду : Државна штампарија, 1877. – XXVII, 593 стр.

487. КОВАЧЕВИЋ, Љубомир
Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti / Ljub. Kovačević // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. X (1878), стр. 274–293.

488. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrifna priča o Jovu / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. X (1878), стр. 157–175.

489. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrifno protojevangjelje Jakovljevo / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. X (1878), стр. 61–71.

490. НОВАКОВИЋ, Стојан
Afroditijana Persijanca priča o rodjenju Hristovu / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. X (1878), стр. 71–80.

491. КАЧАНОВСКИ, Владимир
Apokrifne molitve, gatanja i priče / Vladimir Kačanovski // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XIII (1881), стр. 150–163.

492. НОВАКОВИЋ, Стојан
Варлаам и Јоасаф : прилог к познавању упоредне литературе и хришћанске средњевековне белетристике у Срба, Бугара и Руса / Стојан Новаковић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. L (1881), стр. 1–121.

493. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrif o Enohu / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVI (1884), стр. 67–81.

494. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrifi kijevskoga rukopisa / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVI (1884), стр. 89–96.

495. НОВАКОВИЋ, Стојан
Priča o Antihristu / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVI (1884), стр. 81–85.

496. НОВАКОВИЋ, Стојан
Priča o prepiranju Isusa Hrista sa djavolom / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVI (1884), стр. 86–89.

497. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Неколико рукописа из царске библиотеке у Бечу / Љ. Стојановић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. 63 (1885), стр. 41–120.

498. НОВАКОВИЋ, Стојан
Apokrifske priče o Bogorodičinoj smrti i još neke sitnice apokrifske o Bogorodici / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVIII (1886), стр. 188–202.

499. НОВАКОВИЋ, Стојан
Otkriveńe Varuhovo / Stojan Novaković // Starine JAZU (Zagreb). – Бр. XVIII (1886), стр. 203–209.

500. НОВАКОВИЋ, Стојан
Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога / саставио Стојан Новаковић. – 2. изд. – У Београду : Краљевско-српска државна штампарија, 1889. – XXVIII, 596 стр.

501. СРЕЋКОВИЋ, Пантелија
Зборник попа Драгоља : садржина и пророштва / П. С. Срећковић // Споменик СКА. – Бр. 5 (1890), стр. 10–22.

502. СПЕРАНСКИ, Михаил
Историска палеја, њени преводи и редакције у старој словенској књижев-

ности / М. И. Сперански // Споменик СКА. – Бр. XVI, Други разред, 14 (1892), стр. 1–15.

503. НОВАКОВИЋ, Стојан
Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима ; легенда о Владимиру и Косари : културно-историјске студије / Стојан Новаковић. – Београд : Српска краљевска академија, 1893. – 299 стр. – (Посебна издања ; књ. 3. Философски и филолошки списи ; књ. 1)

504. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Мирослављево јеванђеље : одломци / Љ. Стојановић // Споменик СКА. – Бр. XX, Други разред, 18 (1893), стр. 1–23.

505. ЈАГИЋ, Ватрослав
Новаковић, Стојан. Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима: легенда о Владимиру и Косари: културно-историјске студије. Београд: Српска краљевска академија, 1893. / V. Jagić // Archiv für Slavische Philologie (Berlin). – Бр. XVI (1894). | Приказ

506. РЕШЕТАР, Милан
Новаковић, Ст. Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Београд : Српска краљевска академија, 1893. / Milan Rešetar // Zeitschrift (München). – Бр. III (1894). | Приказ

507. НОВАКОВИЋ, Стојан
Живот св. Василија Новог / Стојан Новаковић // Споменик СКА. – Бр. 29 (1895), стр. 33–113.

508. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Мирослављево јеванђеље / приредио Љ. Стојановић. – У Бечу : Издање Његова Величанства Александра I краља Србије, 1897. – 229 стр.

509. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Über einen cyrillischen Apostolus serbischer Redaction mit glagolitischen Marginal-glossen / Lj. Stojanović // Archiv für Slavische Philologie (Berlin). – Бр. XXII (1900), стр. 510–525.

XX ВЕК

1902.

510. СРЕЋКОВИЋ, Пантелија
Најстарији књижевни словенски споменик после Кирила и Методија / П. Срећковић // Браство. – Бр. 9–10 (1902), стр. 29–35.

1904.

511. НОВАКОВИЋ, Стојан
Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога / саставио Стојан Новаковић. – 3. прегледано и поправљено изд. – У Београду : Краљевско-српска државна штампарија, 1904. – XVI, 368 стр.

1909.

512. ПОПОВИЋ, Павле
Преглед српске књижевности / Павле Поповић. – Београд : Штампано у новој штампарији Давидовић, 1909. – XXIV, 486 стр.

1910.

513. ЋОРОВИЋ, Владимир
О другом доласку Христовом : апокрифна апокалипса Јована Богослова у словенским пријеводима : с једним новим текстом и предговором / Владимир Ћоровић // Споменик СКА. – Бр. XLIX, Други разред, 42 (1910), стр. 41–55.

1911.

514. БАШИЋ, Миливоје
Из старе српске књижевности / превео и саставио Миливоје М. Башић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1911. – 200 стр. – (Српска књижевна задруга ; 137)

1922.

515. БАШИЋ, Миливоје
Из старе српске књижевности / превео и саставио Миливоје М. Башић. – 2. поправљено и допуњено изд. – Београд : Г. Кон, 1922. – 324 стр.

1926.

516. БАШИЋ, Миливоје
Из старе српске књижевности / превео и саставио Миливоје М. Башић. – 3. исправљено и нешто допуњено изд. – Београд : Издавачка књизарница Геце Кона, 1926. – 347 стр.

1931.

517. БАШИЋ, Миливоје
Из старе српске књижевности / превео и саставио Миливоје М. Башић. – 4., исправљено и нешто допуњено изд. – Београд : Г. Кон, 1931. – 353 стр.

1932.

518. КУЉБАКИН, Степан
Старословенска читанка / саставио Ст. М. Куљбакин. – Београд : Задужбина Луке Ћеловића-Требињца, 1932. – 68 стр.

519. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје
Свето писмо у нашим старим споменицима / Ст. Станојевић, Д. Глумац. – Београд : СКА, 1932. – (Посебна издања, Друштвени и историски списи)

1935.

520. БЕЛИЋ, Александар
Учешће св. Саве у стварању основа наше старе књижевности / А. Белић // Српски књижевни гласник. – Бр. XLIV, св. 3 (1935), стр. 175–180.

1936.

521. ЋОРОВИЋ, Владимир
Прилози за нашу стару књижевност и хисторију / Владимир Ћоровић // Зборник за историју Јужне Србије и суседних области. Књ. I. – Скопље : Скопско научно друштво, 1936. – Стр. 77–131.

1937.

522. ПОПОВИЋ, Павле
Југословенска књижевност око средине XII века : општи моменти / Павле Поповић // Годишњица Николе Чупића. – Бр. XLVI (1937), стр. 104–123.

1949.

523. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Извештај о путу у манастир св. Тројице код Пљеваља и у манастир Љубостињу, Одељење литературе и језика. I. Из рада одељења уопште. Из института за проучавање уметности. XL и XLI састанак : 20. и 27. IX. 1948. / Ђорђе Радојичић // Гласник Српске академије наука. – Бр. I, св. 1–2 (1949), стр. 220–226.

1950.

524. АЛЕКСИЋ, Радомир
Читанка старословенскога језика : с речником / саставио Рад. Б. Алексић. – Београд : Научна књига, 1950. – 121 стр.

1952.

525. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару : извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952 године / Ђорђе Сп. Радојичић // Архивист. – Бр. 2, св. 2 (1952), стр. 47–82.

1953.

526. ЈАГИЋ, Ватрослав
Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva. Staro doba / V. Jagić // Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga / V. Jagić ; prir. Slavko Ježić. – Zagreb : JAZU, 1953. – Стр. 205–364. – (Djela Vatroslava Jagića ; IV)

1954.

527. ИЗ наше књижевности феудалног доба / избор, редакција, превод и коментари Драгољуб Павловић и Радмила Маринковић. – Сарајево : Свјетлост, 1954. – 377 стр.

1955.

528. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Apokrifi kod Južnih Slovena / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 1, A–Bosk. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – Стр. 137–139.

1957.

529. ЂОРЂИЋ, Петар
Ново издање Асеманијева јеванђеља / Петар Ђорђић // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. I (1957), стр. 65–69.

530. КОНЕСКИ, Блаже
Охридска књижевна школа / Блаже Конески // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 6–8 (1957), стр. 177–194.

1958.

531. МОШИН, Владимир
К истории взаимоотношений русской и южнославянской письмености / В. Мошин // Славяне (Москва). – Бр. 1 (1958), стр. 40–42.

532. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб
О подели југословенске књижевности на периоде / Драгољуб Павловић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXIII, св. 1–4 (1958), стр. 97–101.

533. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Књижевни рад македонских Словена : IX до XVIII века / Ђорђе Радојичић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. V, св. 1–2 (1958), стр. 60–63.

534. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Стара српска књижевност : од IX до XVIII века / Ђорђе Радојичић // Дневник. – Бр. XVI, св. 4239 (23. Март 1958), стр. 11.

1960.

535. АЛЕКСИЋ, Радомир
Одабрани старословенски текстови : са речником / саставио Рад. Б. Алексић. – Београд : Научна књига, 1960. – 91 стр. – (Универзитетски уџбеници)

536. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Развојни лук старе српске књижевности / Ђорђе Радојичић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Бр. 385, св. 3 (март 1960), стр. 189–205; св. 4 (апр. 1960), стр. 328–346.

1961.

537. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Књижевност византијска и књижевности словенске / Ђорђе Радојичић

// Глас САНУ. – Бр. CCL (1961), стр. 161–170.

1962.

538. МОШИН, Владимир
О periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza / Vladimir Mošin // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 11–12 (1962), стр. 13–130.

539. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Развојни лук старе српске књижевности : текстови и коментари / Ђорђе Сп. Радојичић. – Нови Сад : Матица српска, 1962. – 309 стр.

1963.

540. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Старо јужнословенско песништво. Константин Млађи / Ђорђе Радојичић // Књижевност. – Бр. 9 (1963), стр. 240–242.

541. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Творци и дела старе српске књижевности / Ђорђе Сп. Радојичић. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр. – (Библиотека Студија, критике и есеја ; 2)

1965.

542. МОШИН, Владимир
К вопросу о периодизации русско-южнославянских литературных связей в X–XV вв. / В. Мошин // Труды Отдела древнерусской литературы (Москва, Ленинград). – Бр. XIX (1965), стр. 28–106.

543. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVII века / Ђорђе Сп. Радојичић // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 13, св. 2 (1965), стр. 261–309.

1966.

544. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Лихачев, Дмитрий Сергеевич: Текстология: краткий очерк. Москва; Лењинград: Наука, 1964. / Димитрије Богдановић // Историјски часопис. – ISSN 0350-0802. – Бр. 16–17 (1966–1967), стр. 315–317. | Приказ

545. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Словенска писменост : зборник радова : изложба : палеографски албум / Димитрије Богдановић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 18, св. 5–6 (1966), стр. 479–486.

546. ЛИХАЧОВ, Дмитриј Сергејевич
Текстологија : кратак оглед / Д. С. Лихачов ; превела Љубица Штављанин-Ђорђевић. – Београд : Научна књига, 1966. – 73 стр.

547. МУЛИЋ, Малик
Византијска културно-књижевна традиција као база словенске књижевности / Малик Мулић // Филолошки преглед. – ISSN 0015-1807. – Бр. 4, св. 1–4 (1966), стр. 71–89.

548. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Традиције ћирило-методијанске код Срба / Ђорђе Радојичић // Књижевност. – Бр. 12 (1966), стр. 431–449.

549. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Тројство композиције Климентових беседа / Ђорђе Трифуновић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. XIV, св. 3 (1966), стр. 227–232.

1970.

550. БЕРНС, Ивона
Распоред недељних перикопа у Мирослављевом јеванђељу / И. Бернс // Зборник Народног музеја. – Бр. 6 (1970), стр. 259–286.

551. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
О српским паримејницима / Биљана Стипчевић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 348–387. | Резюме

1971.

552. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб
О подели југословенске књижевности на периоде / Драгољуб Павловић // Старија југословенска књижевност / Драгољуб Павловић ; приредио за штампу Мирослав Пантић. – Београд : Научна књига, 1971. – Стр. 1–5. – (Универзитетски уџбеници)

1973.

553. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Југословенска стара књижевност / Ђорђе Сп. Радојичић // Зборник за славистику. – ISSN 0350-0470. – Бр. 5 (1973), стр. 144–163.

1974.

554. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
О периодизацији старе српске књижевности / Димитрије Богдановић // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 22, св. 1 (1974), стр. 5–18.

555. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Ка почецима наше старе књижевности / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 4, св. 24 (1974), стр. 583–596.

556. КУНА, Херта
Hrestomatija starije bosanske književnosti. Knj. 1, Srednjevekovna književnost i hrvatska književna tradicija / Herta Kuna. – Sarajevo : Svjetlost, 1974. – 241 стр. – (Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

557. СИМИЋ, Прибислав
Структура и редакције словенских минеја / Прибислав Симић // Богословље. – ISSN 0006-5714. – Бр. 18, св. 1–2 (1974), стр. 57–108.

558. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Азбучник српских средњовековних књижевних појмова / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Вук Караџић, 1974. – 359 стр. – (Библиотека речника)

1975.

559. ИЗ наше књижевности феудалног доба / избор, редакција, превод и коментари Драгољуб Павловић, Радмила Маринковић. – Београд : Просвета, 1975. – 254 стр. – (Библиотека Просвета ; 102)

560. КАШАНИН, Милан
Српска књижевност у средњем веку / Милан Кашанин. – Београд : Просвета, 1975. – 515 стр.

1976.

561. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља / Димитрије Богдановић // Balcanica. – ISSN 0350-7653. – Бр. VII (1976), стр. 61–90.

562. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала / Биљана Јовановић // Зборник историје књижевности. Књ. 10, Стара српска књижевност / ур. Војислав Ђурић. – Београд : Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 1976. – Стр. 1–20.

563. СИМИЋ, Прибислав
Требник српске редакције XIII века / Прибислав Симић // Зборник историје књижевности. Књ. 10, Стара српска књижевност. – Београд : Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 1976. – Стр. 53–87. | Summary

564. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Кратак преглед југословенских књижевности средњега века / записи са предавања Ђорђа Трифуновића. – Београд : Филолошки факултет, 1976. – 171 стр. – (Библиотека предавања и приручника ; 1)

1977.

565. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Српски апракоси у Хиландару / Димитрије Богдановић // Зборник Владимира Мошина / приредили Димитрије Богдановић, Биљана Јовановић-Стипчевић, Ђорђе Трифуновић. – Београд : Савез библиотечких радника Србије, 1977. – Стр. 153–169.

566. НЕДЕЉКОВИЋ, Олга
Crkvenoslavenske tekstološke paralele u prijevodu Zlatoustove homilije „И кѥже не соудити на лица“ / Olga Nedeljković // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 27 (1977), стр. 27–60.

1978.

567. КУНА, Херта
Босанска средњовјековна књижевност и њен језик према српскословенској и хрватској глагољској књижевности / Херта Куна // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 8, св. 1 (1978), стр. 73–82.

1979.

568. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Филозофски оквири старе српске књижевности / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 11, св. 43 (1979), стр. 403–420.

569. МАТИЧИН апостол : XIII век / приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић ; увод и опис рукописа написао Димитрије Богдановић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1979. – 361 стр. – (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Одељење I ; књ. 29)

570. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Трагови најстаријег словенског житија у српској средњовековној књижевности / Ђорђе Трифуновић // Studii slavistici in ricordo di Carlo Verdiani. – Pisa, 1979. – Стр. 321–325.

1980.

571. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Историја старе српске књижевности / Димитрије Богдановић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1980. – 306 стр. – (Српска књижевна задруга ; коло 73 ; књ. 487)

572. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Перспективе књижевноисторијских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе / Димитрије Богдановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 33–40.

573. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према стихирама на рођење и крштење у српском препису / Биљана

Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 3 (1980), стр. 93–121.

574. ЦЕРНИЋ, Луција
Један поглед на развој старе српске књижевности : до битке на Марици 1371. / Луција Церниħ // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 145–151.

1981.

575. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Почеци српске књижевности / Димитрије Богдановић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 212–229.

576. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Апокалипсе босанских крстјана и старословенско књижевно наслеђе / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 13 (1981), стр. 603–610.

577. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Матичин апостол (приредио) Димитрије Богдановић. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије; Нови Сад : Матица српска, 1981. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XLVII–XLVIII (1981–1982), стр. 159. | Приказ

578. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Додирне тачке српских зборника и литургијских књига XIII века / Биљана Јовановић-Стипчевић // Cyrillomethodianum (Thessaloniki). – Бр. V (1981), стр. 82–89.

579. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Русална среда у српском рукопису XIII в. / Биљана Јовановић-Стипчевић // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1981. – Стр. 231–282. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2)

580. КОВАЧЕВИЋ, Радмила
Издање Матичиног апостола / Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1981. – Стр. 189–193. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2)

581. РОДИЋ, Никола
Текстологија српских јеванђеља XII и XIII века / Никола Родић, Гордана Јовановић // Међународни научни скуп Текстологија средњовековних југословенских књижевности, 14–16. новембра 1977. – Београд : САНУ, 1981. – Стр. 183–188. – (Научни скупови ; 10. Одељење језика и књижевности ; 2).

1982.

582. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Зборник крстјана Хвала и проблем цркве босанске / Драгољуб Драгојловић // Balcanica. – ISSN 0350-7653. – Бр. XIII–XIV (1982), стр. 73–84.

583. РОДИЋ, Никола
Uz kritičko izdanje Miroslavljevog jevanđelja / Nikola Rodić, Gordana Jovanović // Wiener slavistischer Almanach (Wien). – Бр. 9 (1982), стр. 285–290.

1983.

584. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Историја средњовековне босанске књижевности I / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 15, св. 61 (1983), стр. 87–126.

585. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Историја средњовековне босанске књижевности II / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 15, св. 63 (1983), стр. 218–258.

586. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Црквена књижевност у средњовековној Босни до средине XIII века / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 15, св. 59 (1983), стр. 339–357.

587. МУЛИЋ, Малик
Анализа текста Климента Охридскога : „Слово похвално светим архистратизима Михаилу и Гаврилу“ / Малик И. Мулић. – Сарајево : Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, 1983. – 121 стр. – (Дјела : Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине ; 57. Одјељење друштвених наука ; 32)

1984.

588. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Историја средњовековне босанске књижевности III / Драгољуб Драгојловић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 14, св. 71 (1984), стр. 491–532.

589. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Ширење словенске књиге из Охридске књижевне школе / Драгољуб Драгојловић // XI научна дискусија : Охрид, 13–16. августа 1984. – Скопје, 1985. – Стр. 123–137.

1985.

590. ВРАНА, Јосип
O odnosu Vukanova i Mstislavova evanđelja i postanku duljega evanđelistara novije redakcije / Josip Vrana // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 54, св. 2 (1985), стр. 141–160.

591. ГОШИЋ, Невенка
Да ли је Григорович-Гиљфердингово еванђеље апракос / Невенка Гошић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 117–122.

592. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Litterae Slavicae medii aevi : Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae (herausgegeben von Johannes Reinhart). München: Verlag Otto Sagner, 1985. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LI–LII (1985–1986), стр. 243–247. | Приказ

593. ПОГАЧНИК, Јоже
Одређење појма средњовековна књижевност : поводом 1.100-те годишњице Ћирила и Методија / Јоже Погачник // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 33, св. 2 (1985), стр. 321–332.

594. ХАНИК, Кристијан
Текстолошки развитак ирмоса у старословенским литургијским рукописима / Кристијан Ханик // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 14, св. 1 (1985), стр. 39–44.

1986.

595. ВАСИЉЕВ, Љупка
Непознат софијски одломак македонског посног триода / Љупка Васиљев //

Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 8 (1986), стр. 7–38.

596. ZBORNIK Hvala krstjanina : transkripcija i komentar / priredili Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Herta Kuna, Anica Nazor ; redalcija Herta Kuna. – Сарајево : Академија наука и умјетности БиХ : Свјетлост, 1986. – 777 стр.

597. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Родић, Никола – Јовановић, Гордана. Мирослављево јеванђеље, критичко издање, САНУ, Институт за српскохрватски језик, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење – књига XXXIII, Београд 1986. / Вера Јерковић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – ISSN 0352-5724. – Бр. 30, св. 2 (1987), стр. 144–148. | Приказ

598. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Штављанин-Ђорђевић, Љубица. Грозд ановић-Пајић, Мирослава. Цернић, Луција. Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1. Београд: Народна библиотеке Србије, 1986. / Т. Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 8 (1986), стр. 169–172. | Приказ

599. МЕКРОБЕРТ, Кетрин Мери
Какав је био псалтир српских средњовековних књижевника? / Кетрин Мери Мекроберт // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 26, св. 1 (1996), стр. 25–32.

600. МИРОСЛАВЉЕВО јеванђеље / приредили Никола Родић, Гордана Јовановић. – Критичко изд. – Београд : САНУ, 1986. – 344 стр. – (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа ; књ. 33)

1987.

601. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Студенички чинови освећења и обновљења храма из 1286. године / Биљана Јовановић-Стипчевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 9 (1987), стр. 85–116.

602. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Ко може на води беседу писати? / Радмила Маринковић // Књижевност и језик. – ISSN 0454-0689. – Бр. 32, св. 3–4 (1987), стр. 125–132. | Резюме

603. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Модель введения к мисии Панонских легендах / Радмила Маринкович // Исследования по древней и новой литературы. – Ленинград, 1987. – Стр. 131–139.

604. ПЕШИКАН, Митар
О сразмери тетра и апракоса у Богдановићевим каталозима ћирилских рукописа / Митар Пешикан // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 9 (1987), стр. 153–155.

1988.

605. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Структура, историчност и поетика грчко-словенског Паримејника / Биљана Јовановић-Стипчевић // Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија : прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски, Скопје, 1–3 октомври 1985. / уредник Блаже Конески и др. – Скопје : МАНУ 1988. – Стр. 57–70. | Summary

606. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Канони у службама 1. септембра у најстаријим српским минејима XIII века / Татјана Суботин // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–89), стр. 51–59. | Резюме

1989.

607. APOSTOLUS Šišatovacensis : anni 1324 / edendum curavit Dimitrije E. Stefanović. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989. – LXXV, 208 стр. – (Schriften der Balkan-Kommission. Linguistische Abteilung, Philosophisch-Historische Klasse. Fontes ; Nr. 1) | ISBN 3-7001-1659-4

608. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века / Димитрије Стефановић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLV (1989), стр. 137–160. | Резюме

609. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Јагићев рад на издавању старих текстова / Татјана Суботин-Голубовић // Књижевност. – ISSN 0023-2408. – Бр. 11–12 (1989), стр. 1885–1890.

1990.

610. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Apostolus Šišatovacensis : anni 1324. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989. / Томислав Јовановић // Православље. – Бр. XXIV, св. 552 (15. III 1990), стр. 4. | Приказ

611. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Азбучник српских средњовековних књижевних појмова / Ђорђе Трифуновић. – 2, допуњено изд. – Београд : Нолит, 1990. – 388 стр. – (Библиотека Одреднице)

1991.

612. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Минеји у Даниловом времену / Татјана Суботин-Голубовић // Архиепископ Данило II и његово доба. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1991. – Стр. 251–260. – (Научни скупови ; књ. 58. Одељење историјских наука ; књ. 17) | ISBN 86-7025-137-X | Résumé

1992.

613. ВИТИЋ, Зорица
Апокриф о гостољубљу Аврамовом у српском рукописном наслеђу / Зорица Витић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 14 (1992), стр. 67–104. | Résumé

1993.

614. ШПАДИЈЕР, Ирена
Прилози проучавању српско-руских књижевних веза. X–XX век. Нови Сад: Матица српска; Москва: Институт за славистику и балканистику Руске академије наука, 1993. / Ирена Шпадијер // Књижевна историја. – Бр. XXV, св. 90 (1993), стр. 266–268. | Приказ

1994.

615. АПОКРИФ о Јову / превео са српскословенског и уводну белешку написао Томислав Јовановић // Источник. – ISSN 0354-2114. – Бр. 3, св. 11–12 (1994), стр. 10–22.

616. ИЗ чешке књижевности моравског периода / превела и приредила Татјана Суботин-Голубовић // Источник. – ISSN 0354-2114. – Бр. 3, св. 9 (1994), стр. 35–42.

617. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Стара српска књижевност : основе / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Филип Вишњић, 1994. – 377 стр. – (Библиотека Албатрос) | ISBN 86-7363-141-6

1995.

618. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокриф о Христовом доласку на земљу / Томислав Јовановић // Гласник : службени лист Српске православне цркве. – Бр. LXXVI, св. 4 (1995), стр. 74–78.

619. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифи о делима и мучењу светог апостола Томе у Индији / Томислав Јовановић // Свети кнез Лазар : часопис Рашко-Призренске епархије за духовни живот. – ISSN 0354-3927. – Бр. III, св. 1 (1995), стр. 124–144.

620. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифно Никодимово јеванђеље / Томислав Јовановић // Свети кнез Лазар : часопис Рашко-Призренске епархије за духовни живот. – ISSN 0354-3927. – Бр. III, св. 1 (1995), стр. 169–199.

621. ДЕСПОДОВА, Вангелија
Проучавање и издавање јужнословенскиох пуних апракоса / Вангелија Десподова // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 95–102.

622. ЈЕРКОВИЋ, Вера
О издавању старих српских споменика / Вера Јерковић // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 139–145.

623. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
О припреми издања српских паримејника / Биљана Јовановић-Стипчевић // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 147–157.

624. СВРЉИШКИ одломци јеванђеља : XIII век / приредио Никола Родић. – Сврљиг : Етно-културолошка радионица ; Ниш : Просвета, 1995. – XXXI, 109 стр. | ISBN 86-7455-184-X

625. СИМИЋ, Прибислав
Die Struktur der Liturgie des Hl. Petrus / Pribislav Simić // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 369–375.

626. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Празник Преображења Господњег у јужнословенским минејима XIII и XIV века / Татјана Суботин-Голубовић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 17 (1995), стр. 47–69. | Резюме

627. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Теодор Дафнопат : византијски химнограф X века у словенском рукописном наслеђу / Татјана Суботин-Голубовић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 34 (1995), стр. 41–50. | Summary

628. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Упоредно проучавање структуре српских и византијских минеја старијег периода / Татјана Суботин-Голубовић // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 439–446.

629. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Стара српска књижевност : основе / Ђорђе Трифуновић. – 2. изд. – Београд : Филип Вишњић, 1995. – 377 стр. – (Библиотека Албатрос) | ISBN 86-7363-148-3

630. ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав
Рукописни фрагмент Дмитријевски 42 из Библиотеке Руске академије наука у Санкт Петербургу / Бранислав Цветковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 17 (1995), стр. 71–98. | Резюме

1996.

631. АПОКРИФНО Житије апостола Петра / прев. са српскословенског и уводну белешку написао Томислав Јовановић // Источник. – ISSN 0354-2114. – Бр. 5, св. 17–18 (1996), стр. 134–145.

632. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Варухово откривење у преписима манастира Савине и Никољца / Томислав Јовановић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. I (1996), стр. 557–574.

633. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Мотив стварања у апокрифима : према српским преписима / Томислав Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 26, св. 1 (1996), стр. 113–121.

634. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Помени словенских празника у месецословима старих штампаних псалтира с последовањем / Димитрије Е. Стефановић // Пет вјекова Октоиха. – Подгорица : Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу : Црногорска академија наука и умјетности ; Београд : Српска академија наука и уметности, 1996. – Стр. 117–127. – (Научни скупови ; књ. 37). | Резюме | ISBN 86-7215-066-X

635. ШПАДИЈЕР, Ирена
Проблем жанра у средњовјековној књижевности / Ирена Шпадијер // Књижевна историја. – Бр. XXVIII, св. 100 (1996), стр. 365–373.

1997.

636. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави / Драгољуб Драгојловић. – Нови Сад : Светови, 1997. – 231 стр. – (Библиотека АЗ) | ISBN 86-7047-269-4

637. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокриф о постању / Томислав Јовановић // Свет речи. – ISSN 1450-6211. – Бр. 1–3 (1997), стр. 38–40.

638. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Варијанта Јеванђеља младенства са Христовим учењем скрлатарске вештине / Томислав Јовановић // Српски језик. – ISSN 0354-9259. – Бр. 2 (1996), стр. 373–396.

639. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
L'étude des apocryphes dans la tradition manuscrite serbe médiévale / T. Jovanović // Études balkaniques (Paris). – Бр. 4 (1997), стр. 105–132.

640. СТАРА српска књижевност : избор из средњовековне књижевности: поезија, похвале, апокрифи / избор и пропратни текстови Томислав Јовановић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – 183 стр. | ISBN 86-17-05029-2

641. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Византијска химнографија и српска литургијска књижевност : култ светитеља и настајање службе / Татјана Суботин-Голубовић, Ирена Шпадијер // Зборник Матице српске за славистику. – ISSN 0352-5007. – Бр. 53 (1997), стр. 71–85.

642. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Житије из времена светога Саве / Ђорђе Трифуновић // Спаљивање моштију Светога Саве : 1594–1994 : зборник радова. – У Београду : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997. – Стр. 39–54.

1998.

643. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Студије из српске средњовековне књижевности / Димитрије Богдановић ; избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1998. – XL, 372 стр. – (Српска књижевна задругам ; коло 90 ; књ. 599) | ISBN 86-379-0662-1

644. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Дела апостола Томе у Индији према хиландарском рукопису XIV века / Томислав Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 20 (1998), стр. 41–53.

645. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Осврт на старо српско писано наслеђе / Биљана Јовановић-Стипчевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 20 (1998), стр. 237–250.

646. ТОМИН, Светлана
Необјављени чланци академика Ђорђа Сп. Радојичића у Енциклопедији Југославије / Светлана Томин // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Књ. 20 (1998), стр. 129–187. | Резюме

1999.

647. ВИТИЋ, Зорица
Житије светог Антонија у српској рукописној традицији / Зорица Витић-Недељковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 21 (1999), стр. 37–131. | Résumé

648. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Српски преписи апокрифа Како Давид написа Псалтир / Томислав Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 21 (1999), стр. 299–314.

649. РОДИЋ, Никола
Студија о Књизи о Јову : Zaradija-Kiš, Antonija Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, Hrvatsko filološko društvo, 1997: 198 стр. (Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva; 28) / Nikola Rodić // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. LV (1999), стр. 163–167. | Приказ

650. СТЕФАНИТ и Ихнилат / са српскословенског превео и уводну белешку саставио Томислав Јовановић // Источник. – ISSN 0354-2114. – Бр. 8, св. 29–30 (1999), стр. 158–197.

651. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Одреднице: азбука, библија, зборник, извод (1), канон (1), књига (1), месецослов, минеј, молитва, наслови, октоих, палеја, панагирик, паримејник,

патерик, псалтир, пчела, роман, слово, служабник, служба (1,2), толкованије, требник, тропар, ћирилица, часловац, часови, чтец / Татјана Суботин-Голубовић // Лексикон српског средњег века. – Београд : Knowledge, 1999. – 832 стр.

2000.

652. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифи и проблем жанровског одређења : на грађи српскословенске традиције / Томислав Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 29, св. 2 (2000), стр. 93–99.

653. НОВАКОВИЋ, Стојан
Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога / Стојан Новаковић ; приредио Томислав Јовановић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2000. – XXVI, 705 стр. – (Изабрана дела ; књ. 14)

654. СТАРА српска књижевност : хрестоматија / приредио и превео Томислав Јовановић. – Београд : Филолошки факултет ; Крагујевац : Нова светлост, 2000. – 677 стр. – (Библиотека Лицеј ; књ. 4) | ISBN 86-7247-071-0

655. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Словенски манастири на Светој гори као књижевни и преписивачки центри / Татјана Суботин-Голубовић // Трећа казивања о Светој Гори / уредили Чедомир Мирковић, Мирјана Милосављевић. – Београд : Просвета : Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2000. – Стр. 184–205. | ISBN 86-07-01230-4

XXI ВЕК

2001.

656. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Алексеев, А. А. Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин; Köln: Böhlau, 1999. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXV–LXVI (2001), стр. 216–217. | Приказ

657. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Podskalski, Gerhard. Theologichte Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459. München: C. H. Beck'sche Verlagsbushhandlung, 2000. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXV–LXVI (2001), стр. 218–219. | Приказ

658. СЛОВЕНСКО средњовековно наслеђе : зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу / уредили Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. – Београд : Чигоја штампа, 2001. – 744 стр. | ISBN 86-7558-068-1

659. СТАРА српска књижевност / приредила Светлана Томин. – Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001. – 418 стр. – (Библиотека Европски класици. Српски писци)

660. СТАРОСЛОВЕНСКА хрестоматија : правила за читање, обрасци глагољских текстова, текстови глагољских споменика у ћириличкој транслитерацији, текстови из ћирилских споменика, паралелни текст, текстови редакцијског карактера, речник, скраћенице, илустрације / приредио Миленко Панић. – Београд : Чигоја штампа, 2001. – 163 стр.| ISBN 86-7558-002-9

2002.

661. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифи / Т. Јовановић // Енциклопедија православља. Књ. 1, А–З. – Београд : Савремена администрација, 2002. – Стр. 77–78.

662. НОВАКОВИЋ, Стојан
Први основи словенске књижевности / Стојан Новаковић ; приредио Томислав Јовановић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. – XV, VIII, 299 стр. – (Изабрана дела ; књ. 11) | ISBN 86-17-09784-1

2003.

663. БОЈОВИЋ, Драгиша
Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност / Драгиша Бојовић. – Ниш : Центар за црквене студије ; Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2003. – 247 стр. | ISBN 86-84105-06-0

664. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокриф о Еноху према српском препису из Народне библиотеке у Бечу / Томислав Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 25 (2003), стр. 209–238.

2004.

665. БОЈОВИЋ, Драгиша
Српски Паренесиси Св. Јефрема Сирина из XIV века и однос према глагољској традицији / Драгиша Бојовић // Преводите през XIV столетие на Балканите : доклади от международната конференция София, 26–28. юни 2003. / ред. Лара Тасева. – София : Горекс Прес, 2004. – Стр. 387–396. | ISBN 954-616-132-2

666. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Кенанов, Димитър Славянска метафрастика, с приложение на житие за св. Сава Сръбски. Велико Търново: ПИК, 2002. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXVIII–LXIX (2004), стр. 416–417. | Приказ

667. РАНКОВИЋ, Зоран
Структура Братковог минеја : кратак преглед / Зоран Ранковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 26–27 (2004–2005), стр. 109–122.

668. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Са светогорских извора / Ђорђе Трифуновић. – Београд : Службени лист СЦГ, 2004. – 308 стр.

669. ШАФАРИК, Павле
Историја српске књижевности / Павел Јозеф Шафарик ; с немачког превеле Мирјана Д. Стефановић, Милана Мразовић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина ; Нови Сад : Матица српска, 2004. – 360 стр. – (Едиција Студије о Србима ; св. 15) | ISBN 86-83651-43-6

2005.

670. АПОКРИФИ новозаветни / приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић. – Београд : Просвета : Српска књижевна задруга, 2005. – 697 стр. – (Стара српска књижевност у 24 књиге ; књ. 23, том 2) | ISBN 86-07-01620-2

671. АПОКРИФИ старозаветни : према српским преписима / приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић. – Београд : Просвета : Српска књижевна задруга, 2005. – 645 стр. – (Стара српска књижевност у 24 књиге ; књ. 23, том 1) | ISBN 86-07-01619-9

672. ВАРЛААМ и Јоасаф / приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић. – Београд : Просвета : Срп-

ска књижевна задруга, 2005. – 238 стр. – (Стара српска књижевност у 24 књиге ; књ. 22) | ISBN 86-07-01621-0

673. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифи у хиландарским рукописима / Томислав Јовановић // Четврта казивања о Светој Гори. – Београд : Просвета : Друштво пријатеља Свете Горе Атонске : Византолошки институт САНУ, 2005. – Стр. 331–344. | ISBN 86-07-01609-1

674. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Дела апостола Андреја и Матеја у препису збирке манастира Дечана / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 70, св. 1–4 (2005), стр. 171–209.

675. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Краћа верзија апокрифа о Адаму и Еви у српском препису XVI века / Томислав Јовановић // // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 74, св. 2–3 (2005), стр. 367–377.

676. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Милтенова, Анисава. Еротапокрисеис: съчиненията от кратки въпроси и отговори в старобългарската литература. София, 2004. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 71, св. 1–4 (2005), стр. 208–210. | Приказ

677. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Откровење Варухово у препису манастира Марче / Томислав Јовановић // Србистички прилози : зборник у част професора Славка Вукомановића. – Београд : Филолошки факултет, 2005. – Стр. 115–122.

2006.

678. ЈОВАНОВИЋ, Гордана
Јовановић-Стипчевић, Биљана. Београдски паримејник: почетак XIII века: текст са критичким апаратом. Београд: Народна библиотека Србије, 2006. / Гордана Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 71, св. 1–4 (2006), стр. 205–208. | Приказ

679. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Гротескно у апокрифима / Томислав Јовановић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 35, св. 2 (2006), стр. 13–21.

680. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Београдски паримејник : почетак XIII века : текст са критичким апаратом / Биљана Јовановић-Стипчевић. – Београд : Народна библиотека Србије, 2006. – 495 стр. | ISBN 86-7035-136-6

2007.

681. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych (wybór i redakcja) Georgi Minczew, Małgorzata Skowronek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006. / Т. Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXXIII (2007), стр. 202–203. | Приказ

682. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Такозвана руска варијанта Варуховог откровења у препису треће четвртине XIV века / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 73, св. 1–4 (2007), стр. 77–91.

2008.

683. БОЈОВИЋ, Драгиша
Богонадахнуће у списима Св. Ћирила и Методија / Драгиша Бојовић // Цр-

квене студије : годишњак Центра за црквене студије. Књ. 5. – Ниш : Центар за црквене студије, 2008. – Стр. 199–205.

684. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Истраживање рукописа као почетак даљих трагања : реч на додели награде „Златни век српске књижевности“ из Фонда Александра Арнаутовића / Томислав Јовановић // Књижевни лист. – Бр. VII, св. 67 (2008), стр. 15.

685. КУНА, Херта
Srednjovekovna bosanska književnost / Herta Kuna // Forum Bosnae. – ISSN 1512-5122. – Бр. 45 (2008), стр. 7–375.

2009.

686. БОЈАНИН, Станоје
Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника / Станоје Бојанин // Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009. / уредили Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2009. – Стр. 261–283. – (Одељење друштвених наука, Извори српског права, књ. XVI)

687. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Посебна варијанта Варуховог откровења у српском препису с почетка XVI века / Томислав Јовановић // Slavia (Praha). – ISSN 0037-6736. – Бр. 78, св. 3–4 (2009), стр. 363–378.

688. НАУМОВ, Александар
Старо и ново : студије о књижевности православних Словена / Александар Наумов. – Ниш : Центар за црквене студије, 2009. – 207 стр. | ISBN 978-86-84105-26-6

689. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Шта је све нестало из српских минеја XIII века? / Татјана Суботин-Голубовић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 44 (2009), стр. 381–394. | Summary

690. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Стара српска књижевност : основи / Ђорђе Трифуновић. – 3, проширено изд. – Београд : Чигоја штампа, 2009. – 363 стр. | ISBN 978-86-7558-660-9

2010.

691. ВИТИЋ, Зорица
Стари словенски превод Житија светог Панкратија Тавроменијског као културно-историјски посредник / Зорица Витић // Научни састанак слависта у Вукове дане. – ISSN 0351-9066. – Бр. 39, св. 2 (2010), стр. 25–32.

692. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокалипса / Т. Јовановић, Р. Милошевић // Српска енциклопедија. Том 1. Књ. 1, А–Беобанка. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2010. – Стр. 274. | ISBN 978-86-7946-078-3

693. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Апокрифи. Апокрифне молитве / Т. Јовановић // Српска енциклопедија. Том 1. Књ. 1, А–Беобанка. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2010. – Стр. 275–276. | ISBN 978-86-7946-078-3

694. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Виђење апостола Павла у српском препису последње четвртине XV века из збирке манастира Никољца / Томи-

слав Јовановић // Slovo (Zagreb). – ISSN 0583-6255. – Бр. 60 (2010), стр. 335–358.

695. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Иванова, Климентина. Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica, София, 2008. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 76 (2010), стр. 153–154. | Приказ

2011.

696. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Old Testament Apocrypha in the Serbian Manuscript Tradition / T. Jovanović // The Old Testament Apocrypha in the Slavonic Tradition, Continuity and Diversity / ed. Lorenzo DiTommaso, Christfried Böttrich, Marina Swoboda, Mohr Siebeck. – Tübingen, 2011. – Стр. 225–240.

697. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Слово о Прекрасном Јосифу у српском препису с почетка XVI века / Томислав Јовановић // Библеистика, славистика, русистика : к 70-летию заведующего кафедрой библеистики профессора Анатолия Алексеевича Алексеева / ред. Е. Л. Алексеева. – Санкт-Петербург : Филологический факультет, 2011. – Стр. 132–144. | ISBN 978-5-8465-1190-3

698. НИКОЛИЋ, Видан
Једна савремена легенда о Методијевом епископском крсту као оживљавање култа великог мисионара у српској традицији / Видан Николић // Cyryl i Metody w języku i kulturze Słowian : materiały V i VI Konferencji Cyrilometodiańskiej w Białej Podlaskiej (XXXIX i XLII Konferencje Podlaskie) / red. Petar Sotirov, Mariola Mostowska-Zabielska. – Biała Podlaska : Wydawnictwo Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentów, 2011. – Стр. 33–41. | ISBN 978-83-923124-3-7

699. САВИЋ, Виктор
Српскословенска Књига о Рути према рукопису Пчињске Библије / Виктор Савић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 77 (2011), стр. 27–51.

2012.

700. БОЈАНИН, Станоје
Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69 / Станоје Бојанин // Дечани у светлу археографских истраживања : зборник радова / уредник Татјана Суботин-Голубовић. – Београд : Народна библиотека Србије, 2012. – Стр. 163–181. | ISBN 978-86-7035-280-3

2013.

701. САВИЋ, Виктор
Пергаменски уметак у Мокропољском четворојеванђељу : издање текста / Виктор Савић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 79 (2013), стр. 89–102.

2014.

702. РАДУНОВИЋ, Вељко
Свети Сава : настављач ћирило-методијевског наслеђа у Србији / Вељко Радуновић // Cyrillomethodianum (Thessaloniki). – Бр. XIX (2014), стр. 25–32.

703. ТУРИЛОВ, Анатолиј
Исследования по славянскому и сербскому средневековью / А. А. Турилов ; издание подготовили Снежана Елесиевич, Джордже Трифунович. – Београд : Чигоја штампа, 2014. – 739 стр. – (Библиотека Ортограф ; књ. 1) | ISBN 978-86-531-0042-1

IV. Описи и инвентари рукописа и рукописних збирки

XIX ВЕК

704. КАРАЏИЋ, Вук Стефановић
Почетак описанија српски намастира / Вук Стеф. Караџић // Даница : забавник за годину 1826 (Беч). – Бр. 1 (1826), стр. 1–40.

705. ШАФАРИК, Павле
Прегледъ найзнатниіи писмены споменника старіи времена кодъ Сербаля и други Югославена / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XIX, св. 68 (1845), стр. 29–96.

706. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XIX, св. 69 (1845), стр. 155–156.

707. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XIX, св. 71 (1845), стр. 147–149.

708. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XX, св. 73 (1846), стр. 154–156.

709. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XX, св. 74 (1846), стр. 142–145.

710. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XX, св. 75 (1846), стр. 148–149.

711. ШАФАРИК, Павле
Рукописни споменицы Сербаля / Шафарикъ, П. І. // Сербскій лѣтописъ (Будим). – Бр. XXI, св. 76 (1847), стр. 153–155.

712. РИСТИЋ, Јован
Србски, у царской библіотеки паризкой налазећи се рукописи / Іованъ Ристићъ // Гласник Друштва србске словесности. – Бр. 4 (1854), стр. 161–178.

713. ЖИВКОВИЋ, Мита
Србуље у Сарајеву / Мита Живковић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. 63 (1885), стр. 179–220.

714. ДРАГОВИЋ, Марко
Старине ризнице цетињске / Марко Драговић // Старинар. – Бр. 5 (1888), стр. 15–17.

715. ДУЧИЋ, Нићифор
Словенски рукописи у Народној библиотеци у Паризу / Нић. Дучић // Starine JAZU (Zagrebu). – Бр. XXI (1889), стр. 116–126.

716. ВУЛЕТИЋ-ВУКАСОВИЋ, Вид
Биљешка о евангелију Манојла Грка / Вид Вулетић-Вуксановић // Старинар. – Бр. XI (1894), стр. 90–94.

717. ВУЛОВИЋ, Светислав
Опис словенских рукописа Софијске библиотеке / С. Вуловић // Споменик СКА. – Бр. XXXVII, Други разред, 33 (1900), стр. 1–48.

718. РУЖИЧИЋ, Никанор
Стари српски рукописи у књижници Југославенске академије у Загребу / Ник. Ружичић // Споменик СКА. – Бр. XXXVIII, Други разред, 34 (1900), стр. 129–147.

XX ВЕК

1901.

719. ВУКИЋЕВИЋ, Миленко
Из старих Србуља / Мил. М. Вукићевић // Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине (Сарајево). – Бр. XIII (1901), стр. 31–69.

720. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Каталог рукописа и старих штампаних књига : збирка Српске Краљевске Академије / саставио Љуб. Стојановић. – Београд : Српска краљевска академија, 1901. – 267 стр. – (Посебна издања ; књ. 15. Философски и филолошки списи ; књ. 4)

721. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Описъ на ржкописитѣ въ Библиотеката при Св. Синодъ на Българската църква в София / описа и нареди Е. Спространовъ. София, Държавна печатница, 1900. / Љ. Стојановић // Српски књижевни гласник. – Бр. II, св. 1 (1901), стр. 69–71. | Приказ

1903.

722. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Каталог Народне библиотеке у Београду. Књ. 4, Рукописи и старе штампане књиге / саставио Љуб. Стојановић. – Београд : Краљ.-српска државна штампарија, 1903. – XV, 445 стр.

1914.

723. ПЕТКОВИЋ, Сава
Опис рукописа Манастира Крушедола / саставио Сава Петковић. – Сремски Карловци : Монашко удружење православне српске Митрополије Карловачке, 1914. – 262 стр. – (Описи рукописа православних српских манастира у Митрополији Карловачкој ; св. 1)

1922.

724. ТРЕБНИК манастира св. Тројице код Пљеваља / по препису проф. А. Прљинчевића ; приредио Љ. Стојановић // Споменик СКА. – Бр. LVI, Други разред, 48 (1922), стр. 22–30.

725. ЋОРОВИЋ, Владимир
Петковић, Сава. Опис рукописа манастира Крушедола. Сремски Карловци: Удружење православне српске митрополије карловачке, 1914. / Владимир Ћоровић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. III (1922–23), стр. 165–170. | Приказ

1925.

726. РОЗОВ, Владимир
Српски рукописи Јерусалима и Синаја / Владимир Розов // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. V (1925–26), стр. 118–129.

1935.

727. МИРКОВИЋ, Лазар
Опис рукописних богослужбених књига Горње и Доње цркве у Сремским Карловцима / Лазар Мирковић // Богословље. – Бр. X, св. 4 (1935), стр. 313–334.

1936.

728. ВУКСАН, Душан
Рукописи манастира Пећке патријаршије / Душан Д. Вуксан // Зборник за историју јужне Србије и суседних области. Књ. 1 / уредник Радослав М. Грујић. – Скопље : Скопско научно друштво, 1936. – Стр. 133–189.

729. ВУКСАН, Душан
Рукописи Цетињскога манастира / Душан Д. Вуксан // Зборник за историју јужне Србије и суседних области. Књ. 1 / уредник Радослав М. Грујић. – Скопље : Скопско научно друштво, 1936. – Стр. 190–221.

1938.

730. ЋОРОВИЋ, Владимир
Рукописи Универзитетске Библиотеке у Београду / Владимир Ћоровић // Споменик СКА. – Бр. LXXXVII, Други разред, 68 (1938), стр. 93–104.

1939.

731. ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије
Рукописи библиотеке манастира св. Климента у Охриду / Харалампије Поленаковић // Хришћанска дела. – 1939, стр. 1–8.

1950.

732. МИРКОВИЋ, Лазар
Мирослављево еванђеље / Лазар Мирковић. – Београд : Научна књига, 1950. – 47 стр. – (Посебна издања ; књ. 156. Археолошки институт ; књ. 1)

733. НОВАКОВИЋ, Влахо
Богишићев Архив / Влахо Новаковић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 2, св. 4 (1950), стр. 359–363.

1951.

734. ПЕТКОВИЋ, Сава
Опис рукописа Кувеждина, Шишатовца и Грегетега / Сава Петковић // Споменик САН. – Бр. 101 (1951).

735. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Мирковић, Лазар. Мирослављево еванђеље. Београд: Научна књига, 1950. / Светозар Радојчић // Старинар. – Бр. II, нова серија (1951), стр. 330. | Приказ

1952.

736. МАТИЋ, Светозар
Опис рукописа Народне библиотеке / Светозар Матић. – Београд : Научна књига, 1952. – 301 стр. – (Посебна издања ; књ. 191. Одељење литературе и језика ; књ. 3)

737. МОШИН, Владимир
Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 2, Reprodukcije / Vladimir Mošin. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952. – 145 стр.

1954.

738. МОШИН, Владимир
Izvještaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu : katalog rukopisa i naučnog Bogišićeva arhiva / Vladimir Mošin // Ljetopis JAZU. – Бр. 59 (1954), стр. 16–14.

739. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Jugoslovenske rukopisne i štampane ćiriličke knjige / Đorđe Radojičić // Historijski pregled. – Бр. I, св. 3 (1954), стр. 50–56.

1955.

740. МОШИН, Владимир
Izvještaj o naučnom putovanju u Srijemsku Mitrovicu, Beograd, Peć, Dečane, Cavtat, Dubrovnik 1953. god. : katalog rukopisa Muzeja srpske crkve u Beogradu / Vladimir Mošin // Ljetopis JAZU. – Бр. 60 (1955), стр. 218–226.

741. МОШИН, Владимир
Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1, Opis rukopisa / Vladimir Mošin. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955. – 255 стр.

742. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Asemanovo jevanđelje / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 1, A–Bosk. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – Стр. 219.

743. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Српске рукописне и штампане књиге кроз векове / Ђорђе Сп. Радојичић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 7, св. 3–4 (1955), стр. 124–137.

1956.

744. МОМИРОВИЋ, Петар
Стари српски рукописи и штампане књиге у Чајничу / Петар Момировић // Наше старине (Сарајево). – Бр. III (1956), стр. 173–177.

745. МОШИН, Владимир
Ćirilski rukopisi Cetinjskog manastira / Vladimir Mošin // Ljetopis JAZU. – Бр. 61 (1956), стр. 280–284.

746. РАДЕКА, Милан
Мокропољско јеванђеље / Милан Радека // Старинар. – Бр. VII–VIII, нова серија (1956), стр. 209–212.

747. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Српске архивске и рукописне збирке на Св. Гори / Ђорђе Радојичић // Гласник Српске академије наука. – Бр. VII, св. 1 (1956), стр. 97–99.

748. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Čajničko četvorojevanđelje / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 2, Bosna–Dio. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1956. – Стр. 516–517.

749. ТЕОДОРОВИЋ-ШАКОТА, Мирјана
Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке / М. Теодоровић-Шакота // Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије. Књ. I, Конзерваторски и испитивачки радови. – Београд, 1956. – Стр. 198–211.

750. ЋАМИЛОВ, Кирил
Прилог испитивању порекла Михановићеве ћирилске збирке / Кирил Ћамилов, Тодор Талески // Архивист. – Бр. 6 (1956), стр. 40–49.

1957.

751. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир
Књижница Манастира свете Тројице код Пљеваља / Љубомир Дурковић-Јакшић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 9, св. 3–4 (1957), стр. 227–234.

752. КОВАЧЕВИЋ, Б.
Архив Српске академије наука у Београду : збирка рукописа и старих штампаних књига / Б. Ковачевић // Архивист. – Бр. 7, св. 3–4 (1957), стр. 105–198.

1958.

753. КИЋОВИЋ, Мираш
Рукописи Народне библиотеке у Београду / Мираш Кићовић // Архивски алманах. – Бр. 1 (1958), стр. 49–80.

754. МОШИН, Владимир
Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљевља / Владимир Мошин // Историски записи. – Бр. XIV (1958), стр. 235–260.

755. МОШИН, Владимир
Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji / Vladimir Mošin, Milan Radeka // Starine (Zagreb). – Бр. 48 (1958), стр. 189–215.

756. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Grškovićev apostol / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 3, Dip–Hiđ. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1958. – Стр. 627.

1959.

757. МОШИН, Владимир
Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini / prir. Vladimir Mošin, S. Traljić // Naše starine (Sarajevo). – Бр. VI (1959), стр. 63–104.

758. ПАВЛОВИЋ, Миливој
Радека, Милан. „Мокропољско јеванђеље." Старинар бр. VII–VIII, нова серија (1956): стр. 209–212. / Миливој Павловић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXIV (1959–60), стр. 443. | Приказ

1960.

759. МОШИН, Владимир
Ћирилски рукописи Морачког манастира / Владимир Мошин // Историски записи. – Бр. XVII (1960), стр. 553–565.

760. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Hvalov zbornik / Đorđe Radojičić // Enciklopedija Jugoslavije. 4, Hil–Jugos. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1960. – Стр. 306–307.

1961.

761. МОШИН, Владимир
Рукописи манастира Грачанице / Владимир Мошин // Старине Косова и Метохије. – Бр. I (1961), стр. 17–84.

762. МОШИН, Владимир
Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља / Владимир Мошин // Историјски записи. – Бр. XVIII (1961), стр. 681–708.

763. МОШИН, Владимир
Фондови словенских рукописа у Југославији / В. Мошин // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 13, св. 6 (1961), стр. 581–590.

764. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Изложба византијских и словенских рукописа у Охриду / Мара Харисијадис / Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 13, св. 6 (1961), стр. 668–670.

1963.

765. МОШИН, Владимир
Pitanje generalnog kataloga južnoslovenskih rukopisa / Vladimir Mošin // Zbornik u čast Stjepana Ivšića / ur. Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Milan Ratković. – Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 1963. – Стр. 271–279.

1964.

766. КАРАНОВИЋ, Вукосава
Словенске рукописне књиге у Румунији / Вукосава Карановић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 14, св. 6 (1964), стр. 490–504.

767. МОШИН, Владимир
Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu / Vladimir Mošin // Radovi Staroslavenskog instituta (Zagreb). – Бр. 5 (1964), стр. 163–233.

1965.

768. ЂОРЂИЋ, Петар
Miroslavljevo evanđelje / P. Đorđić // Enciklopedija Jugoslavije. 5, Maklj–Put. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1965. – Стр. 132–133.

769. МОШИН, Владимир
Собрания славянских рукописей в Югославии / В. Мошин // Труды Отдела древнерусской литературы (Москва, Ленинград). – Бр. XXI (1965), стр. 372–380.

770. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Marijinsko evanđelje / Đorđe Trifunović // Enciklopedija Jugoslavije. 6, Maklj–Put.

– Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965. – Стр. 17.

771. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Nikoljsko evanđelje / Đorđe Trifunović // Enciklopedija Jugoslavije. 6, Maklj–Put. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965. – Стр. 291.

1967.

772. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Jugoslovenski ćirilički rukopisi / Đorđe Radojičić // Život (Sarajevo). – Бр. XVI, св. 1–2 (januar–februar 1967), стр. 58–62.

1968.

773. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Метод описа рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке СРС у Београду / Димитрије Богдановић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 20, св. 5 (1968), стр. 361–390.

774. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава
Ново датирање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу / Мирослава Грозданови-Пајић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 20, св. 5 (1968), стр. 449–460.

775. МОШИН, Владимир
Допуна опису рукописа манастира Грачанице / Владимир Мошин // Старине Косова и Метохије. – Бр. IV–V (1968–1971), стр. 161–164.

776. МОШИН, Владимир
Рукописи бивше народне библиотеке у Даблину и у Загребу / Владимир Мошин // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 20, св. 5 (1968), стр. 349–359.

777. МОШИН, Владимир
Рукописи из цркве у Дубоком Потоку и из цркве Св. Николе у селу Ђурковцу / Владимир Мошин // Старине Косова и Метохије. – Бр. IV–V (1968–1971), стр. 137–149.

778. МОШИН, Владимир
Рукописи Пећке патријаршије / Владимир Мошин // Старине Косова и Метохије. – Бр. IV–V (1968–1971), стр. 5–136.

779. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Словенски рукописи у манастиру Ивирон на Светој Гори / Ђорђе Трифуновић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 20, св. 5 (1968), стр. 425–431.

780. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду / Љубица Штављанин-Ђорђевић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 20 (1968), стр. 391–423.

1970.

781. МОШИН, Владимир
Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj : od XIII do XX stoljeća / Vladimir Mošin. – Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske, 1970. – 68 стр. – (Katalog muzejskih zbirki ; 4)

1971.

782. МОШИН, Владимир
Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани / Владимир Мошин. – Београд : Народна библиотека Србије : Српска књижевна задруга, 1971. – 206 стр. – (Опис јужнословенских ћирилских рукописа ; т. 1)

1972.

783. МОШИН, Владимир
Јужнословенски ракописи во Ленинградското одделение на Историски-

от институт на Академија на науките СССР / Владимир Мошин // Македонски архивист (Скопје). – Бр. I (1972), стр. 43–62.

784. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Мошин, Владимир. Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани. Београд: Народна библиотека Србије : Српска књижевна задруга, 1971. / Мара Харисијадис // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. XXIV, св. 1–2 (1972), стр. 207–209. | Приказ

785. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Словенски рукописи у Македонији: словенски ракописи во Македонија (под.) Владимир Мошин, Лидија Славева, Султана Кроневска, Јованка Јакимова. Скопје, Архив на Македонија, 1971. / Мара Харисијадис // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. XXIV, св. 4 (1972), стр. 520–522. | Приказ

1973.

786. ИЗЛОЖБА српске писане речи / пост. Звонко Вебер, Загорка Јанц, Радомир Стевић-Рас. – Београд : Народна библиотека СР Србије, 1973. – 179 стр.

1974.

787. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Стара српска рукописна књига и проблем реконструкције њених фондова / Димитрије Богдановић // Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности / уредник Радомир Лукић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1974. – Стр. 37–42.

788. МОШИН, Владимир
Южнославянские рукописи в архиве Ленинградского Отделения Института истории СССР Академии наук СССР / В. Мошин // Археографический ежегодник за 1973 год (Москва). – 1974, стр. 200–205.

1975.

789. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Српски рукописи у Библиотеци епархије Арадске / Димитрије Богдановић // Зборник Матице српске за књижевност и језик. – ISSN 0543-1220. – Бр. 23, св. 1 (1975), стр. 15–49.

1976.

790. БАШОВИЋ, Љубинка
Старе штампане глагољске књиге у библиотекама Совјетског Савеза : Проблемы рукописной и печатной книги. Москва, 1976. / Љубинка Башовић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 28, св. 5 (1976), стр. 677–679. | Приказ

1977.

791. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Пергаментни рукописи Државне библиотеке у Берлину / Мара Харисијадис // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 13 (1977), стр. 177–193. | Résumé

1978.

792. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Инвентар рукописа манастира Савине / Димитрије Богдановић // Манастир Савина : велика црква : ризница : рукописи / Дејан Медаковић. – Београд : Филозофски факултет, 1978. – Стр. 89–96.

793. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара / Димитрије Богдановић. Старе штампане књиге манастира Хиландара / Дејан Медаковић. – Београд : САНУ : Народна библиотека СР Србије, 1978. – 321 стр.

794. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Birkfellner, Gerhard. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien: ÖA, 1975. / Вера Јерковић // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XXXIV (1978), стр. 235–243. | Приказ

795. МОМИРОВИЋ, Петар
Старе рукописне српскословенске књиге у Срему / Петар Момировић // Грађа за проучавање споменика културе Војводине. – ISSN 0434-300X. – Бр. 8–9 (1978–79), стр. 387–414. | Summary

796. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Српски рукописи у атинској Народној библиотеци / Мара Харисијадис // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 14 (1978), стр. 205–212. | Résumé

1979.

797. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретения архив на Ватикана : IX–XVII век. София: Наука и изкуство, 1978. / Димитрије Богдановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 1 (1979), стр. 261–263. | Приказ

798. ВАСИЉЕВ, Љупка
Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци / Љупка Васиљев // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 1 (1979), стр. 45–79.

799. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Богдановић, Димитрије. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд: САНУ : Народна библиотека СР Србије, 1978. / Томислав Јовановић // Књижевна историја. – ISSN 0350-6428. – Бр. 12 (1979), стр. 191–195. | Приказ

800. ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љиљана
Словенски рукописи у манастиру Св. Пантелејмон / Љиљана Јухас-Георгијевска // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. XLV, св. 1–4 (1979), стр. 133–137.

1980.

801. ВАСИЉЕВ, Љупка
Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука / Љупка Васиљев, Мирослава Гроздановић, Биљана Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 41–69.

802. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Богдановић, Димитрије. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд: Српска академија наука и уметности; Народна библиотека СР Србије, 1978. / Биљана Јовановић-Стипчевић // Зборник за филологију и лингвистику. – ISSN 0514-6143. – Бр. 23, св. 2 (1980), стр. 191–206. | Приказ

803. НЕДОМАЧКИ, Видосава
О српским рукописима у Библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму / Видосава Недомачки // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 71–118.

804. ЦЕРНИЋ, Луција
Нека запажања о српским рукописима у збиркама Лењинграда / Луција Церниће // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 2 (1980), стр. 359–365.

1981.

805. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Археографски пројекти у Србији / Димитрије Богдановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 3 (1981), стр. 351–360.

806. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу / Томислав Јовановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 3 (1981), стр. 299–331.

807. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI–XVI веков (сос.) Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград, Наука, 1976. / Мара Харисијадис // Старинар. – Бр. XXXI, нова серија (1981), стр. 231–233. | Приказ

1982.

808. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Иванова, Климентина. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. София: Институт за литература БАН, 1981. / Димитрије Богдановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 4 (1982), стр. 165–173. | Приказ

809. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Инвентар ћирилских рукописа у Југославији : XI–XVII века / Димитрије Богдановић // Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ. I одељење, књ. XXXI. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1982. – 289 стр.

810. ВАСИЉЕВ, Љупка
Библиографија описа словенских рукописа у Југославији од 1963. до 1981. / Љупка Васиљев, Љиљана Ђорђевић // Bulletin d'information. – Београд, 1982. – Стр. 74–114.

811. ВАСИЉЕВ, Љупка
Одески палимпсест : одломци грчког јеванђеља из X века и словенског минеја из XIII века / Љупка Васиљев // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 4 (1982), стр. 7–18.

1984.

812. БОГДАНОВИЋ, Димитрије
Инвентар ћирилских рукописа у Југославији и проблеми израде кратких каталога. / Димитрије Богдановић // Description et catalogage des manuscrits médiévaux / réd. Krasimir Stančev. – Sofia : CIBAL, 1984. – Стр. 35–40. – (Balcanica III : Etudes et documents ; 3)

813. СИНДИК, Надежда
О термину *археоīрафија* код нас / Надежда Синдик // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 6–7 (1984–1985), стр. 425–430.

814. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији / Димитрије Стефановић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 6–7 (1984–1985), стр. 51–129.

1985.

815. СИНДИК, Надежда
Најстарије књиге из цркве Св. Николе у Подврху / Надежда Синдик, Катари-

на Мано-Зиси // Библиографски вјесник (Цетиње). – ISSN 0409-3739. – Бр. XIV, св. 3 (1985), стр. 331–334.

1986.

816. ПРОЛОВИЋ, Јадранка
Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар / Јадранка Проловић // Хиландарски зборник. 6 / уредник Војислав Ј. Ђурић. – Београд : Српска академија наука и уметности, Хиландарски одбор, 1986. – Стр. 163–270.

817. СИНДИК, Надежда
Инвентар рукописа у Епископском двору у Сентандреји : I део / Нада Р. Синдик // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 38, св. 1–3 (1986), стр. 50–62.

818. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Опис словенских рукописа манастира Зографа / Љубица Штављанин-Ђорђевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 8 (1986), стр. 161–168.

819. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1 / Љубица Штављанин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Чернић. – Београд : Народна библиотеке Србије, 1986. – 470 стр. – (Опис јужнословенских ћирилских рукописа ; т. 2)

1987.

820. ВАСИЉЕВ, Љупка
Три рукописна фрагмента из Лењинове библиотеке у Москви / Љупка Васиљев // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 9 (1987), стр. 31–59.

821. СИНДИК, Надежда
Инвентар рукописа у Епископском двору у Сент-Андреји : II Део / Нада Р. Синдик // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Год. 39, бр. 1/3 (1987), стр. 83–104.

1988.

822. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 1, Јеванђеља / аутори каталога и прилога Маја Арађански-Рајков, Душица Грбић, Јасмина Грковић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Слободанка Перкучин, Катица Шкорић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1988. – 139 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске) | ISBN 86-80061-03-4

823. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Стари непознати српски рукописи у збирци старих рукописа Института Матендаран у Еревану (СССР, Јерменија) / Мара Харисијадис // Архив историје здравствене културе Србије. – Бр. 17, св. 1–2 (1988), стр. 294–295.

824. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица
Нови ћирилски рукописи у збирци Народне библиотеке Србије / Љубица Штављанин-Ђорђевић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–89), стр. 61–69. | Резюме

1989.

825. МАНО-ЗИСИ, Катарина
Рукописне књиге цркве Св. Николе у Заступу / Катарина Мано-Зиси // Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. – Цетиње : Централна народна библиотека СР Црне Горе Ђурђе Црнојевић, 1989. – Стр. 181-253. | ISBN 86-7079-013-0

826. МАТЕЈИЋ, Матеја
Slavic Codices of the Great Lavra Monastery : a Description / by M. Matejić and D. Bogdanović. – Sofia : Centre international d'information sur les sources de l'histoire balkanique et méditerranéenne, 1989. – XVI, 595 стр. – (Balcanica ; 2. Inventaires et catalogues ; 8)

827. ШПАДИЈЕР, Ирена
Штављанин-Ђорђевић, Љубица. Гроздновић-Пајић, Мирослава. Цернић, Луција. Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Књ. 1. Београд: Народна библиотеке Србије, 1986. / Ирена Шпадијер // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LV–LVI (1989-1990), стр. 162–165. | Приказ

1990.

828. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Синдик, Надежда и др. Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји. Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1991. / Татјана Суботин-Голубовић // Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Бр. 1–2 (1990–1992), стр. 142–145. | Приказ

829. ШПАДИЈЕР, Ирена
Ioannis C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, St Catherine's Monastery, Mount Sinai – № 3, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki 1988. / Ирена Шпадијер // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 12 (1990), стр. 341–348. | Приказ

1991.

830. ВИТИЋ, Зорица
Петковићеви одломци јеванђеља из друге половине тринаестог века / Зорица Витић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 13 (1991), стр. 263–285. | Résumé

831. МОМИРОВИЋ, Петар
Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира : XIV–XVIII вијек / Петар Момировић, Љупка Васиљев. – Цетиње : Централна народна библиотека Републике Црне Горе Ђурђе Црнојевић, 1991. – 359 стр. – (Посебна издања ; књ. 17) | ISBN 86-7079-021-1

832. СИНДИК, Надежда
Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји / Надежда Р. Синдик, Мирослава Гроздновић-Пајић, Катарина Мано-Зиси. – Београд : Народна библиотека Србије ; Нови Сад : Матица српска, 1991. – 408 стр. – (Опис јужнословенских ћирилских рукописа ; том 3) | ISBN 86-7035-044-0

833. СТАНКОВИЋ, Радоман
Српске рукописне и старе штампане књиге Библиотеке Будимске епархије у Сентандреји / Радоман Станковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 13 (1991), стр. 343–348.

834. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 2, Апостоли / аутори каталога и прилога Душица Грбић, Јасмина Грковић-Мејџор, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1991. – 132 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 2) | ISBN 86-80061-05-0

1992.

835. НЕДЕЉКОВИЋ, Јасмина
Археографски опис рукописних књига Цетињског манастира / Јасмина Недељковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 14 (1992), стр. 211–216.

1993.

836. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 4, Псалтири / аутори Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, Љупка Васиљев, Јасмина Грковић-Мејџор, Станимир Јакшић, Димитрије Е. Стефановић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1993. – 203 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 4) | ISBN 86-80061-08-5

1994.

837. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Рукописи манастира Хиландара / Томислав Јовановић // Књижевне новине. – ISSN 0023-2416. – Бр. XLVI, св. 893–894 (1–15. X 1994), стр. 10.

838. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Mathes, E. Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland. Wiesbaden, 1990. / Татјана Суботин-Голубовић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 16 (1994), стр. 461–464. | Приказ

839. ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав
Тирићеви Хиландарски одломци из збирке Завичајног музеја у Јагодини / Бранислав Цветковић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 16 (1994), стр. 91–140. | Резюме

1996.

840. КОКАШ, Борка
Централна фототека јужнословенских ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије / Борка Кокаш // Археографски прилози. – ISSN 1452-2233. – Бр. 18 (1996), стр. 485–490.

841. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 5, Минеји. Октоиси. Триоди / аутори каталога Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић ; аутори прилога Љупка Васиљев, Душица Грбић, Станимир Јакшић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 1996. – 149 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 5) | ISBN 86-80061-16-6

1998.

842. ХИЛАНДАР у књигама : хрестоматија и каталог изложбе / приредила Нада Мирков ; аутори каталога и изложбе Нада Мирков, Оливера Стефановић, Ирена Шпадијер. – Београд : Народна библиотека Србије, 1998. – 245 стр. | ISBN 86-7035-071-8

1999.

843. ШПАДИЈЕР, Ирена
Славянские рукописи афонских обителей (составили) А. А. Турилов, Л. В. Мошкова (под редакцией) А.-Э. Н. Тахиаоса. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999. / Ирена Шпадијер // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. LXV–LXVI (1999–2000), стр. 211–213. | Приказ

2000.

844. СИНДИК, Надежда
Приновљене рукописне, старе и ретке штампане књиге у Библиотеци Српске православне епархије будимске у Сентандреји / Надежда Синдик // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 22–23 (2000–2001), стр. 401–443.

XXI ВЕК

2001.

845. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Христова, Б.; Джурова, А.; Велинова, В. Опис на славянските рякописи от Центъра за славяно-византийски проучваня Проф. Иван Дуйчев към СУ Св. Климент Охридски XIV-XIX в. София, 2000. / Татјана Суботин-Голубовић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 65–66 (2001), стр. 213–215. | Приказ

846. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 8, Молитвеници ; Требници / аутори каталога Душица Грбић, Катица Шкорић ; аутори прилога Љупка Васиљев, Душица Грбић, Катица Шкорић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2001. – 195 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 8)

2003.

847. СИНДИК, Надежда
Словенска-византијска кодикологија : Цурова, Аксения. „Въведение в славянската кодикология византийският кодекс и рецепсията му сред славяните." Balcanica бр. III (1997) / Надежда Синдик // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 25 (2003), стр. 327–340. | Приказ

2004.

848. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана
Један значајан допринос археографији : Naumow, Aleksandar. Kaszlej, Andrej. Rekopisy cerkiewnosłowiańske w Polsce: katalog. Kraków, 2004. / Татјана Суботин-Голубовић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 26–27 (2004–2005), стр. 571–576. | Приказ

849. ЋИРИЛСКЕ рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 10, Служабници. Часослови / аутори каталога Душица Грбић, Биљана Савић, Катица Шкорић ; аутори прилога Љупка Васиљев, Душица Грбић, Биљана Савић, Катица Шкорић ; редактор Вера Јерковић. – Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2004. – 181 стр. – (Рукописне књиге Библиотеке Матице српске ; књ. 10) | ISBN 86-80061-34-4

2008.

850. ГРБИЋ, Душица
Каталог словенских ћирилских рукописа Националне библиотеке Сечењи : Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library. Budapest, 2006. / Душица Грбић // Годишњак Библиотеке Матице српске. – ISSN 0351-3580. – 2008, стр. 152–156. | Приказ

2011.

851. ОПИС ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 1 / Димитрије Богдановић Љубица Штављанин-Ђорђевић, Биљана Јовановић-Стипчевић, Љупка Васиљев, Луција Церниħ, Мирослава Гроздановић-Пајић ; приредила Надежда Р. Синдик. – Београд : Народна библиотека Србије, 2011. – XXXVIII, 694 стр. – (Опис јужно-

словенских ћирилских рукописа ; том 4) | ISBN 978-86-7035-237-7

2012.

852. ОПИС ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књ. 3, Палеографски албум / приредиле Луција Цернић, Биљана Јовановић-Стипчевић, Катарина Мано-Зиси. – Београд : Народна библиотека Србије, 2012. – X, 426 стр. – (Опис јужнословенских ћирилских рукописа ; том 4) | ISBN 978-86-7035-282-7

853. РАНКОВИЋ, Зоран
Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије / Зоран Ранковић, Владимир Вукашиновић, Радоман Станковић. – Београд : Библиотека Српске патријаршије, 2012. – 125 стр. – (Рукописи Библиотеке Српске патријаршије ; књ. 1) | ISBN 978-86-88885-01-0

V. Историја, историја уметности и културе

XIX ВЕК

854. АВРАМОВИЋ, Димитрије
Описание древности Сръбски у светой (Атонской) Гори : съ XIII литографираны таблица / Д. Аврамовић. – Београд : Српско учено друштво, 1847. – 83 стр.

855. АВРАМОВИЋ, Димитрије
Света Гора са стране вере, художества и повестнице / описана Димитріємъ Авраамовићемъ, Живописцемъ. – У Београду : у Княжеско-Србской Кньигопечатньи, 1848. – VI, 180, 98 стр.

856. КОСАНОВИЋ, Сава
Српске старине у Босни : неколике биљешке / Сава Косановић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. 29 (1871), стр. 158–188.

857. ДУЧИЋ, Нићифор
Старине хиландарске / од Н. Дучића. – У Београду : у Штампарији Краљевине Србије, 1884. – 115 стр.

858. КОВАЧЕВИЋ, Љубомир
Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена / Љ. Ковачевић // Гласник Српског ученог друштва. – Бр. 63 (1885), стр. 1–40.

859. РАДИЧЕВИЋ, Филип
Српске старине Пивског манастира / Ф. Радичевић // Јавор. – Бр. 12, св. 41 (1885), стр. 1297–1300; св. 42, стр. 1331–1338.

860. РАДИЧЕВИЋ, Филип
Србуље и старине Пивског манастира / Ф. Радичевић // Јавор. – Бр. 15, св. 20 (1888), стр. 314–315.

XX ВЕК

1908.

861. НОВАКОВИЋ, Стојан
Охридска архиепископија у почетку XI века / Стојан Новаковић // Глас СКА. – Бр. 56 (1908), стр. 1–62.

1911.

862. ПРОКИЋ, Божидар
Први охридски архиепископ Јован / Божидар Прокић // Глас Српске краљевске академије. – Бр. LXXXVIII, Други разред, књ. 52 (1911), стр. 267–303.

1912.

863. ПРОКИЋ, Божидар
Постанак охридског патријархата / Божидар Прокић // Глас Српске краљевске академије. – Бр. XC, Други разред, књ. 53 (1912), стр. 175–267.

1919.

864. ПЕТКОВИЋ, Владимир
Une Hypothèse sur le Car Samuel / Vladimir R. Petković. – Paris: L'Èmancipatrice, 1919. – 27 стр.

1924.

865. НАКИЋЕНОВИЋ, Саво
Србуље у Боки / С. Накићеновић // Весник Српске цркве. – Бр. 29 (1924), стр. 529–555.

1925.

866. ЗЛОКОВИЋ, Милан
Старе цркве у областима Преспе и Охрида / Милан Злоковић // Старинар. – Бр. III (1925), стр. 115–149.

1931.

867. АНАСТАСИЈЕВИЋ, Драгутин
Болгарія 973-го года / Д. Анастасијевић // Byzantinoslavica (Praha). – Бр. 3, св. 1 (1931), стр. 103–109.

868. МИРКОВИЋ, Лазар
Старине фрушкогорских манастира / Лазар Мирковић. – Београд : Издавачка књижарница Геце Кона, 1931. – 78 стр. – (Посебна издања / Историско друштво у Новом Саду ; књ. 3) + XLIX табле

1934.

869. ДИНИЋ, Михаило
Словенска служба на територији Дубровачке Републике у средњем веку / Михаило Динић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 14, св. 1–2 (1934), стр. 50–65.

1936.

870. МИРКОВИЋ, Лазар
Старине Старе цркве у Сарајеву / Лазар Мирковић. – Београд : СКА, 1936. – 34 стр. – (Споменик СКА, LXXXIII, Други разред, 65) + LIII табле

1940.

871. МАНО-ЗИСИ, Ђорђе
Коптијска уметност и ми / Ђорђе Мано-Зиси // Уметнички преглед. – Бр. 6–7 (1940), стр. 180–184.

872. ЋОРОВИЋ, Владимир
Хисторија Босне. Књ. 1 / написао Владимир Ћоровић. – Београд : Српска краљевска академија, 1940. – 658 стр. – (Посебна издања / Српска краљевска академија ; књ. 129. Друштвени и историски списи ; књ. 53) (Издања Задужбине Јоце Ж. Јовановића и жене му Лепосаве ; 1)

873. ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, Мирјана
Црква Стари свети Климент у Охриду / Мирјана Ћоровић-Љубинковић // Старинар. – Бр. 15 (1940), стр. 93–100.

1946.

874. МИРКОВИЋ, Лазар
Минологиј Мирослављева еванђеља / Лазар Мирковић // Гласник : службени лист СПЦ. – Бр. XXVII, св. 9 (1946), стр. 206–207.

1948.

875. КОВАЧЕВИЋ, Јован
Белешке за проучавање Мирослављевог јеванђеља и материјалне културе

XI–XII века / Јован Ковачевић // Историјски часопис. – ISSN 0350-0802. – Бр. 1, св. 1–2 (1948), стр. 218–233.

1950.

876. МИРКОВИЋ, Лазар
Мирослављево еванђеље / Лазар Мирковић. – Београд : Научна књига, 1950. – 47, 60 стр. с таблама. – (Посебна издања ; књ. 156. Археолошки институт ; књ. 1)

877. ПЕТКОВИЋ, Владимир
Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа / Владимир Р. Петковић. – Београд : Научна књига, 1950. – 1258 стр. – (Посебна издања ; књ. 157. Одељење друштвених наука. Нова серија ; књ. 4)

878. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Класично доба старог српског сликарства / Светозар Радојчић // Уметност. – Бр. 2 (1950), стр. 22–32.

879. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Stare srpske minijature / Svetozar Radojčić. – Beograd : Naučna knjiga, 1950. – 69, 56 стр. – (Biblioteka Istoriskog društva Narodne Republike Srbije)

1952.

880. МАКСИМОВИЋ, Миодраг
Изложба српске рукописне књиге / М. С. Максимовић // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 4, св. 3–4 (1952), стр. 177–178.

881. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Рукописна и штампана књига / Ђорђе Сп. Радојичић. – Београд : Музеј примењене уметности, 1952. – 51 стр.

882. СТРИЧЕВИЋ, Ђорђе
Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља / Ђ. Стричевић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 1 (1952), стр. 181–200.

1955.

883. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Уметнички споменици манастира Хиландара / Светозар Радојчић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 3 (1955), стр. 164–194.

1957.

884. МОШИН, Владимир
Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka / Vladimir Mošin // Radovi : knjiga VII : Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 3. – Sarajevo : Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1957. – Стр. 5–79.

1958.

885. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Илустрације Млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни / Јованка Максимовић // Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Бр. 1–2 (1958), стр. 117–150.

1959.

886. ВИЗАНТИСКИ извори за историју народа Југославије. Том 2 / обрадио Божидар Ферјанчић. – Београд : Научно дело, 1959. – 98 стр. – (Посебна издања / Српска академија наука ; књ. 323. Византолошки институт ; књ. 7)

887. ЈИРЕЧЕК, Константин
Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља / К. Јиречек // Зборник Константина Јиречека. 1. – Београд : Научно дело, 1959. – 564 стр. – (Посебна издања ; књ. 326. Одељење друштвених наука. Нова серија ; књ. 33)

888. ОСТРОГОРСКИ, Георгије
Историја Византије / Георгије Острогорски. – Београд : Српска књижевна задруга, 1959. – 582 стр.

889. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Српске минијатуре XIII века / Светозар Радојчић // Глас Српске академије наука. – Бр. 237, Одељења друштвених наука бр. 7 (1959). – Стр. 55–67.

1960.

890. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Српске иконе : од XII века до 1459 године / Светозар Радојчић. – Београд, 1960. – 19 стр. + репродукције

1961.

891. ЂУРИЋ, Јелица
Јеванђеље Дивоша Тихорадића / Јелица Ђурић, Рајка Иванишевић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 7 (1961), стр. 153–160. | Résumé

892. ЉУБИНКОВИЋ, Радивоје
Le peinture médiévale à Ohrid / R. Ljubinković, M. Ćorović-Ljubinković // Зборник : на трудови = Recueil : de travaux : посебно издание по повод 10 годишнината од основувањето на музејот, посветено на XII меѓународен конгрес на византолозите. – Охрид : Народен музеј во Охрид, 1961. – 243 стр

1962.

893. СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко
Историја српске православне цркве. Књ. 1, Од покрштавања Срба до краја XVIII века / Ђоко Слијепчевић. – Минхен, 1962. – 528 стр.

1963.

894. ОСТРОГОРСКИ, Георгије
Vizantija i Južni Sloveni / Georgije Ostrogorski // Jugoslovenski istorijski časopis. – ISSN 0350-2902. – Бр. 1 (1963), стр. 3–13.

895. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Трагом најстаријих јужнословенских скрипторија / Мара Харисијадис // Библиотекар. – ISSN 0006-1816. – Бр. 15, св. 6 (1963), стр. 476–477.

1964.

896. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Студије о Мирослављевом јеванђељу I. О западњачком карактеру минијатура / Јованка Максимовић // Зборник Народног музеја. – Бр. 4 (1964), стр. 201–217.

897. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Прилози за историју најстаријег охридског сликарства / Светозар Радојчић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 8, св. 2 (1964), стр. 355–382.

1965.

898. ОСТРОГОРСКИ, Георгије
The Byzantine Background of the Moravion Mission / G. Ostrogorsky // Dumbarton Oaks Papers (New York). – Бр. 19 (1965), стр. 3–18.

899. ПАВЛОВИЋ, Леонтије
Култови лица код Срба и Македонаца : историјско-етнографска расправа / Леонтије Павловић. – Смедерево : Народни музеј, 1965. – 354 стр. – (Посебно издање ; књ. 1)

1966.

900. ВЕЛИМИРОВИЋ, Милош
Структура старословенских музичких ирмолога / Милош Велимировић // Хиландарски зборник. – ISSN 0584-9853. – Бр.1 (1966), стр. 139–161.

901. ГРОЗДАНОВ, Цветан
Прилози познавању средњовековне уметности Охрида / Цветан Грозданов // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 2 (1966), стр. 199–232.

902. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
О византијској теми Србији из XI века : према сведочанству два печата стратега византијског Константина Диогена / Ђорђе Радојичић // Глас САНУ. – Бр. CCLXVIII (1966), стр. 1–8.

903. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Srbija : Slikarstvo od XII do sredine XV veka / S. Radojčić // Enciklopedija likovnih umjetnosti. 4, Portr–Ž. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966. – Стр. 269–275.

904. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Старо српско сликарство / Светозар Радојчић. – Београд : Нолит, 1966. – 356, 50 стр. – (Библиотека Синтезе)

905. СТАРО српско песништво IX–XVIII века / приредио Ђорђе Сп. Радојичић. – Крушевац : Багдала, 1966. – 205 стр. – (Мала библиотека)

906. СТЕФАНОВИЋ, Димитрије
Охридски неумски ракописи и почетоци на словенската музичка култура / Димитрије Стефановић // Словенска писменост : 1050 годишнина на Климент Охридски. – Охрид : Народен музеј, 1966. – Стр. 129–139.

907. ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар
Византија и Јужни Словени / Божидар Ферјанчић. – Београд : Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1966. – 115 стр.

908. ФЕРЛУГА, Јадран
Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи / Јадран Ферлуга // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 2 (1966), стр. 3–8.

909. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Грчко-словенски врски на подрачјето на македонската ракописна орнаментика / Мара Харисијадис // Словенска писменост : 1050-годишнина на Климент Охридски. – Охрид : Народен музеј, 1966.

1967.

910. ГРОЗДАНОВ, Цветан
Појава и продор портрета Климента Охридског у средњовековној уметности / Цветан Грозданов // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 3 (1967), стр. 49–72. | Résumé

911. ПОПОВИЋ, Владислав
Sirmium : Mitrovica (Sremska i Mačvanska) / Vladislav Popović // Arheološki pregled. – ISSN 0350-2503. – Бр. 9 (1967), стр. 131–138.

912. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе
Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века / Ђорђе Сп. Радојичић. – Крушевац : Багдала, 1967. – 107 стр. – (Мала библиотека. Странице прошлости)

1968.

913. ЈАНЦ, Загорка
Илуминирани старословенски рукописи из збирке Павела Јосифа Шафа-

рика / Загорка Јанц // Зборник Музеја примењене уметности. – Бр. 12 (1968), стр. 7–27.

914. ЉУБИНКОВИЋ, Радивоје
Прилог проучавању Самуилове аутокефалне цркве / Радивоје Љубинковић // Старинар. – Бр. XIX, нова серија (1968), стр. 125–137.

1969.

915. ГРОЗДАНОВ, Цветан
О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века / Цветан Грозданов // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 4 (1969), стр. 103–118. | Résumé

916. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Темнићки натпис : сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликова севастијских мученика / Светозар Радојчић // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 5 (1969), стр. 3–11. | Résumé

917. ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар
Сирмијум у доба Византије / Божидар Ферјанчић // Сремска Митровица. – Сремска Митровица : Скупштина општине и Музеј Срема, 1969. – Стр. 33–58. | Summary, Résumé

918. ФРЕСКЕ средњевековне Србије / уредник Светозар Радојчић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1969. – 130 стр. – (Српска академија наука и уметности ; 5)

919. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Илуминирани рукописи старе Народне библиотеке у Београду / Мара Харисијадис // Старинар. – Бр. XIX, нова серија (1969), стр. 251–261.

1970.

920. ВАСИЉЕВ, Љупка
Иницијали старословенских ћирилских споменика / Љупка Василев-Стефовска // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 85–90. | Summary

921. ЉУБИНКОВИЋ, Радивоје
Ordo episcoporum у Paris gr. 880 и архијерејска помен листа у Синодикону цара Бориса / Радивоје Љубинковић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 1 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 131–147. | Summary

922. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Студије о Мирослављевом јеванђељу II. Жан Батиста, Марија Магдалена / Јованка Максимовић // Зборник за ликовне уметности. – Бр. 6 (1970), стр. 3–11.

923. МУЛИЋ, Малик
К вопросы о художественом мастерстве в древнейших славянских переводах служебных миней / Малик Мулич // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 2 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 269–276. | Резюме

924. ОСТРОГОРСКИ, Георгије
Византија и Словени / Георгије Острогорски. – Београд : Просвета, 1970. – 654 стр. – (Сабрана дела Георгија Острогорског ; књ. 4)

925. ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, Мирјана
Одраз култа Ћирила и Методија у балканској средњовековној уметности / Мирјана Ћоровић-Љубинковић // Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, 23–25 мај 1969 год. Скопје–Штип 1 / уредник Васил Иљоски и др. – Скопје : МАНУ, 1970. – Стр. 123–130. | Summary

1971.

926. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Насловна застава Хиландарског шестоднева из 1263. године / Светозар Радојчић // Хиландарски зборник. – ISSN 0584-9853. – Бр. 2 (1971), стр. 69–91.

1972.

927. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Студије о Мирослављевом јеванђељу III / Јованка Максимовић // Зборник за ликовне уметности. – Бр. 8 (1972), стр. 39–50.

1973.

928. МИЈОВИЋ, Павле
Менолог : историјско-уметничка истраживања / Павле Мијовић. – Београд : Археолошки институт, 1973. – XXVI, 442, 130 стр. – (Посебна издања ; књ. 10)

929. ПОПОВИЋ, Владислав
„Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици / Владислав Поповић // Старинар. – Бр. 24–25 (1973–1974), стр. 265–270.

1974.

930. ЂУРИЋ, Војислав
Византијске фреске у Југославији / Војислав Ј. Ђурић. – Београд : Југославија, 1974. – 232 стр.

931. ЈАНЦ, Загорка
Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века / Загорка Јанц. – Београд : Музеј примењене уметности, 1974. – 172 стр.

932. ЈАНЦ, Загорка
Повезивање књиге у средњовековној Србији / Загорка Јанц // Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности. – Београд : САНУ, 1974. – Стр. 61–67.

1975.

933. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Узори и дела старих српских уметника / Светозар Радојчић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1975. – 302 стр. – (Српска књижевна задруга ; коло 68, књ. 457)

1976.

934. РАДОЈЧИЋ, Светозар
О временима стварања српске монументалне уметности / Светозар Радојчић // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 12 (1976), стр. 3–22.

1979.

935. КАЛИЋ, Јованка
Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године / Јованка Калић // Зборник радова са међународног скупа Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање. – Београд : САНУ, 1979. – Стр. 27–53. – (Научни скупови САНУ ; књ. 7)

1980.

936. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Илуминација београдског паримејника / Јованка Максимовић // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 16 (1980), стр. 1–12. | Résumé

1981.

937. ЂУРИЋ, Војислав
Почеци уметности код Срба / Војислав Ђурић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 230–248.

938. МАКСИМОВИЋ, Љубомир
Тријумф Византије почетком XI века / Љубомир Максимовић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 170–179.

939. ЋИРКОВИЋ, Сима
Образовање српске државе / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 141–155.

940. ЋИРКОВИЋ, Сима
Осамостаљивање и успон Дукљанске државе / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 180–196.

941. ЋИРКОВИЋ, Сима
Србија између Византијског царства и Бугарске / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – Стр. 156–169.

1982.

942. ПЕТРОВИЋ, Даница
Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji Južnih Slovena 1–2 / Danica Petrović. – Beograd : Muzikološki institut SANU, 1982. – 329, 109 стр. – (Posebna izdanja ; knj. 16/I–II)

943. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Srpska umetnost u srednjem veku / Svetozar Radojčić. – Beograd : Jugoslavija ; Zagreb : Spektar ; Mostar : Prva književna komuna, 1982. – 159 стр. – (Umetnost na tlu Jugoslavije)

1983.

944. МАКСИМОВИЋ, Јованка
Српске средњовековне минијатуре / Јованка Максимовић. – Београд : Просвета, 1983. – 159, 60 стр.

1984.

945. ВАСИЉЕВ, Љупка
Увод / Љупка Васиљев // Стара српска рукописна и штампана књига : из београдских збирки : каталог изложбе. – Београд : Народна библиотека Србије : Културно-просветна заједница Србије, 1984. – Стр. 10–13.

946. ВЕЛИМИРОВИЋ, Милош
The Melodies of the Ninth Century Kanon for St. Demetrius / Velimirović, M. // Russian and Soviet Music / essays for Boris Schwartz. – Michigan, 1984. – Стр. 10–33.

947. МАНО-ЗИСИ, Катарина
Изложба старих српских књига у Народној библиотеци Србије / Катарина Мано-Зиси // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 6–7 (1984–1985), стр. 467–468.

948. ПЕТРОВИЋ, Даница
Нова издања старих словенских музичких рукописа / Даница Петровић // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 6–7 (1984–85), стр. 433–435.

949. РАДОСАВЉЕВИЋ, Вера
Техника старог писма и минијатуре / Вера Радосављевић. – Београд : Народна библиотека Србије : Републички завод за заштиту споменика

културе Србије : Вук Караџић, 1984. – 408, 36 стр.

950. СТАРА српска рукописна и штампана књига : из београдских збирки : каталог изложбе. – Београд : Народна библиотека Србије : Културно-просветна заједница Србије, 1984. – 77, XXXII стр.

1985.

951. ГРОЗДАНОВ, Цветан
Месецослов Асемановог јеванђеља и старије зидно сликарство у Македонији / Цветан Грозданов // Зборник за ликовне уметности. – ISSN 0543-1247. – Бр. 21 (1985), стр. 13–27.

1986.

952. ЂОРЂЕВИЋ, Иван
Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству / Иван Ђорђевић // Осам векова Студенице : зборник радова. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1986. – Стр. 197–200.

1987.

953. ГАБЕЛИЋ, Смиљка
Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења / Смиљка Габелић // Зограф. – Бр. 18 (1987), стр. 22–36.

954. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Крстјани и јеретичка црква босанска / Драгољуб Драгојловић. – Београд : Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 1987. – 281 стр. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; књ. 30)

1988.

955. ВАСИЉЕВ, Љупка
Глаголическа традиция в инициальной орнаментике славянских кирилловских рукописей древнейшего периода / Л. Василев // Symposium Methodianum : Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100 Todestag des hl. Method. – Neuried : Heronymus, 1988. – Стр. 347–365. | ISBN 3-88893-075-8

956. ВАСИЉЕВ, Љупка
Нови податак о времену настанка Асеманијевог јеванђеља / Љупка Васиљев // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 10–11 (1988–1989), стр. 13–17.

957. ВАСИЉЕВ, Љупка
Орнаментика Болоњског псалтира / Л. Василев // Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија : прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски, Скопје, 1–3 октомври 1985. / уредник Блаже Конески и др. – Скопје : МАНУ 1988. – Стр. 225–231. | Summary

958. РАДОВАНОВИЋ, Јанко
Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века / Јанко Радовановић. – Београд : Балканолошки институт САНУ, 1988. – 206 стр. – (Посебна издања ; књ. 32)

959. ХАРИСИЈАДИС, Мара
Илуминација рукописа босанског порекла у средњем веку / Мара Харисијадис // Глас САНУ. – Бр. CCCLIV, Одељење историјских наука, 6 (1988), стр. 91–135.

1989.

960. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Црквене прилике у византијској Далмацији / Драгољуб Драгојловић // Balcanica. – ISSN 0350-7653. – Бр. XXI (1989), стр. 211–227.

1990.

961. ВАСИЉЕВ, Љупка
Портрети светитеља у иницијалној орнаментици Асеманијевог јеванђеља и њихове паралеле / Љупка Васиљев // Археографски прилози. – ISSN 0351-2819. – Бр. 12 (1990), стр. 41–72.

962. ГРОЗДАНОВ, Цветан
Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије / Цветан Грозданов // Косовско-метохијски зборник. 1 / уредник Антоније Исаковић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1990. – Стр. 143–152. | ISBN 86-7025-105-1

963. РАДОВАНОВИЋ, Јанко
Рукописи фрушкогорских манастира / Јанко Радовановић // Фрушкогорски манастири. – Београд, 1990. – Стр. 340–383.

1991.

964. ОБОЛЕНСКИ, Димитрије
Шест византијских портрета / Димитрије Оболенски. – Београд : Српска књижевна задруга : Просвета, 1991. – 228 стр. | ISBN 86-379-0244-8

1993.

965. БАБИЋ, Гордана
Тератолошки украси у грчким рукописима IX и X века / Гордана Бабић // Глас САНУ. – Бр. CCCLXXII, Одељење историјских наука, 8 (1993), стр. 139–169. | Résumé

966. ЛОМА, Александар
Подунавска прапостојбина Словена : легенда или историјска реалност : осврт на књигу: Трубачев, О. Н. Этногенез и культура древнейших Славян: лингвистические исследования. Москва, 1991. / Александар Лома // Јужнословенски филолог. – ISSN 0350-185X. – Бр. XLIX (1993), стр. 187–220. | Приказ

1994.

967. ЂУРИЋ, Војислав
Почеци уметности код Срба / Војислав Ђурић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – Стр. 230–248. | ISBN 86-379-0476-9

968. МАКСИМОВИЋ, Љубомир
Тријумф Византије почетком XI века / Љубомир Максимовић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – Стр. 170–179.

969. ЋИРКОВИЋ, Сима
Образовање српске државе / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – Стр. 141–155. | ISBN 86-379-0476-9

970. ЋИРКОВИЋ, Сима
Осамостаљивање и успон Дукљанске државе / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – Стр. 180–196. | ISBN 86-379-0476-9

971. ЋИРКОВИЋ, Сима
Србија између Византијског царства и Бугарске / Сима Ћирковић // Историја српског народа. Књ. 1, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). – Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – Стр. 156–169. | ISBN 86-379-0476-9

1995.

972. БАБИЋ, Гордана
Порекло тератолошких мотива у српским украшеним рукописима : начин истраживања / Гордана Бабић // Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа : зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989. / уредник Павле Ивић. – Београд : САНУ, 1995. – Стр. 3–43.

1997.

973. МАКСИМОВИЋ, Љубомир
Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године / Љубомир Максимовић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 36 (1997), стр. 31–43. | Résumé

974. ПИРИВАТРИЋ, Срђан
Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита / Срђан Пириватрић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 36 (1997), стр. 173–201.

975. ПИРИВАТРИЋ, Срђан
Самуилова држава : обим и карактер / Срђан Пириватрић. – Београд : Византолошки институт САНУ, 1997. – 227 стр. – (Посебна издања ; књ. 21)

2000.

976. ЂОРЂЕВИЋ, Иван
Живопис XII века у цркви Светог Ђорђа у Расу : археолошки досије и историографска белешка / Иван Ђорђевић // Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви : историја и предање. – Београд : САНУ, 2000. – Стр. 307–316. – (Научни скупови ; књ. 94. Одељење историјских наука ; књ. 26) | ISBN 86-7025-298-8

977. КУКИЈАРИС, Силас
О представљању св. Кирила Филозофа као епископа / архимандрит Силас Кукијарис // Зограф. – Бр. 28 (2000–2001), стр. 49–54.

978. НЕДЕЉКОВИЋ, Миле
Српски обичајни календар / Миле Недељковић. – Београд : Чин, 2000. – 419 стр. – (Библиотека запис ; књ. 4)

XXI ВЕК

2001.

979. ДЕРЕТИЋ, Јован
Културна историја Срба : предавања / Јован Деретић. – Београд : Филолошки факултет ; Крагујевац : Нова светлост, 2001. – 331 стр. – (Библиотека Лицеј ; књ. 8) | ISBN 86-7247-009-5

980. ТОДИЋ, Бранислав
Српски и балкански светитељи на фрескама XVI века у Студеници / Бранислав Тодић // Словенско средњовековно наслеђе : зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу / уредили Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. – Београд :

Чигоја штампа, 2001. – Стр. 653–663. | ISBN 86-7558-068-1

981. ТОДИЋ, Бранислав
Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије / Бранислав Н. Тодић // Зборник радова Византолошког института. – ISSN 0584-9888. – Бр. 39 (2001–2002), стр. 147–163.

2002.

982. ЖИВКОВИЋ, Тибор
Јужни Словени под византијском влашћу : 600–1025. / Тибор Живковић. – Београд : Историјски институт : Службени гласник, 2002. – 512 стр. – (Посебна издања / Историјски институт, Београд ; књ. 38) | ISBN 86-7743-027-X

2003.

983. ЂОРЂЕВИЋ, Иван
О сликаним програмима српских цркава XIII столећа / Иван Ђорђевић // Краљ Владислав и Србија XIII века : научни скуп, 15–16. новембар 2000. – Београд : Историјски институт, 2003. – Стр. 147–164. – (Зборник радова ; књ. 20) | ISBN 86-7743-030-X

984. СТАНКОВИЋ, Влада
Цариградски патријарси и цареви македонске династије / Влада Станковић. – Београд : Византолошки институт САНУ, 2003. – 350 стр. – (Посебна издања ; књ. 28) | ISBN 86-83883-04-3

2004.

985. ЖИВКОВИЋ, Тибор
Црквена организација у српским земљама : рани средњи век / Тибор Живковић. – Београд : Историјски институт : Службени гласник, 2004. – 238 стр. – (Посебна издања / Историјски институт, Београд ; књ. 45) | ISBN 86-7743-044-X

986. ОБОЛЕНСКИ, Димитрије
Шест византијских портрета / Димитрије Оболенски. – Београд : Авангарда, 2004. – 252 стр. | ISBN 86-85117-00-3

987. ПЕТКОВИЋ, Владимир
Hipoteza o caru Samuilu / Vladimir R. Petković ; preveo sa francuskog Fadil Ekmečić. – Morsang sur Orge : Editions Manuscrit, 2004. – 32 стр.

2006.

988. ЖИВКОВИЋ, Тибор
Портрети српских владара : IX–XII век / Тибор Живковић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2006. – 196 стр. – (Библиотека Јазон ; књ. 14) | ISBN 86-17-13754-1

989. НИКОЛИЋ, Драган
Словенски свет на размеђи племенских савеза и раних држава / Драган Николић // Славистика. – ISSN 1450-5061. – Бр. X (2006), стр. 286–312. | Резюме

990. СУБОТИЋ, Гојко
Заједнички ликови светог Саве Српског и светог Климента Охридског / Гојко Суботић // Јубилеен зборник : 25 години митрополит Тимотеј. – Охрид, 2006. – Стр. 227–236.

2007.

991. РАДОСАВЉЕВИЋ, Вера
Техника старог писма и минијатуре / Вера Радосављевић. – 2. и допуњено изд. – Београд : Народна библиотека Србије, 2007. – 504, 24 стр. | ISBN 978-86-7035-172-1

2008.

992. АНГЕЛИЧИН, Гоце
Нов археолошки налаз у Охриду : да ли је откривен катедрални храм Саму-

илове патријаршије? / Гоце Ангеличин Жура // Зборник Матице српске за ликовне уметности. – ISSN 0352-6844. – Бр. 36 (2008), стр. 9–18. | Summary

993. ЂОРЂЕВИЋ, Иван
Студије српске средњовековне уметности / Иван М. Ђорђевић ; приредили Драган Војводић и Миодраг Марковић. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – 612 стр. – (Библиотека Јазон ; књ. 16) | ISBN 978-86-17-14740-0

2009.

994. ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб
Крстјани и јеретичка црква босанска / Драгољуб Драгојловић. – Београд : Службени гласник, 2009. – 401 стр. – (Библиотека Друштвена мисао. Едиција Изабрани списи ; књ. 2) | ISBN 978-86-519-0168-6

2010.

995. БУБАЛО, Ђорђе
Јурисдикција Католичке цркве у Сему / Ђорђе Бубало, Катарина Митровић, Радмила Радић. – Београд : Службени гласник, 2010. – 326 стр. – (Библиотека Друштво и наука) (Философско-теолошка едиција) | ISBN 978-86-519-0571-4

996. ВОЈВОДИЋ, Драган
На трагу изгубљених фресака Жиче (I) / Драган Војводић // Зограф. – ISSN 0350-1361. – Бр. 34 (2010), стр. 71–84.

997. КОМАТИНА, Предраг
Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору / Предраг Коматина // Српска теологија данас 1 : зборник радова. – Београд : Институт за теолошка истраживања Православни богословски факултет, 2010. – Стр. 359–368. | ISSN 2217-2491

2011.

998. ДЕРЕТИЋ, Јован
Културна историја Срба : предавања / Јован Деретић. – Београд : Евро-Ђунти, 2011. – 354 стр. | ISBN 978-86-505-1849-6

999. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Турилов, А. А. Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Москва, 2010. / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673. – Бр. 77 (2011), стр. 242–244. | Приказ

1000. РАДУЈКО, Милан
Катедрална намена и ентеријер Ђурђевих ступова : доње место и сапрестоље / Милан Радујко // Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија : зборник радова / уредник Милан Радујко. – Беране : Епископија Будимљанско-никшићка : Полимски музеј Беране ; Београд : Филозофски факултет, Институт за историју уметности : ЈП Службени гласник : Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011. – Стр. 125–153. | ISBN 978-86-86563-95-8

2012.

1001. ВОЈВОДИЋ, Драган
Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије / Драган Војводић // Византијски свет на Балкану 1. – Београд : Византолошки институт САНУ, 2012. – Стр. 145–167. – (Посебна издања ; 42/1) | Summary | ISBN 978-86-83883-16-5

1002. КОМАТИНА, Предраг
Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије / Предраг Коматина // Византијски свет на Балкану. Књ. 1 / уредили Бојана Кр-

смановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић. – Београд : Византолошки институт САНУ, 2012. – Стр. 41–56. – (Посебна издања / Византолошки институт САНУ ; књ. 42/1) | ISBN 978-86-83883-16-5

1003. КРСМАНОВИЋ, Бојана
О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије / Бојана Крсмановић // Византијски свет на Балкану. Књ. 1 / уредили Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић. – Београд : Византолошки институт САНУ, 2012. – Стр. 17–39. – (Посебна издања / Византолошки институт САНУ ; књ. 42/1) | ISBN 978-86-83883-16-5

2013.

1004. КРСМАНОВИЋ, Бојана
Оснивање словенских манастира на Светој Гори Атонској : сличности и разлике / Бојана Крсмановић // Осма казивања о Светој Гори / уредили Александар Фотић, Зоран Ракић. – Београд : Задужбина Светог манастира Хиландара : Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2013. – Стр. 51–75. | ISBN 978-86-7768-071-8

1005. РАДИЋ, Радивој
Византијски оквири мисије Константина и Методија / Радивој Радић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – Год. 189, књ. 492, св. 5 (нов. 2013), стр. 695–712.

2014.

1006. КОМАТИНА, Предраг
Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I / Предраг Коматина. – Београд : Византолошки институт САНУ, 2014. – 382 стр. – (Посебна издања ; књ. 43) | ISBN 978-86-83883-18-9

Регистар имена аутора

АБОВИЋ, Момир 401
АВРАМОВИЋ, Димитрије 854, 855
АЛТБАУЕР, Моше 238
АЛЕКСИЋ, Радомир 524, 535
АНАСТАСИЈЕВИЋ, Драгутин 27, 867
АНГЕЛИЧИН, Гоце 992
АНЂЕЛКОВИЋ, Маја 110
БАБИЋ, Гордана 965, 972
БАШИЋ, Миливоје 514, 515, 516, 517
БАШОВИЋ, Љубинка 790
БЕЛИЋ, Александар 155, 160, 161, 172, 520
БЕРНС, Ивона 550
БЕШЛАГИЋ, Шефик 314
БИРКФЕЛНЕР, Герхард 266
БОГДАНОВИЋ, Димитрије 76, 84, 215, 223, 239, 282, 292, 544, 545, 554, 561, 565, 569, 571, 572, 575, 643, 773, 787, 789, 792, 793, 797, 805, 808, 809, 812, 826, 851
БОЈАНИН, Станоје 686, 700
БОЈОВИЋ, Драгиша 128, 663, 665, 683
БОШКОВИЋ, Радосав 224, 240, 241, 267
БУБАЛО, Ђорђе 995
ВАН ВИЈК, Николас 169
ВАСИЉЕВ, Љупка 595, 798, 801, 810, 811, 820, 831, 836, 841, 846, 849, 851, 920, 945, 955, 956, 957, 961
ВЕЛИМИРОВИЋ, Милош 846, 900, 946
ВЕЛИМИРОВИЋ, Слободан 101
ВЕСЕЛИНОВ, Иванка 197, 210, 262
ВИТИЋ, Зорица 613, 647, 658, 691, 830
ВОЈВОДИЋ, Драган 996, 1001
ВОЈНОВИЋ, Жарко 105
ВРАНА, Јосип 80, 182, 184, 191, 194, 198, 199, 216, 225, 263, 274, 305, 329, 590
ВУКАШИНОВИЋ, Владимир 853
ВУКИЋЕВИЋ, Миленко 719
ВУКОМАНОВИЋ, Славко 415
ВУКСАН, Душан 728, 729
ВУЛЕТИЋ-ВУКАСОВИЋ, Вид 716
ВУЛОВИЋ, Светислав 144, 717
ВУЧКОВИЋ, Снежана 455
ГАБЕЛИЋ, Смиљка 953
ГЛУМАЦ, Душан 68, 79, 519
ГОШИЋ, Невенка 591, 596
ГРБИЋ, Душица 443, 822, 834, 836, 841, 846, 849, 850
ГРИВЕЦ, Фран 29
ГРИЦКАТ, Ирена 58, 195, 221, 226, 234, 242, 257, 340, 378
ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Јасмина 111, 320, 330, 347, 356, 366, 373, 389, 402, 411, 416, 424, 425, 426, 432, 433, 434, 435, 436, 444, 448, 449, 450, 451, 456, 457, 464, 466, 822, 834, 836
ГРОЗДАНОВ, Цветан 901, 910, 915, 951, 962
ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава 774, 801, 819, 832, 851
ГРУЈИЋ, Радосав 173
ДАНИЧИЋ, Ђуро 151, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 482
ДЕЈВИДСОН, Карин 205
ДЕЖЕ, Ласло 357
ДЕСПОДОВА, Вангелија 621

ДЕРЕТИЋ, Јован 979, 998

ДИЛПАРИЋ, Предраг 384

ДИНИЋ, Михаило 192, 869

ДРАГИН, Наташа 106, 390, 403, 467, 468

ДРАГОВИЋ, Марко 714

ДРАГОЈЛОВИЋ, Драгољуб 77, 93, 321, 555, 568, 576, 582, 584, 585, 586, 588, 589, 636, 954, 960, 994

ДУЧИЋ, Нићифор 715, 857

ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир 87, 91, 751

ЂОРЂЕВИЋ, Иван 952, 976, 983, 993

ЂОРЂИЋ, Петар 49, 59, 162, 166, 185, 187, 193, 235, 258, 529, 768

ЂУРИЋ, Војислав 264, 930, 937, 967

ЂУРИЋ, Јелица 891

ЂУРОВИЋ, Димитрије 30

ЖИВКОВИЋ, Мита 713

ЖИВКОВИЋ, Тибор 982, 985, 988

ЗЛОКОВИЋ, Милан 866

ИВАНИШЕВИЋ, Рајка 891

ИВИЋ, Павле 275

ЈАГИЋ, Ватрослав 14, 18, 21, 137, 138, 141, 177, 180, 475, 483, 485, 505, 526

ЈАНЦ, Загорка 786, 913, 931, 932

ЈЕВТИЋ, Атанасије 81, 121

ЈЕРКОВИЋ, Вера 259, 283, 286, 306, 331, 404, 596, 597, 622, 794, 822, 834, 836, 841, 846, 849

ЈИРЕЧЕК, Константин 887

ЈОВАН Шангајски, свети 107

ЈОВАНОВИЋ, Гордана 95, 122, 123, 255, 268, 287, 288, 293, 294, 295, 303, 308, 318, 332, 335, 336, 358, 391, 405, 427, 428, 429, 430, 438, 445, 448, 458, 581, 583, 600, 678

ЈОВАНОВИЋ, Зоран 124

ЈОВАНОВИЋ, Мирко 23

ЈОВАНОВИЋ, Томислав 289, 577, 592, 598, 610, 615, 618, 619, 620, 631, 632, 633, 637, 638, 639, 640, 644, 648, 650, 652, 653, 654, 656, 657, 658, 661, 662, 664, 666, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 679, 681, 682, 684, 687, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 799, 806, 837, 999

ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана 57, 243, 253, 260, 322, 323, 551, 562, 573, 578, 579, 601, 605, 623, 645, 680, 801, 802, 851, 852

ЈОВИЋЕВИЋ, Радојица 299, 300, 307, 309, 325

ЈУРАНЧИЧ, Јанко 85

ЈУРКОВИЋ, Љубомир 42

ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љиљана 800

КАЛИЋ, Јованка 935

КАРАНОВИЋ, Вукосава 766

КАРАЧОРОВА, Ивона 446

КАРАЏИЋ, Вук Стефановић 133, 134, 473, 704

КАЧАНОВСКИ, Владимир 491

КАШАНИН, Милан 560

КАШИЋ, Душан 69

КИЋОВИЋ, Мираш 753

КОВАЧЕВИЋ, Б. 752

КОВАЧЕВИЋ, Јован 875

КОВАЧЕВИЋ, Љубомир 323, 487, 858

КОВАЧЕВИЋ, Радмила 276, 310, 344, 438, 569, 580

КОКАШ, Борка 840

КОМАТИНА, Предраг 997, 1002, 1006

КОНЕСКИ, Блаже 61, 277, 315, 530

КОСАНОВИЋ, Сава 856

КОСТИЋ, Драгутин 37, 38, 145

КОСТИЋ, Љиљана 117

КРАЈНИЧАНАЦ, Тодор 31

КРЕЧМЕР, Ана 359

КРСМАНОВИЋ, Бојана 1003, 1004

КУКИЈАРИС, Силас 977

КУЉБАКИН, Степан 19, 20, 24, 33, 34, 39, 148, 150, 152, 153, 158, 159, 163, 164, 165, 167, 168, 174, 175, 176, 178, 438, 518

КУНА, Херта 206, 227, 316, 556, 567, 596, 685

КУРЕШЕВИЋ, Марина 395, 437

ЛАЛИЋ, Радован 228

ЛАШКОВА, Лили 360

ЛИМИНГ, Хенри 246

ЛИХАЧОВ, Дмитриј Сергејевич 546

ЛОМА, Александар 326, 966

ЉУБЕНОВИЋ, Крста 94

ЉУБИНКОВИЋ, Радивоје 892, 914, 921

МАКСИМОВИЋ, Јованка 885, 896, 922, 927, 936, 944

МАКСИМОВИЋ, Љубомир 938, 968, 973

МАКСИМОВИЋ, Миодраг 880

МАНО-ЗИСИ, Ђорђе 871

МАНО-ЗИСИ, Катарина 815, 825, 832, 852, 947

МАРЕТИЋ, Томислав 143

МАРИНКОВИЋ, Радмила 62, 63, 527, 559, 602, 603

МАРОЈЕВИЋ, Радмило 296, 361, 362, 367, 368, 369, 374, 385

МАРТИ, Роланд 86

МАТИЋ, Димитрије 3

МАТИЋ, Светозар 736

МАТЕЈИЋ, Матеја 826

МЕДАКОВИЋ, Дејан 792, 793

МЕКРОБЕРТ, Кетрин Мери 599

МИЈОВИЋ, Павле 928

МИКОВИЋ, Дионисије 15

МИЛАНОВИЋ, Александар 406, 417, 452

МИЛАШ, Никодим 9, 10, 12, 13, 87, 108

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Петар 102

МИРКОВ, Нада 842

МИРКОВИЋ, Лазар 22, 28, 171, 727, 732, 868, 870, 874, 876

МИТРОВИЋ, Катарина 995

МИХАЈЛОВИЋ, Живота 229

МЛАДЕНОВИЋ, Александар 269, 324, 341, 348, 349, 350, 370, 371, 396, 399, 400

МОМИРОВИЋ, Петар 744, 795, 831

МОРАЧИЋ, Дамњан 70

МОШИН, Владимир 25, 78, 92, 200, 207, 208, 211, 212, 213, 230, 244, 247, 301, 304, 386, 531, 538, 542, 737, 738, 740, 741, 745, 754, 755, 757, 759, 761, 762, 763, 765, 767, 769, 775, 776, 777, 778, 781, 782, 783, 788, 884

МОШИНСКИ, Лешек 311

МУЛИЋ, Малик 547, 587, 923

НАКИЋЕНОВИЋ, Саво 865

НАУМОВ, Александар 688

НЕДЕЉКОВИЋ, Јасмина 835

НЕДЕЉКОВИЋ, Миле 978

НЕДЕЉКОВИЋ, Олга 58, 201, 204, 209, 217, 218, 219, 220, 222, 231, 236, 245, 248, 254, 284, 566

НЕДОМАЧКИ, Видосава 803

НИКОЛАЕВИЋ, Ђорђе 4

НИКОЛИЋ, Видан 115, 698

НИКОЛИЋ, Драган 989

НИКОЛИЋ, Сергије 135, 472

НИКОЛИЋ, Светозар 214, 237, 278

НОВАК, Виктор 41

НОВАКОВИЋ, Влахо 733

НОВАКОВИЋ, Стојан 7, 8, 476, 484, 486, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 499, 500, 503, 507, 511, 653, 662, 861

ОБОЛЕНСКИ, Димитрије 964, 986

ОСТРОГОРСКИ, Георгије 888, 894, 898, 924

ПАВЛОВИЋ, Драгољуб 50, 64, 527, 532, 552, 559

ПАВЛОВИЋ, Леонтије 899

ПАВЛОВИЋ, Миливој 73, 179, 186, 758

ПАВЛОВИЋ, Слободан 432

ПАНАЈОТИС, Христу 112

ПАНИЋ, Миленко 333, 337, 660

ПАНИЋ-БАБИЋ, Биљана 392

ПЕТКОВИЋ, Владимир 864, 877, 987

ПЕТКОВИЋ, Сава 723, 734

ПЕТРОВИЋ, Даница 942, 948

ПЕШИКАН, Митар 88, 188, 189, 190, 196, 202, 249, 250, 255, 270, 271, 297, 312, 342, 604

ПИЖУРИЦА, Мато 393

ПИПЕР, Предраг 116, 118, 129, 334, 375, 439

ПИРИВАТРИЋ, Срђан 974, 975

ПОГАЧНИК, Јоже 593

ПОЛЕНАКОВИЋ, Харалампије 45, 65, 82, 89, 251, 731

ПОПОВИЋ, Владислав 911, 929

ПОПОВИЋ, Марко 97, 338, 339, 343, 351, 372

ПОПОВИЋ, Павле 26, 35, 36, 109, 512, 522

ПРОКИЋ, Божидар 862, 863

ПРОЛОВИЋ, Јадранка 816

РАДЕКА, Милан 746, 755

РАДИЋ, Радивој 1005

РАДИЋ, Радмила 995

РАДИЧЕВИЋ, Филип 859, 860

РАДОВАНОВИЋ, Јанко 958, 963

РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе 40, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 66, 67, 74, 181, 183, 203, 523, 525, 528, 533, 534, 536, 537, 539, 540, 541, 543, 548, 553, 739, 742, 743, 747, 748, 756, 760, 772, 881, 902, 905, 912

РАДОЈЧИЋ, Светозар 735, 878, 879, 883, 889, 890, 897, 903, 904, 916, 918, 926, 933, 934, 943

РАДОСАВЉЕВИЋ, Вера 949, 991

РАДУЈКО, Милан 1000

РАДУНОВИЋ, Вељко 702

РАЈИЋ, Љубиша 279

РАЈНХАРТ, Јоханес Михаел 99

РАЈЧЕВИЋ, Петар 125

РАНКОВИЋ, Зоран 126, 667, 853

РАСУЛИЋ, Живорад 32

РАШОВИЋ, Ђорђе 71

РЕБИЋ, Чедомир 103, 104, 113

РЕШЕТАР, Милан 16, 17, 506

РИСТИЋ, Јован 712

РОДИЋ, Никола 252, 270, 272, 352, 353, 363, 364, 365, 376, 377, 379, 380, 381, 394, 409, 581, 583, 600, 624, 649

РОЗОВ, Владимир 170, 726

РУЖИЋ, Владислава 432

РУЖИЧИЋ, Никанор 718

САВИЋ, Виктор 412, 429, 430, 431, 438, 440, 447, 448, 453, 459, 460, 469, 470, 699, 701

СИМИЋ, Прибислав 557, 563, 625

СИНДИК, Надежда 83, 813, 815, 817, 821, 832, 844, 847, 851

СЛАВЕВА, Лидија 354

СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко 893

СПЕРАНСКИ, Михаил 502

СРЕТЕНОВИЋ, Сава 136

СРЕЋКОВИЋ, Пантелија 11, 501, 510

СТАНИШИЋ, Вања 327, 345, 407, 408, 413, 418, 419, 420, 441, 442, 454, 465

СТАНИШИЋ, Људмила 327

СТАНКОВИЋ, Влада 984

СТАНКОВИЋ, Радоман 833, 853

СТАНОЈЕВИЋ, Станоје 156, 519

СТАНОЈЛОВИЋ, Јована 127

СТЕФАНОВИЋ, Димитрије 232, 261, 276, 285, 290, 298, 302, 313, 355, 569, 580, 607, 608, 634, 814, 836, 906

СТЕФАНОВИЋ, Оливера 842

СТОЈАНОВИЋ, Јелица 130, 382, 387, 388, 397, 398, 461, 462, 463

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир 139, 140, 142, 146, 147, 154, 157, 409, 497, 504, 508, 509, 720, 721, 722, 724

СТОЈКОВСКИ, Борис 119, 120, 131

СТРИЧЕВИЋ, Ђорђе 882

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана 98, 127, 606, 609, 612, 616, 626, 627, 628, 641, 643, 651, 655, 689, 828, 838, 845, 848

СУБОТИЋ, Гојко 990

ТАЛЕСКИ, Тодор 750

ТАХИАОС, Антоније-Емил 132

ТЕОДОРОВИЋ-ШАКОТА, Мирјана 749

ТЕРЗИЋ, Богдан 421

ТОДИЋ, Бранислав 980, 981

ТОЛСТОЈ, Никита 280, 410

ТОМИН, Светлана 646, 659

ТОМОВИЋ, Гордана 256, 328, 383, 414

ТОПОЛИЊСКА, Зузана 281

ТРБОЈЕВИЋ, Душанка 291

ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе 56, 58, 72, 75, 90, 96, 100, 114, 273, 317, 549, 558, 564, 570, 611, 617, 629, 642, 658, 668, 690, 703, 770, 771, 779

ТУРИЛОВ, Анатолиј 703

ЋАМИЛОВ, Кирил 750

ЋИРКОВИЋ, Сима 939, 940, 941, 969, 970, 971

ЋОРОВИЋ, Владимир 149, 513, 521, 725, 730, 872

ЋОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, Мирјана 873, 892, 925

ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар 886, 907, 917

ФЕРЛУГА, Јадран 908

ХАНИК, Кристијан 594

ХАРИСИЈАДИС, Мара 764, 784, 785, 791, 796, 807, 823, 895, 909, 919, 959

ХОЛИ, Јан 2

ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав 630, 839

ЦЕРНИЋ, Луција 574, 804, 819, 851, 852

ЧИГОЈА, Бранкица 319, 346, 422, 423

ШАФАРИК, Јанко 6

ШАФАРИК, Павле 471, 669, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711

ШПАДИЈЕР, Ирена 394, 614, 635, 641, 658, 827, 829, 842, 843

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љубица 233, 265, 546, 780, 818, 819, 824, 851

Старословенско и српско наслеђе 1
Свети Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)

Издавач
Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд
isj@isj.sanu.ac.rs
www.isj-sanu.rs

За издавача
Срето Танасић

Рецензенти прилога
Ђорђе Бубало, Наташа Драгин, Александар Лома, Јасмина Грковић-Мејџор, Александар Милановић, Гордана Јовановић, Томислав Јовановић, Љиљана Јухас-Георгиевска, Предраг Коматина, Слободан Павловић, Светлана Пејић, Јованка Радић, Радивој Радић, Виктор Савић, Вања Станишић, Димитрије Е. Стефановић, Анатолиј Аркадјевич Турилов, Ирена Шпадијер

Припрема за штампу
Александар Илчић

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
500 примерака

Одштампано и повезано
децембра 2015. године

CIP – Каталогизација у публикацији – Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
821.163.41.09(082)

СВЕТИ Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе : 863–2013 / [уредници Јованка Радић, Виктор Савић]. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2014 (Београд : Colorgrafx). – VIII, 542 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Старословенско и српско наслеђе ; 1)

Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Регистар.

ISBN 978-86-82873-49-5

a) Српски језик – Зборници b) Српска књижевност – Зборници
COBISS.SR-ID 212335628